Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországán

Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországán

Szerkesztette
Kármán Gábor
Zászkaliczky Márton

reciti

Budapest, 2019

BY-NC-SA

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISBN 978-615-5478-82-6

Kiadja a reciti,
a MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja • www.reciti.hu
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

Bevezetés 7

Zászkaliczky Márton
A Bocskai-felkelés politikai nyelvei: Vázlat 11

Kruppa Tamás
Giovanni Giacomo Belgioioso tábornok jelentései és a prágai nunciatúra iratai a Bocskai-felkelésről: Adalékok a Bocskai-felkelés előtörténetéhez 85

Tóth Gergely
„Iure electionis": Az 1608-as világi elit politikai programjának megfogalmazódása Révay Péter *De monarchia…* című munkájában 119

Kármán Gábor
Bethlen Gábor soha meg nem írt manifesztuma: A II. Ferdinánd elleni magyarországi háború legitimációja 1619–1620-ban 155

Báthory Orsolya
Pázmány *Vindiciae*-je és Balásfi *Refutatió*ja: Két röpirat a besztercebányai országgyűlés végzései ellen 197

Szabó András Péter
Eszmék a nádori politika szolgálatában: Esterházy Miklós levelei a vármegyéknek (1626–1645) 223

G. EténYi Nóra
Erdély politikai imázsa a Német-római Birodalom propagandájában a harmincéves háború idején 285

Bene Sándor
Szinkretisták és szamaritánusok: Címszavak a kora újkori magyar politikai szótárból 327

Szerzőink 381

Bevezetés

A farkas a szőrét szokta változtatni, nem az erkölcsét. A régi latin közmondást 1619-ben a *Querela Hungariae* című pamflet idézte fel annak érzékeltetésére, hogy az ország bajaiért egyedül felelőssé tett katolikus papság bármit ígér is és bármilyen színben akarja is magát feltüntetni, semmi jóra nem lehet tőle számítani. Az írásra válaszul született *Apologia pro clero* természetesen nem hagyhatta ki a farkas-metafora által nyújtott ragyogó lehetőséget: az eredeti kiáltvány számos megállapításához hasonlóan ezt is górcső alá vette, megforgatta, ízekre szedte és bőséges kommentárral látta el, amelyből természetesen az derült ki, hogy nem a katolikus klérus, hanem annak kálvinista prédikátor ellenfelei szolgáltak rá a lesújtó ítéletre. Noha a szőrükről nem nyilatkozott, de a *Querelá*val legalább érintőlegesen vitába szálló másik írás, a *Falsae originis motuum Hungaricorum succinta refutatio* sem hagyta érintetlenül a farkasokat: annak szerzője is leszögezte, hogy ellenfelei (Aiszóposz meséje mintájára) farkasként felzavarják a vizet és utána a bárányt vádolják.

Az, hogy mindezeket az elmés meglátásokat a korszak olvasóközönsége nyomtatott formában ismerhette meg, már önmagában is a magyarországi politika farkasa többszörös radikális szőrváltásának eredménye volt. A tizenöt éves háborúval és a Bocskai-felkeléssel kezdődő 17. századi magyar történelem számos alapvető változást hozott a középkori Magyar Királyság romjain létrejövő politikai alakulatok számára és a magát sokféleképpen felfogó magyar politikai nemzet életében. Míg az előbbi teljességgel szétzilálta a Mohács után nyomorúságosnak, de többé-kevésbé stabilnak tűnő társadalmi és gazdasági viszonyokat, addig az utóbbi alapvetően új helyzetet teremtett: a Habsburg-dinasztia magyarországi történetében először, a magyar politikatörténet tekintetében nagy kihagyás után, a magyar vezető elit, vagyis a nemesség egy befolyásos csoportja politikai ellenállást tanúsított, majd ka-

tonai felkelést vezetett a saját maga által törvényesen megválasztott uralkodójával szemben. Ez az eseménysor, vagyis a célkitűzéseit tekintve sikeresnek mondható Bocskai-felkelés minden korábbi politikai tabut ledöntött és alapjaiban változtatta meg a politikai cselekvés jövőbeli lehetőségeit, a politikai beszéd eszköztárát és retorikáját.

A Bocskai-felkelés azonban nemcsak katonai összecsapás, hanem propagandaháború is volt, és ez alapjaiban változtatta meg a politikai és a politikáról szóló beszéd műfajait és a politikai kommunikáció csatornáit. Korábban igen ritkán alkalmazott műfajok jelentek meg a magyar politika színpadán, mégpedig sok esetben anyanyelven megszólaltatva: a Bocskai-felkelés országgyűlései a hagyományos rendi elit keretein kívül élőket is igyekeztek megszólítani, sok esetben magyarul és németül. A külföldi közvélemény megszólítására kiáltványokat bocsátottak ki, amelyek sokszor az eredeti szándék ellenére nyomtatásban is megjelentek és bekerültek az európai felekezeti és politikai viták eszköztárába. A korábbihoz képest nagyságrendekkel nagyobb mennyiségű irat keletkezett, amely révén a politikai (és a politikáról szóló) beszéd egyszer s mindenkorra kilépett a szerepüket tekintve továbbra is domináns rendi intézmények, legfőképpen az országgyűlés falai közül. Végül alig több mint egy évtized múltán a teljesen más nemzetközi közegben újrainduló politikai mozgalmak elkezdték használni az addig csak egészen kivételes alkalmakkor mozgósított új médium, a nyomtatás lehetőségeit, hasonló eszközök használatára serkentve az ellentábort is.

A Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) által támogatott, 113251. számú, 2015 és 2019 között Kruppa Tamás vezetésével működő kutatási projekt („Nemzet, haza, vallás és szabadság – régi és új beszédmódok a Bocskai-felkelés szöveghagyományában és a 17. század magyar politikai gondolkodásában”) ennek a sokrétű szőrváltásnak a feltárását célozta. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóintézete Irodalomtudományi Intézetének keretei között működő csoport céljai közé tartozott a 19. század vége óta csak kis részleteiben gazdagodó forrásbázis számottevő növelése szisztematikus levéltári kutatások segítségével, és az ezekből kirajzolódó új jelenségek értelmezésének megkezdése. Ez természetesen csak interdiszciplináris megközelítésben volt lehetséges, amely magában foglalja az eszme- és fogalom-, a retorika- és irodalom-, jog- és intézmény-, vallás- és teológia-, valamint művelődéstörténeti módszertanok és megközelítések sokaságát. A metodológiai sokszínűség biztosításának szándéka motiválta arra a szerkesztőket, hogy bár a kutatócsoport tevékenységét dokumentáló kötet szerzőinek túlnyomó része a projekt tagjai közül került ki, a szélesebb szakmai körökből érkező kollégákat is felkérjenek tanulmány írására. Az így létrejött tanulmánykötet remélhetőleg képes lesz önmagukon túlmutató részleteit felmutatni nemcsak an-

nak, milyen új szőrt kapott a magyarországi politika farkasa a 17. század első felében, de annak is, milyen viszonyban volt ez a farkas az őt körülvevő közeggel. A szőr változása szembeötlő – hogy aztán a farkas erkölcse (vagy, ha modern nyelvhasználattal fordítjuk az eredeti közmondás *mens*ét: észjárása) ugyanaz maradt-e, annak megítélése már legyen az olvasó feladata.

Zászkaliczky Márton

A Bocskai-felkelés politikai nyelvei
Vázlat

A Bocskai-felkelés kontextusai

Historiográfia

A Bocskai-felkelés politikai eszmetörténete tekintetében hagyományosan két megközelítést tudunk elkülöníteni a historiográfiában.[1] Az egyik, az Eckhart Ferenc jog- és alkotmánytörténész nevéhez köthető irányzat a középkori jogban, a nemesi alkotmányosságban látja a Bocskai-felkelés ideológiai bázisát, amely az Aranybulla ellenállási záradékára, valamint a Tripartitum hasonló részeire való hivatkozásokban nyilvánul meg leginkább.[2] Kétségtelen, hogy nagyon sok korabeli szöveg tartalmaz hivatkozást ősi szabadságokra, privilégiumokra és az ország régi törvényeire, a

1 A felkelésre általában: Pálffy Géza, „Bündnispartner und Konkurrenten der Krone: die ungarischen Stände, Stefan Bocskai und Erzherzog Matthias 1604–1608", in *Ein Bruderzwist im Hause Habsburg (1608–1611)*, hrsg. von Václav Bůžek, Opera historica 14 (České Budějovice: Vyd. Jihočeská univerzita, 2010), 363–399; uő, *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century* (Boulder: Columbia University Press, 2010), 209–233; uő, *Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608)* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 2009); G. EténYi Nóra, Horn Ildikó és Szabó Péter, *Koronás fejedelem. Bocskai István és kora* (Budapest: General Press, 2006); Papp Sándor, *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez* (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2014). A legfontosabb forrásgyűjtemények: *Monumenta comitialia regni Hungariae/Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel, vol X–XI.,* szerk. Fraknói Vilmos és Károlyi Árpád (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1890, 1899) (a továbbiakban MOE X és MOE XI); Nagy László, szerk. *Iratok Bocskai István és kora történetéhez* (Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat–Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 2005); Benda Kálmán, *A Bocskai-szabadságharc* (Budapest: Művelt Nép, 1955).

2 A középkori hagyományt hangsúlyozza Károlyi Árpádot követve: Eckhart Ferenc, „Bocskai és híveinek közjogi felfogása", in *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére* (Budapest: Sárkány, 1933), 133–141.

felkelés korai időszakában szinte csak ezekre alapozták a politikai és katonai fellépés igazolását. Fontos azonban látni, hogy ez csak egyike volt a Bocskai tábora által használt érvelési módoknak: a szakirodalom már hosszú évtizedek óta feltárta és részleteiben is bemutatta egy ettől eltérő érvkészlet, mégpedig a kálvini teológia és annak ellenállástana felhasználását a Bocskai-felkelés dokumentumaiban. A leginkább Benda Kálmán nevéhez köthető megközelítés elsősorban magán- és a hivatalos levelek, valamint kegyességi írások elemzésével mutatta be a meglátása szerint Kálvintól származó teológiai meggyőződést, mint a rendi érvelés melletti lehetséges eszmei alternatívát.[3] Azt persze senki sem állította, hogy utóbbi minden tekintetben alternatívája lett volna az előbbinek, mivel Bocskaiék a kálvini elképzeléseket politikai és taktikai okból nem is alkalmazhatták nyíltan az azokat nyilvánvalóan elutasító katolikus uralkodó és udvara irányában. Eszmetörténeti szempontból fontos historiográfiai sajátság azonban, hogy a kálvini teológia jelenlétét hangsúlyozók a lutheránus teológia politikai álláspontját nem vették figyelembe, mivel véleményük szerint az a feltétlen engedelmességet és legfeljebb passzív engedetlenséget hirdető pozíciót képviselte, és ezért nem volt alkalmas egy nemzeti felkelés ideológiai megalapozására.[4]

A rendi és a kálvini értelmezések kettőssége annak ellenére fennmaradt a magyar történeti közvélekedésben, hogy az európai politikai eszmetörténet már évtizedek óta abból indul ki, hogy a lutheránus politikai teológia kezdte el a politikai ellenállás teológiai igazolását lefektetni már valamikor az 1520-es évek végén (Melanchthon, Bucer, Osiander munkáiban), mégpedig egyrészt a középkori biro-

3 Benda Kálmán, „A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára", *Helikon* 17, 3–4. sz. (1971): 322–330; uő, „Habsburg Absolutism and the Resistance of the Hungarian Estates in the 16–17th centuries", in *Crown, Church and Estates: Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed. R. J. W. Evans and T. V. Thomas (London: MacMillan, 1991), 123–128; Makkai László, „A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén", *Történelmi Szemle* 17, 1–2. sz. (1974): 180–181. A két megközelítés álláspontjának lényegi összefoglalását és európai kontextusú értékelését lásd: Varga Benedek, „Szempontok a Bocskai-felkelés ideológiájának európai kontextusához", *Studia Caroliensa* 7, 1. sz. (2006): 29–33.

4 A hiányosságra Péter Katalin hívta fel a figyelmet: Péter Katalin, „Az alattvalók ellenállási joga Magyarországon a reformáció után", in *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára*, szerk. Fabinyi Tibor (Budapest: Magyarországi Evangélikus Egyház, 1984), 66–71. A lutheránus hagyomány fontosságára időközben idehaza is többen felhívták a figyelmet, már elemzések is születtek. Lásd Csepregi Zoltán, „Widerstandsrecht bei Honterus und seinen ungarischen Zeitgenossen", *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 130 (2014): 9–20; Horváth Csaba Péter, „Bornemisza Péter politikai prédikációi" Szakdolgozat, Károli Gáspár Református Egyetem, 2011. (kézirat); Guitman Barnabás, „Politiae Sunt Opera Dei – Leonhard Stöckel's Doctrine of the Government", *Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies* 15 (2019): 47–61.

dalmi alkotmányosság alapelveinek protestáns újraértelmezésével, másrészt a római jog és természetjog alapján megfogalmazott – akkori formájában sokak által megkérdőjelezett – önvédelemi jog hangsúlyozásával, illetve az ezekből létrehozott hibrid elmélet kidolgozásával.[5] Az európai református teológia, Kálvint beleértve, az 1550-es évekig jóval erőteljesebben képviselte az engedelmességi doktrinát, és csak ezután vette át a lutheránus politikai teológia eszméit és álláspontját, majd fejlesztette tovább azokat a század második felében. A fenti értelmezés természetesen alapjaiban kérdőjelezte meg a leegyszerűsítő szembeállítást a – sarkítással fogalmazva – forradalmi republikánus-kapitalista kálvinizmus és az abszolutista fejedelmi-feudális lutheranizmus dichotómiájáról.[6]

Az a megfontolás, hogy a kálvini politikai teológiát Bocskai hívei nem használhatták a prágai udvarral folytatott kommunikációjuk során (és a jellemzően külföldnek szóló diplomáciai üzeneteikben sem), elvezetett ahhoz az idővel közhellyé váló megállapításhoz, amely elválasztotta a belső és a külső kommunikáció beszédmódjait. Eszerint a mozgalom tagjainak egymás közötti kommunikációja a kálvinista politikai gondolkodásra épült, a kifelé irányuló kommunikáció során az Aranybullára, az ősi jogokra és az ország törvényeire hivatkoztak, vagyis középkorias rendi érvelést használtak.[7] Már korábban is felfigyeltünk rá, hogy a politikai nyelvezetek Bocskai-kori térképe ennél összetettebb képet mutat. A belső kommunikációt egyszerre jellemezte a szokásjogi érvelés és valamilyen protestáns teológiai elképzelés, amely lehetett akár kálvini, akár lutheránus. A kifelé irányuló kommunikációban pedig egyaránt hivatkoztak az ősi szabadságokra és jogokra, valamint

5 Heinz Scheible, Hg., *Das Widerstandsrecht als Problem der deutschen Protestanten 1523–1546* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1969); Diethelm Böttcher, *Ungehorsam oder Widerstand? Zum Fortleben des mittelalterlichen Widerstandsrechtes in der Reformationszeit (1529–1530)* (Berlin: Duncker & Humblot, 1991).

6 Robert Kingdon, „Calvinism and Resistance Theory, 1550–1580", in *The Cambridge History of Political Thought 1540–1700*, ed. J.H. Burns (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 193–218. A további szakirodalomra: Kees Teszelszky és Zászkaliczky Márton, „A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok. Hírek, diplomácia és politikai propaganda (1604–1606)", *Aetas* 27, 4. sz. (2012): 49–121. Legújabban, eltérő hangsúlyokkal: Robert von Friedeburg, *Luther's Legacy: The Thirty Years War and the Modern Notion of 'State' in the Empire, 1530s to 1790s* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016).

7 Martyn Rady, „Bocskai, Rebellion and Resistance in Early Modern Hungary", in *Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956*, ed. László Péter and Martyn Rady (London: Hungarian Cultural Centre UCL, 2008), 57–66; Szabó András Péter, „Inhalt und Bedeutung der Widerstandslehre im Bocskai-Aufstand", in *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, hrsg. von Márta Fata und Anton Schindling (Münster: Aschendorff, 2010), 317–340; G. Etényi Nóra, „A Bocskai-szabadságharc európai propagandája", *Confessio* 3, 1. sz. (2006): 24–34.

a protestáns érvelést kiváltó és helyettesítő, természetjogra vagy római jogra visszavezethető elvekre. Mindebből természetesen következett egyrészt, hogy a kétpólusú kommunikáció idővel hárompólusúvá bővült, másrészt, hogy a diskurzusok ritkán jelentkeztek tiszta formában, mindig valamilyen kevert vagy hibrid alakot vettek fel. A szerencsi gyűlés szónokai például hibrid érvelést használtak, amikor azt állították, hogy Bocskait az Isten küldte a nemzet felszabadítására és az ősi szabadságok visszaállítására, vagyis az Isten által küldött szabadító nemcsak az igaz hitért, hanem „az ország alkotmányos jogaiért" is harcolt. Eközben a felkelés igazolói „kifelé" is igen gyakran hivatkoztak az ország törvényeire, szokásaira, vagyis az ország ősi szabadságaira, de felekezetileg elfogult érvek helyett egyes esetekben természetjogi érvet kapcsoltak hozzá. Ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk, az érveléstípusok fúziója a Bocskai-felkelés egyik nem túlbecsülhető fejleménye, amely messzemenő következményekkel járt a politikai eszmetörténet magyarországi alakulására nézve.[8]

Korábban kísérletet tettünk arra, hogy a Bocskai-felkelés propagandaszövegeit áttekintsük, elsősorban keletkezésük és kisebb részben felhasználásuk tekintetében, amely szöveggenealógiai megközelítést igényelt (másképpen fogalmazva a kommunikációs ciklusnak a kibocsátó oldalára fókuszáló bemutatását), miközben a szövegek recepcióját (a befogadó oldal felhasználói és funkcionális szempontjait) csak felvillantani tudtuk. Az alábbi vázlatos írásban sokkal inkább arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, milyen politikai diskurzusok léteztek a Bocskai-felkelés idején, ezt pedig egyes kulcsszövegek részletes elemzésével teszem meg. Természetesen azt az alapkérdést is illene tisztázni, léteztek-e egyáltalán politikai beszédmódok a Bocskai-felkelés politikai kommunikációjában és azok mennyiben haladták meg egy adott retorikai vagy tematikai repertoár tendenciózus felhasználását; illetve azt is, a jogi és teológiai szókincs tipikus helyzetekre jellemző alkalmazása mennyiben tekinthető politikai beszédmódnak.

Hosszas módszertani fejtegetés helyett érdemes pár támpontján keresztül megvilágítani az alábbiakban alkalmazott megközelítést. A 16–17. századi magyarországi protestáns politikai gondolkodás egyik legfontosabb korpusza, a konfesszionális iratok (prédikációk, gyülekezeti énekek, hitvallások, zsinati szövegek) vizsgálata esetén csak erős fenntartással lehet használni a politikai nyelvek vagy diskurzusok feltárásához szükséges módszertanokat, mivel a magyarországi protestáns teológusok írásaik-

8 Teszelszky és Zászkaliczky, „A Bocskai-felkelés..."; Zászkaliczky Márton, „The Language of Liberty in Early Modern Hungarian Political Debate", in *Freedom and the Construction of Europe: New Perspectives on Philosophical, Religious and Political Controversies*, ed. Quentin Skinner and Martin van Gelderen (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 274–295.

ban és teológiájukban kifejtett gyakorlati vagy elméleti politikai reflexióit elsősorban a dogmatörténet belső logikája határozta meg. Egyháztani vagy a politikai hatalomra vonatkozó megfontolásaikat külső faktorként leginkább a kor általánosabb társadalmi és politikai viszonyai határozták meg; a kor politikai műfajai vagy a gyakorlati politizálás nyelvi konvenciói nem, vagy csak alig befolyásolták azokat, legalábbis sokkal kevésbé, mint európai kortársaik esetén. Éppen ezért a politikai hatalom természetéről értekező teológiai munkák elsősorban a teológiai irodalom nyelvi konvencióinak feleltek meg, még akkor is, amikor társadalomkritikát fogalmaztak meg; vagyis a politikáról való beszédnek egy sajátosan nem politikai válfaját képviselték, amelyben a politikai cselekvést is feltételező politikai diskurzusok létrejötte esetleges volt és másodlagos jelleggel történt meg.[9] Politikai diskurzusok ugyanis – amennyiben nem tisztán elméleti igényűek – elsősorban politikai cselekvéshez kapcsolódnak, és ebben a tekintetben a szövegaktus- vagy beszédaktus-modelleken keresztül is értelmezhetők, összességük pedig a hagyományozódó politikai praxissal együtt alkotja a politikai hagyományt.[10] A magyarországi protestáns politikai gondolkodás történetében kulcsfontosságú fejlemény, hogy a Bocskai-felkelés szövegei már nem csupán vagy nem elsősorban a teológiai és egyházi viták következményei és termékei, hanem politikai konfliktusok kifejezői, eszközei és terepei.

Politikai nyelvekről viszont akkor beszélhetünk, ha egy adott politizáló közösség állandónak tűnő nyelvi konvenciókat hoz létre véleménye kifejtésére, és ezek a konvenciók egy adott kommunikációs csatorna, esetleg egy (vagy több) politikai műfaj sajátjává válnak.[11] Eszerint a politikai nyelv egy többnyire állandó fogalomkészlet és annak jellemző viszonyrendszere, és mint ilyen felismerhető, reprodukálható, illetve a rendszeres ismétléseken keresztül hagyományozható, majd hagyományozottságában módosítható és újraírható. Példaként említhető a humanista-republikánus politikai nyelv, amely – területi, időbeli, műfaji és egyéni eltérései ellenére – leírható

9 A magyarországi protestáns politikai teológia 16. századi történetéhez lásd: Zászkaliczky Márton, „Protestant Political Theology and Corporate Constitutionalism in 16th–17th Century Hungary" (kézirat), valamint magyar összefoglalását: „A reformáció politikai teológiája Magyarországon" (megjelenés előtt).

10 A beszéd- és szövegaktus modell magyarországi lehetőségeire, valamint az elmélet és a gyakorlat egységében szemlélt politikai hagyományra: Bene Sándor, „Eszmetörténet és irodalomtörténet: A magyar politikai hagyomány kutatása", *BUKSZ* 19, tavasz (2007): 50–64.

11 Módszertani kérdésekre: Trencsényi Balázs, „Politikai nyelv, politikai szemantika: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjához", in *A történész szerszámosládája*, szerk. Szekeres András (Budapest: L'Harmattan, 2001); Bene Sándor, „A politika műfajai", in *Az Eötvös Collegium és a magyar irodalomtörténet: Tanulmányok*, szerk. Varga László (Budapest: Argumentum, 2003), 87–113; Fazakas Gergely Tamás, Miru György és Velkey Ferenc, szerk., *„Politica philosophiai okoskodás": Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig* (Debrecen: Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 2013).

egy felismerhető, egyedi és többé-kevésbé állandó fogalomkészlettel, amelybe beletartoznak például a szabadság, a közjó, az erények, a virtus, a respublika, a (városi) közösség, valamint a morális és politikai korrupció bizonyos fogalmai.[12] Függetlenül attól, hogy a humanista-republikánus politikai nyelvet egy társadalmi közeghez, egy tipikusnak mondható politikai gyakorlathoz (az észak-itáliai városállamokhoz) kötjük, vagy humanista értelmiségi körök akár irodalmi, akár tanácsadói tevékenységéből vezetjük le (akár királyságokban, akár egyházi szolgálatban), a nyelvezethez egy sajátos, felismerhető, de képviselői és használói által nem teljesen kisajátított érvkészlet és retorikai repertoár kapcsolódik, amely viszont időben és térben, illetve társadalmi és politikai viszonyokhoz adaptálódva folyamatosan változik.[13]

A politikai nyelvek végeredményben heurisztikus történészi konstrukciók; kortárs használóik ezt a fogalmat nem használták, amikor magukat jellemezték. Ennek ellenére hasznos eszköznek bizonyulhat, amikor megpróbáljuk megérteni a komplex történeti szituációkban politikai szereplők nyelvileg végrehajtott politikai cselekvései során létrejövő sokszínű és összetett nyelvi jelenségeket. Ebből természetesen az is adódik, hogy a politikai diskurzusokat nem csupán nyelvi jelenségnek és tevékenységnek kell tartanunk (ahogy egyes módszertanok sejtetik); azok a nyelven keresztül vagy a nyelvhasználat révén létrejövő, de nyelven túlmutató, politikailag és társadalmilag értelmezhető cselekmények világában születnek meg. A megközelítés tehát vállaltan kontextualista, amely azonban túlmegy a nyelvi kontextusok korlátain.

A politikai nyelvek történészi rekonstruálása során módszertanilag több megközelítést is megkülönböztethetünk a vizsgálat fókusza és skálája alapján. Lehetséges az egyéni nyelvhasználatot vizsgálni a többségi használathoz képest, elsősorban arra koncentrálva, hogy egy konkrét szerző vagy szöveg hogyan módosítja és értelmezi újra (redeskripció) a meglévő nyelvi konvenciókat egy adott beszédmódon (vagy műfajon) belül. Hasonlóan érvényes megközelítés a többség által használt egész nyelvezet fejlődését és változásait feltérképezni a sok egyéni nyelvhasználaton és azok módosulásain keresztül, akár hosszú időtávon és térségeken átívelő keretben is, akár egy, akár több műfajt és kommunikációs csatornát is lefedve – nem elhallgatva, hogy a vizsgálat néha negatív eredménnyel jár. A fenti előfelvetésekből adódóan nyilvánvaló, hogy létezhet hibrid nyelvhasználat is, amelynek során több politikai nyelv fogalmait vagy akár teljes politikai nyelveket is keverve használnak,

12 Az évszázadokon átívelő republikánus hagyományt nem egyformán értelmezi Quentin Skinner és J. G. A. Pocock, míg James Hankins egyenesen megkérdőjelezi annak létét, de egy lazán definiált humanista, illetve republikánus fogalomkészlet létezését kevesen tagadnák.

13 Elmélet és gyakorlat elválaszthatatlanságát hangsúlyozza: James Hankins, *Virtue Politics: Soulcraft and Statecraft in Renaissance Italy* (Cambridge, Mass.–London: Belknap, 2019).

amelyek egymást módosítják vagy akár egy újabb nyelvezetet hoznak létre. Ennek köszönhetően, amennyiben jelen vannak az adott és saját konvencióik révén definiált politikai nyelvek legszükségesebb fogalmai, azok felismerhetők, a kevert nyelv pedig egyik vagy másik komponens alapján értelmezhető, a legtöbb esetben akár többféleképpen is. Igen sok esetben azt lehet tapasztalni, hogy egy politikai nyelv nem politikai eredetű (irodalmi, egyházi, teológiai, tudományos) szókincset is beemel és kisajátít, máskor pedig nem konvencionális retorikai elemeket is felhasznál. A fogalmak és nyelvi elemek forrásai ezekben az esetekben is felismerhetők, még ha sokszor konkrét forrásuk nem is határozható meg.

Fontos hangsúlyozni, hogy az utóbbi évtizedekben a politikai eszmetörténet gyakorlatában tapasztalható egy erőteljes módszertani fellazulás. Ez egyrészt arra a tendenciára adott reakció volt, amelynek során az 1990-es és 2000-es években szinte mindenhol politikai diskurzusokat fedeztek fel szorgalmas fiatal kutatók, ez pedig elvezetett a módszertan inflálódásához. Másrészt a politikai eszmetörténet európai kontinentális művelése olyan sokszínű történeti anyagot emelt be a vizsgálat körébe, hogy arra a politikai filozófia és a nagy szerzők felől érkező angolamerikai kutatás szerző- vagy nyelvcentrikus megközelítése már túlságosan szűknek bizonyult, és egy eklektikus, interdiszciplináris, néha kifejezetten elmélet- és módszertanellenes szemlélet és gyakorlat kezdett uralkodóvá válni.[14] Harmadrészt pedig a kontextualista metodológiák megfogalmazói időközben maguk is arra a következtetésre jutottak, hogy kívánatos lenne módszertanaikat az irodalom- és retorikatörténet felé nyitni, és maguk is bevallották, hogy kutatásaik egyre jobban merítenek a hagyományos irodalomtörténet szemléletéből és módszereiből.[15] Ebből a megfontolásból a politikai diskurzusok (vagy szótárak) vizsgálatának módszertani előfeltevéseit – függetlenül a magyarországi anyag sajátságaitól és az elmúlt év-

14 Kitűnő példák a módszertani sokszínűségre: Francis Oakley, *The Watershed of Modern Politics: Law, Virtue, Kingship, and Consent (1300–1650)* (New Haven: Yale University Press, 2015); Thomas Kaufmann, *Das Ende der Reformation: Magdeburg „Herrgotts Kanzlei" 1548–1551/2* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2003); Eric Nelson, *The Hebrew Republic: Jewish Sources and the Transformation of European Political Thought* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2010). Annak ellenére, hogy a politikai filozófiák történetét összefoglaló kézikönyben jelent meg, a módszertani kérdések legújabb fejleményeire: Mark Bevir, „The Contextual Approach", in *The Oxford Handbook of the History of Political Philosophy*, ed. Georg Klosko (Oxford: Oxford University Press, 2011), 11–23. A módszertan megalkotói szerint a politikai filozófia és a politikai eszmetörténet két külön diszciplína, de az alapvető hermeneutikai apparátus nem különbözik, a feltehető kérdések viszont nagyban eltérhetnek.

15 Quentin Skinner, „Értelem és retorika Hobbes filozófiájában", *Helikon* 55, 1–2. sz. (2009): 50–69; Iain Hampsher-Monk, „Speech Acts, Languages or Conceptual History?", in *History of Concepts: Comparative Perspectives*, ed. Iain Hampsher-Monk, Karin Tilmans and Frank van Vree (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998), 37, 40.

tizedekben a módszertan több okból is csak részleges hazai recepciójától – annak belső fejlődése miatt sem kell a szükségesnél komolyabban venni. Fontos vizsgálati szempontokat viszont még mindig kölcsönözhetnek ezek a munkák.

A fentieket észben tartva a beszédmódok bemutatása során semmiképpen nem törekszem az összes rendelkezésre álló és általunk ismert releváns szöveg vagy szövegrész beemelésére, idézésére, vagy pláne elemzésére, sokkal inkább tipikusnak gondolt, illetve nagyobb fontossággal bíró szövegek alaposabb vizsgálatát, részletes elemzését próbálom véghezvinni (az esetleges szövegaktus részletes kibontásával), hogy ezáltal a fenti módszertani kérdésre is válaszolni tudjak valamelyest. Nem fordítok minden diskurzusra azonos figyelmet és terjedelmet, inkább azokra a szövegekre koncentrálok, amelyek a kutatási projekt által összeállított antológia köteteiben magyar nyelven is elérhetők lesznek. Kiváltképp nem célom a Bocskai-felkelés politikai eszmetörténetének kronologikus vagy narratív elbeszélése.

A fentiek fényében előzetes feltevésként a következő politikai vitákat lehet elkülöníteni. Ezek mindegyike azzal a lehetőséggel kecsegtet, hogy önálló politikai beszédmódokat lehet majd bennük felismerni vagy elkülöníteni – de előre sejthető módon ez nem minden esetben sikerülhet.

1. A királyság természetéről szóló viták
2. A felső-magyarországi városok és a rekatolizációs törekvések
3. Bocskai mint isteni szabadító
4. Az önvédelem diskurzusai
    a. „Ősi alkotmányosság”
    b. Természetjog, római jog

Történeti kontextus

A 17. század elején a Habsburg uralkodók és a dominánsan protestáns magyar rendek között korábban évtizedekig fennálló, kölcsönös kompromisszumokhoz vezető kooperáló viszony, amelyet az oszmán birodalom fenyegető jelenléte és a végvárrendszer védelmének szükségessége kényszerített rá mindkét félre, a tizenöt éves háború egy adott pontjától már nem volt tovább fenntartható.[16] A háború, amelyet eredetileg a török kiűzése és az ország egyesítése céljából kezdtek el, a század végére teljességgel kimerítette az országot és a Habsburg kormányzatot, anyagi és emberi erőforrások tekintetében egyaránt, és sikertelensége mellett olyan kormányzati intézkedéseket eredményezett, amelyek sok tekintetben aláásták a politikai szabad-

16 Benda Kálmán, „Hungary in Turmoil, 1580–1620”, *European Studies Review* 8 (1978): 281–304; Makkai, „A Habsburgok...”.

ságokat és szándék szerint a protestantizmus visszaszorítását szolgálták. Az udvar igyekezett visszaszerezni a földbirtokos nemesség támogatását, miközben részben törvényes, részben törvénytelen eszközökkel megkísérelte visszaszerezni azokat a birtokait és bevételeit, amelyeket a nemesség számára elzálogosított. Az udvar számos szabad királyi, illetve kamarai várost uralkodói tulajdonnak tekintett, és ezek felett patronátusi jogait is megkísérelte érvényesíteni a protestáns többségű lakosság ellenében. Mivel a katolikus egyház a török hódítás következtében hatalmas területeket és bevételeket veszített el, kísérletet tett olyan templomai és javai visszaszerzésére, amelyeket már jó ideje protestánsok élveztek és használtak. Számos olyan embert, akik tiltakoztak a többnyire törvénytelen vagy legalábbis vitatható eljárások ellen, perbe fogtak és megfosztottak vagyonuktól. Ezek között a legismertebb és leghírhedtebb eset Illésházy Istváné, a későbbi nádoré volt.

A királyság természetéről szóló viták

Az Illésházy-per

Illésházy István itt nem részletezendő pere kapcsán egy igen érdekes vita bontakozott ki az érdekelt felek között.[17] A tét természetesen Illésházy tetteinek értékelése volt, de érvként merültek fel, illetve jogi eszköznek bizonyultak olyan kérdések is, mint hogy hol vannak a korona, a király, és a királyság jogainak határai, mik a mezővárosok, kamarai és királyi városok jogai a királyság törvényei tekintetében, ki adományozza a jogokat nekik, és vajon azok a királyi méltóság és autoritás vagy az ősi szokások és bevett gyakorlatok következményei-e. Ezen kívül felmerültek az országgyűlési reprezentáció, a királyság régi szokásai és törvényei, valamint a perrendtartás és a nemesi jogok egyes kérdései is. A vitát itt teljes egészében nincs mód feltárni, de érdemes néhány olyan mozzanatára kitérni, amelyek valamilyen formában visszaköszöntek a Bocskai-felkelés vitáiban vagy befolyásolták az azokban elhangzott érveket.

Egy Rudolfnak írt, 1600 novemberében kelt levélben Illésházy megkérdőjelezte, hogy a király törvényesen ruházhatott-e át egyes jogokat olyan városokra, amelyeket korábban Illésházynak zálogosítottak el.[18] Jobbágyoknak – érvelt Illésházy – nem

17 Károlyi Árpád, *Illésházy István hűtlenségi pöre* (Budapest: MTA, 1883), Péter Katalin, „Illésházy Istvánról", *Publicationes Universitatis Miskolcinensis, Sectio Philosophica* 13/2 (2008): 127–165. Péter Katalin fontos megállapítása, hogy Illésházynak a konkrét jogi kérdésben feltehetően nem volt minden tekintetben igaza, egyes lépéseiben tévedett vagy hibázott, majd pánikreakcióként vakmerő lépésre szánta el magát, ugyanakkor tényleges ítéletet soha nem hirdettek ki ügyében.

18 Bazin és Szentgyörgy mezővárosokról van szó. Károlyi, *Illésházy István*..., 38–39, 170–172 („contra meum privilegium legesque et apertum ius coronae regni huius Hungariae").

lehetnek birtokaik, tulajdonuk, mivel ez szembe menne saját nemesi privilégiumával, valamint a Magyar Királyság koronájának törvényeivel és kinyilvánított jogaival. Illésházy megfogalmazása, noha megfelel a korabeli jogi konvencióknak, arra tesz utalást, hogy a Magyar Királyság Koronájának saját jogai vannak (*ius coronae regni Hungariae*), amelyek függetlenek a király jogaitól és akaratától, de legalábbis önállóan, attól függetlenül is léteznek. Ez az utalás azt sugallja, mintha a Korona önálló politikai entitásként létezne, vagy legalábbis feltételezi ennek fikcióját.[19] A későbbiek fényében nem tévedünk nagyot, ha így értelmezzük a felvetést, hiszen egy idő után pontosan az vált a vita fő kérdésévé, vajon ki is testesti meg a Koronát és az kinek az akaratát jeleníti meg.

Hasonlóan fontos érv volt Illésházy részéről, hogy az uralkodó elődje, Miksa nem csupán zálogként kötötte le számára az említett birtokokat, hanem saját magát és utódait is arra kötelezte, hogy a birtokokat a jövőben csak neki adhatják el, ezért azokat másnak nem adományozhatta volna oda. A korábbi királyok privilégiumait ugyanis – így Illésházy – utódaik soha nem sértették meg, ellenkező esetben az imperátorok és királyok tekintélye (*autoritas*) és maguk a királyságok sem állnának meg, vagyis a privilégiumok és jogok tiszteletben tartása a királyságok egyik kikezdhetetlen alapja.[20]

Illésházy levelére az udvar később a per során azzal reagált, hogy a királynak joga van jogokat és szabadságokat adományozni jobbágyainak. Egy 1601. január 16-i királyi mandátum szerint a felháborodott Rudolf azon az álláspontón volt, hogy „királyi hatalmunkat vakmerően korlátozni akarod, ... elfelejted, hogy úgy, ahogyan királyi hatalmunk bőségéből egyeseket nemessé, a nemeseket pedig mágnássá vagy báróvá tehetjük, úgy mezővárosaink lakóit, különösen azokat, akik sokat szenvedtek tőled, ha akarjuk, szabadsággal ajándékozhatjuk meg".[21] A királyi érvelés nehezen cáfolható, hiszen az ország szokásjoga, a Tripartitum értelmében a királynak (és csak a királynak) joga volt privilégiumokat és szabadságokat ado-

19 Jogi fikció például, hogy minden nemes személyes viszonyban áll az uralkodóval és ebből adodóan „egy és ugyanazon szabadságot" élvezi, amely annak ellenére, hogy sem társadalmi és politikai, sem jogi értelemben nem volt igaz, jelentős mértékben meghatározta a nemesség viselkedését. Martyn Rady, *Customary Law in Hungary: Courts, Texts, and the Tripartitum* (Oxford: Oxford University Press, 2015). Péter László meggyőző érvelése szerint a Szentkorona-tan ma ismert formája 19. századi konstrukció, amely annak középkori és kora újkori előzményeinek értelmezéséhez nem használható. Lásd: Péter László, *Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective* (Leiden–Boston: Brill, 2012). A Péternél sajnálatosan hiányzó kora újkori anyagra: Kees Teszelszky, *Az ismeretlen korona: jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás* (Pannonhalma: Bencés, 2009).

20 „Hactenus enim priorum regum privilegia per successores eorum semper inviolata extiterunt observataque sunt. — Non video quomodo imperatorum ac regum authoritas ac proinde ipsa quoque regna consistere possunt, si antecedentium privilegia et collationes per succedentes reges tolli et annihilari possunt." Károlyi, *Illésházy István...* , 170–172, 176.

21 Fordításban idézi Péter, „Illésházy Istvánról", 153.

mányozni. Illésházy viszont nemesi privigéliumaira hivatkozott, amelyet szerinte a királyi adományozás megsértett.[22] A vita tehát abban állt, kik birtokoltak bizonyos jogokat, illetve hogy azokat a királynak szabad volt-e eladományoznia.

A vitának egy fentiekből következő másik kérdése az volt, vajon kik a tagjai a politikai nemzetnek, vagy másképpen: kik a tagjai a Koronának. Illésházy korábban maga azt nehezményezte, hogy a király Modort, majd az említett városokat meghívta az országgyűlésbe, pedig azok nem tagjai a nemességnek, márpedig „a modoriak a főpapok, urak és nemesek közt az országgyűlésen sem az ország régi szokása, se saját privilégiumuk értelmében nem ülhetnek", hanem jobbágyok, igaz, „a földesurok a király, a korona".[23] A rendek egyes képviselői (beleértve egyeseket a királyi udvarban) később szintén azt állították, hogy a királynak nem volt joga jobbágyi közösségeket (mezővárosokat) meghívni az országgyűlésbe és úgy kezelni őket, mint nemeseket vagy szabad királyi városokat.

Az elvi vitáktól némiképp függetlenül az udvar azt állította, hogy fenti nyilatkozatával Illésházy megkérdőjelezte a király méltóságát és autoritását, és ezzel felségárulást követett el. Illésházyt perbe fogták, beidézték, de a letartóztatás elkerülése végett morvaországi birtokaira menekült.[24] Noha a vád törvényességét a kortársak eltérően ítélték meg, abban mindenki között konszenzus volt (beleértve a királyi kancelláriát is), hogy felségárulási pert csak az országgyűlésen lehet tartani, és hogy ilyen váddal külföldön tartózkodó nemest tilos beperelni a királyság régi szabályai szerint (*per longum usum regni*). Távollétében valakit beperelni nemcsak „a haza jogaival és szabadságaival" volt ellentétes, de a Tripartitum és a kodifikált törvények előírásaival is. Ennek ellenére a kancellár kibocsátotta az ítéletlevelet, bár később bevallotta, a királyság törvényei és szokásai ellenében („*contra leges et consuetudines regni*"). Ennek szövege kifejti, hogy a király nem adományozott el semmilyen jogokat, hanem visszaszerezte a királyság egyes tulajdonait azáltal, hogy a rendelkezést saját maguk felett a városoknak adományozta, Illésházy pedig felségsértést követett el a király méltósága és autoritása elleni kihágás révén, mivel megkérdőjelezte, hogy a királynak a fentiekre joga lenne. Az ítéletlevél Szent István, Kálmán, Mátyás, II. Ulászló törvényeire, illetve a Tripartitumra hivatkozott, ami egyértelműen bizonyította, hogy az udvar is a királyság alapvető törvényeinek tekintette az ősi törvényeket és szokásokat, és az eltérő értelmezés ellenére a rendekkel folytatott vitáiban a legfőbb hivatkozási alapnak azokat tekintette.[25] Nem az ősi

22 Péter Katalin tisztázta, hogy Illésházy elfelejtette meghosszabítani a zálogot, vagy tudatosan nem tette azt meg: Péter, „Illésházy Istvánról".

23 1600. április 30. Károlyi, *Illésházy István*..., 43–45, 168–169.

24 Károlyi, *Illésházy István*..., 174–175, 205.

25 Károlyi, *Illésházy István*..., 181–182, 191–192, 215, 206–207.

szabadságok és szokások érvényessége volt tehát a kérdés, hanem azok értelmezése. Mindezt azért érdemes hangsúlyozni, mert ebből világos, hogy a Bocskai-felkelés kirobbanása nem, vagy nem csupán a törvénytelenség és az ősi szabadságok ellentétén, hanem eltérő jogértelmezéseken keresztül is értelmezhető, és ez még a valóban elkövetett törvénytelenségek esetében is méltányolható. Ezeket ugyanis utólag egy diszkurzív térben kellett értelmezni és ezeket az értelmezéseket kellett a hazai és külföldi hallgatóság számára befogadhatóvá, hitelessé tenni.

A pozsonyi országgyűlés 1604-ben

Az 1604-es pozsonyi országgyűlésen a protestáns rendek sérelmi feliratot intéztek Mátyás főherceghez, amelyben elpanaszolták, hogy az „összetört magyar királyság maradványának megnyomorodásával" ők, „a királyság karai és rendei tehetősebb és hatalmasabb részeként" hitükben háborgatást szenvedtek, templomaikat és jövedelmeiket elfoglalták, a vallás megzavarása pedig széthúzást és gyűlölködést szült, miközben egy város (Kassa) ellen nyílt támadás is történt. Mivel nemcsak az uralkodó atyja és nagyatyja, I. Ferdinánd és Miksa, de maga Rudolf is megőrizte őket hitükben uralkodása kezdete óta – érveltek –, ezért arra kérték Őfelségét, hogy atyja és nagyatyja mintájára őrizze meg őket régi szabadságukban és religiójukban, templomaik állítassanak vissza, és a király támogassa őket autoritása és teljhatalma (*autoritas*, *plenipotentia*) révén.[26] A rendek tehát a bevett gyakorlatra, valamint az uralkodó elődeinek korábbi eljárására hivatkoztak, és sérelmeik orvoslását, illetve szerzett jogaik visszaállítását kérték.

Mátyás főherceg válaszában ugyan tudomásul vette vallásuk visszaállításával kapcsolatos panaszukat és kérésüket, de jelezte, hogy a vallásgyakorlók ismeretlenek, mivel nevüket beadványuk nem tartalmazta, sem azt milyen vallásúak és milyen jogra hivatkozva kérik vissza templomukat.[27] A protestáns rendek viszontválasza szerint nevük és vallásuk, valamint kérésük jogalapja nem érdemi kérdés, bár azok az egész királyság számára közismertek, mivel nincs olyan vármegye, amelyik ne értene velük egyet. Kérésük – írták – arra vonatkozik csupán, hogy Krisztus rendelésével és az apostolok írásaival összhangban lévő vallásukban őriztessenek meg, az Ausztriai Ház kezdete óta általuk bitokolt templomaikat használhassák, és megnyugodhassanak az összes szabad várossal együtt, amelyek a királyság és a korona jószágai és egyben az ő „testük részei", vagyis a rendek tagjai is („peculium regni

26 MOE X, 468–470: „portior seu maior pars Statuum et Ordinum", „ordinum et statuum regni Hungariae potior pars". A magyar nyelvű idézetek forrása: Nagy Gábor, szerk., *Magyar História, 1526–1608*: *Forrásgyűjtemény* (Debrecen: Tóth, 1998), 394. A fordítástól helyenként a terminológia tekintetében eltértem.

27 MOE X, 475; *Magyar História*, 395.

coronae", „nobisque incorporatae sunt"). A rendek szerint az uralkodónak nem szabadna eltűrni, hogy a viszályt és gyűlölködést akarók zavart kelthessenek, ők pedig „meghasonlottak és a Hazánk ügyén való serénykedésben ezen akadály közbevetése miatt csüggedtebbek és ernyedtebbek legyenek".[28] Viszontválaszukból tehát az olvasható ki, hogy vallásuk visszaállítása a haza érdeke is, jogalap megnevezése helyett pedig a nemesség többségi véleményére hivatkoznak.

A magyar királyi tanács minden katolikus nevében megfogalmazott véleménye szerint azonban azok, akik merészelik magukat a Magyar Királyság karai és rendjei nagyobbik részének nevezni, valójában annak csak töredékét teszik ki. Minden királyság fejből és tagokból áll ugyanis; Magyarország feje az ország katolikus apostoli királya, tagjai pedig az országlakosok, vagyis a prelátusok, bárók, mágnások, akik közül sokan ősi megyei családokból származnak és a katolikus hitet tartják. A királyság nyilvános dekrétumaiban, Szent István és utódai törvényeiben elrendelték a szent katolikus hit gyakorlását, Mátyás és Ulászló dekrétumaiban pedig az eretnekeket hűtlenség bűnében ítélték el. Hasonlóan, I. Ferdinánd császár és magyar király is olyan rendelkezéseket hozott a kezdetektől fogva, amelyekkel megtartotta a katolikus hitet, ahogyan annak megőrzéséért elődei „a hitetlen népek és eretnekek ellen még háborút viselni sem haboztak". Templomfoglalásról a magyar királyi tanács tagjai állításuk szerint nem tudnak; a Haza üdvével és az egész kereszténység gondjaival elfoglalt király, mint abszolút fejedelem, a királyság minden templomának patrónusa, és minden jogi eszköz a rendelkezésére áll még ahhoz is, hogy magánbirtokokon lévő templomokat adhasson vissza a katolikusoknak. A kassai templomot márpedig nem a mostani újítók, hanem az ország néhai katolikus királyai építették, így azt most igyekszik a katolikusoknak visszaadni, amihez joga is van, hiszen az, szabad királyi városként, saját tulajdonának számít.[29]

A protestáns rendek „előzetes protestáció, ellentmondás és tiltás után" tiltakozásul Istvánffy Miklós nádori helytartóhoz járultak, akinek kijelentették: eredetileg arra kaptak megbízást, hogy mindenekelőtt a vallás ügyét terjesszék elő az országgyűlésen és elérjék, hogy senki ne legyen zaklatható religiója gyakorlásában, sem lelkészei és prédikátorai személyében, sem a templomok és jövedelmei tekintetében, és ennek gyakorlatában semmi újítás ne legyen bevezethető. Ennek ellenére a rendek kinyilvánították: hajlandóak az előterjesztések tárgyalására, mivel ők, mint „a királyság nagyobb és tehetősebb része", semmi mást nem tekintenek célnak, mint a békét, a köznyugalmat és „a megnyomorodott haza üdvét", és nem akarják, hogy „a körös-körül minden alkalomra feszülten figyelő legkegyetlenebb ellenség

28 MOE X, 510–511; *Magyar História*, 395–396.
29 MOE X, 519–522; *Magyar História*, 396–401.

utat találjon a magyar királyság e maradványainak felforgatására." Mivel írásbeli kérésüket és könyörgésüket addig nem vették figyelembe, és mivel tartanak attól, hogy további belviszályok támadnak, ha valaki további újítást vezet be „a religió állapotában", ünnepélyes protestáció után nyilvánvalóvá tették Istvánffy előtt, hogy „a religió eddig szokásban volt gyakorlása körüli újítás" bármilyen módjának (legyenek azok jogtalan törekvések, templomok vagy jövedelmek lefoglalása), mind személyük, mind javaik tekintetében ellentmondanak. Kijelentették továbbá, hogy minden ezzel ellentétes lépés ellen élni fognak jogaikkal, az ebből fakadó veszedelmet az újítóknak, a széthúzás és a belső gyűlölség okozóinak és nem „a nyugalmat és a békét egyedül szerető protestálóknak" tulajdonítják majd.[30]

Mindebből kiolvasható, hogy a rendek kijelentésükben ismét a haza üdvére hivatkoztak, amire nézve szintén károsnak tartották vallásuk, és ezáltal a társadalmi béke megzavarását, de saját önzetlenségükre is felhívták a figyelmet, amelynek révén hajlandóak voltak az ország érdekében sérelmeik orvoslása nélkül is foglalkozni az ország további ügyeivel.[31] A gravamenek kezelését mégis elsősorban arra hivatkozva kérték, hogy a vallásukat ért sérelmek a meglévő szokást zavarták meg, és a religió állapotában tett minden további változtatás újításnak tekinthető, amit keményen elutasítanak. A protestánsok és katolikusok közötti polémiák során nem először hangzott el az az érv a protestánsok részéről, hogy valójában ők képviselték a régi, bevett vallást, míg a katolikusok voltak az újítók – erre a legjobb példa Magyari István és Pázmány Péter vitája.[32] Ezzel a vitával szemben azonban itt az újítás nem a kereszténység eredeti állapotához viszonyítva volt értendő, hanem az uralkodó elődjei által is elfogadott bevett gyakorlathoz képest.

A vita egészét tekintve elmondható, hogy noha a felek szemmel láthatóan eltérő nézetet vallottak a királyságról, de egyaránt korporális módon fogták fel a királyság természetét. Jelentős különbség volt, hogy a katolikus fél elsősorban középkori, illetve 16. századi királyi rendeletekre, valamint az országgyűléseken elfogadott törvényekre, vagyis az írott jogra hivatkozott, ezzel szemben a protestáns fél, amelynek nem volt lehetősége hasonló joganyagot felmutatni, a katolikusok által megzavart

30 Istvánffy Miklós bizonyságlevele a protestáns rendek tiltakozásáról: MOE X, 523–526; *Magyar História*, 401–402.

31 Hasonló érvelést korábban is láthattunk protestánsoknál. Egyik legkarakteresebb kifejeződése a debreceni-egervölgyi hitvallás bevezetője, amelyben a haza védelmében tett korábbi szolgálataikért és hűségükért kérik az uralkodót „az igaz és katholikus", vagyis protestáns hitük védelmére: Kiss Áron, szerk., *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései* (Budapest: Magyarországi Protestánsegylet–Franklin, 1881), 77–80.

32 Keisz Ágoston, „Magyari és Pázmány vitája", in *Pázmány Péter és kora*, szerk. Hargittay Emil (Piliscsaba: PPKE BTK, 2001), 219–249.

meglévő gyakorlatra és az elviekben hosszú távon az írott jognál nagyobb erővel bíró szokásjogra hivatkozott. A hivatkozások bázisának és a politikai cselekvés megalapozásának ez a különbsége alapvetően határozta meg a protestáns rendek és szerzők, valamint a katolikus tisztségviselők és vitázók érvelését és legitimációs stratégiáját bőven a bécsi béke után is, ahogyan az a Bethlen-kori nyomtatott vitairatok érvelésében is megfigyelhető.[33]

A 22. cikkely és a gálszécsi részgyűlés

A Bocskai-felkelés előtörténetének fordulópontja az 1604-es pozsonyi országgyűlés, amelynek elfogadott törvényei bevezetésében az ország karai és rendjei még hálájukat fejezik ki Rudolfnak atyai érzületéért és gondoskodásáért, hogy „a folyamatos háborúk annyi háborgása és veszedelme után végre az óhajtott béke nyugodt és a legnagyobb fogadalmakkal kívánt kikötőjébe vezeti és a legádázabb ellenség, a török zsarnokságából ezt a királyságot megszabadítja".[34] Közismert fordulatot jelentett az országgyűlés történetében, hogy az elfogadott törvényekhez a kancellária egy új cikkelyt csatolt, amely olyan lavinát indított el, amely teljesen tönkretette a felek egyébként sem felhőtlen viszonyát. A cikkely szerint azok, akik magukat nagyobb vagy jelesebb részeknek nevezik, és a vallásuk háborgatásáról, templomaik elvételéről és lelkészeik elmozdításáról számoltak be, „az új religió gyakorlásának erőltetésében összejátszottak … a királyság szabad városaival, amik a szent korona és ő császári felsége mint nemes Magyarország királya jószágai". Ezért Őfelsége – szól a döntés –, aki hitet tesz a szent római katolikus vallás mellett, és reméli annak virágzását a szektáktól megrontott országban, „saját indulatból, de királyi teljhatalma szerint" (*deqve regiae suae potestatis plenitudine*) megerősíti Szent Istvánnak, Magyarország apostolának és az ország többi királyának a szent katolikus római hit érdekében hozott dekrétumait, egy különleges cikkellyel együtt, amely szerint senkinek nem szabad büntetlenül a királyság gyűlésein a vallás ügyét a tanácskozások késleltetése vagy megszakítása céljából, vagy bármilyen okból előhozni; a rendzavarók és újítani vágyók ellen pedig azonnali büntetést helyez kilátásba.[35] A dekrétumhoz csatolt cikkely hadüzenet volt a protestánsok számára, hiszen a katolikus hit teljes visszaállítását tűzte célul, ráadásul úgy, hogy közben megtiltotta a vallás ügyét érintő országgyűlési tárgyalásokat; emellett azonban a módosítás szabályta-

33 Báthory Orsolya, Kármán Gábor és Zászkaliczky Márton, szerk., *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez. I.* (Budapest: reciti, 2019).

34 *Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár: 1526–1608. évi törvényczikkek,* ford. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen, jegyz. Márkus Dezső (Budapest: Franklin Társulat, 1899) (a továbbiakban *CJH 1526–1608*).

35 *CJH 1526–1608,* 955–957.

lan bevezetése rendi sérelmeket is jelentett, amely nem csak protestánsok számára volt kifogásolható.

A Gálszécsen 1604 szeptemberében megtartott részgyűlés, amelyet Belgioioso felső-magyarországi főkapitány hívott össze a császár nevében, seregei ellátásának biztosítása érdekében, a fenti ügyet is megtárgyalta. Az itt összegyűlt rendek határozatukban tiltakoztak az uralkodó katonáival kapcsolatban, mivel azok erőszakos és törvénytelen hatalmaskodása révén nemcsak birtokaikban szenvedtek sérelmet nemesi kiváltságaik és szabadságaik, valamint a királyság törvényei ellenére, hanem (Kassa szabad városhoz hasonlóan) vallásukban is, miközben – jelezték – ők az uralkodó hűséges alattvalói. Külön kiemelték, hogy Belgioioso ráadásul arra a cikkelyre támaszkodott, amelyet az országlakosok tudta és döntése nélkül csatoltak a törvényhez, és amely ellen ezúton ünnepélyesen és egységesen protestáltak, azt teljességgel érvénytelennek tekintették, valamint kijelentették, hogy „feddhetetlen védekezés" (*cum inculpata tutela*) révén készek magukat megvédeni.[36]

A felső-magyarországi főkapitány rakamazi táborában szinte azonnal válaszolt a rendek tiltakozására, ahol aztán napokon belül fogadta a rendek küldöttségét. A köztük folyó tárgyalásokról született beszámoló szerint a rendek felvetették azokat a sérelmeket, amelyeket „szabadságunk, szokásunk és törvényünk ellen a kassai városnak" el kellett szenvednie, jószágaik elfoglalása, vallásgyakorlatuk tiltása révén. Belgioioso válasza egyrészt az volt, hogy ő csak mint „szolga" cselekedett, aki köteles végrehajtani azt, amit neki parancsolnak, másrészt pedig „ők rebellisek lőnek, engedetlenek ő fölsége parancsolatjának", és felségsértés bűnében maradtak. Rudolf király ugyanis – magyarázta a generális – szabadon rendelkezik a jobbágyaival, és hatalmában áll papokat tartani jószágaiban, ahogyan a nemeseknek is sajátjaikban. Sokat idézett válaszukban a rendek kifejtették, hogy különbség van az ő jobbágyaik és a szabad városok között: az előbbiek tényleg tulajdonaik, akiknek semmi örökségünk vagy földjük nincsen, de a szabad városoknak „egyenlő szabadságok" van az urakéval. „Egy a szabadságuk, nem a király birtokai, hanem a koronáé, a királyság oszlopai és tagjai", akiket őfelsége külön levélben hív meg az országgyűlésre, ahogyan a prelátusokat, az urakat és vármegyéket, szavazatuk van és a királyt is a többi rendhez hasonlóan választják – éppen ezért Belgioioso csak jogi eljárás útján vehette volna el jószágaikat. A rendek kifejtették: együttérzésükből adódóan nem hagyják el *membrum*ukat, a királyt készek alázatos kéréssel megkeresni, a generálist pedig arra kérik, adja vissza az elvett javakat és szüntesse be további üldözésüket. Ellenkező esetben a rendek nem tehetnek mást, mint hogy élnek a Gálszécsen fogalmazott tiltakozólevelükben ígértekkel. Arra e kérdésre, hogy „hát ti ő felsége el-

36 MOE X, 588–591.

len akartok támadni", azt felelték, hogy erre még gondolni sem mernek, de az ilyen törvénytelen törekvőkkel szemben, kik „minket hitünkben akarnak háborgatni, „mocsoktalan oltalommal" meg fogják magukat oltalmazni.[37]

A vita egyrészt tanulságos abban a tekintetben, hogy a felek továbbra is a korábban Illésházy pere kapcsán felmerült kérdéseket feszegetik, de a pozsonyi országgyűlés óta a tét megváltozott. Az ugyanis, hogy ebben az esetben a királynak van-e joga élnie javaival, már messze nem csupán a szabad városok tulajdonhoz való jogának kérdése, a kassaiak ugyanis jogsérelmüket egy törvénytelenül született és általuk semmisnek tekintett cikkely végrehajtása révén szenvedték el. A rendek egyértelműen a szabad királyi városok mellé álltak, sőt, egyértelműen a tagjaik közé számították őket, amely ugyanakkor saját jogaik védelmét is jelentette. Kijelentésük, hogy a városokat a királyság azonos szabadságú tagjainak, vagyis nem a király tulajdonainak nyilvánították, nagyon fontos, hiszen a Tripartitum nem sorolja őket a korona tagjai közé, és de facto nem is rendelkeztek a nemesekkel egyező jogokkal. A városok jogállását majd az 1608-as országgyűlés fogja rendezni, ugyanakkor arról is döntést hoz, hogy a szabad királyi város rang csak a magyar kamara beleegyezésével adományozható. Így, míg korábban a nemesség pontosan amiatt tiltakozott, hogy az uralkodó beleegyezésük nélkül meghívott egyes mezővárosokat az országgyűlésre, ha saját érdekük is azt diktálta, akkor jogalap nélkül is azonos szabadságú tagjaiknak, vagyis a királyság egyenrangú tagjának tudtak be egyes szabad királyi városokat közös érdekeik védelemben.[38] Nyilvánvalóan különbség van mezővárosok, tárnoki és szabad királyi városok jogállása között, de láthatóan a rendek – a király nemesítési jogát nem megkérdőjelezve – maguk akarták megmondani, kik tartoznak közéjük és kik nem. A Bocskai-felkelés politikai vitái ebben a tekintetben is igen árulkodóak.

A királyság természetéről szóló fenti három vita témái visszaköszönnek a Bocskai-felkelés legitimációs irataiban, de nemcsak azért, mert rajtuk keresztül jól lehetett demonstrálni az udvar és a császári katonák által elkövetett vélt vagy valós törvénytelenségeket, hanem azért is, mert a casus bellinek minősülő 1604. évi 22. törvénycikk a városokat, különösen Kassát sérelmeik révén a rendekhez kötötte és

37 „... egy az libertás, non sunt peculium regis, sed peculium coronae; columnae regni, membra regni; őket is őfelsége ország gyűlésében peculiaribus literis híjjá, mint szintén praelatusokat, egyéb urakat, vármegyéket etc." MOE X, 596–598.

38 H. Németh István, „A szabad királyi városok a 16–17. századi országgyűléseken", *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon: A kezdetektől 1918-ig*, szerk. Dobszay Tamás, Forgó András, ifj. BerténYi Iván, Pálffy Géza, Rácz György és Szijártó M. István (Budapest: Argumentum, 2013), 144–161. Modor, Szentgyörgy és Bazin meghívást kaptak a meghiúsult 1605. évi pozsonyi országgyűlésre, ami ellen a korponai, majd a kassai országgyűlésen a rendek ismét tiltakoztak. MOE XI, 350, 405, 692–693, 716.

egy táborba sodorta őket. A viták maguk nyelvezetükben nem hoznak sok újat a 16. század végi és 17. század eleji országgyűlések jogi-politikai beszédmódjához képest, már amennyiben a rendiség meglévő jogias természetű nyelvi konvencióit annak tekinthetjük. A fenti viták egy-két érve újszerű összefüggéseket emelt be, de összességében új politikai diskurzust nem hoznak létre. A témák és a fogalmak, valamint azok összefüggései viszont gazdagítják a Bocskai-felkelés nem tisztán jogi természetű politikai szövegeinek érvkészletét és retorikáját, és amennyiben azokat új beszédmódokként értékeljük, hozzájárultak azok hibrid természetéhez.

A felső-magyarországi városok és a rekatolizációs törekvések

Kassa a felkelés előestéjén[39]

A felkelést megelőzően az ország egészéhez hasonlóan Kassa is egy szenvedésekkel teli időszakon ment keresztül – írja Bocatius János, a város bírája, Bocskai diplomatája, aki a kortársaihoz hasonlóan az ország kétszáz évre visszanyúló szerencsétlen sorsáról beszél.[40] Beszámolójában nála is kiindulópontnak számítanak a kassai ese-

39 J. Újváry Zsuzsanna, „Kassa és a Bocskai-szabadságharc kezdete", *Confessio* 30, 3. sz. (2006): 38–50; Josef Duchoň, „Kassa a Bocskai-felkelés küszöbén", in *„Nincsen nekönk több hazánk ennél..." Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*, Kisebbségkutatás könyvek, szerk. ifj. Barta János és Papp Klára (Budapest: Lucidus, 2004), 105–120; H. Németh István, *Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon*, *1. kötet* (Budapest: Gondolat–Magyar Országos Levéltár, 2004); Kónya Péter, „Szabad királyi városok a Bocskai-felkelésben", *Debreceni Szemle* 14, 3. sz. (2006): 331–338. H. Németh István, „Kassa, egy többfelekezetű régióközpont jellegzetességei a 16–17. században", in *Viszály és együttélés: Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*, szerk. Ittzés Gábor (Budapest: Universitas, 2017), 277–313. Kortárs forrásokra: Paulinyi Oszkár, szerk. „Iratok Kassa sz. kir. város 1603–1604-ben megkísérelt rekatolizációjának történetéhez", in *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár XIV.*, szerk. Mályusz Elemér (Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1930), 11–110; Tutkó József, *Szabad Királyi Kassa városának történelmi évkönyve* (Kassa: Werfer, 1861), 116–129. Az idézett források eredetijei: Österreisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, (a továbbiakban ÖStA HHStA) Ungarische Akten: Miscellanea Fasc. 433. Konv. E.

40 Bocatius János, „Olympias carceraria", in *Ioannis Bocatius opera quae exstant omnia. Prosaica*, ed. Csonka Ferenc (Budapest: Akadémiai, 1992); a továbbiakban a magyar fordítást idézem: Bocatius János, *Öt év börtönben (1606–1610)*, ford. és kiad. Csonka Ferenc, Bibliotheca Historica (Budapest: Európa, 1985), 13. Bocatiusra lásd: Doris Teichmann, „Johannes Bock-Bocatius (1569–1621) – Sorabus Lusatus", *Lětopis* 52, no. 1 (2005): 48–72; uő, *Studien zur Geschichte und Kultur der Niederlausitz im 16. und 17. Jahrhundert*, Quellengeschichtliche Untersuchungen; Schriften des Sorbischen Instituts 16 (Bautzen: Domowina, 1998), 171–295. Diplomáciai küldetésére: Teszelszky és Zászkaliczky, „A Bocskai-felkelés..."; Kees Teszelszky, „Diplomáciai iratok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt (1604–1606)", in *Debrecentől Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata*, szerk. Pusztai Gábor és Bozzay Réka (Debrecen: Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, 2010), 59–89; uő, „Some International Aspects of the Bocskay-insurrection: The Dutch–

mények. Közismert, hogy 1596-ban a török elfoglalta Egert, ezért a püspökség és a káptalan új helyre költözött. Új székhelyüknek az országgyűlés Kassát jelölte ki, de a város, amelynek lakossága többségében lutheránus német volt, elutasította ezt a döntést. Tiltakozásuk sikeres volt: a katolikusok csak egyetlen kápolnát állítottak fel az ún. királyi házban. 1603-ban azonban, az Anna Mária anyakirályné tiszteletére elrendelt emlékmise alkalmából Rudolf azt a parancsot adta ki, hogy a Szent Erzsébet székesegyházat át kell adni a katolikusoknak. A városi tanács elutasította a tervet és felajánlotta, hogy lutheránus rítus szerint megtartják a megemlékező istentiszteletet. Az udvar tárgyalt, de végül fegyveres erővel kívánta a vitát eldönteni: Belgioioso gróf császári fegyveresei ágyúikkal célba vették a templomot és követelték a tanácstól, hogy 1604 januárjának elejéig adja át a kulcsokat. Kortárs források beszámolói szerint a tanács egy napig ellenállt, de engednie kellett, miután a császári lovasság bevonult a városba. Bár a város korábban, decemberben fegyveres ellenállást javasolt a többi szabad királyi városnak, a tervet a katonai kényszer hatására fel kellett adnia.[41]

A székesegyház elfoglalását az udvarban úgy időzítették, hogy az a közelgő országgyűlést kész helyzet elé állítsa. Egy városi szenátort túszul is ejtettek, Belgioioso pedig arra kényszerítette a várost, hogy aláírjon egy nyilatkozatot, amelyben megígérik, engedelmesek lesznek a királyi parancsoknak. A frissen átvett templomot újraszentelték és katolikus misét tartottak benne. Engedetlenségük büntetéseként huszonnyolc falut is elvettek a várostól, a város iskoláit átadták a jezsuitáknak, az egyéni vallásgyakorlást is betiltották, a lutheránus lelkészeknek pedig el kellett hagyniuk a várost.[42]

A felső-magyarszági főkapitány által elkövetett jogtalanságokat kortárs panasziratok is összefoglalták, ezek közül az egyik húsz pontban foglalta össze Belgioioso kegyetlenségeit és a „rebellió" okait.[43] A latinul kéziratban terjedő, 1604-re datált

Hungarian Connection", in *Redite ad cor: Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*, szerk. Oborni Teréz és Krász Lilla (Budapest: Eötvös, 2008), 273–280; uő, „Üzenet az utazótáskában: Diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt", in *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. G. EténYi Nóra és Horn Ildikó (Budapest: L'Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2008), 127–146; uő, „Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében", in *Színlelés és rejtőzködés: A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó (Budapest: L'Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2010), 143–163.

41 H. Németh, *Várospolitika*, 1:110–111.

42 Tutkó, *Szabad Királyi Kassa*, 116; Szamosközy István, *Történeti maradványai 1542–1608*, szerk. Szilágyi Sándor, Monumenta Hungariae Historica: Scriptores 30 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1880), 4:226; G. Etényi, „A Bocskai-szabadságharc...", 65–66.

43 *Zwantzig Warhaffte, vnd Beweißliche Articul, durch welche der Italianische Grafe in Belgiojosa, Feldobrister in Ober Hungarn, die Stadt Caschaw, General Landstände, Heyduggen vnd Botzschkay, zur Rebellion, auch die Niederlag vnd Verlust der Röm. Kays. Mayestat Kriegßvolck, vnd Consequenter*

irat 1605-ben német nyelven nyomtatásban röplapként, a korban szokásos összefoglaló hírekkel kísérve is megjelent. A röplap legfontosabb jellegzetessége vizsgálatunk számára, hogy az eseményeket egymástól független társadalmi csoportok tevékenységeként vagy sérelmeként írja le és nem úgy, mint aminek a tárgya vagy elszenvedője egy egységes nemzet. Ezek szerint a Bocskai-felkelés a kassai események hatására bekövetkező városi rebellió, a nemesek egységes és kollektív felkelése, a hajdúk rebelliója, valamint Bocskai személyes rebelliója miatt következett be.[44] Kiemelendő, hogy a nyomtatvány szerzőjének vagy szerzőinek nem jelent problémát, hogy az eseményeket rebelliónak, lázadásnak nevezzék, annak ellenére, hogy Bocskaiék fellépését a Habsburg propaganda nevezte így, egy olyan kifejezéssel, amely a korban egyáltalán nem minősült pozitívnak.[45] Minden bizonnyal azért nem tartották problémásnak az eseményeket így leírni, mert a válságos helyzet kialakulásáért kizárólag a felső-magyarországi főkapitányt és a császárt látták felelősnek.

A vádpontok közül az első azt állítja, hogy a kassai templom elfoglalásakor Belgioioso grófnak tudomására jutott, hogy János egykori magyar király nagy kincset hagyott a templomban, és igyekezett azt megszerezni – vagyis nem véletlen, hogy a polgárok elkezdték hangoztatni: „ez az ember ezeket inkább saját haszna érdekében, mint a vallás és a templom kedvéért csinálja." Belgioioso motivációja ezek szerint tehát a kapzsiság volt, amit az is bizonyít, hogy csak magas költségért volt hajlandó engedményeket tenni a polgároknak és a városnak. Emellett a második pontban önkényességét is hangsúlyozzák: váratlanul betiltotta a korábban a városi tanácsnak engedélyezett magánházban tartott prédikációkat, a lefoglalt magánházakat pedig csak nagy összegért adta vissza. A további példák között a röplap konkrét eseteket is felsorol. Amikor például Szabó György házában prédikátort találtak, megfenyegették, hogy amennyiben nem fizet hatalmas összegű büntetést, az épületet lerombolják. Egy tanácstagot szintén megbüntettek, mivel protestáns prédikációt olvasott otthonában. További polgárokat háborgattak tulajdonaiban, lányaikkal és feleségeikkel erőszakoskodtak a gróf katonái, akik két medvét is sza-

des gantzen Königreichs Hungarn vnd Fürstenthumbs Siebenbürgen leidigen Abfall.... (S.l.: s.n., 1605) OSZK App H-1975, HAB Wolfenbüttel, H:Yv137.8° Helmst.(21), VD17 23:283624B. Vö. Teszelszky és Zászkaliczky, „A Bocskai-felkelés...", 105–106. A felkelés terminológiájára: Szabó, „Inhalt und Bedeutung".

44 „Caschaw Rebellion", „Ursachen des Auffstands der Landstaende in gemein", „Andere Ursach der Heyduggen Rebellion", „Ursach des Botzschkay Rebellion".

45 Benda Kálmán a kortárs latin verziót magyar fordításban közreadta, de feltehetően a „rebellió" kifejezés használata miatt császárpárti iratként határozta meg, annak ellenére, hogy tartalma teljesen a felkelők szempontjait mutatja be. Bocatius azt állítja, hogy ő fordította le latinra, de gyanítható, hogy a szöveg létrehozásában is részt vehetett. Vallomásában más irat esetén is „füllentésen" lehet kapni. Benda, *A Bocskai-szabadságharc,* 81–85; Szamosközy, *Történeti maradványai*, 4:233–239.

badon engedtek, ezzel többeket megsebesítve vagy megölve. Összességében a panaszok lényege, hogy „a város minden vallásgyakorlatát: az esketést, keresztelést, temetést és hasonlókat teljesen eltiltotta, keményen sújtva őket javaikban, kiváltságaikban, lelkük és lelkiismeretük szabadságában".[46]

A székesegyház elfoglalásának hírére a kassaiak azonnal mozgósították az ötvárosi városszövetséget, feltételezve, hogy a templomfoglalás nem áll meg városukban. Ez így is történt, de a figyelmeztetés későn érkezett, Belgioioso január 9-én Kisszebenbe vonult, és az Udvari Kamarának a Szepesi Kamara részére kiállított felhatalmazása alapján felmérte és lefoglalta az ottani templomot és annak tulajdonait. Hamarosan ide is jezsuiták érkeztek. Kassa azonnal követeket küldött Prágába (Bocatius bírót, valamint Sambsdorfer és Magdeburger szenátorokat), akik – az értékes ajándékok (ékszerek és tokaji bor) ellenére – nem jártak sikerrel. A többi város hezitált, Eperjes például meg akarta várni döntésével az országgyűlést. Itt végül a városok a közös fellépés mellett döntöttek, és küldötteket menesztettek Prágába, ahol a velük jó viszonyt ápoló Tiburtius Himmelreich kancelláriai titkár javaslatára egy közös petíciót fogalmaztak meg és nyújtottak be.[47]

Kassa városa már korábban folyamodványban fordult Rudolf királyhoz, amelyben arra hivatkozott, hogy mindig is patronátusi jogot gyakorolt a templom felett, az egész polgárság az ágostai hitvallásba született és abban nevelkedett, az ehhez tartozó vallási szokásaikat és gyakorlatukat pedig már az uralkodó apja és elődjei idején is elismerték, abban őket nem háborgatták. Nem szándékoztak felkelést vagy zavargást kezdeményezni – írták –, az uralkodó iránt engedelmes alattvalóként kérték privilégiumaik visszaállítását.[48]

A városszövetség saját petíciójában hasonló érvekkel próbálta a helyzet orvoslását kieszközölni. Kiindulásképpen a városoknak a király számára tett múltbeli szolgálataira és hűségükre hivatkoztak.[49] Kiemelték, hogy I. Ferdinánd is megtar-

46 A nyomtatványban leírt esetek nagy részét számos kortárs forrás is alátámasztja. Vö. Gyulafy Lestár, „Följegyzései", in *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból, II. kötet*, szerk. Szilágyi Sándor, Monumenta Hungariae Historica: Scriptores 33 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1894), 31.

47 Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben felségfolyamodványa Rudolf királyhoz ([1604. március 12. előtt]) Paulinyi, „Iratok", 57–61; H. Németh, *Várospolitika*. Magyar fordítása a készülő antológia szerkesztés alatt álló második kötetében jelenik meg.

48 Kassa város folyamodványa Mátyás főherceghez ([1604. január 13. körül]) Paulinyi, „Iratok", 43–45. Magyar fordítása a készülő antológia szerkesztés alatt álló második kötetében jelenik meg.

49 A városok, különösen Lőcse királyhű hozzáállásához lásd: Szabó András Péter, „A Bocskai-felkelés képe a szepességi krónikákban", in *A történelem mint hivatás. A Benda-emlékkonferencia előadásai. 2013. november 27.*, szerk. Szijártó M. István, A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 11 (Budapest: Balassi–Ráday Gyűjtemény, 2015), 45–74.

totta őket privilégiumaikban és vallásuk, az ágostai hitvallás szabad gyakorlásában, patronátusi jogukat soha senki nem kérdőjelezte meg, ezen kívül a kassaiak békés és gondos tulajdonosaik voltak templomuknak, amelyet jó tulajdonosként háromszor is felújítottak, miután tűz emésztette fel. Az említett tűzesetek jóval a reformáció előtt következtek be, amelyből világosan látható, hogy a városi közösségekre általában is jellemző módon az ötvárosi szövetség polgárai közösséget vállaltak városaik és egyházuk középkori örökségével, vallási és közösségi életüket annak folytatásaként élték meg, természetesen a hitújítás keretein belül.[50] Hivatkozásuk alapja tehát a szokás és a bevett gyakorlat volt.

Beadványaikban szintén hivatkoztak arra az 1597-es törvényre, amely az egri püspökség új székhelyének Kassát jelöli ki mindaddig, amíg Egert nem sikerül a töröktől visszafoglalni, de amely közben biztosítja a város szabadságainak sértetlen megtartását, még akkor is, ha a káptalan véglegesen is Kassán marad majd.[51] Közös beadványukban a városok arra is hivatkoztak, hogy vallásuk szabad gyakorlásának megsértése anyagi hanyatlásukhoz fog vezetni, amely a király számára is hátrányos lesz. A vallás szabad gyakorlásának jogát őfelsége elődei adományoztak nekik – írták –, ahogyan hitvallásukat is elfogadták és megerősítették az uralkodók 1548-ban, majd az érsek és a püspök 1560-ban, illetve 1573-ban.[52]

Nagyon fontos része a beadványnak az, amelyben hitvallásukkal elkötelezték magukat az uralkodónak a vallási radikálisokkal szembeni harcában – ezeket viszont az ariánusokkal, a nesztoriánusokkal, a kálvinistákkal és az anabaptistákkal azonosították. Arra külön kitértek, hogy hitvallásuk egyik fő célja az volt, hogy elutasítsák a kálvinista fanatizmussal kapcsolatos vádakat, miután 1548-ban eretnekségellenes törvényt hozott az országgyűlés.[53] Nem szükséges hangsúlyozni,

50 Paulinyi, „Iratok", 58. A középkori örökség folytonosságáról lásd az alábbi kötet számos tanulmányát: Kiss Erika, Zászkaliczky Márton és Zászkaliczky Zsuzsanna, szerk., *Ige-Idők. A reformáció 500 éve. Tanulmánykötet* (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2019).

51 *CJH 1526–1608,* 38.

52 Paulinyi, „Iratok", 58. A hitvallásra és az állítólagos királyi és püspöki elismerésére (1548, 1560, 1573) lásd Payr Sándor, *Az Ágostai Hitvallás Története Magyarországban* (Sopron: Székely, 1930); Bruckner Győző, szerk. *Emlékkönyv az Ágostai Hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére* (Miskolc: Ludvig–Janovits, 1930), 4. fejezet. Legújabban: Kónya Péter és Csepregi Zoltán, szerk., *Három lutheri hitvallás Magyarországon* (Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, 2013); Csepregi Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Humanizmus és reformáció 34 (Budapest: Balassi, 2013), 306–333. Szerintük a hitvallások hivatalos elfogadása nem történt meg olyan módon, ahogyan a városok hagyománya azt megörökítette, az ugyanis igyekezett a hitvallásokat minél korábban és minél magasabb hatóság által hivatalosan jóváhagyottnak beállítani.

53 Paulinyi, „Iratok", 60. Az 1548-as törvényt ma már nem lehet úgy értelmezni, mint amelyik a lutheránusokkal szemben toleranciát hirdetett volna. Csepregi Zoltán, „Az 1548-as augsburgi bi-

mennyire figyelemre méltó kitétele ez a nyilatkozatnak és a vallási identitás nyilvános kifejezésének annak fényében, hogy később Kassa város is koalícióra lépett a kálvinista nemességgel és a Bocskai-mozgalom főhadiszállása lett (igaz, nem minden tekintetben önkéntesen). Kassa és a szövetséges városok ezen a ponton, legalább retorika szintjén, elhatárolták magukat a kálvinistáktól, akik rebelliseknek számítottak ebben a kontextusban. Nem véletlen, hogy amikor a király rebellióval vádolta a várost, Bocatius úgy reagált, hogy ők továbbra is hűségesek hozzá, hiszen nem a katolicizmus ellen léptek fel, hanem csak szabadságjogaikért. Nyilvánvaló, hogy a városok azzal, hogy legalább taktikai szinten az uralkodó mellé álltak a protestáló kálvinista nemességgel szemben, a király jóindulatát remélték elnyerni. A városok delegációja azonban ebben a tekintetben is kudarcot vallott, mivel dacára annak, hogy együtt adták be a folyamodványukat, a császár nem volt hajlandó fogadni őket, így hosszú várakoztatás után 1604 júliusában hazatértek. Egyik támogatójuk úgy vélte, csak az országgyűlés segíthet rajtuk, ezért Marburger elhagyta Prágát és Pozsonyba ment a diétára, ahol – ahogy erről korábban már esett szó – a városok legnagyobb meglepetésére, a nemesek támogatták az ügyüket.[54]

Az ügyért felelős Pethe Márton azonban, a magyar tanács katolikus tagjainak véleményét visszhangozva, május 16-án amellett érvelt, hogy a városok panaszai nem megalapozottak, mivel az ágostai hitvallás nem nyert elismerést sem I. Ferdinánd, sem utódai részéről. A városok állításával szemben – érvelt Pethe – az uralkodó, királyi és apostoli pozíciójának köszönhetően, minden egyház patrónusa az országban, és a kassai templom patronátusi jogát senkinek nem adományozta oda. A város csak a papválasztás jogával rendelkezik, de azzal is csak az egri püspök beleegyezése mellett.[55] Templomukat tehát nem bitorolták el tőlük, hanem csak a régi és igaz hit állíttatott vissza, amihez mindenkinek lehetősége van visszatérni és a templomot annak megfelelően használni.[56] A lutheránus rítus betiltása Pethe szerint szintén jogos volt, különösen, hogy a kassaiak a megelőző években megtagadták az anyakirálynő emlékére tartandó emlékmise megtartását. A templom viszont nem azon a módon a tulajdonuk, ahogyan házaikat birtokolják. Pethe ezen kívül szemére hányta a városiaknak, hogy minden állításuk ellenére nem határolódtak el a szektáktól, mivel magyar lakosaik többsége a kálvinisták közül került ki, és rajtuk kívül még mások is voltak ott, akik hamis tanításokat hirdettek.

rodalmi gyűlés hatása az 1548-as pozsonyi országgyűlés vallási rendelkezéseire", in *Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon*, szerk. Kónya Péter (Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove 2013), 22–32.

54 Paulinyi, „Iratok", 67–75.

55 Paulinyi, „Iratok", 70.

56 Paulinyi, „Iratok", 71.

A templom újjáépítésével kapcsolatban közölte, hogy az kötelességük is volt, mivel ők használták a múltban; ugyanakkor nem kaphatnak vissza templomot és újat sem építhetnek, mivel az rossz például szolgálna az uralkodóval és az egyházzal szembeni fellépésre nézve a vagyonukra büszke polgárok részére.[57] A katolikus vallás visszaállításának folytatódnia kell, a városon belül és kívül egyaránt, de még a városi tanácsban is – közölte Pethe Márton, és egyben megfenyegette a városokat, hogy amennyiben nem fogadják el a döntést, nyolc városi vezetőt beidéznek és addig tartják őket fogva, amíg nem engedelmeskednek.

Tekintve, hogy az 1604. évi dekrétumhoz utólag csatolt hírhedt 22. cikkely nem engedélyezte vallási ügyek megvitatását, a városok a továbbiakban nem nyújthattak be panaszt, és nem maradt más eszközük, mint hogy szövetkezzenek a (kálvinista) nemességgel, akikkel korábban nem nagyon szimpatizáltak. Az sem véletlen, hogy a gálszécsi gyűlésen a nemesi rendek támogatták a városok ügyét, bár ezen csak Kassa és Eperjes vett részt, mivel a többi város nem remélt semmi jót sem a nemességtől, sem Belgioiosótól. Tiltakozásuk ellenére Pethe és Szuhay István egri püspök tovább folytatták korábban megkezdett programjukat, ezúttal Lőcse rekatolizációjának érdekében.

Fontos hangsúlyozni, hogy kezdetben Kassa nem mutatott hajlandóságot arra, hogy együttműködjön Bocskai seregeivel, a város kapuit sem akarta megnyitni előttük, sem az arra vonuló Belgioiosónak. A város vezetése felkészült az ostromra, amelyre azért nem került sor, mert Kassa magyar, zömmel református lakossága végül megnyitotta a kapukat, és ezután a város német lutheránus vezetése is kénytelen volt együttműködni Bocskaival.[58] A város követsége azonban még 1605 márciusában is azt hangsúlyozta Prágában, hogy templomuk elfoglalása és vallásszabadságuk felfüggesztése miatt kényszerültek megadni magukat Bocskainak, miközben ők szerettek volna hűségesek maradni a Habsburg-házhoz.

A szabad királyi városok helyzete nem volt egyértelmű, különösen mivel a hajdúk hadjárata és a hozzá kapcsolódó sorozatos erőszakos események miatt elszigetelt állapotban voltak. 1605 elején az öt város még a pozsonyi országgyűlésen sem tudott részt venni, annak ellenére, hogy megkapták a hivatalos meghívást. Mindez rávilágít a lutheránus német városok és a református magyarok (és még inkább a hajdúcsapatok) közötti nézeteltérések és a fokozódó feszültség mértékére Bocskai ekkor kibontakozó mozgalmán belül. Koalíciójuk távolról sem szimpátián alapult, a váltakozó katonai szerencse időről időre kísértésbe ejtette a városokat, hogy a császáriak oldalára álljanak. Ideiglenesen még a városok között is voltak konfliktusok,

57 Paulinyi, „Iratok", 73.
58 Szabó, „A Bocskai-felkelés...", 54.

a városszövetség négy tagja például Kassát vádolta a felfordulás előidézésével, és kártérítést követelt veszteségeiért.[59]

1604 folyamán azonban Kassa pozíciója radikálisan megváltozott. A Belgioioso által megtámadott magyar reformátusok Bocskai feltétlen híveivé váltak, de még a város Bocskai iránt kevésbé lelkes vezetésének politikai orientációjában is elmozdulás volt tapasztalható. 1604 végén erőteljes változás történt, amikor a városi tanácsban egyre dominánsabb pozícióhoz jutott egy „radikális" református csoport (Szegedi András, Szabó György, Materna, Varannay, Almásy, etc.), akik az 1605 végi korponai országgyűlésen a többi várossal ellentétben ellenezték a Habsburg kormányzattal való kiegyezést. Kassa harmadikutas politikája abban is megmutatkozott, hogy felvetették: egy másik keresztény dinasztiából kellene Magyarország királyát koronázni. A váltással együtt járt, de azt erőteljesen motiválta is az a teológiai irányváltás, amely során a városban a wittenbergi orientációt felváltotta egy heidelbergi irányú elköteleződés, ugyanakkor ezzel párhuzamosan megjelent a két felekezet közeledését célzó törekvés is, amelyben Bocatiusnak, és különösen Alvinczi Péternek nagy szerepe volt.[60] Kassa helyzete azonban – elsősorban etnikai, vallási és társadalmi heterogenitása miatt – kivételes volt, különösen, ha Lőcsével hasonlítjuk össze.[61] A politikai és teológiai reorientációt igen világosan mutatja az kiáltvány, amely 1604 végén, minden bizonnyal a kassai országgyűlés során, vagy valamivel utána keletkezett. A szöveg a magyar nemzet nevében szóló, de erőteljesen kassai nézőpontból fogalmazta meg mondandóját.

Excusatio, avagy a magyar nemzet igen szükséges mentsége, hogy miért fogott fegyvert a római császár hadserege ellen

A magyar nemzet igen szükséges mentsége című, kéziratban terjedő irat azt igyekezett megmagyarázni, hogy a magyar nemzet „miért fogott fegyvert a római császár hadserege ellen".[62] Mind címlapja, mind tartalma alapján világos, hogy az írás a német választófejedelmeknek, hercegeknek, birodalmi városoknak, vagyis az egész Német-római Birodalomnak, valamint az egész kereszténységnek kívánja feltárni a

59 H. Németh, *Várospolitika*.

60 Heltai János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Humanizmus és reformáció 21 (Budapest: Balassi, 1994); H. Németh István, „Kassa, egy többfelekezetű régióközpont...", 283–286.

61 Szabó, „A Bocskai-felkelés...".

62 Excusatio gentis hungaricae ad romani imperii principes, cur contra Germanos arma ceperit, 1604. septembri (utólagos datálás). ÖStA HHStA Böhm 1075. Miscellanea Hungarica. fol. 1–7r; *Acta in Ungarn, Böhmen und Schlesien. 1604–1609* (a továbbiakban: Acta) Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, M 1091 fol. 37r–41r. A szöveg Tóth Gergely magyar fordításában megjelenik a projekt által készített antológia második, szerkesztés alatt álló kötetében – az idézetek magyar fordítása innen származik.

Bocskai-felkelés okait. A kiáltvány elsősorban a kassai események leírásával igazolja a magyar nép fegyveres fellépésének jogosságát. Ebből és tartalmának egészéből arra lehet következtetni, hogy a felkelés korai szakaszában keletkezett, és feltehetően annak a szövegnek felel meg, amit Bocatius későbbi írásaiban az 1604-es kassai gyűlés kapcsán emlegetett. Bocatius visszaemlékezése szerint ugyanis, miután Bocskai Kassára összehívta a felső-magyarországi rendeket 1604. november 12-ére, az ottani részországgyűlésen eldöntötték, hogy követet vagy legalább egy levelet fognak küldeni a birodalmi fejedelmekhez, „hogy ennek a váratlan és hirtelen felkelésnek az okait megmagyarázzák". Leírása szerint „három átlagon felüli műveltséggel rendelkező nemesembert" bíztak meg, hogy írják meg a levelet: Rimay Jánost, Melczer Jánost és magát Bocatiust.[63] A szöveg elkészültéről és célba juttatásáról semmi biztosat sem tudunk. Filológiai érvek ugyanakkor azt igazolják, hogy az *Excusatio* (legalább is egyik) szerzője Bocatius, és ezt a kassai bíró beszámolója is alátámasztja.[64] Kronológiai okokból és az általuk adott leírás alapján feltételezhető, hogy ezt a szöveget láthatta Filiczki János és Pálffy Kata Prágában 1605. áprilisában.[65]

Az irat megközelítése már a címlapján egyértelművé válik azáltal, hogy egyrészt fegyveres ellenállásként írja le az eseményeket, másrészt Makkabeus Júdás szavait idézi, miszerint „jobb nekünk csatában meghalni, mint nemzetünknek és vallásunknak a pusztulását látni".[66] A felkelők elszántságának okát az *Excusatio* abban találja, hogy a császáriak névleg ugyan védnökeik, de valójában a magyarok legádázabb ellenségei, és ezért habozás nélkül ellenük fordultak. Mivel azonban hírek terjednek róluk és félő, hogy ezek továbbítói „ezernyi pletykát és valós dolgok közé vegyített hazugságot" fognak hozzátenni a valós információkhoz az igazság és Magyarország hírének kárára, a felkelők jónak látták egy kicsiny írásban feltárni az okait az „igen hirtelen történt átváltozásnak, vagyis annak, hogy felmondtuk

63 Bocatius a levélírás menetéről elmondja: „S mivel ehhez a nagy jelentőségű munkához néhány napra volt szükségünk, néhányunkat felmentettek a gyűlésen való részvétel alól, hogy otthon fogalmazzuk meg a leveleket." Beszámolója szerint azonban rossz hírek érkeztek, miszerint „Basta fenyegeti a felsőmagyarországi részeket, mert Esztergom alól megindult az egész császári hadsereggel, hogy Barbiano és Petz szétszórt és megfutamított csapatainak segítséget hozzon", a szöveg sorsával kapcsolatban nem árul el többet. Bocatius, *Öt év börtönben*, 11–12; Szelestei N. László, „Bocatius János 1611-ben Kassán megjelent műveiről", *Magyar Könyvszemle* 111 (1995): 427–431.

64 Lásd a szöveg magyar fordítója, Tóth Gergely jegyzeteit a készülő szöveggyűjteményhez.

65 Benda Kálmán azt feltételezte, hogy a Filiczki által látott szöveg a szerencsi kiáltvány lehetett, de az ekkor még nem készült el. Filiczki leírása ráadásul sokkal inkább erre a szövegre illik rá, ez ugyanis címe szerint is a német fejedelmeknek szól. A szövegekre vonatkozó kortárs utalásokról lásd Teszelszky és Zászkaliczky, „A Bocskai-felkelés...". Az *Excusatio* bécsi kéziratán (ÖStA HHStA Böhm 1075. fol. 1–7r) olvasható egy datálás (1605. június 3.), ez azonban túlságosan késeinek tűnik.

66 1Makk. 3:59.

a császárnak eddig tanúsított engedelmességet, és más úrhoz szegődtünk". Az írás szerzője tehát felismerte és nem hallgatta el a propaganda jelentőségét és veszélyeit.

A keresztény fejedelmek számára a felkelők egyértelművé akarják tenni: „a szükség törvénye és parancsa" indította őket arra, hogy „akarva-akaratlan fegyvert" ragadjanak a császáriak ellen, végső okuk pedig „nemzetünknek és szentségeinknek a veszedelme és pusztulása" volt, amivel őket fenyegették. Ők ugyanis addig ugyanolyan állapotban voltak, mint a megszólított keresztény fejedelmek, vagyis „az evangéliumi tanítás szabad gyakorlatát" élvezték, mégpedig harmincként éve, amikor is „e királyságnak, drága hazánknak a koronáját szabad választásuk alapján" a császárnak ajánlották és fejére tették. Hasonlóan, Rudolf atyja és nagyatyja, Miksa és I. Ferdinánd „szülői indulatuk szerint nem irigyelték tőlük az evangélium tanítását", és ezért nem üldözték őket. A szöveg tehát abból indul ki, hogy Magyarország lakói az 1604-es eseményeket megelőzően vallásszabadságot élveztek. Az irat a felkelés első évének szövegeihez hasonlóan a bevett gyakorlatra és a korábbi királyok magatartásából következő elismerésre hivatkozik. Érvelése tehát szokásjogi alapú, a vallás- és lelkiismereti szabadság elvont fogalmát nem említi. A magyar nemzet nevében lép fel, de kiindulópontja a protestánsok vallásszabadságának sérelme, hitüket pedig az evangéliumi tanítással azonosítja.

Az írás okfejtésének következő eleme az, hogy a vallás terjesztésének ürügyén a császáriak belháborúkat támasztottak. A háború sújtotta országot ugyanis nemcsak az ellenség, hanem keresztény hadak is megtámadták – hívják fel a szerzők az egész kereszténység figyelmét. Eszerint 1604 januárjában Belgioioso gróf német és vallon katonasággal bevonult Kassára és elragadta a nevezetes templomot, előzte a városból „a három nemzet összes hitszónokát, akik az evangéliumi tanítást hirdették", és jezsuitákat telepített be. A bűnös cselekedetet ráadásul törvénnyel kívánták szentesíteni – írják –, ami meg is történt: a szöveg utal az 1604. évi törvény 22. cikkelyére. A kassaiak a többi várossal együtt hiába tiltakoztak, amikor „követeik útján Prágában fáradoztak szóval és erszénnyel legalább az evangéliumi tanítás szabad gyakorlásáért", mivel velük szemben ellenfeleik az elfogadott törvényre hivatkoztak, „amelyet az ország jogrendje és a honi törvények ellenében tákoltak össze, a szerzői pedig nem jogtudósok voltak, hanem Epikurosz nyájából származó disznók, püspökök és efféle borotvált üstökű csavargók". A sérelem tehát továbbra is elsősorban a vallás gyakorlásával kapcsolatos, de városok tiltakozása mellett előkerül a rendek által elszenvedett jogtiprás is.

A szerzők szerint a hírhedt cikkely folytatása és szentesítése volt mindannak, amit sok évvel korábban, amikor „még alig ragyogott az evangélium fénye", törvényben hirdettek ki a lutheránusok megégetéséről és javaik elkobzásáról. Ráadásul nemcsak Kassán, hanem Pethe Márton révén Lőcsén is hasonló tevékenység

kezdődött. Az *Excusatio* azt is felemlegeti, hogy a fennálló év (1604) pozsonyi országgyűlésén a városok szóban és írásban tiltakoztak „a szabad királyi városokra kivetett eme láncsóva" miatt, és kérték helyzetük javítását, de hiába, a fejedelem részéről nem nyertek meghallgatást. Az iratban megfogalmazott fő panasz tehát az volt, hogy a vallásuk gyakorlását megengedő jó gyakorlat évtizedei után Rudolf egy korábbi rossz gyakorlathoz tért vissza, ráadásul törvénytelen eljárás révén. Mindez pedig belháborút, lázongást és felbolydulást okozott, az uralkodó azonban „bedugta füleit", a panaszokat meghallgatni sem volt hajlandó. A felfordulás tényét tehát a *Excusatio* szerzői elismerik, de nem tartják magukat felelősnek érte.

A szöveg érvelésének következő lépcsője az, hogy lefektetik: ezt az elbánást semmi esetre sem érdemelték meg. Ők ugyanis a közös ellenség elleni fegyverkezés és az adózás révén korábban folyamatosan bizonyították a magyar királyhoz való hűségüket. Azt is elviselték, hogy javaikat széthordták, de amikor oltáraikat és templomaikat feldúlták, akkor Istent segítségül hívva nyíltan tiltakoznak. Az igazságtalan eljárás ugyanis arra a választásra kényszeríti őket, hogy vagy felveszik „a babiloni szajha igáját" vagy „tisztességben meg kell halnunk Krisztusért". A kortárs iratok általános fordulata, hogy az anyagi veszteségeket a közösségek sokáig türelemmel viselik, de miután hitükben támadják meg őket, már nem maradhatnak csendben és kénytelenek ellenállni.

Korábbi kijelentésükre hivatkozva a szerzők most is Péter apostol tanítását tekintik irányadónak a vallás ügyében, miszerint „Inkább kell Istennek engedelmeskedni, mint az embereknek".[67] A felsőbbséggel kapcsolatos egyik legfontosabb bibliai locus mellett hivatkoznak az evangéliumi parancsra is, miszerint „a császárnak megadjuk, ami a császáré, Istennek viszont, ami az Istené".[68] A feljebbvalók iránti engedelmességet előíró és annak határait kijelölő, vagyis a passzív engedetlenséget lehetővé tévő két bibliai tanítást egyszerre tartják érvényesnek, ismét csak a kor szokásainak megfelelően. Ebből viszont önmagában nem következett volna az aktív ellenállás. Ezt azzal indokolják meg, hogy a császár fogadalmáról megfeledkezve arra határozta el magát, hogy „az Isten igaz tiszteletéről átvisz minket a rosszakaratúak egyházának faragott isteneihez és fából készült szentjeihez" – ezért választották inkább azt, hogy harcban esnek el. Elismerik ugyan, hogy a Biblia arra tanítja őket, üldözés esetén inkább meneküljenek el egy másik városba, de nekik (az egyik kézirat szerint: a magyaroknak) nem adatott meg, hogy Aeneashoz hasonlóan szentélyeiket más földre szállítsák, a pannon földet száműzetésre cseréljék, mivel anyanyelvük és igen sok más egyéb dolog marasztalja őket és megakadályozza elmenetelüket. Mivel a száműzetés nem jöhet

67 ApCsel 5,29.
68 Mt 22,21.

számításba, ez két lehetőséget hagyott meg nekik, a pápának való behódolás előtt azonban még szembeszállnak az erőszakkal, fegyvert ragadnak, és a Makkabeusok mellett „Szászország legkeresztényibb hercege", az V. Károllyal szemben fellépő II. János Frigyes választófejedelem példáját követik, aki nem akarván elvetni a megismert evangéliumot és megtagadni Krisztust, fegyvert fogott saját császára ellen.

Sokszor próbára tett türelmüket dühösséggé változtathatta volna még az is, hogy veszedelemben forogtak régi szabadságaik és az ország jogrendje – folytatja az irat. Javaikat szétrabolták, kénytelenek voltak spanyol, olasz és belga zsoldosoknak szolgálni, akik kiűzték őket saját házaikból is és bűnös erőszakkal elfoglalták javaikat, kihallgatás és a panaszaik meghallgatása nélkül. Mivel Rudolf császár nem hallgatta meg őket, elhanyagolta királyi címéhez kötődő kötelességeit, illetve nem tartotta magát esküjéhez és királyi ígéreteihez. Ennek ellenére az *Excusatio* által reprezentált rendek türelmesek voltak és bíztak abban, hogy a császár kinyitja a szemét és „visszaadja Magyarországnak ... a régi vagy legalább belső szabadságát". Végül azonban a kisebbik rosszat választották, de nagyon sajnálják az okozott károkat és veszteségeket. Kérik ugyanakkor a keresztény fejedelmek megértését, és remélik, hogy „az igaz hitű és az Isten fiának vérével megváltott egyház" nem fogja őket istentelenséggel vádolni csak azért, mert békét kötöttek a törökkel (a hízelgő szavakkal itt nyilvánvalóan a német lutheránus egyházra hivatkoznak).

Felismerték a szerzők, hogy a törökkel való szövetség botrányosnak tűnhetett a német evangélikusok (és katolikusok) szemében, ezért igyekeztek ezt a lépésüket is megindokolni, ahogy legtöbb írásukban ugyanezt teszik majd. „Az üllő és a kalapács közé szorulván", nem tehettek mást, és ezért „a velünk szemben lévő, velejéig kegyetlen ellenséggel szembeszállni készülvén, koncot vetünk a hátunkat fenyegető, nyakunkban lihegő másik ellenségnek", nehogy családjaik, otthonaik prédává legyenek, amíg ők viaskodnak. Elismerik emellett, hogy a töröktől többet várhatnak, még akkor is, ha kegyetlenségükben barbárok is, mint a másik ellenségüktől, vagyis a császáriaktól. Mert bár nem boldogok minden tekintetben azok, akik hasonló sorsra jutottak, vagyis szövetkezniük kellett a törökkel vagy török iga alatt voltak kénytelen élni, „a vallásnak és az igaz Istennek a tiszteletét" minden bizonnyal nem fogják megvonni tőlük. Ezt a kényszerű béklyót nem tudják kikerülni, mivel a „szükség vastörvénye" kényszerítette rájuk, éppen ezért Isten ítéletére bízzák magukat, és hallgatóságuk megértését kérik.

Az *Excusatio* szerzői igen jól ismerhették a kortárs diskurzust a törökről, ugyanis a 16. század elején többen is amellett érveltek, hogy a török alatt jobb az élet a keresztények számára. Ezt erősítette meg Eszéki Imre is Matthias Flaciusnak írt levelében, amelyet a címzett latinul és németül is kiadott, és felhívta a kortárs katolikusok figyelmét arra, hogy sokszor a pogány török is jobban bánik a protestánsok-

kal.[69] Arra is gyakran volt példa, hogy a vitázó felek a török vallásosságát nagyobbra tartották, mint riválisuk kegyességét.[70] Ez az apologetikus érv a török türelmességéről minden bizonnyal a német hallgatóság megértését volt hivatott kiváltani.

Fontos megállapítani, hogy jóllehet a szöveg a magyarok nevében beszél, elsősorban a kassaiak sorsán keresztül mutatja meg a protestánsok ellen elkövetett igazságtalanságokat. Róluk szólva viszont szinte soha nem beszél etnikai hovatartozásukról vagy felekezeti irányultságukról, egyetlen esetben utal csak arra, hogy a császáriak elűzték a városból „a három nemzet összes hitszónokát", vagyis a német, a magyar és a szlovák polgárok protestáns lelkészeit. Ebből az is adódik, hogy a röplap kimondatlanul is a protestánsokkal azonosítja a magyarokat, nézőpontja tehát teljesen azonosul a Bocskai táborának zömét kitevő református magyar köznemesség szemléletével. Ez abból is látszik, hogy az *Excusatio* a vallási sérelmeket inkább csak kiindulópontnak tekinti, mellettük anyagi természetű károkat is sorol. Noha ezek többségét a narratíva szerint az ország lakosai türelemmel viselték, de panaszaikat nem hallgatták meg, az igazságtalanságot pedig egy olyan törvénnyel akarták szentesíteni, amelyet az ország törvényei és szokásai ellenében hoztak. Végül mivel ellenfeleik istentelenségre és igaz hitük feladására próbálták kényszeríteni őket, fellázadtak uralkodójukkal szemben, aki, ahelyett hogy megvédte volna őket, a háborútól egyébként is sújtott országba további felfordulást és belháborút vitt. A konfliktus kirobbanásának a végső okai eszerint jogi természetű rendi sérelmek voltak, amelyek azonban érintették a vallásügyet is. A fegyveres felkelés tárgyalásakor az *Excusatio* szerzői érvelésüknek elvi indoklását nem adják, jogelvekre nem hivatkoznak, ellenállásuk alapja a szentírás, valamint bibliai és protestáns párhuzamok. A Bocskai-felkelés igazolására írott első szöveg, az 1604. novemberi kassai részországgyűléshez és Bocatiushoz köthető *Excusatio* tehát lokális indíttatású, indoklásában helyi sérelmekről beszél, de már nemzeti szemléletű és a nemzet nevében igyekszik meggyőzni a lutheránus német fejedelmeket, akiket pedig lutheránus módjára szólít meg.

69 Bucsay Mihály, „Eszéki Imre levele Flaciushoz", in *Studia et Acta Ecclesiastica III*, szerk. Barta Tibor (Budapest: Református Zsinati Iroda, 1973), 903–910; Harald Bollbuck, „Emericus Zigerius", in *Christian–Muslim Relations, A Bibliographical History,* vol. 7, *Central and Eastern Europe, Asia, Africa and South America (1500–1600)*, ed. David Thomas and John Chesworth (Leiden–Boston: Brill, 2015), 274–277.

70 Thomas Kaufmann, *„Türckenbüchlein": Zur christlichen Wahrnehmung „türkischer Religion" in Spätmittelalter und Reformation* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008); Adam S. Francisco, *Martin Luther and Islam: A Study in Sixteenth-Century Polemics and Apologetics* (Leiden: Brill, 2007).

Bocskai-felkelés és protestáns politikai teológia: isteni szabadító, ősi alkotmányosság, természetjog

A 16. századi magyarországi protestáns politikai teológia ritkán merészkedett a teológia határain túl. Erdéllyel ellentétben, Magyarországon elvétve fordult elő olyan eset, hogy teológusok jogászokkal vagy a rendek képviselőivel közösen hoztak volna létre elvi állásfoglalást politikai kérdésekben, vagy akár a kortárs világi politika nézeteit emelték volna be írásaikba. Ezzel szemben a 1530-ben Torgauban a választófejedelem teológusokkal és tanácsosokkal közösen vitatta meg, milyen elvi alapon lehet fellépni V. Károly politikájával szemben.[71] A század közepétől Angliában, Skóciában, Franciaországban protestáns teológusok (így John Knox, John Ponet, vagy Théodore de Bèze) a kortárs politikai gondolkodás elképzeléseit olvasztották egybe politikai teológiájukkal, miközben a kortárs politikai gondolkodás is sok fogalmat és elképzelést vett át a politikai teológiából.[72] Magyarországon ebben a tekintetben a Bocskai-felkelés hozott fordulatot.

Isteni kiválasztás – Bocskai mint szabadító

A történetírás és az irodalomtörténet már évtizedek óta nagy jelentőséget tulajdonít a Bocskai István személye körül kibontakozó kultusznak (mitizáció), amely eredetét és kifejezési formáit tekintve teológiai alapokon nyugodott.[73] Bocskaiban kortársai egy Isten által küldött szabadítót láttak, és a szerepet a fejedelem sem utasította el: a leveleiben ugyan megfigyelhető némi kezdeti hezitálás, de ez talán sokkal inkább kötelező szerénység volt részéről, hiszen kifejezett fenntartásai ellenére látszólag különösebb berzenkedés nélkül vállalta a feladatot magára. Ugyanakkor nem világos, ki kezdeményezte Bocskai szerepének ilyen jellegű felfogását és teológiai megfogalmazását, bár a végeredmény szempontjából ennek nincs túl sok jelentősége.

A Bocskaiban szabadítót látó magyarországi protestánsoknak a fejedelem iránti lojalitásának kifejezését és teológiai megalapozását a korábbi kutatás Kálvin teológiájában találta meg. Kálvin politikai teológiája igen összetett, ennek ellenére a magyar történeti

71 Robert von Friedeburg, *Self-Defence and Religious Strife in Early Modern Europe: England and Germany, 1530–1680* (Aldershot: Routledge, 2002), 58–65.

72 Zászkaliczky Márton, „A protestáns ellenállástan angol és skót gyökerei (John Ponet, John Knox és Christopher Goodman ellenállástanának politikai, eszmetörténeti és társadalmi kontextusai)", *Sic Itur ad Astra* 17, 1–2. sz. (2005): 117–168.

73 Bitskey István, „Bocskai István alakja a magyar iodalomban", *Kisebbségkutatás* 13 (2004): 357–364; Bakó Endre, szerk., *„Magyarok Mózese, hajdúk édesatyja": Bocskai István alakja a magyar szépirodalomban*, Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója 4 (Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, 2004).

kutatás többnyire egyetlen elemére koncentrált, ráadásul a Bocskai-felkelés kapcsán más teológiai ihletést részleteiben nem vizsgált. Nagyon sok érv szól a kálvini forrás mellett, de nem felesleges megemlíteni, hogy az isteni szabadító gondolata Luthernél is megtalálható. A 101. zsoltár, amelyet Luther Dávid fejedelmi tükrének is nevez (*Regentenspiegel*), Dávid fogadalmi zsoltárának is tekinthető. Ennek magyarázatában Luther kifejti, hogy Isten nagy ritkán speciális hősöket támaszt (*Wunderleute*, *viri heroici*), akiket tanáccsal lát el és arra indít, hogy végrehajtsák küldetésüket, beleértve akár igazságtalan uralkodók letételét. Az ilyen hősök bármilyen rangúak lehetnek, bár ritkán paraszti származásúak. Pogányok között legfőbb példáik Hannibal, Nagy Sándor és Scipio, Isten emberei között pedig Bölcs Frigyes és kiváltképp Dávid király. Nincs szükségük emberi tanácsra, mivel isteni kegyelem révén elméjükben hordozzák a természeti jogot és értelmet („natürliche Recht und Vernunfft"). Isten tehát egyszerre ad nekik feladatot és teszi őket alkalmassá feladatuk végrehajtására.[74] Ilyen speciális küldött létezését Kálvin is elismerte.

Kálvin teológiai hatása továbbra sem zárható ki, politikai tanítását azonban részleteiben is érdemes áttekinteni. A magyar történeti recepció optikai illúziója ellenére ugyanis Kálvin politikai teológiájának alapvető tanítása nem a felkelésnek vagy az ellenállásnak, hanem az engedelmesség alattvalói kötelezettségének megalapozása volt, miközben a zsarnokokkal szemben tanúsítható ellenállás Kálvin teológiáján belül feltételes, isteni megbízatástól függ, és ezért kivételesnek mondható.[75] Az alattvalóknak a „felsőbbségeikkel szemben első kötelességük" az, hogy azok „hivatali működéséről a legnagyobb tisztelettel vélekedjenek",[76] engedelmességük pedig a rendeletek és parancsok megtartásában, adók megfizetésében, valamint a közhivatalok és a közvédelem terheinek vállalásában nyilvánul meg.[77] Kortársaihoz hasonlóan Kálvin a Pál apostol római levelében megfogalmazott alapvető keresztény tanítást idézve állítja, hogy az

74 Martin Luther, „Auslegung des 101. Psalms (1534–35)", in Martin Luther, *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe,* 51. Bd. (Weimar: Böhlau, 1914), 197–264; Wolfgang Sommer, *Politik, Theologie und Frömmigkeit im Luthertum der Frühen Neuzeit* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999), 25–30.

75 A magyar egyháztörténet árnyaltabb képet alakított ki Kálvin politikai gondolkodásáról. Fontos áttekintés Kálvin társadalmi és politikai nézeteiről egész életművén keresztül szemlélve a kortárs intézményes gyakorlat kontextusában: Buzogány Dezső, „Kálvin állam- és társadalomszemlélete", *Magyar Tudomány* 171, 2. sz. (2010): 135–152. A legrészletesebb összefoglaló magyarul: Birkás Antal, *Reformáció, államhatalom, politika. Luther és Kálvin jogfilozófiai és politikai filozófiai nézetei* (Budapest: Luther, 2011). Lásd még: Hajo Höpfl, *The Christian Polity of John Calvin* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), és uő, „The Ideal of Aristocratia Politiae Vicina in the Calvinist Political Tradition", in *Calvin and His Influence, 1509–2009*, ed. Irena Backus and Philip Benedict (Oxford: Oxford University Press, 2011), 46–66.

76 Kálvin János, *A keresztyén vallás rendszere* I–II, ford. Ceglédi Sándor és Rábold Gusztáv (Pápa: Magyar Református Egyház, 1910) (a továbbiakban: Inst.) IV. 20. 22.

77 Inst. IV. 20. 23.

alattvalóknak engedelmeskedniük kell a felsőbb hatóságoknak, nekik ellenállni senki nem tud anélkül, hogy Istennek ellen ne szegüljön. Magánemberek számára ráadásul Kálvin mérsékletet is előírt, vagyis azt, hogy tartózkodjanak attól, hogy túlságosan beavatkozzanak a közügyekbe, kivéve, ha ezt elöljáróik megparancsolják nekik.

A felsőbbség pedig „a hazának atyja, a népek pásztora, a békének őre, az igazság védelmezője, az ártatlanság bosszúállója", sorolja fel szerepeit Kálvin a költőre, vagyis Homéroszra hivatkozva. Ennek ellenére a fejedelmek közül egyesek tunyák, elmulasztják kötelességeiket, mások csak saját hasznukat keresik, ismét mások a szegény emberből is kisajtolják a pénzt, vagy kirabolják az alattvalókat, meggyalázzák családjaikat. Az ilyenek is fejedelmek – figyelmeztet Kálvin –, és ezért az emberek engedelmességgel tartoznak nekik, még ha Isten képének egy vonását sem látják meg bennük. A zsarnokok iránt az emberek gyakorta viseltetnek gyűlölettel, ahogy a törvényes királyok iránt szeretettel, de nemcsak a helyesen eljáró fejedelmeknek az uralma alá vannak vetve, hanem mindegyiknek, akik bármilyen módon a hatalom birtokában vannak.[78] A „jó felsőbbség" jó ajándék és a közjót szolgálja, az igaztalan és erőszakos uralkodó pedig a nép vétkeinek bosszúállója, az istentelen király ugyanis Isten haragja a földön – ismétli el a lutheri tanítást Kálvin. A királyt tisztelni kell és még a legsilányabb zsarnoknak is meg kell adni a tiszteletet – mondja Dániel könyvére és Nabukodonozorra hivatkozva. Szükséges a kölcsönösség uralkodó és alattvaló között, de ez nem feltétele az engedelmességnek.[79]

Isten azonban szolgái közül nyilvános bosszúállót támaszt, aki megtorlást vesz a bűnös uralkodásért és a nép igazságtalan elnyomásáért, és kiszabadítja őket a nyomorúságukból – erre a bibliai példákat Mózes, Othniel, királyok és bírák, valamint hódító népek szolgáltatják. Egyeseket törvényes elhívással rendel el az Isten, ezért az uralkodóval szembeni fegyveres fellépésük nem minősül az uralkodói hatalom megsértésének; míg mások esetén Isten gonoszságukat használja fel, így ezek tudtukon kívül hajtják végre Isten munkáját.[80]

Isten tehát Kálvin szerint többféle eszközzel töri össze „a fennhéjázó királyok véres kormánypálcáját" és semmisíti meg „tűrhetetlen uralmukat". Ennek ellenére Kálvin határozottan javasolja, hogy „a legnagyobb mértékben óvakodnunk kell attól, hogy a felsőbbség tiszteletes méltóságának azt a tekintélyét, amelyet az Úr a legszigorúbb parancsokkal szentesített, még ha a legméltatlanabbaknál látjuk is, akik azt silányságukkal tőlük telhetőleg megfertőztetik, megvessük vagy megsértsük."[81]

78 Inst. IV. 20. 24. „Pater patriae"
79 Inst. IV. 20. 25–29.
80 Inst. IV. 20. 30.
81 Inst. IV. 20. 31. „ne illam plenam veneradae maiestatis magistratuum authoritatem".

A féktelen uralkodás megjobbítása Isten bosszúja, annak végrehajtása nem a magánemberek ügye – szögezi le Kálvin. Ezen a ponton azonban egy másik lehetőséget is felvet a korábban említett isteni szabadítókon kívül, mivel „vannak most a néptől szervezve bizonyos felsőbbségek, amelyek a királyok önkényének korlátozására vannak felállítva". Kálvin történelmi példákat hoz ennek illusztrálására, megnevezi a lakedaimóni ephóroszokat, a római néptribunokat, az athéni démarkhoszokat, illetve kortárs példaként említi az országgyűlésben összegyűlő három rendet. Olyannyira nincs ellenére az, hogy ők „kötelességszerűleg közbelépjenek a királyok dühöngő önkényével szemben", hogy ezt kifejezetten kötelességükként írja elő, meghunyászkodásukat, hallgatásukat pedig elvetemült hitványságnak minősíti, mivel ez esetben „álnokul elárulják a nép szabadságát, noha tudják, hogy Isten rendelte őket ennek védőiül".[82] Az isteni rendelés ellenére ezeket a népi magisztrátusokat *(populares magistratus)* Kálvin nem rendelt *(ordinati)* tisztségviselőknek, hanem kinevezetteknek *(constituti)* mondja, amivel elfogadja az emberi választás valamilyen társadalmilag szervezett formáját. Ezt támasztja alá az is, hogy a három megnevezett ókori tisztségviselőt évente választották, ugyanakkor a francia États Generauxnak ilyen funkciója nem volt, ráadásul évtizedeken keresztül 1560-ig nem is hívták össze.[83] Ettől függetlenül az isteni rendelés és az emberi kiválasztás együtt volt jelen Kálvin példáiban.

Kálvin nem mulasztja el, hogy a fentiek után ismét felhívja a figyelmet az alattvalók engedelmességi kötelességére, de hangsúlyozza: ez még inkább igaz az Isten iránti engedelmességre, aki a királyokat rendelte. Ezért tehát istentelen uralkodói parancsnak nem kell engedelmeskedni, hiszen az uralkodói hatalom az Isten legfőbb hatalmának (*summa Dei potestas*) van alárendelve. *Institúció*jának legutolsó, 1559-es kiadásában Kálvin még hozzáteszi: „ez alapon tagadja Dániel (6:22), hogy ő bármi bűnt elkövetett volna a királlyal szemben, mikor az ő istentelen rendeletének nem engedelmeskedett; mivel ez túllépett saját hatáskörén és nemcsak az emberekkel szemben volt igazságtalan, hanem szarvait Isten ellen felemelve maga fosztotta meg magát a hatalomtól."[84] Kálvin itt látszólag elfogadta a hatalom eljátszásának római jogi érvét, de ez nem módosítja korábbi állításait a magánember engedelmességi kötelességéről – illetve csak követői, elsősorban a hugenotta teoretikusok fogják azt állítani, hogy ezen az alapon az uralkodó megszűnik uralkodó lenni.[85]

82 Inst. IV. 20. 31.

83 Quentin Skinner, *Foundations of the Modern Political Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), 2:232–233.

84 Inst. IV. 20, 32. CR, XXX. 1117.

85 Harro Höpfl, ed., transl., *Luther and Calvin on Secular Authority* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991) 83.

Bocskai már korai megnyilatkozásaiban is nyitottságot mutatott a fenti értelmezés szerint Isten által kijelölt szerep elfogadására. Az 1604. novemberi kassai részországgyűlésen a felső-magyarországi rendek számára tett előterjesztését a következő szavakkal kezdte: „Miérthogy az úr Istennek segétségéből az alattam való vitézekkel egyetemben az kardot azért kötöttem fel oldalomra, hogy az szegény hazánknak az ő megromlott szabadságát az idegen nemzetségnek igája alól kiszabadíthassuk és az régi kívánatos jó állapotra hozhassuk; immár az úr Isten az minemő előmenetelt igyekezetünkben és dolgunkban adott, hogy jó része az felső Magyarországnak az szabad városokkal összve az én birodalmam alatt vadnak, kegyelmeteket is penig az úr Isten fejenként felindétotta arra, hogy ez országunk szabadságának megtartásában egyet akar velem érteni: énnekem is minden elmélkedésem, minden gondolatom csak azonképpen vagyon, miképpen az úr Isten után elkezdett dolgokban kegyelmetekkel együtt állandó lehessek és az mellett országunk szabadságát megvédhessük és meg is őrizhessük." Bocskai szavai szerint Isten sugallata áll saját és katonái, valamint a rendek és a városok megmozdulása mögött. A fejedelem erről így nyilatkozik: „ilyen rövid idő alatt a felséges Istennek bölcs tanácsa indított, az mi eddig esett az német nemzetségen, ki úgymint kezdeti volt ez dolognak, arra engem az alattam való vitézekkel együtt nem az magunk haszna keresése, hanem szegény megnyomorodott hazánknak édes szeretete vezérlett."[86] Bocskait tehát elmondása szerint az Isten bölcs tanácsa indította cselekvésre, amit az őt szolgáló katonáival végre is hajtott, Isten pedig maga garantálta a sikert: Felső-Magyarország nagy részét a városokkal együtt sikeresen elfoglalta. Ezt látva pedig a jelenlévő rendek tagjait az Isten egyenként arra indította, hogy értsenek egyet Bocskai törekvéseivel, csatlakozzanak hozzá, együtt kitartóan harcoljanak és megvédjék az ország szabadságát. Bocskai és katonái célja ezek szerint nem a haszonszerzés, hanem a haza ügyének szolgálata, amit az iránta érzett szeretetük motivál; ezáltal összekapcsolódik az Istentől való indíttatás és a hazaszeretet – amelyre számos példát ismerünk a kortárs európai politikai gondolkodásból.[87]

86 MOE X. 606–607. A 19. századi forráskiadványokból származó szövegek helyesírását az érthetőség kedvéért modernizáltam.

87 Kortárs német párhuzamokra: Robert von Friedeburg, „The Making of Patriots: Love of Fatherland and Negotiating Monarchy in Seventeenth-Century Germany", *The Journal of Modern History* 77, no. 4 (2005): 881–916; Alexander Schmidt, *Vaterlandsliebe und Religionskonflikt: politische Diskurse im Alten Reich (1555–1648)* (Leiden–Boston: Brill, 2007). Legújabban: Robert von Friedeburg, *Luther's Legacy: The Thirty Years War and the Modern Notion of 'State' in the Empire, 1530s to 1790s* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 168–207. Regionális párhuzamokra: Trencsényi Balázs és Zászkaliczky Márton, eds., *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe* (Leiden–Boston: Brill, 2010).

A rendek hasonló szellemben válaszoltak Bocskainak, és közölték, hogy Isten akaratával egyezőnek tartják Bocskai és hajdúi megmozdulását. „Mivelhogy az úr Istennek kedves és kellemetes szent akaratjából te Nagyságod az vitézekvel egyetemben a végre kardot felkötvén jött közinkben, hogy az úr Istennek nevinek dicséretire elsőben, annakutánna romlott és megnyomorodott hazánknak megmaradására és hitükben megerősítésére hogy kívánságinak előtte tőlünk vetette legyen Nagyságod az isteni igyekezetit, te Nagyságodnak mint kegyelmes urunknak abbeli hozzánk való jó akarattyát életünknek rendiben meg igyekezzük szolgálni, és tartozunk Istenünknek ő szent felségének te Nagyságoddal egyetemben hálaadással könyörgeni, hogy te Nagyságodat és minket is az szent igyekezetben vigye elé és szerencséltesse mindenekben úgy, hogy az idegen nemzetnek kemény igájából kiszabadulván örülhessünk édes hazánknak régi szabadságának." A rendek tehát elfogadják Bocskai szerepértelmezését. Noha panaszkodnak a hajdúk hatalmaskodásai miatt, de ezt ugyanakkor szintén az isteni parancsra való hivatkozással fogalmazzák meg, hogy ti. az isteni rendelés nem terjed ki a rombolásra és szenvedések okozására. „Hogy peniglen te Nagyságod az vitézekkel egyetemben az kargyát az úr Istennek szent hírével nem avégre kötötte legyen fel, hogy hazánkban megromollyunk, hanem hogy épüllyünk, Nagyságod sok atyánkfiainak és vármegyéknek panaszaiban megértette, minemű elszenyvedhetetlen gyalázatokval és károkval illettettek az Nagyságod vitézitől, hogy az úr Isten meg ne haragudjék mind te nagyságodra, mind te Nagyságod vitézire és mi reánk is, az élő Istenért könyörgünk Nagyságodnak, hogy Nagyságod elsőben is úgy orvosollyon meg bennünket, hogy ne lehessen méltó panaszunk az Nagyságod vitézire."[88]

Egészen nyilvánvaló, hogy itt a korszakban elterjedt toposszal állunk szemben, feltűnő azonban, milyen gyakran és nagy terjedelemben használják azt a Bocskai-felkelés irataiban. Külön figyelemreméltó, hogy az isteni parancs emlegetése a jelen esetben a hízelgés funkcióját is be tudta tölteni, ugyanakkor kritika megfogalmazására is alkalmas volt. Mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a toposz itt látható kifejtettségi szintjén szinte természetesen következik a korszak kegyességi gondolkodásából, megfogalmazása különösebb intellektuális erőfeszítést nem igényelt.[89] A szövegírók és/vagy beszédmondók fontosnak tartották hangsúlyozni vallási motivációjukat, illetve kifejezni azt, hogy azonos meggyőződés talaján állnak, ellentéteik vagy konfliktusaik ellenére is.

88 MOE X. 608–609.

89 Bocskai kegyességére saját korszakának kontextusában: Dienes Dénes, „Bocskai István, a kegyes fejedelem", *Miskolci Keresztény Szemle* 1, 2. sz. (2005): 40–43.; Uő, „Bocskai István kegyessége az eleve elrendelés teológiájának szemszögéből", in *Tanulmányok* (tanszéki online gyűjtemény, Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Rendszeres Teológiai és Egyháztörténeti Tudományok Intézete): http://srta.hu/wp-content/uploads/2015/07/bocskai2.pdf (hozzáférés: 2019. március 20.).

A toposz ugyanakkor már csak azért sem volt új, mivel Bocskai (vagy levélírója) 1599. október 24-én azt írta Rudolfnak, hogy „attól az időtől fogva, amióta Isten rendeléséből felmondtuk a török szövetséget és Zsigmond fejedelemmel együtt elköteleztem magamat császári felséged hűségére, mindenkor a legnagyobb igyekezettel és szorgossággal igyekeztem hűséggel és haszonnal tevékenykedni mind szent felséged, mind a dicső ausztriai ház, mind pedig a keresztény világ javára…”[90] Isten rendelésének emlegetése kortárs fordulat és egy általános gondviselés-koncepciót tükröz, amely szerint Isten irányítja a világot és az emberek cselekedeteit. Önmagában tehát ilyen retorikai elemek használata nem jelent különösebb teológiai megalapozottságot, bár egyes elemek egy konkrét konfesszionális kultúra hatását mutathatják és a frazeológia tekintetében nem függetlenek az egyes szereplők kegyességi vagy felekezeti hátterétől, reformátusok esetén talán valamilyen predestinációs szemlélettől. Tendenciózusságuk, legitimációs célzatú felhasználásuk viszont már többről árulkodhat.[91]

A szerencsi országgyűlés szövegeinek elemzése előtt érdemes világossá tenni, hogy az országgyűlési szövegekben található, fentiekhez hasonló megnyilvánulások nem a szereplők vallási nézeteire nézve beszédesek elsősorban (bár bizonyára azokra nézve is), hanem az egyébként nehezen megközelíthető vallási nézetek retorizálására és instumentalizálására nézve. Felvethető az a modern tapasztalat is, miszerint egy politikus nem megnyilatkozásain keresztül ismerhető meg, hanem azok révén születik meg, a megnyilatkozások egésze hozza létre, adminisztratív tevékenységétől sok tekintetben függetlenül. Bocskai István kapcsán talán túlzás lenne a modern mediatizált politikusi szerep létrejöttét feltételezni, de azt bízvást állíthatjuk, hogy nyilvános megnyilvánulásai formálták szerepfelfogását, amely pedig célzatos megnyilatkozásokban reprezentálódott; mindezek mögött pedig tudatosságot is feltételezhetünk, nehezen megállapítható mértékben. Éppen ezért nem elsősorban azt kell vizsgálni, hogy mit gondolt vagy mit hitt Bocskai, hanem hogy abból ő és udvara mit láttatott környezete számára. Ebből nyilvánvalóan az is következik, hogy Bocskai politikai személyisége – legalábbis írásaiban – kolletív személyiségként tevődik fel.

Bocskai magánleveleiben is ír magáról a fentiekhez hasonló módon, ugyanakkor nehéz kimutatni, mi a saját elképzelés, illetve mi a levélíró vagy a fogalmazó re-

90 Benda Kálmán, szerk. *Bocskai István. Levelek* (Bukarest–Budapest: Európa–Kriterion, 1992), 33.

91 Illésházy István szintén biblikus párhuzamokkal írja le a saját helyzetét és lelkiállapotát, száműzetésben lévén leginkább Dávid és Jób alakját hozza fel. Ötvös Péter, szerk., *Pálffy Kata leveleskönyve: Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606* (Szeged: Scriptum, 1991), 32–33, 41–43, 178. Ugyanakkor Bocskai fellépését is Isten jogos büntetésének tartja. Uo, 59. Lásd még: Andor László, „Illésházy István csatlakozása Bocskaihoz (1605)”, *Történelmi Szemle* 59, 3 sz. (2017): 379–398.

torikai invenciója.[92] Ennek vizsgálata helyett az irodalmi-irodalomtörténeti szempontból könnyebben megközelíthető munka, Debreceni Szappanos János *Militaris congratulatio comitatus Bihariensis ad principem Stephanum Botskai* [Bihar vármegye vitézi üdvözlete Bocskai István fejedelemhez] című, Debrecenben 1605-ben megjelent munkáját érdemes megvizsgálni. A szerző, aki a váradi káptalan levéltárosa volt, Bocskai Istvánt üdvözli álmosdi győzelme alkalmából katonái, a bihari hajdúk nevében. „Az szép szabadságra, magyarság javára törekedő" Bocskait a szerző a bibliai Gedeonhoz hasonlítja, aki „isteni szabadítóként" megmenti az Istentől elpártolt és ezért általa megbüntetett magyar nemzetet és az igaz hitet a zsarnok Rudolf királytól.[93]

A sokak által elemzett szöveg egyrészt ószövetségi párhuzamokat használ (Mózes és Áron, Józsué, Gedeon), másrészt már a kezdő strófában Krisztushoz hasonlítja Bocskai alakját: ahogyan Krisztus lejött a mennyekből, úgy Bocskai is áldozatot hoz, úri szerepéről lemondva, szerény helyre születve szolgai ruhában, katona formában válik védelmezőjükké. A biblikus tipológia, amely a típus és antitípus kettősségében értelmezi az üdvtörténetet, ószövetségi előképeket talál Bocskai számára.[94] Az igaz hitet védelmező Bocskai így lesz keresztény Gedeon, az egyház és az igaz tudomány védelmezője. Végeredményeben egy kettős tipológia valósul meg, hiszen Bocskai egyszerre hasonlít Krisztusra és az ő ószövetségei előképeire is.

Emellett Bocskai nem csupán a hajdúk, hanem az egész magyarság gyámolítója is, aki megmenti őket az elnyomásból, amit a katolikus császár, német zsoldosai és a jezsuiták képviselnek. Ők ugyanis nem értékelték a magyarok hitét, el akarták pusztítani őket, tiszteletlenek voltak a magyar koronával és Krisztust is üldözték. A szövegben tehát a kortárs felekezeti polémia elemei is megtalálhatóak. Fontosabbnak tűnik azonban az, hogy Szappanos szerint Isten jól ismert bűneik miatt bünteti a magyarokat – vagyis azt a közismert történetteológiai keretet is mozgosítja, amelyben Bocskai

92 Bocskai Istvánffy Miklósnak 1605. június 16-án: „Igaz igyünkben az szent Isten mint vezérlett és oltalmazott legyen, sőt minemű szerencsés előmeneteleket adott hadainknak, minden emberi gondolat, és reménység felett, csak az egy Istennek nagy hatalmának egyedül tulajdoníthatjuk, nem lévén semmi kétségünk abban, hogy ennekutánna is ezen kegyelmességet ö szent felsége mind végig hozzánk meg nem tartaná." Bocskai, *Levelek*, 169. Elemzi: Nagy Gábor „Lux veritatum (Bocskai, szabadság, harc)", in *Publicationes Universitatis Miskolcinensis, Sectio Philosophica* 13/2 (2008): 96–97.

93 Joannes S. Debrecenis, *Militaris congratulatio Comitatus Bihariensis: Ad Ilustrissimum Principem et Dominum, Dn. Stephanum Botskai de Kis Maria…* (Debrecen, 1605). RMK I. 397; *Régi Magyar Költők Tára XVII. század,* 1. kötet, szerk. Klaniczay Tibor és Stoll Béla (Budapest: Akadémiai, 1959); Bakó, *„Magyarok Mózese…",* 25–33.

94 Fabiny Tibor, *A keresztény hermeneutika kérdései és története. I. A prekritikai korszak: az első századtól a reformáció koráig* (Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont, 1998).

a prófétai hírhozó szerepét veszi fel, akit meghallgatni és követni kell.[95] Egyszerre a megszabadítás hírnöke és a megszabadító. Fontos ugyanakkor, hogy a minden bizonnyal katonai táborban született alkotás az egyház közösségével azonosítja egyrészt Bocskai hajdúit, másrészt az őt remélhetőleg a jövőben követő magyar nemzetet – vagyis megjelenik a választott nemzet narratívája is. A szöveg emellett a „kereszténység védőbástyája" motivumot és a *querela*-hagyományt is megszólaltatja, amennyiben a magyarok a német határt oltalmazták, de azok az elpusztításukra törekedtek.[96]

A minden bizonnyal közösen énekelt költemény végkövetkeztetése szerint Bocskai követése a testi felszabadulás ígéretét hordozza, ugyanakkor a szöveg a Bocskaihoz csatlakozók számára a hősi halál, az üdvösség és a megdicsőülés együttes jutalmát ajánlja fel, amivel – a túlvilági vigasztalás felajánlásán túl – mintha lépést tenne egy lehetséges mártiriológiai narratíva kiépítése irányában. Ez utóbbi ekkor, közvetlenül a nyertes csaták után természetesen nem volt indokolt.

Igen fontos fejleménye a Bocskai-felkelésnek, hogy a fejedelemre vonatkozó vallási nézeteket nemcsak teológusok fejezték ki, hanem azt részletesen kifejtették a Bocskai hívei körében 1605 tavaszán megtartott szerencsi (rész)országgyűlés végzései is, hiszen a korábbiakban nem volt példa arra, hogy egy politikai intézmény a protestáns politikai teológia alapján álló állásfoglalást hozzon. Bocskai március 29-én kelt meghívója a cselekvés szükségességét hangsúlyozza, mivel mindenki tudja, „ez elmúlt esztendőben minemű romlása lőtt légyen az mi szegény hazánknak régi szabadságának és mely nagy ínségben voltunk az idegen nemzetség miatt, úgy annyira, hogy sem magunkkal, sem jószágunkkal, sem marhánkkal szabadok nem valánk". Protestálásuk ellenére nem jutottak sikerre – mondja Bocskai –, a császár egy elviselhetetlen artikulust fogadtatott el, ráadásul megtámadta a magyarokat, kapitányának megparancsolta szabadságuk és vallásuk lerombolását: „mi reánk, római császár hadával, álgyúival jött és várainkat kit megvött, kit pedig megszállott; nem volt mit tennünk, az minemű módot az úristen mutatott, az szerint ótalmaznunk kellett magunkat; abban aztán az minemű progressust az jó isten ez ideig adott és naponként ád, az kegyelmeteknél nyilván vagyon."[97] Az isteni végzés és iránymutatás hangsúlyozása fontos, vagyis hogy a magyarokat Isten bíztatta önvédelmi akciójuk megindítására és ő is tette azt sikeressé.

95 Őze Sándor, *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet": Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján* (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991).

96 Hopp Lajos, *Az „antemurale" és „conformitas" humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban* (Budapest: Balassi 1992); Imre Mihály, *„Magyarország panasza". A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995).

97 MOE XI, 144–145.

Bocskai előterjesztése (*postulata*) isteni végzésnek tulajdonítja, hogy sikerült „az német nemzetségnek" sok évig tartó uralkodásától fegyveresen megszabadulni. „Miérthogy az szent Istennél így volt elvégezve, hogy az német nemzetségnek az mi rajtunk uralkodását [melyet] sok esztendőtől fogván kedvönk ellen viseltönk, nyakunkrúl fegyverünkkel elvessük, az minemő progressusokot az ellenség ellen ez ideig az úr Isten adott, az kegyelmeteknél nyilván vagyon; ki népének nagy kárával fogyatkozásával volt eddig is, elhittük..."[98] A siker Isten adománya, aki kárpótolja őket veszteségeikért, ahogyan ellátta a Szkítiából jött magyarokat is: „Nem kell most néznönk kárunkat, se szép házainknak, jószágunknak pusztulására (kiért mi is rövid nap taliót adjunk), hanem oltalmaznunk kell életeinket, régi jó hirönket, nevönket, melyet az német nemzetség keservesen szidalommal lába alá tapodott vala. Ezennel az úr Isten mint régi Scitiából jütt magyaroknak, kik ló farán hozták ki feleségeket, gyermekeket, nekönk is, csak értsük egymást, fogjuk egyaránt, posthabeamus privata, házunk helyiben házat, jószágunk helyiben jószágot és elveszett marhánk helyiben fegyverünk által elegendő marhát ad."[99] Isten tehát a történelem ura, aki gondját viseli a magyaroknak, mind a reformáció előtt, mind azután. Ez a történelemszemlélet már a kora reformáció óta jellemezte a protestánsokat.[100]

A rendek képviselője, Homonnay Drugeth Bálint hasonló szellemben válaszolt.[101] Általános megállapítással kezdte beszédét: ahogyan Isten a világ egyetlen ura, úgy rendelt „minden emberi társaság", országok, tartományok és nemzetségek élére elöljáró fejedelmeket, akinek alá vannak vetve. A fenti megfogalmazásból kiolvasható, hogy nemcsak a legfelsőbb hatalom rendeltetett, hanem a társadalom minden szintjén elöljárók töltenek be tisztségeket. Ez rokonságot mutat azzal a Martin Bucer bibliamagyarázatából kiinduló teológiai elgondolással, miszerint a „minden hatalmak Istentől rendeltettek" locus a római levélben többes számban van, tehát a hatalom multiplicitásában rendelt hatalom, és a különböző szintek különböző feladatokat látnak el – beleértve azt is, hogy a választófejedelmek korlátozhatják az általuk választott császár hatalmát, különösen, ha az átlépi hatáskörét, törvénytelen vagy istentelen

98 MOE XI, 148–149, 151.

99 MOE XI, 151.

100 Bitskey, „Bocskai István...". Az előzményekre: Farkas András, „Az zsidó és magyar nemzetről", in *Régi Magyar Költők Tára*, XVI. század, 2. köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1880), 13–24; Dienes Dénes, „Farkas András: »Az zsidó és magyar nemzetről« című műve teológiája és kortársi párhuzamai", *Limes* 47, 2. sz. (2000): 73–81.

101 MOE XI. 152; Venásch Eszter, „Homonnai Drugeth Bálint hadinaplójának kiadatlan része", in *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények 2007*, szerk. Ujváry Gábor és Kerekes Dóra (Budapest: Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet, 2007), 19–46.

parancsot ad.[102] Homonnay beszédében azonban ez nem lesz döntő érv, a fejedelmi hatalom isteni rendeltetése itt kizárólag Bocskaira vonatkoztatva merül fel.

A *postulata* külön hangsúlyozza, hogy a rendelés hatalmát Isten magának tartotta meg, ami látszólag szembemegy a királyválasztás elvével. A korszak általános felfogása szerint azonban az isteni akarat emberi ágensek révén valósul meg (a Tripartitum szerint például a magyarok a Szentlélek ihletésére választják és koronázzák meg a királyt, illetve ruházzák át a királyi hatalmat az uralkodóra a saját akaratukból).[103] A Bocskai „által indultatott dolog" mögött nem „emberi felfuvalkodás" vagy telhetetlenség áll, hanem a szükség, sikerességének („nagy progresszus és szerencse") oka pedig az, hogy Isten vezérlése alatt cselekedett Bocskai „hazánk és nemzetünk szabadsága mellett" „az Isten nevének előmenetelére". Homonnay válasza szerint az egybegyűltek szívvel-lélekkel egységbe forrva, saját akaratukból, Bocskai megválasztása céljából jelentek meg, a fejedelem kiválasztása ugyanakkor Isten rendelése. „Elhivén azt bizonnyal, az mely Isten Dávidot az juhok aklából, Mojzest az pásztorságból, Sault az pórságból nagy királyokká választotta, szentelte és nevelte, ugyan azon Isten velőnk egyetemben Nagyságodat is az mikezettünk való fejedelemségre ez mai napon szenteli, választja és confirmálja." Az isteni kiválasztást tehát a közösség megerősítő aktusa teszi teljessé, vagy még inkább: a közösség a választás aktusa révén csatlakozik az isteni tervhez. Bocskai kiválasztásának bibliai előképei vannak, szerepe pedig az ő szerepükhöz hasonló.

Érdekes megjegyzése a beszédnek, hogy korábban is volt uralkodójuk a római császár személyében, de fegyvert fogtak ellene és *helyette* választották meg Bocskait, mégpedig azért, mivel a császár hitükben és szabadságukban megháborgatta őket, tiltakozásukat nem fogadta el, és ezért *generale decretum*uk értelmében életükért és szabadságukért fegyvert fogtak Bocskaival együtt, de nem *offensive*, hanem *defensive* léptek fel.[104] A gondolat, miszerint Bocskait Rudolf helyére választották, nyilvánvaló retorikai túlzás, sem a magyar rendek, sem a fejedelem nem gondolta, hogy magyar királyként átvette volna Rudolf helyét. Fellépésük alapja a Tripartitum, amely az Aranybullára hivatkozva elismeri az ellenállás jogát, ha az uralkodó megsérti a nemesek szabadságait, ennek természete pedig védekező fellépés, azaz önvédelem – vagyis ők csak reagáltak a császár tetteire.[105] Ebből nem következik

102 Skinner, *Foundations...,* 2:204–206, Csepregi, „Widerstandsrecht".

103 Trip. I.3.6

104 MOE XI, 153–154. A beszéd egy kortárs latin fordítása „generalis decreti regni Hungariae"-ként adja vissza a törvényre való hivatkozást, ami nyilvánvalóan az Aranybullára utal. Acta, 12v. További kortárs hivatkozásokra lásd: Eckhart, *Bocskai és híveinek....*

105 Gyulafy Lestár feljegyzéseiben ezt írja: „Nagy Ferencz, ki most onnét Bocskaitúl jütt, azt mondja, hogy ennihány helre idegen országokra irásokat küldött Bocskai, kiben purgálja magát és okát adja a mostani indulatjának. A többi közt: a S. András király decretumából, kiben expresse meg vagyon írva, hogy ha az

Rudolf leváltása, tehát az itt megjelenő helyettes-választás nem közjogilag, hanem politikailag és érzelmileg értendő. Ettől függetlenül a fegyveres önvédelem kihirdetése, ráadásul a Tripartitumra való hivatkozással, már önmagában is rendkívüli fejlemény, ilyenre korábban nem volt példa ismereteink szerint.[106]

Eskütételében Bocskai kinyilvánította, hogy „ez mai napon Isten kegyelmességéből, és az nemes böcsöletes Magyarországban levő öszvegyűlt uraktól, nemesektől, az vármegyéknek nagyobb részétől és szabad városoktúl, hozzám ingyen való szabados jó akaratjából, szeretetekből, és régi szabadságoknak módja szerint való szabad választásokból választattam az magyarországi fejedelemségre".[107] A császári propaganda által sokszor megkérdőjelezett hitét is megvallotta, amikor esküt tett „az élő Istenre, az ki Atya, Fiú és Szentlélek teljes Szentháromság, egy bizony igaz Isten", és megígérte, hogy „én az én magyarországi híveimet, kik az én birodalmam alá adták és adják ennek utánna is ő magokat, urakot, nemeseket, szabad várasokot, minden rendeket, bódogokot és szegényeket, szabadságokban és törvényeknek minden czikkeliben megtartom, az országnak közönséges velőnk végezése és akaratja szerint". Megígérte továbbá, hogy magyarországbeli híveivel „holtom napjáig egyet akarok értenem, el sem hagyom ő kegyelmeket, sem jó, sem gonosz szerencsékben, hírek és akaratjok ellen". Miközben az eskü szövege nyilván megfelelt a kor konvencióinak, mindenképpen fontos üzenete Bocskai Szentháromságban való hitének megvallása, hiszen az ezt megkérdőjelező propagadára válaszul születik majd meg a magát „magyar egyházak" lelkészeinek nevező közösség tollából a Bocskai-apológia is.[108] Emellett fontos sajátossága az eskünek, hogy megígéri: az országot, amelynek rendjei között az urak és a nemesek mellett a szabad városokat is felsorolja, szabadságaiban és törvényeiben igyekszik megtartani – vallási természetű ígéretet azonban ekkor nem tesz.

Bocskai eskütétele után[109] a rendek egy újabb beszédben kifejtik: azon túl, hogy sikereit Istennek tulajdonítják, azt várják Bocskaitól, hogy mivel „az rom-

király országát és kiváltképpen az nemességet szokott törvényekben meg nem akarnája tartani, hanem szabadságokban megháborítania: az olyan fejedelemre de facto, sine ulla nota, szabad legyen mingyárást az alatta valóknak föltámadni, és magokat in libertatem asserálni." A nehezen datálható, feltehetően korai időszakra vonatkozó szöveg szerint még csak Bocskai (és még nem nemzete) „indulatja" igazolására használta a külföld számára az Aranybullában rögzített ellenállási jogot. Gyulafy, „Följegyzései", 36.

106 Rady, *Customary Law*, 82. A korponai országgyűlésen a béketárgyalások során többször idézték a Tripartitum vonatkozó részét, amikor amellett érveltek, hogy ők nem lázadók, törvényesen cselekedtek és ezért közkegyelemben kell őket részesíteni. MOE XI, 334–338, 452, 489–490.

107 Az idézetek forrása: MOE XI, 155.

108 *Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hungaricarum* (Bartphae: Klös, 1606). Az ezzel kapcsolatos részletekre: Teszelkszky és Zászkaliczky, „A Bocskai-felkelés...", 107–109.

109 MOE XI, 155–156. Bocskait innentől már nem Nagyságodnak, hanem „Fölséges urunknak" szólítják. „1605. Az fölséges nevet Szerencsen az gyűlésben erővel vetették Bocskayra, semmi okon föl nem akarta venni." Gyulafy, „Följegyzései", 44.

lott hazánk ennyi habok és háborúk között hányattatott hajóját, kinek kormánya Isten után immár" rá bízatott, igyekezzék a még épeket megőrizni, a romlottakat újjáépíteni, a letaposottat helyreállítani, hogy „hívhassák őt patrem patriae, az édes hazánk édes atyjának", aki egyben hatalmasok megzabolázója, árvák gyámola, özvegyek és jövevények atyja. Közismert, hogy Kálvin is a haza atyjának nevezte a felsőbbséget, amely korabeli közhely; ahogyan a korban közkeletű katekizmusok, de már Dévai Bíró Mátyás tízparancsolat-magyarázata is az ötödik, a szülők tiszteletét előíró parancsolatból vezetik le az uralkodók iránti engedelmesség parancsát.[110]

Külön érdekes, hogy ezt a szerepet Bocskai maga is szívesen elfogadta. Már egy fél évvel korábban, 1604. december 12-én várából azt írja az erdélyi rendeknek, amikor csatlakozásra hívja fel őket, hogy „ha pedig kegyelmeteknek engedelmes hűségit hozzánk megtapasztaljuk, kegyelmetek között nem mostoha, hanem, mint illik, hazánkhoz édes atyja akarunk lenni, és minden régi szabadságának nem csak megtartója, hanem ótalma is és öregbítője."[111] A fentebb vázolt kálvini tanítások értelmében mondhatjuk, hogy Bocskai Isten törvényesen rendelt, szerepét tudatosan elvállaló szabadítója, nem pedig öntudatlan, akár tetteiben zsarnoki végrehajtója az isteni akaratnak. Egyáltalán nem véletlen az sem, hogy a szerencsi országgyűlésen elhangzott Homonnay-beszéd már nem az ószövetségi bírákhoz, hanem Mózeshez és ószövetségi királyokhoz, Saulhoz és Dávidhoz hasonlítja Bocskait. Egy fejedelemválasztás esetén sokkal indokoltabb párhuzamoknak ígérkeztek a népét a fogságból az ígéret földjére kivezető, törvényalkotó próféta és népet istenfélő módon vezető ószövetségi királyok.

Nagyon hasonlóan fogalmaznak a magyar rendek Szerencsről, 1605. április 20-án az erdélyi országgyűlésnek küldött levelükben is. Eszerint „invocato nomine spiritu sancti által láttuk azt magunkban, hogy mi, kik mintegy eltévelyedett juhok pásztor nélkül és kik az német nemzetségnek kegyetlen igáját … nyakunkon viseljük és most fegyverünk átal nem különben akarunk régi szabadságunkra útat nyitni, mint a tengeri haboktól hányatott hajók igyekeznek az békességes partra kijutni: általláttuk, mondjuk, azt, hogy minden végzésünknek erősségek csak abban állana, ha olyan fejedelmet, gondviselőt támasztana isten előnkben, ki pro aris et focis mind offensive, mind defensive velünk élne és halna."[112] Bocskai itt már nem csak hajóskapitány, hanem eltévedt népének pásztora is lesz, akivel azonban vallásukért és hazájukért már nem csak *defensive*, hanem *offensive* is fellépnek, ha szüksége – akár halálukig is.

110 Dévai Bíró Mátyás, *At tíz parantsolatnac ah hit agazatinac, am mi at'a'ncnac, aes ah hit petsaetinec röviden valo mag'ara'zatt'a* (Budapest: MTA, 1897).

111 Szilágyi Sándor, szerk., *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel V. 1601–1607* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1879) (a továbbiakban EOE V), 361.

112 EOE V, 377–378. „Az oltárért és tűzhelyért" (Cicero, *De natura deorum* 3,40).

Talán kicsit merész állítás, hogy a szerencsi részgyűlés szövegeinek komponáltsága és áthallásos üzenetei láthatólag sokkal inkább tükrözik Bocskai fejedelemmé választása aktusának reprezentatív szertartásosságát és színpadiasságát, mint a valóságos politikai döntéshozatali folyamatokat, miközben természetesen fontos források lehetnének a királyi országgyűlések ügymenetéhez sok tekintetben igazodó Bocskai-országgyűlések intézménytörténeti feltárásához.[113] Nehéz nem észrevenni a szerencsi országgyűlésen elhangzott beszédek egyházias jellegét, amely nem volt független attól, hogy az esemény – a hagyomány szerint legalábbis – a szerencsi református templomban zajlott le.[114]

Alvinczi Péter, a későbbi kassai prédikátor, feljegyzéseiben beszámolt a szerencsi országgyűlésről, amiből kiderül, hogy Bocskai megválasztása után ünnepség következett, istentiszteleti rendben imádsággal és közös gyülekezeti énekléssel.[115] A prédikátor szerepéről ezen az országgyűlésen nincsenek pontos információink, ahogyan arról sem, hogy az ünneplésen túl a szerencsi templomban tartott országgyűlésen milyen istentiszteleti rendben zajlott le Bocskai megválasztása és eskütétele. Fennmaradt

113 Az utóbbi évtizedekben az európai parlamentarizmus kutatásában mind nagyobb szerepet kap a reprezentáció és retorikai kultúra szerepének értékelése: Jörg Feuchter and Johannes Helmrath, „Oratory and Representation: The Rhetorical Culture of Political Assemblies, 1300–1600", *Parliaments, Estates and Representation* 29 (2009): 53–66; Pasi Ihalainen and Kari Palonen, „Parliamentary Sources in the Comparative Study of Conceptual History: Methodological Aspects and Illustrations of a Research Proposal", *Parliaments, Estates and Representation* 29 (2009): 17–34; Conal Condren, *Argument and Authority in Early Modern England: The Presupposition of Oaths and Offices* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006); Kevin Sharpe, *Image Wars: Promoting Kings and Commonwealths in England, 1603–1660* (New Haven: Yale University Press, 2010). Magyarul a legfontosabb: Szijártó M. István, *A diéta: a magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792*, 2. kiad. (Keszthely: Balaton Akadémia, 2010).

114 Károlyi állítása szerint az országgyűlés a szerencsi templomban zajlott, de forrást nem közöl hozzá (MOE XI, 195). Arra viszont van adat, hogy a korponai országgyűlés a templomban zajlott: MOE XI, 220, 403, 407. A pozsonyi és soproni országgyűlések során valamelyik tábla igen gyakran a ferences kolostorban ülésezett: Pálffy Géza, „A magyar országgyűlés helyszínei a 16–17. században. A szimbolikus politikai kommunikáció kora újkori történetéhez", in *Rendiség és parlamentarizmus…*, 68–71, 73, 80–82.

115 „Ugyanezen hónap 19-én az országgyűlésen tekintetes és nagyságos Bocskai Istvánt az egybegyűlt rendek egyhangú szavazattal Magyar és Erdélyország fejedelemségével tisztelték meg, ünnepélyes esküvel az ország vezetésére elkötelezték és új címmel ajándékozták meg: István, isten kegyelméből Magyarország és Erdély felséges fejedelme, a székelyek grófja. Ezután ünneplés következett, amelyen tiszta szívből énekelte mindenki az egyház szolgáinak imája után: Téged isten dicsérünk. Ahány embert csak láttam, ebben a nagy gyülekezetben nem volt senki, aki vissza tudta volna tartani örömkönnyeit, miként a fiak szoktak örülni, ha rég eltávozott apjuk visszatér." Benda Kálmán, „Alvinczi Péter kassai prédikátor történeti följegyzései 1598–1622", *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1955* (Budapest: Ráday Gyűjtemény, 1956), 1–32.

ugyanakkor az 1606-os kassai országgyűlés menetének kortárs leírása.[116] Ebből megtudhatjuk, hogy a rendek a fejedelmi udvar kápolnájában gyűltek össze, ahol az „Erős várunk nékünk az Isten" és a „Jövel Szentlélek Úristen" („Da pacem domine") eléneklése után az egy hónappal korábban kassai magyar lelkésszé lett református Alvinczi Péter prédikált, majd a katolikus Káthay Mihály mondott egy harciasabb beszédet, amit az evangélikus Illésházy István beszámolója és a februári bécsi egyezség szövegének felolvasása követett. Mindebből az tűnik ki, hogy az istentisztelet és a politikai beszédek a korban természetes módon egy esemény keretében zajlottak, a beszédek tartalmát is megörökítő beszámolóból azonban az derül ki, hogy a prédikáció és a politikai beszédek mind stílus, mind tartalom tekintetében jelentős mértékben eltértek egymástól. A szerencsi országgyűlés esetében nem ismerjük a minden bizonnyal ott is megtartott istentisztelet menetét, és a bizonyosan elhangzott prédikációt sem, de annyiban a helyzet egyedinek tekinthető, hogy az országgyűlési beszédek egyes részei prédikáció jelleget öltöttek, vagyis a két komponens sokkal erősebben keveredett bennük. Talán azt sem felesleges megemlíteni, hogy a kassai országgyűlésen elénekelt gyülekezeti énekeket ma sokan jellegzetesen lutheránusnak tartanák, de akkor (ahogy ma is) ezek a közös protestáns örökség részei voltak.[117] Természetesen az is világos, hogy a kassai országgyűlésen mind a helyszín, mind résztvevők tekintetében több felekezet képviseltette magát, és Alvinczi Péter közvetítő szerepéről sem feledkezhetünk meg. Ezzel szemben a szerencsi országgyűlés beszédeiben erőteljesebben érződik a résztvevők református kegyessége és annak nyelvi megformázása és szókincse.

Bocskai számára saját isteni kiválasztásának és küldetésének gondolata olyannyira elfogadottá vált, hogy végrendeletébe is utat talált.[118] Eszerint a király ágyúi-

116 MOE XI, 569–570, 825–826.

117 Az „Erős várunk nékünk az Isten" mellett a „Jövel Szentlélek Úristen" antifóna Batizi András éneke, az „Adj már békességet" pedig egy óegyházi antifóna, amit a török veszély hatása alatt Luther is felhasznált, itthon Huszár Gál énekeskönyvétől kezdve, *Az Anyaszentegyháznak ellenségi ellen* címmel a legtöbb protestáns énekeskönyvben megtalálható.

118 „Most utóbban ilyen számkivettetett szabású állapotomban, mikor sok hasznos, emlékezetes és az egész keresztyénségnek javára való szolgálatommal hazámat magamhoz kapcsoltam vala, ugyan az őfelsége ágyúival, váraim foglalásával minden törvény nélkül elkergetének az őfelsége hívsége mellől, életem oltalmáért fegyverre fogván, az őfelsége hadai ellen egy szerencsét próbálván igaz ügyemben és nyilvánvaló igazságomban Isten megsegétvén, oly áldást mutata dolgaimban, ki mind magam és minden emberi reménység kívül, mint Mózest régen a pásztorságából, Dávidot a juhok aklából, a bujdosó, számkivettetett Jeftét felvette és a népnek fejedelmévé, királyává tette, azonképpen engemet is először kegyelmesen nemzetimtől, kik hiteknek és régi szabadságoknak megkereséséért mellém támadtak volt, fejedelmévé választván; azután egész Erdélyországa is hasonló állapotra fakadván, melyben annak utána csakhamar a két hatalmas császárok közül az egyik, a török, meg is koronázott, a másik ezen fejedelemségemben confirmálván, az imperiumi fejedelmek közibe vett." Bocskai István, *Testamentomi rendelése*, előszó, jegyz. Szigethy Gábor (Budapest: Neumann, 2003).

val törvénytelenül elkergették váraiból és az uralkodó iránti hűségéből is, ezért élete védelmében fegyvert fogott, amiben az Isten megsegítette őt: elhívta őt, ahogyan Mózest pásztorságában, Dávidot pedig a juhok aklából, és népek fejedelmévé tette. A végrendelet szinte szó szerint idézte a szerencsi országgyűlés szövegeit, amit nem tekinthetünk véletlennek, különösen, mivel a végrendelet végrehajtásával megbízott egyik testamentumos úr Alvinczi Péter volt.

A Bocskait Isten által küldött szabadítóként leíró toposzkészlet nem minden tekintetben volt új, egyes elemei visszamennek a 16. századi protestáns választott nemzettudat kulcsszövegeinek egyes megállapításaihoz és motívumaihoz. Az ószövetségi bírákban és királyokban előképet, Kálvin teológiájában pedig inspirációt és igazolást találó gondolatiság a maga egészében és politikai felhasználásában és funcionalitásában egészen újszerűnek tűnik. Azt láthatjuk, hogy az eltérő hangsúlyok és tendenciák ellenére képes műfajokon és csoportokon keresztül reprodukálódni, az új igényekhez igazodva mutálódni, miközben alapjellegzetességeit megőrzi. Ebből adódóan az isteni szabadító leírására és mobilizálására használt nyelvi eszközkészletet politikai beszédmódnak tarthatjuk. Ezt támasztja alá az is, hogy az isteni szabadító eszméje, toposza és diskurzusa Bocskai halálával sem tűnt el, sztoikus és machiavellista elemekkel keveredve feltűnik Bethlen Gáborra vonatkoztatva a *Sebes agynak késő sisak* című versciklusban is.[119] Mi több, túléli a kora újkort is, hiszen Kossuth Lajos és Deák Ferenc személye kapcsán is felmerül majd a korábban Bocskaira alkalmazott „Magyar Mózese" bibliai azonosítás.[120] A beszédmód 17–18. századi története viszont még jórészt feltárásra vár.

Válasz az erdélyi rendektől a lengyel király követének

Egy, a szakirodalomban ismert, de eddig alaposan nem elemzett irat igen sokat megmutat abból, milyen módon befolyásolták Bocskai híveit érveik megfogalma-

119 *A harmincéves háború verses arcképcsarnoka : a Sebes agynak késő sisak és latin forrása*, sajtó alá rend. Fazekas Sándor és Juhász Levente, szerk. Keserű Gizella, ford. Kasza Péter (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2010).

120 Utólag még a lőcsei krónika is isteni szabadítónak írja le Bocskait. Vö. Hain Gáspár, *Lőcsei krónikája*, kiad. Bal Jeromos, Förster Jenő és Kauffmann Aurél (Lőcse: Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1910–1913), 134–135. Bethlenre: Hargittay Emil, *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben* (Budapest: Universitas, 2001), 24–25. A 19. századra: Gáborjáni Szabó Botond, „A »Kossuth magyarok Mózese« toposz történeti háttere", *Debreceni Szemle* 6, 3. sz. (1998): 341; Zakar Péter, „»Kossuth a magyarok Mózese«. Liberális egyháziak Kossuth-képe 1848–1849-ben", *Aetas* 18, 3–4. sz. (2003): 87–108; Deák Ágnes, „Deák, a magyarok Mózese. Deák Ferenc és a kortárs utókor, 1876", *Holmi* 16 (2004): 935–946. Forrásgyűjtemény: *A szabadság szent igéi, A tiszántúli református egyházi vezetés és a Debreceni Kollégium 1848/49-ben*, szerk. Gáborjáni Szabó Botond (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 1999).

zásakor a megcélzott hallgatóság feltételezett értékpreferenciái. 1605. május 30-i dátummal az erdélyi rendek levelet írtak a lengyel királynak, mivel meglátásuk szerint „Lengyelország és Svédország Szent Királyi Felsége követének szavaiból kitetszett, hogy Őfelsége nem érti meg a Felséges Császártól történt elpártolásunk igaz és jogos indokát, ezért, hogy azt jobban megvilágítsuk Őfelsége említett követe előtt, rendben úgy döntöttünk, hogy ismét előadjuk az ügyet, ahogyan az igazság megköveteli."[121] Az írást szinte egyedül Makkai László elemezte, aki szerint a kancellária azért készítette ezt a levelet, hogy a szerencsi kiáltvány helyett egy a lengyel viszonyokra alkalmazott új kiáltványt készítsen.[122] Feltehetően másról van szó, hiszen Bocskai központ nélküli fejedelmi udvara és kancelláriája 1605 májusában még Magyarországon tartózkodott, a fejedelem csak július végén indult el Erdélybe, tehát a közvetlen környezete nem vehetett részt az erdélyi rendek nevében írt levél megírásában.[123] A szöveget ismeretlensége miatt érdemes alaposabban elemezni.

A levél azzal kezdi az események leírását, hogy „attól kezdve, hogy a Szent Császári Felség magához ragadta a Magyar Királyság feletti teljhatalmat („absolutum Regni Hungariae Regimen apprehendit"), Magyarország jogai és szabadságai azonnal ingadozni kezdtek",[124] majd általános összefoglalását adja a helyzetnek, miszerint „egyes bárók és nemes urak ellen bonyolult és szőrszálhasogató pereket indított, másokat bármiféle jogszerűség vagy törvényesség nélkül, pusztán elnyomó hatalmára támaszkodva folyamatosan zaklatott, több jeles férfiút megfosztott a javaitól és az életétől, sokakat pedig száműzetésre ítélt ... Ráadásul sem béke, sem háború idején nem mulasztott el semmit, hogy a „magyar államot" (*Respublica Hungariae*) a koronázásakor tett esküje ellenében külföldi idegenekkel kormányozza, akik a törvényeinket és a szokásainkat semmibe véve olyan erőszakosan és kegyetlenül viselkedtek, hogy úgy tűnt, akármilyen zsarnokságnál (*quavis Tyrannide*) súlyosabb iga nehezedik a vállunkra."

121 Responsum ab Ordinibus Transylvaniae ad Legationem Regis Poloniae, datum mense Mayo 30, 1605. *Elementa ad fontium editiones VI, Res Polonicae Iacobo I Angliae regnante conscriptae ex archivis publicis Londoniarum*, ed. Carolus H. Talbot (Romae, 1962), 5–8. A kiadás az alábbi kézirat alapján készült: The National Archives (London) Public Record Office, State Papers (a továbbiakban TNA SP) 88/2. fol. 131r–134 r (131–139). Másolatban megvan még a wrocławi kódexben is: Acta, 23r–26r. Az itt használt magyar fordítás Szabó Ádám munkája, ami a közeljövőben fog megjelenni a projekt által készített antológia második kötetében.

122 Makkai László, „A Bocskai-felkelés", in *Magyarország története 1526–1686.* 3/1, főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes, Magyarország története tíz kötetben III/1 (Budapest: Akadémiai, 1985), 743–744.

123 Péchi Simon 1605. július 25-én azt írta Petkinek, hogy „innét Kassáról holnap indulunk." EOE V, 384–385.

124 „Ex quo igitur sacratissima Caesarea Maiestas absolutum Regni Hungariae Regimen apprehendit, statim jura libertatesque Hungariae labefactari coeperunt...", *Elementa ad fontium editiones VI.*

A korszak panasziratainak szellemében a megszokott vádak is elhangzanak, miszerint „az ártatlanokat elítéltként, a kérelmezőket lázadóként kezelték", a szerencsétlen nemességet kifosztották, „mi pedig az éppen ellenséges törökök fenyegető közelsége miatt mindezt kénytelenek voltunk tűrni, nyögések és sóhajtozás közepette elviselni." A háború elkezdése óta az uralkodó „esküjét megszegve, az összes határmenti várból és erődből kidobta vagy elzavarta a nemzetünkhöz tartozó kapitányokat" és magának foglalta le azokat. „Őfelsége katonáinak dühöngése úgyszólván szolgasorba döntött bennünket", „a megsértetteknek és a károsultaknak semmiféle igazságot nem szolgáltattak", „Erdélyt teljesen tönkretették és az egész nemességétől megfosztották" – sorjáznak a vádak egymás után. A legitimációs iratok bevett fordulatainak szintén megfelelő az, hogy Rudolf katonai vezetőit is hevesen kritizálják. A korszak panaszirataira jellemző módon az Erdélyt a császár nevében 1601 óta katonai ellenőrzés alatt tartó Giorgio Basta császári tábornagy kegyetlenkedéseit hosszasan sorolják. Eszerint „a rengeteg legyilkolt ember közül Basta egyet sem tudna megnevezni, akit jogszerűen, a vétkei miatt büntetett volna meg: törvény helyett hóhért, ügyvéd és bírák helyett csak tanúkat hozatott, és már előre szenvedésre ítélte a vádlottakat, akikkel vadállati kegyetlenség és ördögi zsarnokság lenne együtt nem érezni (*Leoninae esset ferociae et diabolicae tyrannidis*)." „S ő mindezeket, mint kijelentette, teljhatalmat biztosító megbízólevele (*omnia per plenipotentiales litteras*) révén hajtotta végre, ... valójában több embert adott halálra a becsületszava és az esküje megszegésével, mint bármilyen más módon."

Szintén megszokott fordulata a panasziratnak, hogy az evilági dolgok elfogadhatatlan kezelése mellett Basta „még a lélek és a lelkiismeret fölött is hatalmat akart szerezni". Kormányzása kezdetén tett nyilvános esküje ellenére, „megölte az egyházak lelkipásztorait, sok helyen elfoglalta a templomokat, betiltotta az istentiszteleteket ... , nyíltan soha nem látott mértékű üldözéssel fenyegetett, s ha a mi katonáink segítségét is felhasználhatta volna, akkor Őfelsége a felnőtt korú lakosság teljes kiirtásával bízta volna meg Joannes Jacobus Barbianust [vagyis Belgioiosót], szigorúan, a hivatala elvesztésének terhe mellett". Nyomorult helyzetükből az erdélyieket – így a levél – egyedül az isteni gondviselés mentette ki, amely ha nem siet segítségükre, „akkor bizony vége lett volna a hazánknak és a népünknek". A szöveg tehát a kritizált kérdések sorrendje tekintetében is az eddig megszokott formulát követi.

A szöveg érvrendszerének következő eleme szerint az erdélyiek az elszenvedett igazságtalanságok és kegyetlenségek miatt nem tudtak senkihez sem fellebbezni. Annak ellenére, hogy minden évben számos kérelem érkezett az uralkodóhoz „mind magán-, mind közügyekben, vagy nem is foglalkoztak velük, vagy égbekiáltó igazságtalansággal visszautasították ezeket a folyamodványokat." Emellett a király „a tulajdon esküje ellenében a magyar ügyek kormányzását németek kezébe tette le", „a

saját személyét pedig még az ország előkelőinek is csak ritkán vagy egyáltalán nem engedte meg látni". Ez a megjegyzés nyilvánvalóan annak szólt, hogy az uralkodó ritkán jelent meg az országgyűlésen vagy egyéb nyilvános eseményeken. Ráadásul, folytatja a levél, „valamiféle veleszületett gyűlöletből kifolyólag, a jó pásztor és király kötelességeivel nem törődve a saját vágyainak, álnokságának és vérszomjának szolgáltatott ki minket". Az érvelés egészen nyilvánvalóan halad a végkifejlet irányába, az uralkodó és katonái kegyetlenkedésének semmi sem szab gátat, fellebbezni vagy jogorvoslatot keresni pedig nem lehet. Mindezek miatt – vonja le a következtetést a vádak meglehetősen részletes leírásából a levél –, a megelőző évben tartott általános országgyűlésen (vagyis a gálszécsi részgyűlésen) „a nemesség kénytelen volt testületileg kijelenteni: kész rá, hogy az Őfelsége által elkövetett jogtalanságokkal szemben, különösen a vallás és az ország szabadságának ügyében, fegyverrel védje meg magát".

Az indokok tisztázása után az irat az események közvetlen kiváltó okait is elmagyarázta. Bocskai kapcsán elmondták, hogy „a jelenlegi Felséges Fejedelem, legkegyelmesebb urunk ... nem uralomvágyból kelt fel Őfelsége ellen (hiszen soha, a legkevésbé sem vágyott a királyságra), hanem mert az említett Barbianus a nép teljes kiirtását vette tervbe, s hogy azt minél biztosabb módon hajthassa végre, rögtön belevágott a dologba, és kezdetnek – semmitől sem félve – árulással, jogtalan úton elfoglalta Szentjobb várát, ostromgyűrűbe zárta". „A fejedelmet nem más, mint az Őfelsége által használt fegyveres erőszak kényszerítette a hűségtől való elpártolásra, és az élete megóvása végett folyamodott ehhez, hiszen az általános jog szerint megengedett az erőszakot erőszakkal visszaverni. De erre indította és ösztönözte a magyarok könyörgése is, akik gyanították, hogy gyilkos mészárlás áldozatául vannak kijelölve. Ami pedig ennél is súlyosabb: azelőtt, hogy csatában kísértették volna meg a szerencsét, még azt sem tudta kieszközölni a tábornoknál, hogy a maga tisztázása végett (ha valami vádat koholtak volna ellene) Őfelségéhez fellebbezhessen."

Az erdélyi rendek Bocskai személyes elpártolását, vagyis hűtlenné válását önvédelmi tettként értékelik, amit a népek jogára (*ius gentium*) hivatkozva önvédelmi jogként állítanak be, mivel – idézve a római jogi alapelvet – „az erőszakkal szemben erővel lehet fellépni" („vim vi repellere licet"). Ezzel a római jogi hivatkozással viszonylag ritkán találkozni a Bocskai-felkelés szövegeiben, a római jogot erőteljesebb módon receptáló Erdélyben azonban a korszakban sokkal gyakrabban idézik.[125]

125 Bocskai egy levelében önvédelmét szintén ezzel a római jogi eredetű jogelvvel indokolja meg, amelyet azonban feltehetően Werbőczytől kölcsönöz. „Quoniam in hac parte vim vi repellere licet" Trip I. 68. A teljes szakasz magyar fordítása: „Hogy a fekvő jószágok erőszakos elfoglalóit, azokból viszont erőszakkal kivetni szabad. Tovább, ha valamely ember az ilyen fekvő jószágoknak és birtokjogoknak, a melyek másra és nem reá háramlottak, erőszakkal uralmába tolakodik, behatol vagy bármi módon beleelegyedik, akkor az, a kinek eme fekvő jószágokhoz öröklési hatalma és joga

Ezen kívül „a magyarok könyörgése is erre indította" Bocskait, akik attól féltek, hogy ők lesznek a következő áldozatok; illetve az is, hogy Bocskai sem tudta kieszközölni, hogy a császárhoz fellebbezhessen. A beszámoló tehát a jól ismert narratívára épít, miszerint Bocskai először saját ügyében szállt szembe a törvénytelenséggel és a zsarnoksággal, majd a nemzet kérlelésére őket is védelmébe vette. Mindamellett, hogy Isten is pártját fogta az „igazabb ügynek", Bocskai ügyének sikerességét az is garantálta, hogy egyrészt önkéntesen akarategységre léptek, másrészt Bocskait nem a „rablás vágya" hajtotta, hanem „a törvények és a lelkiismereti szabadság elveszett méltóságának visszaszerzése és helyreállítása, a hosszú ideje tartó folyamatos zsarnokság kegyetlen igájának lerázása és a szabad választási jog megújítása". Nem lehet nem észrevenni, hogy a szöveg nem a vallás szabad gyakorlására, annak régi gyakorlatára hivatkozik, hanem a lelkiismeret szabadságára. Az erdélyi levél ebben a tekintetben is eltér a magyar rendek által írt szövegektől, aminek talán az lehet az oka, hogy az erdélyi környezetben a lelkiismereti szabadság kérdése évtizedek óta nyilvános viták tárgya volt, legalábbis sokkal nagyobb mértékben, mint a Magyar Királyság országgyűlésein, ahol elsősorban a szokásokra és a bevett gyakorlatra hivatkoztak.[126]

A császáriak felett aratott győzelmük okai megnevezésekor az erdélyi rendek elmondják: amellett, hogy Barbiano meghátrált a nyilvánvaló igazság elől, „a felséges fejedelem által kiváltott félelemnek" köszönhetően lett övéké a győzelem, amit Bocskai „az isteni gondviselés jóvoltából oly szerencsésen vívott ki a köz ellenségeivel szemben". A Barbiano által félbehagyott feladatokat azonban Basta örökölte meg, akit Rudolf király azok végrehajtására küldött ellenünk azzal a hadsereggel, amit eredetileg a szultán erejével szemben gyűjtött össze.

A győzelem után annak betetőzése következik a leírásban. Végezetül ugyanis, hogy „a meggyötört ország helyzete jobb és biztosabb irányítással legyen kormányozva, s hogy az oltáraink és tűzhelyeink előtt kezdődött háború szerencsésebb módon folytatódjon, úgy tetszett a bárók, előkelők, főurak és nemesek közösségének, hogy válasszunk egy bizonyos fejedelmet, mégpedig legkegyelmesebb urunkat". Ezt tették egyrészt hálából azért, mert Bocskai volt az, aki elsőként, „nem annyira a saját, mint

van, azt a foglalót, egy egész év forgása alatt, azoknak uralmából erővel és hasonló erőszakkal is kidobhatja és kirekesztheti. Mert e részben erőszakot erőszakkal szabad megtorolni." *Decretum Latino-Hungaricum … Az az Magyar és Erdely orszagnak törvény könyve* (Leutschoviae: Brewer, 1637) (RMNy III, 1688), 142. A levél szerzője tehát a nemesi birtok magánjogi védelmét terjeszti ki az egész „nemzetség" politikai önvédelmére. Lásd még: Zászkaliczky Márton, „Vim vi repellere licet" (kézirat).

126 Vö. Balázs Mihály, „A hit… hallásból lészön" Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben, in *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza és Tóth István György, Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2 (Budapest: MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, 2002), 51–73.

inkább az egész nép életéért oly szerencsésen és bátran küzdött, aki megtörte a jeget", másrészt „amióta magához ragadta a háború és a hadsereg irányítását, erkölcseinek komolyságával, méltányosságával, a szavainak kegyes mértékletességében (amennyire egy ilyen zűrzavaros háborúban ez lehetséges volt) és igazságos szigorában (ha a dolog úgy kívánta) megmutatkozó bölcsességével mindenki irányában olyan embernek bizonyult, hogy általános csodálkozásunkra és örömünkre semmi olyat nem találtunk benne, ami ne lett volna méltó egy nagy fejedelemhez". „Ezért aztán – vonja le a következtetést a levél – a Szerencs várában tartott országgyűlésen, általános és szabad szavazással, az összes rendek és karok teljes egyetértésével és megelégedésére, önkéntes, az őseinktől örökölt szabad választással ... fejedelemmé emeltük és választottuk őt, s készek vagyunk ezután Isten és a felséges fejedelem vezetése alatt akár a legvégsőkig harcolni a népünk és a hazánk közös ellenségeivel szemben a szabadságunk elnyeréséért, az oltárainkért és a tűzhelyeinkért".

Az erdélyi rendek tehát Bocskai szerencsi fejedelemmé választására hivatkoznak, nem arra, hogy előtte, 1605. február 21-én Marosszeredán az erdélyi és székelyföldi nemesség (a szászság ingadozása mellett) Erdély fejedelmévé is megválasztotta. A szerencsi országgyűlésen részt vettek ugyan erdélyi követek is, de többségében a királyság északi és keleti vármegyéinek nemesei nem voltak jelen. Ennek ellenére a kiáltvány fontosabbnak tartotta azt a tényt, hogy Bocskai Magyarország fejedelme, ahogy a szöveg mindvégig elsősorban Magyarország szempontjából elemzi Rudolf uralkodását, és csak másodsorban említi a császári csapatok erdélyi pusztítását. Ennek minden bizonnyal az az oka, hogy politikailag Bocskai Magyarország fejedelmévé választását tekintették a győzelmes események éppen aktuális végállomásának; másrészt az, hogy Bocskai a királyságot is ellenőrzése alatt tudta, sokkal erősebb érv volt politikája sikerességének megítélésében.

A rendek, akiknek a nevében a levél szól, ebből a pozícióból írnak a lengyel királynak, miszerint „Ő Királyi Felsége atyai figyelmére, a népünk iránti jóakaratára kérjük ..., hogy kegyeskedjen közbeavatkozni a háború tüzének és háborgásának lecsillapítása és békés lezárása céljából", valamint közvetítsen a béke érdekében. Elmondásuk szerint ők mindenre hajlandóak a béke érdekében és hangsúlyozzák, hogy „a barátságot és a jószomszédi viszonyt, a kölcsönös megbecsülésből fakadó kötelességeket Ő Királyi Felségével és a hatalmas Lengyelországgal szemben szeretnénk olyan virágzónak megőrizni, ahogyan azt mind a régi szövetségek, mind a hosszú időn át sértetlenül megőrzött jószomszédi viszony, továbbá a szoros kapcsolatok és a tisztelettel ápolt barátság megköveteli".

Nem kétséges, hogy a levél érvelése és frazeológiája eltér a többi propagandaszövegétől. Számba veszi ugyan a rendi és vallási sérelmeket (beleértve a koronázási eskü ígéreteinek a megszegését, az ősi szokások és szabadságok megsértését, a nemesség

szolgaságba vetését és Belgioioso ténykedését), de sok olyan érv is jelen van, amely más szövegekben nem található meg. Rudolf abszolút hatalmának leírásakor a király „ördögi zsarnokságát" részletezi, amely igen erős érv a zsarnokság problémájára érzékeny lengyel közvélemény megszólítására. Ennek ellenére az érvelés nemcsak azért más, mert a Bocskai-propagandának más helyzetre és más hallgatóságnak más retorikát kellett alkalmaznia, hanem azért is, mert mások vettek részt a szövegezésben, vagy egyszerűen a szöveg nem is a szigorúan vett Bocskai-diplomácia terméke. Érdemes komolyan venni azt a körülményt, hogy a levél elkészültekor Bocskai és udvara nem tartózkodik Erdélyben, vagyis a szöveg minden bizonnyal Bocskai Erdélyben maradó ottani udvarának terméke, vagyis a levelet tényleg az erdélyi rendek írták a saját nevükben a lengyel királynak. A „szerencsi kiáltvány" egy passzusa is hivatkozik arra, hogy „az erdélyiek a pápához, a lengyel és svéd királyhoz fordultak, hogy az itáliaiak és a lengyelek járjanak közbe a magyarokért Magyarország királyánál."[127] Nincs okunk feltételezni, hogy az erdélyi rendek diplomáciai levelét nem ők maguk fogalmazták saját elképzeléseik és preferenciáik figyelembevételével. És talán az sem véletlen, hogy a *ius gentiumra* való hivatkozások a Lengyelországban szövegeket író Illésházy szövegein kívül elsősorban Erdélyben fordultak elő korabeli politikai dokumentumokban, nagy valószínűséggel az erdélyi szász római jogi recepciónak köszönhetően.[128] A fentiek fényében elmondható, hogy a Bocskai-propaganda ebben az esetben nemcsak megcélzott hallgatóságára való tekintettel, hanem forrását tekintve is többszólamú volt.

Az úgynevezett „szerencsi kiáltvány"

Minden kétséget kizárólag a Bocskai-felkelés egyik legfontosabb legitimációs irata *A Magyar Királyság panaszai és mentségei* című irat, közismertebb nevén a szerencsi kiáltvány.[129] A panaszirat a történeti irodalomban olyannyira kiemelt szerepet játszott a legutóbbi időkig, hogy sok esetben kizárólag ezt a szöveget elemezték, vagy ha elemeztek más szövegeket, akkor azokat ennek fényében értelmezték, és nem ritkán ennek változataként tartották számon. Külön érdekessége az értelme-

127 Sinkovics István, szerk., *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1968), 294.

128 Szabó Béla, „A jogtudós Hunterus – az európai „ius commune" közvetítője", in *Honterus-emlékkönyv: Emlékülés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999*, szerk. W. Salgó Ágnes és Stemler Ágnes (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2001), 28–56.

129 *Querelae, excusationes cum protestatione regni Hungariae, praesertim partium superiorum coram Deo et toto urbe Christiano* MOE XI, 168–184; Szamosközy, *Történeti maradványai*, 4:295–308. A szöveghagyománnyal kapcsolatos teljes dokumentációt lásd a készülő szövegkiadásban.

zési hagyománynak, hogy minden kiadás más címmel ellátva adta ki, alárendelve azt a Bocskai-felkelés egésze éppen aktuális értelmezésének. Eszerint a kiáltvány kibocsátója hol a magyar nemzet, hol a Bocskait támogató rendek, a megszólított hallgatóság pedig Európa népei vagy a keresztény fejedelmek voltak. A kiáltványként definiált szöveget Károlyi Árpád kiadása óta a szerencsi országgyűléshez kötik, mivel Károlyi az ott keletkezett iratokhoz csatolja, igaz, csak függelékként. Korábban több feltételezés látott napvilágot a szöveg szerzője, keletkezése és datálása tekintetében. Feltételezték, hogy már a szerencsi országgyűlés előtt készen volt, mivel Bocskai fejedelemmé választásáról a szöveg nem beszél; és azonosították a Filiczki János[130] és Pálffy Kata[131] beszámolója szerint 1605 áprilisában már létező, magyarok által írt panaszszöveggel, amiről Prágában hallottak. Az első feltevés nem mérvadó, mivel az 1605 végén keletkező korponai kiáltvány sem említi a fejedelemválasztást, pedig biztosan az után készült. Pálffy Kata és Filiczki János pedig – mint fentebb már volt róla szó – minden bizonnyal az *Excusatió*ról hallhattak Prágában. Ráadásul Szerencsen a rendek képviselője úgy beszél a felkelést legitimáló írásról, mint amit még csak ezután kellene megírni, de legalábbis elküldeni; ahogyan Illésházy István is sürgeti Bocskait 1605 nyarán, hogy küldjenek egy *scriptum*ot – tehát a levelet még nem küldték el a szerencsi országgyűlés előtt.[132] Korábban egyes kutatók

130 „A császár valamiféle iratot küldött a Birodalom fejedelmeihez erről a belháborúságról (»turba«): de amint értesültem, s egy részét magam is elolvastam, az nagyon messzire esik az igazságtól. A mieink is megküldötték Drezdába e belháború (»tumultus«) igaz történetét, hogy ezáltal az egész világ előtt ismertté váljék a pápatisztelőknek, a közbékesség e megzavaróinak az országok e felforgatóinak csalárdsága és mérhetetlen kegyetlensége: és hogy tudják meg a fejedelmek, mit kell ténylegesen tenniök, kinek kell hitelt adniok, ki ellene kell fegyvert ragadniok. Úgy hallom, Bocskai is elkészített valamiféle levelet a Birodalom fejedelmeihez, amelyben ártatlanságát bizonygatja: leleplezi benne a sok törvénytelenséget, amely nemzetünkre zúdult, és elfordítja a gyalázatot magától, amelylyel megbélyegezték." Benda Kálmán, „Filiczki János levele 1605-ből", *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 13 (1973): 86, 89. A levél eredetije: TNA SP 80/2, fol. 15–22.

131 „Az imperiobeli herczegöknek írt volt Bocskay levelet, melyet ide küldtek az császárnak, és az minemő választot ők adtak Bocskaynak azt is ide küldték. Az Bocskay levele azt tartja, hogy ő az hütnek és magyarországi szabadságának megtartásáért miveli, az mit mivel, az hercegek kedig olyan választot adtak nekik, és intik és kérik is, hogy az császárral megbékéljék, és az hadát is leszállítsa és az császár között és ő közte ő magok fogják közben járni az hercegök, és jó módon el fognak minden dolgot végezni, mert ők semmi segétséget nem akarnak ő neki adni, az kivel körösztyén vérnek kellene omlani. Itt az emberek azt tartják, hogy igen eszesen csölödött Bocskay, hogy írt volt az herczegöknek." Rimay János, *Alsó-sztregovai és rimai Rimay János államiratai és levelezése*, szerk. Ipolyi Arnold (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1887), 134.

132 „Melyről magunk mentségére egész országbul nem sokára az egész keresztyénség kezében scriptomot akarunk bocsátani, kivel világoson minden dolgainknak igaz és elegendő okait adjuk." MOE XI, 154. Illésházy 1605. június 6-én Bocskainak Lengyelországból azt tanácsolta, hogy a fejedelemnek küldenie kellene a császárnak egy írást saját és a nemzet mentségére. Ugyanebben a levélben Illésházy nagyon szorgalmazta legitimáló irat készítését a lengyel király számára is, bár nem

szintén feltételezték, hogy a szövegnek több verziója is létezik, amelyeket angol vagy francia nyelven ki is nyomtattak, de már jó ideje világos, hogy ezeknek a szövegeknek a genealógiája nem kapcsolódik a *Querelae*-hez.[133]

Korábban azt feltételeztük, hogy a szöveget Illésházy István készíthette az 1605 végi korponai országgyűlésen, de a közelmúltban előkerült az írás teljes szövege az innsbrucki levéltárból, ahová 1605 augusztusában került, Stanisław Orlik levelének mellékleteként.[134] Miksa tiroli főherceg állandó lengyel levelezőpartnere, aki ekkortájt Bécsben tartózkodott, már 1605. június 25-i levelében is beszámolt arról, hogy Káthay és Hommonay követségbe indult a lengyel királyhoz, csatolmányként pedig elküldte Innsbruckba a *Querelae* második, *Protestatio* című részét. A teljes szöveget az 1605. augusztus 24-i levél tartalmazta.[135] Ennek fényében újra kell értékelnünk a *Querelae* keletkezésével kapcsolatos korábbi tézist, legalábbis az ante quem viszonylat tekintetében. Eszerint az nem a korponai országgyűlésen készült el, de minden bizonnyal a szerencsi országgyűlés után.

Közismert, hogy Káthay Mihály 1605. július 15-én a lengyel király előtt elhangzott beszédét Illésházy István írta. Lejegyzett és fennmaradt változata szerint a beszéd szinte kivonatolva tartalmazta, sok helyen szó szerint megismételte a *Querelae* leglényegesebb állításait, talán csak a lengyel-magyar ősi szövetséget emeli ki még hangsúlyosabban. A szomszédokra hivatkozó beszéd Magyarország védőbástya szerepét hangsúlyozza, amelyet azonban Rudolf ellehetlenített: a fal leomlott, a megcsúfolt hűségű magyaroknak zsarnoki uralmat és kegyetlenkedések sorát kellett elszenvedniük, és így a szükség arra kényszerítette őket, hogy az ősi ellenség, a török

világos, hogy egy már kész szövegről beszél, vagy egy megírandóról. „...az scriptumnak, az kiben panaszolkodnak az magyarok, most ok lévén hozzá jó részét mentségünkért írva köllene neki [vagyis Rudolfnak] küldeni, látná meg minden ember, maga is az magyarok bűntelenségét, és az maga istentelen gubernációját." Illésházy a levél későbbi részében is kérleli Bocskait: „ne hallgassa el fölséged, küldje be követit (ti. a lengyel királyhoz), mennél hamarébb lehet, most török követ is vagyon itt, excusálja magát fölséged, az magyarokat is, hogy coacte köllett volna arma defensiva sumere, (talán jó volna az publicum scriptum regni mutatni, hogy abból megérti az okait és az magyarok panaszát. Itt betöltötte az egész országot egy ember azzal, hogy Magyarországot töröknek akarta adni, és az régi kötést és jó szomszédság megtartását köllene kívánni tőlek simpliciter, semmi conditiókat nem emlegetni, viszontag, fölséged is minden alatta valóinak ajánlja jó barátságát, jó szomszédságát mind az (királynak) s mind az egész Lengyelországnak..." Szilágyi Sándor, „Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban", *Történelmi Tár* 1 (1878): 8–9, 12. Részletesen idézi és elemzi Hopp, *Az „antemurale",* 186–188.

133 Teszelszky és Zászkaliczky, „A Bocskai-felkelés...".

134 Teszelszky és Zászkaliczky, „A Bocskai-felkelés...", 68–96. Az innsbrucki példányra Károlyi Árpád is hivatkozott, de konkrétumot nem említett.

135 Tiroler Landesarchiv (Innsbruck) Geheimer Rat (Hofregistratur), Kriegssachen Ehz. Maximilian, Pos. 3, Karton 1 (számozatlan).

segítségét vegyék igénybe. A Káthay által képviselt magyar rendek az ősi lengyel–magyar szövetségre hivatkozva kérik a lengyel király támogatását.[136]

Mivel a kiáltványnak korábbi datálható másolatáról nem tudunk, a Káthay-beszéd és a *Querelae* nyilvánvalóan összetartoznak; további közvetett bizonyítékokra hivatkozva pedig nagy eséllyel jelenthetjük ki, hogy mindkettőnek a szerzője Illésházy István, aki megközelítőleg ugyanabban az időszakban dolgozott rajtuk. Mivel Illésházy évek óta száműzetésben tartózkodott Lengyelországban, datálható korábbi levelei között pedig nem található meg a kiáltvány szövege, feltételezhetjük, hogy a *Querelae*-t ő vitte Krakkóba, bár egyes részletei már korábbi diplomáciai levelekben is felfedezhetők.[137]

Az Illésházy által tehát Lengyelországban fogalmazott szöveget a korponai országgyűlésen átdolgozták (erről Bocatius beszámolójából értesülünk), és az így elkészült korponai kiáltvány lett ezután a magyar rendek hivatalos irata.[138] 1605. december 10-i dátummal aláírt és lepecsételt példányát vitte magával Bocatius 1606 legelején, és adta át Heidelbergben a pfalzi választónak. A szerencsi kiáltvány nem tekinthető a rendek hivatalos álláspontját közvetítő szövegnek, hiszen egyetlen példányán sincs pecsét, dátum vagy aláírás, de mivel a korponai kiáltvány révén érveinek nagy része hivatalossá vált, illetve magániratként is nagy hatást gyakorolt a kortársakra, továbbra is a korszak egyik legfontosabb politikai iratának kell tartanunk.

A szöveg részletes indoklását adja annak, miért ragadtak fegyvert a magyarok törvényesen megválasztott uralkodójuk ellen és miért léptek szövetségre a kereszténység ellenségével, a törökkel.[139] Felkelésük igazolását átfogó történeti áttekintéssel kezdik, miszerint a magyarok igen sokáig, több mint kétszáz évig kemény háborút folytattak a törökkel, saját testükkel fogták fel annak „támadását és zsarnokságát", a szomszédos tartományokat és országokat saját virágzó és gazdag országuk pusztulása árán védelmezték. Elszenvedték hazájuk lerombolását, legjobbjaik, nemeseik, néha királyaikat elvesztését, miközben a kereszténység mindvégig áldo-

136 Regi Poloniae recitata, et scripto exhibita Cracoviae, anno 1605 die 15-a Julii. Gr. Illésházy István nádor, *Följegyzései 1592–1603*, közli Kazinczy Gábor, Momunemta Hungariae Historica: Scriptores 7 (Pest: Akadémia, 1863), 316–324. Károlyi Árpád is ez alapján datálja a beszéd bővebb, datálatlan bécsi példányát: MOE XI, 184–190. A beszéd és a Querelae összehasonlítására lásd: Hopp, *Az „antemurale"...*, 185–190.

137 Nem tisztázott, hogy a *Protestatio* szövegrésznek mi a viszonya a krakkói beszédhez, és hogyan vált részévé a *Querelae*-nek. Illésházy június 19-én már biztosan Krakkóban van, tehát elvileg elküldhette onna a *Protestatio* szövegét Bécsbe, hogy azt június 25-én Orlik fel tudja adni Miksának Innsbruckba. Vö. Szilágyi, „Bocskay István és Illésházy István levelezése", 16, 18; Teszelszky és Zászkaliczky, „A Bocskai-felkelés...", 96.

138 Erről lásd még Papp, *Török szövetség*.

139 Vö. Kármán Gábor, „Törökök az asztalnál, törökök a városban. Bocatius János és a török képe Magyarországon", *Erdélyi Múzeum* 81, 1. sz. (2019): 72–78.

zati állatnak tekintette őket, akik állandóan távol tartják tőlük a szolgaság jármát. Ennek ellenére a magyarok erősek maradtak, hűségesek hitükhöz, és inkább maguk választották a halált, semmint hogy elpártoljanak a keresztény népektől; épp ezért visszautasították a békét a törökkel. Távol tartották a szolgaságot a szomszédok nyakától, mások védelmezőinek, a kereszténység védfalának bizonyultak.

Ez az ércfal azonban minden várakozás ellenére összeomlott – szögezte le a kiáltvány –, de nem az ellenség ágyúi rontották le, hanem az, akinek az elsődleges védelmezőjének kellett volna lennie: megválasztott és felesküdött királyuk. Rudolfot örömmel választották meg, soha senkinek nem adóztak ennyit, soha senkit nem szolgáltak annyi hódolattal és hűséggel, mint őt. Szabadságaikat félretéve a nemesemberek is adózóvá váltak, csatlakoztak Rudolf seregéhez, de mindezek ellenére a király eldöntötte, hogy teljesen megsemmisíti a legyengült nemzetet és az országot provinciájává, Ausztria örökös tartományává teszi. A fenti megállapítás nemcsak Magyarország történetének leírásában jelent fordulatot, hanem igen meglepő újraértelmezését adja a középkori védőbástya toposznak és sajátos retorikai hasznosítására ad lehetőséget. Ez a stratégia – többek között – lehetőséget ad arra, hogy a rendek megmagyarázzák, miért van kaotikus állapotban az ország; ugyanakkor arra is, hogy megindokolják, miért kötnek szövetséget a törökkel ahelyett, hogy harcolnának ellenük. A helyzet kialakulásáért ugyanis a szöveg szerint elsősorban Rudolfot terheli a felelősség.

Ennek szellemében a kiáltvány részletes leírását adja Rudolf állítólagos gonosz tetteinek: tapasztalt és megfontolt tanácsadóit „minden keresztény uralkodó szokásától eltérően" menesztette és elűzte, helyettük hitszegő és erkölcstelen embereket nevezett ki, „nem törődött Istennel, törvénnyel, az igazsággal, a nemzetek, sőt édes testvérei tanácsával, s tetszése szerint teljhatalommal (*absoluta potentia*) kezdett önkényeskedni minden népével, különösen pedig a magyarokkal". Az alárendelt nemzeteket „hallatlan adókkal sújtotta, azt állítva, ő felüláll a törvényen, mert király." Végeredményben úgy viselkedett és beszélt, mint egy zsarnok.

Rudolf viselkedésének kritikájához a kiáltvány egy igen határozott elvi megállapítással fekteti le az alapokat. „A jó és tökéletes Istennek van egyedül korlátlan hatalma" – szögezi le a kiáltvány, de mégis rendes (*ordinaria*) törvényekkel kormányozza az emberek dolgait. Rudolf viszont nem Isten, hanem halandó ember, ezért kötelezve van a jog és a törvény betartására. „Ha ugyanis a jó törvényeket és a helyes eljárást (*ratio recta*, helyesebben: józan észt) elveted és teljesen félreteszed, egyúttal nem csak a királyságból, de mint második Nabuchodonosor, magából az emberségből is teljesen kivetkőzöl," szól a prófétai figyelmeztetés.[140]

140 MOE XI, 172. A *ratio recta* fogalmát Cicero és Szent Tamás is gyakran használja, helyesebb tiszta észnek fordítani.

Az a gondolat, hogy a zsarnoki vagy törvénytelenül cselekvő uralkodó magát magánember szintjére redukálja, akivel szemben ebben a formájában jogos az ellenállás, ismert volt a korabeli Európában. A német birodalmi rendek V. Károly ellenében használtak ilyen érvet, és később John Locke írásaiban is felmerült ez az igazolás.[141] Az uralkodó magánemberré válása ezen elmélet szerint jól definiált esetekben történik meg – például ha elviselhetetlen zsarnokká válik, ha elmulasztja kötelességei teljesítését, ha elárulja népét és egy másik nép uralma alá kényszeríti, vagy ha hivatalának határait áthágja – ilyenkor azonban ellen lehet neki állni, vagy legalábbis azok az emberek, akiket megtámadott, megvédhetik magukat. Az érvelést elsősorban a német lutheránus fejedelmek jogászai és teológusai használták, de a 16. század második felében református közegben is alkalmazták.

A kiáltvány ugyanakkor nagyon szűkszavúan tárgyalja a kérdést, ráadásul Rudolffal kapcsolatban sokkal radikálisabban fogalmaz, mint a lutheránus magánjogi álláspont, ugyanis egyrészt feltételezi, hogy az uralkodó már törvényszegés esetén is elveszti hatalmát, másrészt ebben az esetben a király már emberi mivoltától is megválik. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy nem a lutheránus politikai teológia fentiekben leírt elvének átvételével, hanem a Dániel könyve vonatkozó részének szó szerinti komolyan vételével állunk szemben, és különösebb elméleti megfontolásról nincsen szó. Dániel könyvében ugyanis többször elhangzik, hogy Nabukodonozor királytól a birodalom elvétetett, ő pedig kivettetett az emberek közül. A protestáns teológia Nabukodonozor példáját a bűn-büntetés-megbánás kérdései kapcsán tárgyalta, valamint példaként hozta fel arra, hogy Isten kezében még egy zsarnok is lehet eszköz; politikai felhasználása azonban nagyon sokáig nem volt jellemző.[142] Kálvin *Institúció*jának Nabukodonozort sokszor emlegető, a világi kormányzatról szóló része nem beszél arról, hogy a király hatalma törvényszegés esetén elveszne, ráadásul szerinte Isten engedelmességet vár el még „a dühöngő zsarnok" irányában is.[143] Csupán *Institutió*ja 1559-es latin kiadásának legvégén említi meg, hogy az Istennel is szembeszegülő Nabukodonozor ideiglenesen megfosztja magát királyi hatalmától, ahogy 1561-es Dániel kommentárjában (6:22)

141 Scheible, Hg., *Das Widerstandsrecht als Problem der deutschen Protestanten*, 25–29; Skinner, *Foundations...*, 2:199–202. Hosszú távú eszmetörténeti hatására lásd: John Locke, „The Second Treatise of Goverment", in John Locke, *Two Treatises of Government Student edition,* ed. Peter Laslett, Cambridge Texts in the History of Political Thought (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 421–426. (XIX. 235–239).

142 Carl L. Beckwith, ed., *Ezekiel, Daniel*, Reformation Commentary on Scripture Series 12 (Downers Grove: InterVarsity Press, 2012), 286–298.

143 Inst. IV. 20, 26–28. Martyn Rady is felhívta arra a figyelmet, hogy Nabukodonozorra való hivatkozás egy teológiai „öngól", hiszen Kálvin világosan megfogalmazta, miért kell neki is engedelmeskedni. Rady, „Bocskai", 64. Vö. Inst. 20. 27.

szintén felveti, hogy a földi fejedelmek minden hatalmukat elvesztik, ha felkelnek Isten ellen, és méltatlanná válnak arra, hogy az emberiséghez tartozóknak számítsák őket.[144] Később a hugenotta zsarnokölő pamfletek kezdik Dániel próféta leírását politikai céllal felhasználni: a *Vindiciae contra tyrannos* például szintén úgy érvel, hogy Nabukodonozor megszűnik embernek lenni, miután elveszti a hatalmát.[145]

Ezek a példák azonban egyrészt a bibliai történetből indulnak ki (miszerint a babilóniai királyt hatalma elvesztése után az emberek közül is kivetik, és állatok között kell élnie), másrészt szövegszerűen nem hagytak nyomot a kiáltvány szövegén. A kiáltvány minden bizonnyal a korban szokásos bibliamagyarázatok mintájára használta fel a bibliai példát, annyi az újítás benne, hogy azonos igét *(exuere)* használ a királyság elvételével és az emberek közüli kivetéssel kapcsolatban, és így a két büntetés egymást követő fokozatokként értelmezhető. A parafrázis célja pedig nem elsősorban a bekövetkezett akció igazolása, hanem profétikus figyelmeztetés Rudolf számára. A Bocskai-propaganda ugyanis nem beszélt úgy Rudolfról, mint aki elvesztette volna a hatalmát; Bocatius beszámolója szerint Bocskai kifejezetten azért nem fogadta el a koronát, mert már volt megkoronázott királyuk.[146] A két

144 „Ez alapon tagadja Dániel (6:22), hogy ő bármi bűnt elkövetett volna a királlyal szemben, mikor az ő istentelen rendeletének nem engedelmeskedett; mivel ez túllépett saját hatáskörén és nemcsak az emberekkel szemben volt igazságtalan, hanem szarvait Isten ellen felemelve maga fosztotta meg magát a hatalomtól.", Inst. IV. 20, 32. CR, XXX. 1117. Vö. Höpfl, *Luther and Calvin…*, 83–84; Joannes Calvin, *Praelectiones in librum prophetiarum Danielis, Joannis Budaei et Caroli Jonvillaei labore et industria exceptae. Additus est e regione versionis latinae hebraicus et chaldaicus textus* (Genève: Jean Budé et Charles de Jonvillers, 1561), 78.

145 Stephanus Iunius Brutus Celta, *Vindiciae contra tyrannos: sive, de principis in populum, populique in principem, legitima potestate* (Edimbvrgi: s.n., 1579), 22.: „Qui Deus videri volebat, homo esse desinit, at avia desertaque loca afini instar oberrat, eo usque dum, ait Daniel, …" A munka legalaposabb elemzését lásd: George Garnett, ed. and transl., *Vindiciae contra tyrannos* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

146 Ioannes Bocatius, „Relatio vel epistolica commemoratio", in *Ioannis Bocatius opera quae exstant omnia. Prosaica*, ed. Csonka Ferenc (Budapest: Akadémiai, 1992), 102–103, 62–63. Ezzel szemben Forgách Zsigmond Bocskainál tett követi látogatásáról szóló, Mátyás főhercegnek írt 1605. december 12-ei jelentése szerint Bocskai elfogadta a koronát a töröktől. „Az ebéd befejeztével [Bocskai] mindkét koronát megmutatta nekem: az egyik a királyi despotáé volt a hozzátartozó övvel, az erdélyiek küldték neki; a másik a szultánnak a vezírrel küldött ajándéka, csakúgy, mint egy dárda, egy buzogány, ruhák, egy kaftán, amelyekről többek füle hallatára kijelentette, hogy a saját emlékezetére mindet a Magyar Királyságra hagyta végrendeletében. A koronát pedig azzal a feltétellel fogadta el a vezírtől, hogy az ország szabad királyválasztásra való joga sértetlenül megmarad, és ha meghal, a szultán magyarok közül nevez meg vagy jelöl ki valakit. Én viszont szóvá tettem, félő, hogy ebből a példából gyakorlat lesz, és a török magának követeli a magyar király választását, és ezzel az ürüggyel interregnum idején (amitől Isten óvjon!) fegyveresen támad az országra. Erre ő azt felelte, körültekintően fog eljárni annak érdekében, hogy ez ne következzék be, és követeket küld majd a szultánhoz, akik gondoskodnak majd arról, hogy tartós és méltányos feltételekkel kös-

szöveg nyilván más kommunikációs helyzetben, más kérdésre reflektálva született, mindazonáltal a szerencsi kiáltvány ezen helyének túlságosan radikális értelmezése nem indokolt. Összefoglalva: Rudolf abszolút hatalmánál fogva önkényeskedett, de mivel csak Istennek van korlátlan hatalma, jogosan nem mondhatta, hogy a törvények felett áll. Amennyiben viszont fölé helyezi magát a törvénynek és a jogot nem tartja kötelezőnek magára nézve, olyan lesz, mint a bibliai uralkodó: nemcsak hatalmát veszti el az isteni büntetés révén, hanem az emberi társadalomból is kivettetik majd. A szöveg a bibliai eset kapcsán nem fogalmaz meg ellenállásra vonatkozó következtetést, csak a lehetséges isteni büntetést vetíti előre.

Fontos azonban észrevenni, hogy a szöveg a fenti kijelentéssel egyéb fontos teológiai és politikai kérdésekben foglal állást implicit módon. Világosan fogalmaz abban a tekintetben, hogy csak Istennek van korlátlan, vagyis abszolút hatalma, bár az emberek dolgait ezzel együtt is a rendes törvényekkel kormányozza. A szűkszavú megállapítás mélyén egy teológiai tétel áll, miszerint Istennek egyszerre van abszolút és rendes hatalma, ami egy olyan skolasztikus tézis, melyet sok 16. századi protestáns teológus is elfogadott, de Kálvin és több követője nem volt köztük.[147] Az összevetés másik eleme tekintetében szintén elmondható, hogy középkori felfogás szerint Istenhez hasonlóan az uralkodóknak is ilyen kettős hatalma van, ez azonban nem jelenti azt, hogy az *absoluta potestas*ával élő uralkodó számára ne léteznének korlátok, ugyanis őt is kötik a természeti törvény, az isteni törvények, és a józan vagy tiszta ész.[148] Talán nem vélet-

sék meg a békét." A jelentés Báthory Orsolya fordításában az antológia készülő második kötetében olvasható majd.

147 Heiko A. Oberman, „Via Antiqua and Via Moderna: Late Medieval Prolegomena to Early Reformation Thought", *Journal of the History of Ideas* 48, no. 1 (1987): 30–34; Francis Oakley, *Politics and Eternity: Studies in the History of Medieval and Early-Modern Political Thought* (Leiden: Brill, 1999), 292–307; David Steinmetz, „Calvin and the Absolute Power of God", in uő, *Calvin in Context*, 2nd ed. (Oxford: Oxford University Press, 2010), 40–52, 200–205. Kálvin időnként használja a *summa potestas* fogalmát, vö.: Inst. IV.20.31.

148 A *potestas absoluta et ordinata* fogalomtörténetét lásd: J.P. Canning, „Law, Sovereignty and Corporation Theory, 1300–1450", in *The Cambridge History of Political Thought c.350–c.1450*, ed. J.H. Burns (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 435–436, 455; Francis Oakley, „The Absolute and Ordained Power of God and King in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Philosophy, Science, Politics, and Law", *Journal of the History of Ideas* 59 (1998): 669–690; uő, „The Absolute and Ordained Power of God in Sixteenth- and Seventeenth-Century Theology", *Journal of the History of Ideas* 59 (1998): 437-461; Joseph Canning, *The Political Thought of Baldus de Ubaldis* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 72–79. Baldus kimondja, hogy az abszolút hatalommal rendelkező uralkodó is alá van rendelve az értelemnek, ahogyan a kiáltvány szövege is a természetes értelemre, Illésházy egyes leveleiben is „igaz ráció"-ra hivatkozik. A római jog és különösen Baldus hatása alatt Corvin Mátyást a kortárs jogi dokumentumokban felruházták azzal a joggal, hogy ne vegye figyelembe a törvényt, *de plenitudine potestatis* vagy *absoluta potestas*a alapján, amivel szemben állt rendes hatalma (*potestas ordinaria*), amit kötött a törvény. Ebben a

len, hogy a kiáltvány is a jó törvények és a józan ész megszegése esetén helyezi kilátásba Rudolf kivettetését.

Isten hatalmának leírása tekintetében a szöveg látszólag katolikus és lutheránus irányultságú, ami egyaránt lehet a szerzők vallási elképzeléseinek, vagy a megcélzott hallgatóság preferenciáinak folyománya. Mivel egyre biztosabban lehet állítani, hogy a kiáltvány Illésházy István munkája, aki azt Káthay krakkói beszédének kibővítésével még Lengyelországban írta, a teológiai orientáció természetén nem lehet különösebben csodálkozni. További fontos szempont lehet a kiáltvány teológiai forrásainak feltárásában, hogy a Nabukodonozor haragjától megmenekülő három ifjú története Dániel könyvében sokszor előkerülő bibliai locus volt Isten abszolút és rendes hatalmának skolasztikus tárgyalása során, amit a 16. század folyamán is többen átvettek (Mair, Erasmus, Luther, Melanchthon, Eck, Suárez, Ames). Luther Genezis-kommentárjában például arról beszél, hogy Isten abban az időben korlátlan hatalma révén menekítette ki Dánielt és társait a tűzből. Ennek ellenére – folytatja Luther – Isten nem akar abszolút hatalmával élni.[149] Az érvelés teológiai háttere szempontjából fontos megjegyezni, hogy míg Melanchthon a politikai hatalom alapjait – az isteni rendelésen túl – a természeti törvényben és az értelemben látja, addig Kálvin elveti ezt a megközelítést, és elsősorban az isteni rendelésre koncentrál. A kiáltvány állításával ellentétben, miszerint az Istennek (és csak neki) abszolút hatalma van, Kálvin elveti az *absoluta/ordinaria potestas* dichotomiát Isten hatalmával kapcsolatban is, szemben Lutherrel és más kortársakkal. Ismét csak a kiáltvány szellemével ellentétben Kálvin használja – igaz, csak egyszer – a *plena autoritas* fogalmát, amely a *plenitudo potestatis* szinomimája, de mint a felsőbbség Istentől rendelt, hódolatot érdemlő méltóságát és hatalmát.

Ugyanakkor a kiáltvány szerint Rudolf a régi szokások (*de more*) mintájára összehívta az országgyűléseket, a „szabadságnak valami reményét" megcsillogtatva, ahol törvényeket hoznak együttesen, de „a király kénye-kedve szerint" („pro regis arbitrio") „minden nemzet szokása és a király ígérete ellenére" („contra omnium gentium morem, contra tot regias pollicitationes") „megváltoztatják, hozzátesznek, elvesznek belőle". Innen teljesen nyilvánvaló, hogy a kiáltvány a rendi szemlélet

rendek sok esetben Mátyás potenciális despotizmusát látták, és időnként az ősi szokásokra hivatkozva szabadságaik megtartására kérték. Holub József, „Ordinaria potentia – absoluta potentia", *Revue historique de droit français et étranger*, 4. ser. 28 (1950): 92–99; *Decreta Regni Mediævalis Hungariæ, Tomus III. 1458–1490*, ed. János M. Bak, Leslie S. Domonkos and Paul B. Harvey, Jr., (Bakersfield: Schlacks, 1996), Art Pal. 1486:9; Bónis György, *Középkori jogunk elemei* (Budapest: Közigazgatási és Jogi, 1972), 71–73.

149 Martin Luther, „Genesisvorlesung (cap. 8–30) (1538/42)", in Martin Luther, *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*, Bd. 43 (Weimar: Böhlau, 1912), 68.

alapján áll és annak retorikáját használja, és nem túlságosan nyitott az uralkodó abszolút hatalmának mégoly megfelelő módon történő gyakorlására. Innen nézve feltételezhető, hogy az abszolút hatalom elutasítása a lengyel hallgatóságnak szólt, különösen, mivel a zsarnoki uralom emlegetése ugyanazt a hatást váltotta volna ki a legtöbb európai szemlélőből.[150]

Fontos ugyanis, hogy a szöveg a zsarnoki és az abszolút hatalmat mintegy azonosítja. Korábbi értelmezések szerint azért kellett a kiáltvány szerzőinek a törvénytelen és önkényes uralkodást azonosítaniuk az abszolút hatalommal, hogy Bocskai tábora ne idegenítse el az őket támogató abszolút uralkodókat, a német fejedelmeket és a francia királyt. Ez az értelmezés ma már nem tartható, mivel a 17. század elején nem beszélhetünk még abszolutista uralomról sehol Európában, másrészt a század közepéig az abszolút királyi hatalom fogalma még egyáltalán nem jelentette a szélesebb európai közvélemény számára a minden tekintetben elutasítandó zsarnoki uralmat. Éppen ezért bőven elegendő lett volna a törvénytelenségek és a zsarnoki uralom emlegetése, ahogy más, fentebb elemzett szövegekben a Bocskai-propaganda így is jár el.

Egyetlen kortárs politikai diskurzus utasította el minden tekintetben az abszolút királyi hatalom fogalmát, mégpedig a lengyel nemesi respublikáé. A lengyel nemesség már a 16. század második felében elutasított minden olyan kormányformát, ami nem a *monarchia mixta* republikánus alapelvein nyugodott – következésképpen minden olyan rendszer, amelyben abszolút hatalom működött, eredendően korrupt volt a szemükben, és ezért annak túlhatalommal rendelkező uralkodója elképzeléseik szerint elkerülhetetlenül visszaélt hatalmával.[151] Innen nézve tehát mindenképpen elmondható, hogy a kiáltvány teológiai tartalma inkább katolikus és evangélikus irányba mutat, diplomáciai tekintetben pedig egyaránt szól a német fejedelemségeknek, illetve a lengyel és sziléziai rendeknek.

150 Lásd a fentebb részletesen elemzett iratot: *Elementa ad fontium editiones VI.* „Ex quo igitur sacratissima Caesarea Ma-tas absolutum Regni Hungariae apprehendit, statim jura libertatesque Hungariae labefactari coeperunt ... legum et consuetudinum nostrarum oblit, ... tyrannide ... contra injurias Suae Ma-tis praesertim in libertate religionis et patriae, armis se defendere. ..." Vö. Makkai, „A Bocskai-felkelés", 743–744, and Sinkovics, szerk., *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, 294.

151 Az abszolút hatalom lengyel kritikájára lásd: Robert Frost: „'Liberty without Licence'. The Failure of Polish Democratic Thought in the Seventeenth Century", in *Polish Democratic Thought from the Renaissance to the Great Emigration: Essays and Documents*, ed. M. B. B. Biskupski and James S. Pula (Boulder: East European Monographs, 1990), 29–54; Edward Opaliński, „Civic Humanism and Republican Citizenship in the Polish Renaissance", in *Republicanism: A Shared European Heritage,* vol. 1, *Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe,* ed. Martin van Gelderen and Quentin Skinner (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Tomasz Gromelszki, „Liberty and Liberties in Early Modern Poland-Lithuania", in *Freedom and the Construction of Europe*...

A kiáltvány felsorolja a keresztény világ minden sarkából összehívott katonaság bűneit is: a magyar lakosság ellen elkövetett mindenféle jogtalanság, kegyetlenség, gazság, szentségtörés, a parasztok megkínzása, urak és papok megsértése, templomok feltörése, javak és termények elrablása. Az urakat kikergették kúriáikból, a falvakat felégették, a szerencsétlen nép pedig „oktalan állatok módjára a hegyekben és erdőkben bolyongott", éhezett, majd a pestisnek esett áldozatul. A sérelmek tehát nemcsak protestáns, hanem össznemzeti sérelmek, és nemcsak egyes régiókat érintenek, hanem – ahogy a szöveg is hangsúlyozza – az ország egész területére kiterjednek. „A baj ... az egész országban elharapózott és mint a sáska, egyik helyről a másikra vándorolt", összegzi egy biblikus képpel a pusztítások mértékét a kiáltvány, amely ezzel egészen nyilvánvalóvá teszi, hogy a felkelésnek nem felekezeti okai vannak.

Az uralkodó ugyanakkor csak tetézte a bajt azzal – folytatja a kiáltvány –, hogy a sérelmeket nem kezelte megfelelően. A katonák okozta károkat felmérette ugyan és azt levonták a zsoldból, de a pénz nem jutott el a kárvallottakhoz, hanem az a keresztények által Magyarország javára felajánlott segélyekkel együtt a királyi kincstárba került. A király tehát még hasznot is húz az ország pusztulásából, de a panaszokkal nem törődik. Ehhez kapcsolódóan egy igen érdekes kritikája a kiáltványnak (amely ismeretlen okból az eddigi magyar fordításokból kimaradt), hogy Rudolf a problémák meghallgatása és orvoslása helyett a művészetekre költi a pénzt: „Mert meghallja az Isten az elnyomottakat és a panaszt szólókat: de Rudolf nem. Ezért van a frissen fabrikált királyi korona, ezért vannak a nyakláncok, gyűrűk, drágakövektől csillogó mindenféle edények, ezüst asztalok és más effélék, amelyek sok százezer tallérba kerülnek; ezért van a sok kevéssé szükséges épület, amelyet ebben az időben emeltetett és építtetett hivalkodásból és királyi gőgből, a keresztény közösség hatalmas kárára."[152] Miközben Rudolf gyűjteményei Európa-szerte találtak csodálókra, a rendi álláspont megfogalmazója, Illésházy (aki maga is hódolt a főnemesi reprezentáció gyakorlatának) károsnak és feleslegesnek állítja be az efféle uralkodói tevékenységet.

A morális alapú kritika mellett a kiáltvány legerősebb érvei jogi természetűek. Felmerül a panasz, hogy a Magyar Királyság régi jogai és szokásai közül a király

152 A szakasz fordítása Benda Kálmán és Sinkovics István kiadásából egyaránt hiányzik: „Audit enim Deus oppressos et queritantes at Rudolfus non. Hinc regia corona recens fabricata, torques, annuli, omnis generis vasa, lapidibus praetiosis conspicua, argenteae mensae et alia id genus multis centenis millium tallerorum constantia, hinc multa hoc tempore minus necessaria aedificia ad ambitionem regiamque superbiam maximo incommodo reipublicae christianae hoc tempore extructa et exaedificata." MOE XI, 173. (Tóth Gergely fordítása). A korona természetesen a Habsburg házi korona. Rudolf művészetpártolásának irodalmából elegendő megemlíteni két alapvető munkát: R.J.W. Evans, *Rudolf II and His World. A Study in Intellectual History (1576–1612)* (Oxford: Clarendon, 1973); Thomas DaCosta Kaufmann, *Court, Cloister, and City: The Art and Culture of Central Europe, 1450–1800* (Chicago: University of Chicago Press, 1995).

sokakat eltörölt. A kiáltvány állítása szerint Rudolf kamarákat állított fel, és azokat nemtelen és erkölcstelen embereivel töltötte fel, akik vadászkutyaként fürkészték ki, mit lehetne elrabolni. A törvény ugyan megengedi, hogy vagyonával mindenki szabadon rendelkezzen (még a nép legalsóbb köreiből származók is), ezzel azonban nem törődtek. Szükségtelen megjegyezni, hogy az elhangzott kritikák sok esetben túlzóak, vagy akár minden alap nélküliek, hiszen a kamarákat nem Rudolf hozta létre, hanem már jóval korábban I. Ferdinánd, de a kor propagandaszövegeire jellemzőek ezek a túlzó megállapítások.

A kiáltvány azt is állítja, hogy a Magyar Királyság legfontosabb ősi szabadságjogai közé (*inter praecipuas libertates*) tartozik az, hogy minden úr és nemes szabadon kezelheti birtokait, és akarata ellenére sem a király, sem a főpapok nem helyezhetnek el birtokára lelkészt. Ezt a jogot pedig – így a *Querelae* – „szabadon és békésen élvezték mind a főnemesek, a nemesek, és az urak, mind pedig a szabad városok, mint a magyar korona tagjai" – mindaddig, amíg Rudolf meg nem fosztotta őket törvényüktől és szabadságuktól.[153] A szöveg egyértelműen a Tripartitum vonatkozó részére és a kegyuraság szokásjogára utal, amelyet azonban Rudolf nem törölt el, legfeljebb bizonyos esetekben elvitatta, vagy jogsérelmet okozott vele kapcsolatban – a túlzás nyilván itt is az üzenet érthetőségét szolgálja.[154] A kiáltvány többször is hivatkozik a nemesség ősi szabadságaira, de még erősebbé teszi őket azáltal, hogy arra utal: nemcsak egyéni jogokról van szó, hanem kollektívekről. Ezeket a jogokat ugyanis minden egyes nemes és város együttesen élvezheti, aminek pedig az ad még nagyobb hangsúlyt, hogy együtt a korona tagjai. Fontos hangsúlyozni, hogy a kiáltvány elemeiben visszahangozza a Bocskai-felkelést megelőző időszakra, illetve annak korai szakaszára jellemző politikai viták egy-egy tételét, amelyek a szokásjogi megközelítés miatt szervesen illeszkednek a Bocskai-felkelés legitimációs stratégiáiba. Ilyen például annak említése is, hogy a királyság egyik legfontosabb szabadságjogát, a tulajdon sérhetetlenségét garantáló nemesi szabadságot a városok a nemesekkel és urakkal együtt élvezhetik, mivel ők is a magyar korona tagjai (*membra Coronae Hungariae*). Fontos észrevenni, hogy a felkelés előestéjén lezajlott vitában a városok még csak a rendek tagjai voltak, itt pedig már a koronáé is – természetesen rendi értelemben. Látható ebben is, hogy a kiáltvány a szokásjogi hagyományra jellemző módon tovább bővíti a privilégiumokat és a privilegizáltak körét, és ezzel tulajdonképpen a politika nemzet kiterjedését is. A tagok jogainak sérelme így az ország szabadságainak együttes sérelmét jelentik.

A jogsérelmek között kiemelt helyet kapott a vallásgyakorlattal kapcsolatos sérelmek köre is. Mivel Rudolf alatt a templomokat is lerohanták, a papokat is elkergették,

153 Sinkovics, *Szöveggyűjtemény*, 292.
154 Trip I.9.5; 1495. XXXI. tc.

a kiáltvány a vallásszabadság kérdését is feszegeti. Sehol sem olvasható a Szentírásban – mondják –, hogy Krisztus vagy tanítványai fegyverrel kényszerítették volna valakire a hitet, a vallást, a bűnbánatot és bűnbocsánatot. Ezek a dolgok Isten igéjének hallásával jönnek, és az alázatosan imádkozók részesülnek belőle. Ugyanakkor a természetes ész (*naturalis ratio*) is azt igazolja, hogy az ember szívét és lelkét tanítással és neveléssel, nem pedig fegyverek erejével lehet csak művelni. „Szabadon született vallást tehát szabadon is terjesztették",[155] meggyőzéssel, tanítással, és példamutatással. Rudolf azonban összeesküdött a pápával, és ráadásul a szabadság reményét mutatja fel csalárd módon, hiszen országgyűléseket hív össze a régi szokások szerint, de ilyenkor a magyarok hiába panaszkodtak vallásuk és szabadságaik miatt, amelyeket a templomok törvénytelen elfoglalása és a törvény önkényes módosítása lerombolt.

A reformáció politikai teológiájában a lelkiismereti szabadság kérdése minden látszat ellenére nem kapott olyan fontos szerepet, mint azt sokan gondolják. Igen sok hitvallási irat a magisztrátus feladatának tekinti Isten mindkét táblájának őrzését, vagyis az Istennel és az emberek egymás közötti viszonyával kapcsolatos parancsolatok betartását, valamint az igaz hit védelmét és előmozdítását, a bálványimádás (vagyis a tévesnek vélt tanítások és vallások) üldözését. A vallás ügyében használt erőszakot Luther tiltotta, de utódai, különösen a reformáció hatalmi pozíciójának stabilizálódása után, nem mindenhol vallották és gyakorolták ugyanezt.[156] A Bocskai-felkelés iratai – ahogy korábban láttuk – igen sok esetben nem a lelkiismereti szabadságra, hanem a protestáns vallás gyakorlásának korábbi uralkodói elismerésére hivatkoznak. Saját köreikben előszeretettel hívták hitüket igaz hitnek, ugyanakkor az uralkodó és megbízottjai irányában retorikájukban sokkal többet hivatkoznak vallásuk régi, bevett voltára, mintsem annak minden tekintetben szabad természetére.[157] Ebben a tekintetben a kiáltvány, a korábban elemzett *Excusatió*val együtt ritka kivételnek tekinthető a Bocskai-felkelés szövegei között.

155 „... ideo religio libere nata libere propagata est..." MOE XI, 175.

156 Csepregi Zoltán, szerk., *Luther válogatott művei 4. Felelősség a társadalomért* (Budapest: Luther, 2019), 107–108, 112–113; James M. Estes, ed. and transl., *Whether Secular Government Has the Right to Wield the Sword in Matters of Faith: A Controversy in Nürnberg, 1530*, Renaissance and Reformation Texts in Translation 6 (Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 1994); James M. Estes, *Peace, Order and the Glory of God. Secular Authority and the Church in the Thought of Luther and Melanchthon, 1518–1559*, Studies in Medieval and Reformation Traditions. History, Culture, Religion, Ideas 111 (Leiden–Boston: Brill, 2005), 114.

157 Az „igaz vallásra" hivatkozó szövegre példák: a gönci kiáltvány, a szerencsi országgyűlés egyes dokumentumai, a hajdúkapitányok hitlevelei, Bocskai levelei a dunántúli nemességnek és a soproni rendeknek, valamint ennek német fordítása stb. Az „igaz vallás" fogalmát használták a különböző protestáns felekezetek közötti kommunikációban, de esetenként a katolikus uralkodó irányában is, hogy meggyőzzék, vallásuk nem eretnekség. Részletekre és szakirodalomra: Teszelszky és Zászkaliczky, „A Bocskai-felkelés...", 73–74.

A kiáltvány felsorolta azokat a bűnöket is, amelyeket Rudolf ellenük vétett a legutolsó két évben, és arra jutott, hogy egy zsarnok, és nem egy király módjára viselkedett. Fontosan tartották kiemelni, hogy Magyarország törvényei biztosítják az ellentmondás és az ellenállás jogát egy olyan király ellen, aki a királyság törvényeit megsérti, az országlakosok (*regnicolae*) pedig fel vannak mentve egy ilyen személynek adott hűségesküjük alól.[158] Ezzel a kiáltvány szövege az Aranybullára hivatkozik, ám egyrészt nem az ellentmondás és ellenállás, hanem az ellentmondás és a felkelés jogáról beszél, másrészt nem a nemesség, hanem az országlakosok számára biztosítja ezt a jogot.[159] A kiáltvány tehát a jogosultság mértékét és a feljogosítottak körét is kiterjesztő módon értelmezte, ami a szokásjog alapú rendszerekre eleve jellemző, de a Bocskai-felkelés esetén más tekintetben is megfigyelhető: ahogy a korábbiakban láttuk, a Bocskai oldalán harcolók több irata is kiterjesztve, az éppen aktuális nem nemesi hallgatóságot is beleértő módon használta a politikai nemzet fogalmát.[160] Tipikusnak mondható, hogy a hajdúkról is úgy beszélnek, mint akik *membrum*uk és akikkel együtt harcolnak a nemzet régi szabadságaiért. Ez a kommunikációs stratégia amúgy sem szokatlan a korban.[161]

A kiáltvány többször visszatérő motívuma, hogy az emberek türelmesek voltak, de csak egy adott pontig. Ez akkor következett be, amikor a király elrendelte, hogy szándékát fegyverrel valósítsák meg, és „az igazság és a jog látszatával" öldössék le a főurakat, vagyonukat pedig olvasszák be a királyi kincstárba. A *Querelae* Bocskai István esetében is leírja azt az eseményt, aminek kapcsán nem maradhatott tovább passzivitásban. Eszerint a császáriak a toborzott katonákkal látszólag a török ellen készültek, de a várakozás ellenére inkább Bocskait támadták meg, aki azonban isteni segítséggel elmenekült először egy másik várába, majd a hajdúkhoz. A katonák,

158 „… leges Hungariae … admittant liberam contradictionem et insurrectionem…" Vö. Trip I.9: „resistendi et contradicendi". Vö. MOE XI, 452.

159 Még ha az országlakos (*regnicola*) kifejezés a politikai jogokkal rendelkező vagy földbirtokos (nem feltétlenül nemesi rangú) részét jelentette is a lakosságnak a középkor óta, jellegzetes, hogy a kiáltvány nem csak nemességre szűkítve értelmezi ezt a jogot, hanem látszólag az ország egész lakosságára, miközben természetesen az indirekt utalás a nemesség negyedik szabadságra vonatkozik („De libertatibus nobilium") az Aranybullában és a Tripartitumban. Lásd: „Glossary" in *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae/The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, IV–V és *Latin-Magyar törvénykezési műszótár* (Kolozsvár: Tilsch, 1845): „regnicola" – országlakó, országlakos, Mediae latinitatis lexikon minus: „regnicola – citoyen, citizen", de „Tabula Regnicolarum" és „Tabula Inferior", mint az országgyűlés alsó háza.

160 A szokásjogok bővítésének gyakorlatára: Zászkaliczky Márton, „Eszmetörténeti szempontok a történeti alkotmányosság közép- és kora újkori magyarországi történetéhez", *Közjogi Szemle* 8, 3. sz. (2015): 14–25.

161 Varga Benedek, „Political Humanism and the Corporate Theory of State: Nation, Patria and Virtue in Hungarian Political Thought of the Sixteenth Century", in *Whose Love of Which Country?*, 285–313.

hallva a Bocskait ért méltatlanságot, a németek ellen támadtak. „A környékbeli nép, amely már megunta a király zsarnokságát, úgy látta, hogy Isten küldte ezt az alkalmat és csatlakozott Bocskaihoz hazája védelmére." A kiáltvány világosan fogalmaz abban a tekintetben, hogy Bocskai önvédelemből először elmenekül, majd Isten hozzá vezeti az igazságtalanság miatt felháborodott hajdúkat, és csak ezután kezdenek fegyveres harcba a zsarnokság ellen a haza védelmében – tevékenységük tehát reakció. A hajdúk motivációját tekintve a *Querelae* fontosnak tartotta leszögezni azt is, hogy Bocskait követői és a nép Isten küldöttének tekintette, és ezért csatlakoztak hozzá. A zsarnokság és az isteni sugallat tehát ebben a szövegben is összekapcsolódik. Ugyanakkor a szöveg kissé távolságtartó módon nem foglal állást a kérdésben, a jelenséget konstatálja, és szemlélőként számol be az amúgy nagy jelentőssséggel bíró eseményről.

A kiáltvány Bocskainak személy szerint is igyekezett mentséget találni azzal, hogy külön hangsúlyozza: nem ő kezdte a konfliktust. A szöveg szerint a királynak kellett volna elrendezni a jelenlegi háborús kavarodást („Tumultus hic bellicus"), de ő inkább csak elmélyítette. Következésképpen, Rudolf zsarnoksága kényszerítette Bocskait, aki „az önkénytől indíttatva" „nem előzetes elhatározással, hanem a végső szükség (*extrema necessitas*) sürgetésére" a törököt hívta segítségül, hogy „védje meg a magyarokat, azt gondolva, hogy a természetes ellenség szelídebb, jobb indulatú s igazságosabb lesz, mint a keresztyének császára". A kiáltvány többször is hivatkozik a szükségre, mint a fő motivációra, amelynek eszmei forrása egyaránt a skolasztikus teológia és a kortárs későreneszánsz-sztoikus politikai gondolkodás.[162] Kiemelendő, hogy az *Excusatió*hoz hasonlóan az iszlámmal kapcsolatos keresztény felekezeti polémia úgy fogalmazódik meg, miszerint a török elnézőbb (jelen esetben a magyarokkal), mint saját keresztény uralkodójuk.[163]

A szöveg egy formális tiltakozással (*Protestatio*) végződik, mely azzal kezdődik, hogy mivel nem tudták az égieket megindítani, kénytelenek voltak a poklot megmozgatni. Ezzel végül is a felkelők ismét igazolják a törökkel való szövetségüket, hiszen „nagy úr a szükség". A végső érv a keresztény fejedelmek és a keresztények támogatásának megnyerésére és meggyőzésére az volt, hogy Rudolf nemcsak Magyarország számára jelent veszélyt, hanem más keresztény országnak is. Elpártolásuk királyuktól nem a magyarok hibája, hanem Rudolf zsarnoksága miatt következett be, aki ellen kénytelenek voltak fegyvert ragadni. A rendek, akik nevében a *Querelae*

162 A végszükség fogalmára: Kruppa Tamás, „Megjegyzések a Bocskai-féle kiáltvány és Rimay János portai orációjának hátteréhez", in *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények 2014*, szerk. Ujváry Gábor és Lengyel Réka (Budapest: Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet, 2015), 17–38.

163 Francisco, *Martin Luther and Islam*...

beszél, ígéretet tesznek, hogy utolsó leheletükig védekezni fognak a király zsarnoksága ellen, „mert a természetjog szerint ezt még az oktalan állatoknak is szabad a veszélyben". Védfal és bástya voltak a keresztények számára, és csupán Rudolf kényszerítette őket, hogy a törökhöz csatlakozzanak. Nem lesz biztonságban Ausztria, Morvaország, a lengyel és a cseh királyság, ha a török Magyarországot legyőzte. Rudolf ellenük fordul majd, ahelyett, hogy a török ellen fordulna. A *Protestatio* megismétli, hogy a király kifosztotta a nemeseket, az országot új osztrák gyarmattá akarja tenni, Erdélyt, Moldvát és Havasalföldet pedig zsarnok módjára pusztította, valamint igen sok várat vesztett el. Mindennek az az oka, hogy Rudolf búskomorságban szenved, aminek és szenvedélyeinek teljesen átengedi magát. Nem él istenfélő életet, magánélete is gyalázatos. A törökkel a békét nem kötötte meg, pedig elhozhatta volna a békét az alattvalóinak. Ehelyett elhúzta a háborút, hogy nyerészkedjen rajta. A keresztényeknek nagy vesztenivalójuk van – összegzi a tanulságokat a *Protestatio* –, tehát meg kell segíteniük Magyarországot és akkor magukat is megsegítették.

Ahogy a korábbiakban jeleztük, a „szerencsi kiáltvány" volt a fő forrása az 1605 végén keletkezett, a magyar rendek által ténylegesen hitelesített korponai kiáltványnak, amelynek számos aláírással hitelesített verzióját vitte magával Bocatius János arra a diplomáciai útra, amelynek célja a három protestáns német választófejedelem meglátogatása volt.[164] A kiáltvány keletkezéséről Bocatius egy későbbi beszámolója annyit árul el, hogy a korponai országgyűlésen többen is belekezdtek a német fejedelmeknek írandó levél elkészítésébe, és egyikük Illésházy István volt, aki a legradikálisabb szöveggel rukkolt elő.[165] Ha figyelembe vesszük, hogy a „szerencsi kiáltvány" igen radikálisnak tűnik a többi szöveghez képest, és már nyáron elkészült, feltehetjük, hogy az Illésházy által ott bemutatott szöveg a *Querelae* lehetett. Ha ez így áll, akkor viszont nem világos miben is állt Illésházy szövegírói teljesítménye a korponai országgyűlésen, hiszen kész szöveggel érkezett – kivéve persze, ha ott tovább dolgozott rajta, de ilyen szövegverziót nem ismerünk. Annyi bizonyos, hogy Illésházy szövegét elfogadták, de Bocatius és mások túl keménynek tartották. „Durva göcsörtbe durva ék kell" – reagált minderre Illésházy Bocatius beszámolója szerint.

164 Teszelszky, „Üzenet az utazótáskában"; Uő, „Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében", in *Színlelés és rejtőzködés: A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. Eténi Nóra és Horn Ildikó (Budapest: L'Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2010), 143–163; Johannes Bocatius, *Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato / Magyarnémetharc, avagy beszélgetés a császáriak és a magyarok között a most fellángolt háborúról*, szerk. Kees Teszelszky és Tóth Gergely (Budapest: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014).

165 Bocatius: *Öt év börtönben,* 20.

A kiáltvány végső szövegezésében Illésházy már nem vett részt, bár feltehetően még Korponán volt; a rendek képviselői azonban jobbnak látták egy mérsékeltebb szöveget írni.[166] A végül elkészült korponai kiáltvány valóban visszafogottabbnak tekinthető a *Querelae*-nél, de nem tudjuk, ki módosított rajta. Elviekben még Illésházy is megtehette, de Rimay János és Hoffman György is, akiket korábban szintén megbíztak a német fejedelmeknek szóló levél fogalmazásával. Bocatius visszaemlékezésében saját hozzájárulását ugyan nem említi, de a szövegről írott beszámolójának egy része őt is gyanúba keveri.

Azt állítja ugyanis, hogy Pieter Brederode németalföldi diplomata, akivel már 1606-ban Pfalzban találkozott, szóvá tette, hogy túl durvának érezte a Vergilius-idézetet, miszerint „ha nem tudják megnyerni az égieket, a poklot fogják megmozgatni". Az aggodalom, nem alaptalanul, a törökkel kötött szövetséggel volt kapcsolatos. Talán nem is véletlen, hogy a korponai változatban nem hangzik el az a kitétel, miszerint annak ellenére, hogy „védőfal és bástya voltak" a keresztények számára kelet felé, „Rudolf király kényszerítette őket, hogy a törökhöz csatlakozzanak". Az mindenesetre különös, hogy Brederodénak a Bocatius beszámolójában olvasható kritikája visszamenőleg ért célba, hiszen a Vergilius-idézet csak a *Querelae*-ben szerepel, a korponai kiáltványban már nem, amelynek szövege azonban hetekkel azelőtt véglegesítésre került, hogy a két diplomata találkozott volna. A bizarr helyzet felveti annak lehetőségét, hogy a kassai bíró is az átdolgozók között lehetett Korponán, és utólag, saját személyét több szempontból is kimagyarázni szándékozó, apologetikus munkájában a holland követ szájába adta saját kifogásait. Ez persze még mindig nehezen érthető, hiszen a javaslatok a szöveg érvelésének tompítását célozták, amely II. Mátyás uralkodása idején kifejezetten méltányolható magatartásnak tűnhetett. Azt mindenesetre szinte kizárhatjuk, hogy Bocatius 54 pecséttel hitelesített üres papírokat kapott volna, hogy azokra írva útja során vagy már csak Heidelbergben fejezze be a diplomáciai levél szövegét. Minden, a szerzőséggel kapcsolatos bizonytalanság ellenére a szövegezési folyamat végeredménye jól ismert: a korponai rendek december 10-i dátummal, 54 pecséttel ellátott diplomáciai levelét, ahogy a korábbiakban már említettük, Bocatius személyesen vitte a német fejedelmeknek.[167]

A korponai kiáltvány tartalmilag néhány kérdésben tér csak el a „szerencsi kiáltvány"-tól. Miközben a szöveg alapvetően Illésházy verzióját adja vissza, nem

166 Illésházy csak 1606. január 7-én ér Bécsbe, menlevelét Mátyástól december 2-án kap, tehát december 10-én, amikor a kiáltványt dátumozták, még lehetett Korponán. MOE XI, 415, 481.

167 Bocatius, „Olympias...", 383–391, Katona István, *Historia critica regum Hungariae...* XXVIII. (Budae: Typis Regiae Universitatis, 1794), 455–475.

említi sem Rudolfot a kereszténységet védő ércfal leomlásával kapcsolatban, sem a hivatalnokok szégyentelen lecserélését, ahogy Rudolf abszolút hatalmának kiritikáját és az ahhoz köthető bibliai párhuzamot sem Dániel könyvéből. A szöveg átdolgozói elhagyták annak kifejtését, hogy Rudolf nem volt hajlandó érdemben foglalkozni a zsoldosok okozta károkkal és művészetpártoló tevékenységét sem említik kritikaként. Ugyanakkor a szöveg kiegészítést tartalmaz arra nézve, hogy egyes nemeseket Belgioioso nemesi szabadságuk ellenére korlátlan hatalommal, bármiféle törvényes eljárás nélkül bilincsbe vert, ahogyan Kassa városát is megfosztották birtokaiktól, erőszakosan és igazságtalanul, a protestáns hitüket gyakorlókat pedig megzavarták.

Az Aranybullára való hivatkozás benne maradt a szövegben, de hiányzik a természetes észre való hivatkozás, amely szerint szabadon született vallást csak szabadon lehet gyakorolni. Az a rész, amely leírja, hogy Rudolf a szabadság reményét csillogtatta meg, szintén kimaradt. Igen jelentős változtatás a szöveg érvelésében, hogy nem Rudolf felelősségét feszegeti, hanem kapitányaiét. A Bocskiahoz csatlakozó hajdúk esetén elmondja, hogy a németek szétverték a táborukat, így a szomszédos nép, amelyet a császáriak zsarnoksága majdnem vesztébe taszított, csatlakozott Bocskaihoz, hogy hazáját megvédelmezze. A kényszerű fegyverfogást tényét ez a szöveg is elismeri, de „nem Őfelsége", hanem „Őfelsége vezéreinek és kapitányaink zsarnoksága ellen". A természetjogi érv, mely szerint végveszélyben az oktalan állat is megvédheti magát, kikerült a szövegből.[168] A kiáltványból tehát eltávolítottak minden olyan részt, amely a német-római

168 A Katona által közölt szövegvariánsban a természetjogi érv nem a magyar nemzetre, hanem csak Bocskaira vonatkozik, de ez a hivatalos verzióból kimaradt. Az ismeretlen lelőhelyű verzió nem csak hivatkozik, hanem részletesen idézi az Aranybullát és a Tripartitumot. Az idézetek Katona beszúrásai is lehetnek, de az 1604. évi 22. tc. teljes szövegével együtt szerepelnek a sziléziai rendeknek írt 1605. áprilisi levélben is, tehát nem volt szokatlan a törvényhelyek hosszas idézése. Teszelszky és Zászkaliczky, „A Bocskai-felkelés…", 94–95, 100–101. Acta, 122r–125r. Katona, *Historia critica…* XXVIII, 468–469, 470: „a fidelitatis vinculo et homagio, iuxta decretum Andreae II. regis, cognomento Hierosolymitani, anno dom. 1222. art. 31. quod expresse sic sonat: »*Quod si vero nos vel aliquis successorum nostrorum aliquo vmquam tempore huic dispositioni nostrae contrarie voluerit; liberam habeant, harum auctoritate, sine nota alicuius infidelitatis, praesentes et futuri posterique, resistendi contradicendique nobis ac successoribus nostris in perpetuum facultatem.*« Et Tripartiti operis iuris Hung. P. I. Tit. 9. vbi »*quarta et vltima libertas,* inquit (scilicet Hungariae) *est, quod, si quispiam regum et principum nostrorum libertatibus nobilium in generali decreto excellentissimi principis quondam, D. secundi Andreae regis, cognomemto Hierosolymitami, ad quod obseruandum quilibet regum Hungariae, priusquam caput suum sacro diademate coronet, sacramemtum praestare solet; tunc, sine nota alicuius infidelitatis, liberam illi resistendi et contradicendi habeant in perpetuum facultatem:*«„Quae dum omnia illustrissimi viri longanimam patientiam laesissent, ac iustam tandem excitassent vindictam; quum et ipsis naturae legibus brutis animantibus liceat fraudes fraudibus, arma armis propulsare; quum praesertim vis manifesta non iam verum, sed ferrum; non stilum, sed pilum deposceret: quamobrem et ipse Botskaius ad pedites termille Hungaros liberos haidones confugit". Vö. Bocatius, „Olympias"; MOE XI, 498–499.

császár személyét és hivatalát támadta Illésházy szövegében. Egészen nyilvánvaló, hogy a német lutheránus/protestáns választófejedelmek számára a császári hivatal mind politikai, mind teológiai okból kikezdhetetlen volt, ezért eleve sikertelen kísérlet lett volna feléjük egy olyan politikai üzenetet közvetíteni, amely alapjaiban megy szembe politikai lojalitásuk birodalmi kereteivel; különösen, ha azt tekintjük, hogy a fejedelmek eleve nem vagy nem fenntartások nélkül szimpatizáltak Bocskai ügyével.[169]

A Bocskai-felkelés propagandaszövegei között az egyik legérdekesebb és sok tekintetben leggazdagabb szöveg a Bocatius által írt *Hungaroteutomachia*.[170] A kéziratban fennmaradt mű gyakorlatilag a fentiekben ismertetett összes vitát összefoglalja pro és kontra, és szinte az összes itt elhangzott érvet is felsorakoztatja. A mű elemzése külön írást igényel, ráadásul nehéz megmondani, Bocatius pontosan kinek szánta és milyen formában akarta terjeszteni. Sok tekintetben eltér a Bocskai-felkelés diplomáciai és propagandaszövegeitől, sokkal inkább irodalmi alkotásnak kell tekintenünk, amely éppenséggel a politikai eszmetörténet tárgya is. A munka természete, kidolgozottságának finomsága és alaposssága, illetve érvelésének teoretikus mélysége már sokkal inkább a következő generáció, Révay Péter, Laskai János és Prágai András munkáival helyezi egy csoportba.

Összefoglalás és kitekintés

A Bocskai-felkelés politika gondolkodása

A Bocskai-felkelés több tekintetben újdonságot hozott a protestantizmus közéleti szerepével és politikai gondolkodásával kapcsolatban. Fontos fejlemény, hogy Bocskai udvarában a protestáns fejedelem, a rendi politika képviselői (Illésházy, Homonnay), vezető humanista értelmiségiek (Káthay, Rimay, Bocatius) és protestáns teológusok (Alvinczi) közös diskurzusa zajlott és közösen kerestek politikai megoldást a sürgető kérdésekre. Ilyen jellegű interakcióra a magyarországi protestantizmus történetében korábban nem, vagy legfeljebb Erdélyben, de ott is korlátozottan került sor. Az új típusú együttműködés alapvetően változtatta meg a politika protestáns felfogását, a politikáról való beszéd módját és műfajait.

169 Teszelszky és Zászkaliczky, „A Bocskai-felkelés…", 58–60; Robert von Friedeburg, „Church and State in Lutheran Lands, 1550–1675", In *Lutheran Ecclesiastical Culture, 1550–1675*, ed. Robert Kolb, Brill's Companions to the Christian Tradition 11 (Leiden–Boston: Brill, 2008), 361–410.

170 Teszelszky és Tóth, szerk., *Hungaroteutomachia*… Elemzése: Tóth Gergely, „Az erazmista szatirikus és a bebörtönzött mártír: Bocatius két műve, a Hungaroteutomachia és az Olympias carceraria", in *Börtön, exilium és szenvedés. Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*, szerk. Tóth Zsombor (Budapest: reciti, 2017), 61–75.

A Bocskai-felkelés politikai irodalmának hagyományos diskurzusa a 16. századi gyülekezeti énekek által elkezdett politikai mitizáció, amelynek következtében Bocskai követői, például Szappanos János költeményében (*Militaris congratulatio*) a fejedelem személyében az Isten által küldött szabadítót látták, aki az Ószövetség bíráihoz hasonlóan meg fogja szabadítani a népét a zsarnokságból. Meglepő módon a Bocskait Magyarország fejedelmévé választó szerencsi országgyűlés rendi képviselői hasonló módon írták le a „haza atyja" szerepét, ugyanakkor a Bocskaiban a magyarok Mózesét látó, elsősorban biblikus alapozású protestáns politikaértelmezés kiegészült a rendi hagyomány elemeivel, mivel Isten Bocskait nemcsak az igaz hit védelmében, hanem a nemzet és az ország ősi szabadságainak helyreállítása érdekében is küldte. A kevert teológiai-politikai diskurzus egy másik fontos eleme, hogy abban megjelent a szélesebb társadalmi csoportokra kiterjedő, nem csupán spirituálisan értelmezett protestáns politikai nemzetfogalom is. Az új elképzeléseknek ekkor már nyomtatott politikai vitairodalom keretein belül is hangot adnak az érdekelt felek – igaz, a kéziratos nyilatkozatokhoz képest még elenyésző mennyiségben, de mégis elmondható, hogy a hazai protestantizmus politikai gondolkodása új médiumot talált önmaga kifejezésének.

A Bocskai-mozgalom politikai gondolkodása mindazonáltal sok tekintetben még mindig teológiai megalapozottságú volt. Újszerűsége abban állt, hogy a szokásjogi érvelés mellett nem csupán felekezetileg elfogult érveket használtak, hanem a nem feltétlenül protestáns európai hallgatóság számára is elfogadható, felekezetileg semleges teológiai érveket. A felkelés résztvevői nyilvánvalóan nem támaszkodhattak érvelésükben a fegyveres ellenállás Kálvin által is kidolgozott igazolására, ehelyett a természetjogra hivatkozva állították, hogy amint végveszélyben az állatok is megvédhetik magukat, úgy ők is felléphettek a császáriakkal szemben. A mozgalom diplomáciai és propagandaszövegeinek egy másik érdekes teológia érve volt, hogy Rudolfnak nem lehetett abszolút hatalma, mert az csak az Istennek van, tevékenységével tehát túllépte uralmának törvényes kereteit és zsarnokká vált. Ez az állítás egyszerre jelenti azt, hogy a szerzői kör nyilvánvalóan a lutheránus és katolikus hallgatóság teológiai előfeltevéseiből indult ki (mivel Kálvin tudvalevőleg azt is tagadta, hogy Istennek kétféle hatalma lett volna), másrészt világossá tette, hogy elutasították a kortárs politikai gondolkodás azon általános nézetét is, miszerint egy uralkodónak Istenhez hasonlatosan abszolút hatalma is van, amely révén az emberi törvények fölé helyezheti magát. Más forrásokkal egybehangzóan teológiai érvek is világossá teszik, hogy a felkelés elsődleges megcélzott hallgatósága a nemzetközi politikában a lutheránus német fejedelmek és a lengyel politikai közvélemény voltak.

A felkelést lezáró béke az evangélikus és református felekezetek elismerésével az addig a rendiség keretein kívül létező protestáns egyházakat beemelte a rendi

politikai rendszer keretei és az ország intézményei közé. Ennek eredményeképpen a protestáns teológia elkezdte sajátjaként használni az ország általuk korábban elutasított szokásjogát és középkori hagyományát. Nem véletlen, hogy a protestantizmus új alkotmányos helyzetéből adódóan rövid időn belül megjelent a Szent Korona protestáns (bár ekkor még elsősorban lutheránus) felfogása és elmélete (Bocatius János, Berger Illés, Révay Péter munkáiban). Szimbolikusnak tekinthető az is, hogy az 1610-ben Debrecenben megjelentetett *Lex politica Dei* című bibliai citátumgyűjtemény, amely a társadalmi viselkedés szabályait bibliai alapon igyekezett meghatározni, megjelent egy olyan negyedrét kiadásban is, amelyet egybefűztek Werbőczy *Tripartitum*ával, szimbolizálva ezzel a protestáns politikai teológia és a nemesi szokásjog fúzióját és harmóniáját.

A rendi ideológia (ősi alkotmányosság) és teológia fúziója

A Bocskai-felkelést követően a politikai irodalom fejlődése több irányban haladt tovább. Továbbra is élt a hagyományosnak mondható biblikus politikaértelmezés, de egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a felkelés irodalmi hagyományára épülő, a teológiai és politikai diskurzusok fúzióját megvalósító politikai műfajok. A politikának ez utóbbi regiszterben kifejtett új értelmezése azonban nem csupán belső fejlődés eredménye volt, Bethlen Gábor bekapcsolódása a harmincéves háborúba a magyar politikai publicisztikát is nemzetközi terepre kényszerítette. A protestáns főrendek és az erdélyi fejedelmek mecénási tevékenységének köszönhetően ugyanakkor a politikai irodalom is új műfajokkal jelentkezett. Ezek ekkor elsősorban kortárs európai politikaelméleti munkák fordításai voltak, amelyek a politikát már egyre inkább saját szabályai szerint értelmezték. Más munkák ugyanakkor továbbra is a politika számára irányadó bibliai alapelveket hangsúlyozták, ugyancsak az európai trendeknek megfelelően (lásd Szepsi Korocz György *Basilikon Doron*–fordítását, valamint Draskovich János és Prágai András Guevara-fordításait).

A politikai viták szempontjából fontos kommunikációtörténeti párhuzamot jelent Pázmány *Kalauz*a (1613) és a rá adott protestáns reakciók. Látszólag ugyanis a protestánsok nem tudtak vagy nem akartak felelni Pázmány monumentális teológiai munkájára, de Szenci Molnár Albert *Institúciók*-fordítása szándékát tekintve a *Kalauz*zal vitázik, ráadásul már a címlapján is ikonográfiai eszközökkel. Az evangélikusok ezzel szemben lefordíttatják latinra Pázmány munkáját és a kéziratot eljuttatják Wittenbergbe, hogy ott egy teológus tekintély válaszolhasson rá. A válasz Friedrich Balduinus munkájában meg is születik, igaz, az eredeti mű megjelenése után több, mint tíz évvel. Pázmány azonban nem késlekedik riposztjával: a latin nyelvű munkára magyarul válaszol, arra hivatkozva, hogy ha a wittenbergi professzor a magyar munkára latinul válaszolt, akkor ő nyugodtan írhat továbbra is

magyarul. Mindebből az válik világossá, hogy a protestánsok a vitát megpróbálták nemzetközi színtérre vinni vagy legalábbis nemzetköziesíteni, a reformátusok már halott, klasszikusnak számító tekintély beemelésével, míg az evangélikusok kortárs wittenbergiek bevonásával. Ezzel szemben Pázmány mindent megtett, hogy a vitát itthon és a magyar nyelv keretei között tartsa, és ehhez hatékony eszközt is talált. Jól látható, hogy a vita a modernitás jeleit mutatja abban a tekintetben, hogy annak résztvevői a nemzetközi tekintélyek bevonásával vagy távol tartásával, a nyelv megválasztásával igyekeztek a vita csatornáját és terepét megválasztani és ezáltal a végeredményt a saját javukra befolyásolni. Hasonló kommunikációs manőverek váltak jellemzőkké a kortárs politikai vitákra is.

A protestáns politikai teológia és a rendi politikai diskurzus egybeolvadása tekintetében a legfontosabb munkák Alvinczi Péter nevéhez fűződnek, illetve az általa a katolikus riválisaival lefolytatott felekezeti vitákhoz kapcsolódnak. A vita tétje Bethlen Gábor politikájának értékelése volt. A protestánsok nyilvánvalóan a vallásszabadság védelmezőjét látták Bethlenben, a katolikusok pedig a céljait elrejtő, kiszámíthatatlan és megbízhatatlan lázadót. A vita sok tekintetben a vallásszabadság kérdését, a katolikus papok világi szerepét és közjogi helyzetét is érintette, de a felek taktikájuknak és a helyzetnek megfelelően hol vallási, hol politikai jelenségekként értelmezték az általuk tárgyalt eseményeket. Ismét csak sajátos eleme volt a nyomtatott nyilvánosságban lefolytatott vitáknak, hogy a felek néha önkényesen választották meg válaszuk diszkurzív regiszterét, vagy éppen azt, hogy éppen melyik korábban megjelent munkára voltak hajlandók válaszolni. Az Alvinczi által szerkesztett *Magyarország panasza* (1619) című műre, amely a katolikusokat és az érseket hibáztatta a jelen problémái miatt, Pázmány úgy felelt, hogy az formailag egy II. Ferdinánd megválasztásának törvényességét elvitató rendi iratot célzott meg, a kérdést pedig elsősorban rendi-politikai kérdésnek állította be. Alvinczi válaszában teológiai érveket is felsorol, elsősorban a világi hatalom isteni rendelése és feladatainak bibliai megalapozása tekintetében, de kénytelen alkalmazkodni az ellenfele által kijelölt diskurzushoz és ezért munkájának fő érvei mégis a *Tripartitum*ból származnak, ennek révén igyekszik Bethlen politikáját megvédelmezni és a katolikusokat elmarasztalni. Alvinczi és vitapartnereinek munkái ezért, a kortárs politikai irodalom elméleti kereteit figyelembe véve, már a polemizáló politikai irodalom körébe sorolhatók.

Hasonlóan nem tekinthető tisztán teológiai munkának még az a mű sem, amelyet az Alvinczivel több körben is vitába keveredő Balásfi Tamás az alattvalók hűségének teológiai megalapozásáról írt (*De fidelitate subditorum* [Az alattvalók engedelmességéről], 1621). Bármennyire is teológiai premisszákból vezeti le az alattvalók kötelező hűségét uralkodójuk iránt, amely végső soron a politikai rend

természetjogon és Isten törvényén alapuló fő feltétele, azáltal, hogy II. Ferdinánd uralkodásának konkrét kérdéseit is feszegeti, valamint érvei között gyakran szerepel szokásjogi hivatkozás, munkája nem tekinthető tisztán teológiai műnek.

Amit hosszú távon megfigyelhetünk a politikai viták természetével kapcsolatban, az az, hogy a társadalmi és politikai csoportok együttműködésének és a politikai beszédmódoknak a Bocskai-időszakban elkezdődött fúziója folytatódott, és az egyházi, értelmiségi és politikai csoportok ideiglenes koalíciójának állandósulása mellett a politikai viták közös csatornái és műfajai is megjelentek, ezáltal pedig a korábban fragmentált politikai nyilvánosság az egységesülés felé vett irányt. A folyamat természetesen európai mintákat követett, különös tekintettel arra, hogy az ellenérdekelt magyar politikai csoportosulások a nagy európai felekezetpolitikai vitákba is beszálltak, a nyilvánosság változását és szerkezetét azonban továbbra is magyar közjogi, intézményi és egyházi viszonyok határozták meg, azon belül is a magyarországi egyházak jogi státusa és a politikai rendszer felekezeti tagoltsága. Ezek a viták mind tartalmukban, mind eszközeikben és módszereikben a modernitás egyes jegyeit viselték, természetesen csak a kortárs európai folyamatokhoz és mintákhoz képest, megtartva ugyanakkor a társadalmi és politikai viszonyokban is megfigyelhető, sok tekintetben behozott, más tekintetben megmaradt lemaradást vagy megkésettséget.

Kruppa Tamás

Giovanni Giacomo Belgioioso tábornok jelentései és a prágai nunciatúra iratai a Bocskai-felkelésről
Adalékok a Bocskai-felkelés előtörténetéhez*

Az alábbiakban néhány, a Bocskai-felkelést közvetlenül megelőző időszak alaposabb megismeréséhez hozzásegítő iratra, és néhány belőlük fakadó következtetésre szeretném felhívni a figyelmet. Az iratokat ma több levéltár, a Vatikáni Apostoli Levéltár, a Biellai Állami Levéltár, illetve Belgioioso generális Milánóban található archívuma őrzi.

Giovanni Giacomo Barbiano, Belgioioso grófja előkelő észak-itáliai családból származott. Korábban megfordult Spanyolországban és Németalföldön, de arról nincs tudomásunk, hogy jelentősebbnek mondható katonai karriert futott volna be, ellentétben például az albán származású, de olasszá vált és szintén észak-itáliai területekről származó Giorgio Bastával, aki a kor legjobb hadvezéreinek keze alatt teljesített szolgálatot Németalföldön. Belgioioso – ahogyan a magyar szakirodalom hagyományosan nevezi – a szintén észak-itáliai előkelő családból származó Ferrante Gonzagát váltotta a felső-magyarországi főkapitányság élén.[1] Ezt a tisztséget – ellentétben az ezzel párhuzamosan kiépült struktúrával, a kerületi kapitányságokkal, amelynek élére alapvetően a rendek által választott személyek kerültek – a Habsburg kormányzat hagyományosan külföldiekkel, főleg németekkel töltötte be. Köztük többen, például Christoph Teuffenbach, protestánsok voltak, amely a Szentszék rosszallását váltotta ki. Az állandóan visszatérő pápai kritikának azonban nem sok foganatja volt, hűséges szolgálatai miatt az említett Teuffenbach pozíciója sem

* A kötet munkálatainak kereteit adó NKFIH kutatócsoporton kívül a kutatást az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport is támogatta.

1 Kruppa Tamás, „Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére 1601–1602-ben. Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján," *Hadtörténelmi Közlemények* 115 (2002): 281–308.

a bécsi, sem a prágai udvarban nem rendült meg. A háború elhúzódása, a financiális gondok súlyosbodása azonban a császárt arra kényszerítette, hogy engedjen az udvar, nevezzük így, katolikus frakciójának, amely mögött a nunciatúrán keresztül a Szentszék, valamint a spanyol követ állt, és helyezzen katolikusokat (természetesen olaszokat) egyes tisztségekbe, például a felső-magyarországi főkapitányéba. Már Gonzaga kinevezése is ennek a diplomáciai nyomásnak volt az eredménye.[2]

Az 1603 őszén Kassára kerülő Belgioioso feladata elődjéhez hasonlóan a határ védelme, az erdélyi fejedelemségben állomásozó csapatokkal való kapcsolattartás, valamint – mivel Pestet sikerült elfoglalni – a császári hadsereg térségben folytatandó támadó hadműveleteinek a vezetése volt. Minket azonban most a főkapitány egyéb teendői érdekelnek: a rekatolizáció feltételeinek megteremtése, annak elősegítése. Eger eleste után az egri káptalan Kassára menekült, birtokai egy részét elvesztette. A katolikus egyházszervezet számára egyik fontos székhelyének kiesése után nemcsak hitéleti, hanem egzisztenciális kérdés is volt, hogy a térség központjának számító protestáns városban hogyan sikerül megkapaszkodnia. A hitélet segítésének része volt az istentisztelet helyeinek biztosítása, vagyis templom(ok) megszerzése, valamint a hitélet és hitgyakorlás részét képező katolikus oktatási rendszer kiépítése, ebben azonban nem elsősorban a káptalanra, hanem inkább a jezsuita rendre számítottak. Számtalan irat támasztja alá, hogy már Gonzaga főkapitány is sokat fáradozott azon, hogy megteremtse egy jezsuita kollégium létrehozásának előfeltételeit.[3] Ennek megvalósítása végül több egyéb feladat mellett utódjára maradt.

A Habsburg kormányzat egyházügyi politikája tehát már Belgioioso fellépése előtt érezhetően keményebbé vált. Ezt mutatják a Paulinyi Oszkár által közzétett iratok: Szuhay István egri püspök, szepesi kamarai elnök, illetve a Magyar Tanács levelezése II. Rudolffal és Mátyás főherceggel 1603-ban.[4] Az alapot és a kezdő len-

2 Lásd Zdenek KRISTEN, ed., *Epistulae et acta Johannis Stephani Ferrerii 1604–1607*, Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592–1628 3 (Pragae: Ministerium scholarum, 1944), 157, 162, 339–340, illetve az előző jegyzetet.

3 BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LÁZÁR István Dávid és LUKÁCS László, kiad., *Jezsuita okmánytár. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok, I/1–2: 1601–1606*, Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34 (Szeged: József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 1995), n. 31, 45, 69, 130, 193, 196, 217, 222–224; KRUPPA Tamás, kiad., *Erdély és a Szentszék a Báthoryak korában. Okmánytár II. (1595–1613)*, Collectanea Vaticana Hungariae I/5, Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 38 (Budapest–Róma–Szeged: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Egyháztörténeti Kutatócsoportja–Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 2009), n. 86.

4 PAULINYI Oszkár, „Iratok Kassa sz. kir. város 1603–1604-ben megkísérelt rekatolizálásának történetéhez", *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 19 (1930): n. 1–9.

dületet mindazonáltal az Illésházy István elleni per szolgáltatta,[5] amelyet a felvidéki templomfoglalások követtek az 1603. évben Pethe Márton kalocsai érsek, valamint a jezsuita rend részvételével és a katonai kormányzat, jelesül az új főkapitány, Belgioioso támogatásával. A militáns fellépésnek keretet és formát a császári rendeletek és mandátumok adtak, amelyek címzettjei a felső-magyarországi főkapitány, és természetesen az érintett városok voltak.[6] Utóbbiakkal szemben az uralkodó a főkegyúri jogát hangoztatta. Makkai László tanulmányából megismerhetjük a részleteket, amelyek az eddigi szövegkiadásoknak köszönhetően viszonylag gazdagon dokumentáltak, ezért ezek taglalásától eltekintenék.[7]

A felső-magyarországi városok természetesen ellenálltak és ehhez szövetségest találtak a jogaikat és szabad vallásgyakorlatukat (kegyúri jogukat) féltő vármegyei nemességben. Ennek egyik kifejeződési formája volt az 1604 őszén összeülő gálszécsi gyűlés.[8] A rekatolizációban érintett felső-magyarországi városok mellett a nemességnek főleg a hírhedt 22. artikulus miatt felkorbácsolt indulatai játszottak szerepet a helyzet feszültebbé válásában. Mint az ismeretes, az 1604 elején összehívott pozsonyi országgyűlés által megszavazott törvénycikkekhez a magyar kancellárián uralkodói utasításra önkényesen még egyet illesztettek és ezt a változatot küldték aztán szét a vármegyéknek. A rövid artikulus a vallási sérelmek tárgyalásának uralkodói tiltását tartalmazta, amely természetesen a protestáns felekezetek ellen irányult.[9]

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az eseményekben felső-magyarországi főkapitányként kulcsszerepet játszó Belgioioso iratainak tekintélyes része több levéltárban is megmaradt. Különösen értékesek azok a jelentések, amelyekben a Bocskai-felkelés előtörténetéről és abban játszott saját szerepéről emlékezik meg. Az alábbiakban Belgioioso iratainak és Giovanni Stefano Ferreri prágai pápai nuncius jelentéseinek középpontba helyezésével szeretném ráirányítani a figyelmet a Bocskai-felkelést megelőző időszak néhány eddig kevés figyelemre méltatott és homályban maradt mozzanatára.

5 Károlyi Árpád, *Illésházy István hűtlenségi pöre* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1883).

6 A kassai fellépés előzményeit illetően lásd Paulinyi, „Iratok...", bevezető, 11–15, az iratok közül pedig lásd a n. 1–33. Bruckner Győző, *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben I (1520–1745)* (Budapest: Grill, 1922), 186–187; Balázs et al, kiad., *Jezsuita okmánytár...*, I/1: n. 262–264, 270, 282, 285, 346.

7 Makkai László, „A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén", *Történelmi Szemle* 17, 1–2. sz. (1974): 155–182.

8 Fraknói Vilmos és Károlyi Árpád, kiad., *Magyar országgyűlési emlékek* X. *(1602–1604)*, (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1890) (a továbbiakban *MOE X*), 577–598.

9 Károlyi Árpád, *Néhány történelmi tanulmány* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1930), 154–226.

Belgioioso tábornok levelei és jelentései

A generális tollából született iratok közül talán a legismertebb a Benda Kálmán és Kenéz Győző által magyar fordításban is közzétett jelentés, amely a Bocskai-felkeléshez vezető eseményeket mutatja be, természetesen azzal a szándékkal, hogy tisztázza Belgioiosót a vádak alól. A szerzőpáros szerint ez az irat 1605-ben kelt. A datálás mellett egy 1605. december 29-ei haditanácsi irat szólna, amely válaszként született a felső-magyarországi kapitány egy beadványára.[10] Mivel nem tudjuk, hogy ezt mikor küldte be, és mivel a jelentés tartalmához képest a hipotetikus dátum meglehetősen késeinek tűnik, a szerzők magától értetődő módon nem bocsátkoztak további spekulációkba a jelentés megszületésének kronológiai paramétereit illetően. Az idézett haditanácsi iratban – amelynek kérdéses részletét Bendáék az egyik jegyzetben szó szerint is idézték – *memorial*, emlékirat szó szerepel, amelyet jelentésnek fordítottak. Csakhogy a jelentés latinul *relatio*, olaszul *relazione* (nyilvánvaló, hogy az eredeti ezen a nyelven született meg), az általuk magyar fordításban közölt latin eredetin is ez, nem pedig *memoriale* szerepel. Márpedig tapasztalataim szerint a kortársak az iratok műfaját illető terminológiát pontosan használták, ha tehát a haditanácsi irat emlékiratot, *memorial*t említ, akkor ezt azért teszi, mert egy ilyen irat érkezett, nem pedig egy *relatio*.

Nem könnyíti meg a helyzetünket az sem, hogy a jelentés kiadói szerint ez az Istvánffy Miklós hagyatékában megmaradt szöveg végeredményben a jeles történetíró munkája lenne: az olasz eredetit ugyanis Istvánffy nemcsak retorikailag dolgozta volna át, hanem törölte a Belgioioso személyes érintettségéről árulkodó részleteket is. Istvánffy töredékesnek tartotta az iratot, amit a Benda–Kenéz szerzőpáros is átvett.

A terminológiai eltérés miatt kétségeim vannak azzal az állítással kapcsolatban, hogy az 1605 végéről származó, a haditanácsi irat által említett *memorial* azonos lenne az Istvánffy hagyatékában talált *relatió*val, vagy a feltételezett eredeti, olasz nyelvű *relazione*val.Ebből következik az is, hogy fel kell tételeznünk: az irat *terminus ante quem*je nem lehet a Bendáék által hipotetikusan felvetett 1605. december 29. A gyanú azonban nyilván nem elegendő, ha nem lehet adatokkal is alátámasztani.

A vatikáni levéltár Borghese fondjának egyik, Károlyi Árpád által is forgatott kötetében találunk egy *Relatione che il Conte Giovanni Giacomo Belgioioso dalla Maestà cesarea di quanto é occorso per la ribellione di Stefano Bottschaii* címet viselő

10 BENDA Kálmán és KENÉZ Győző, „Barbiano gróf jelentése a Bocskai szabadságharc első hónapjairól" in *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969–1970*, szerk. MÓDY György, OROSZ István és DANKÓ Imre (Debrecen: Déri Múzeum, 1971), 10.

iratot, amely azonos az Istvánffy által latinra fordított, majd Bendáék által magyarul kiadott Belgioioso-jelentéssel.[11] A szöveg, ahogy a címe is mutatja, valóban eredetileg olaszul készült, szép, kitűnően olvasható példány, amelyet Giovanni Francesco Ferreri prágai pápai nuncius irodájából küldtek be a római központba. A szöveg teljes, ami azt jelenti, hogy Istvánffy, és az ő nyomán a történeti hagyomány tévesen vélte vagy gyanította töredékesnek. Dátum sajnos nem szerepel rajta, és hátlapjáról ezúttal lemaradt a szokásos államtitkári bejegyzés, amely általában az irat beérkezésének időpontját szokta tartalmazni egy rövid regeszta kíséretében. A kódex vegyes, ami azt jelenti, hogy a nuncius jelentései mellett szép számú, szintén általa beküldött mellékletet találunk. Ilyen melléklet Belgioioso gróf jelentése is. Mivel a kötet az 1605. január és március közti időszak nunciusi levelezését tartalmazza, a levelek pedig kronológiai rendben állnak, kézenfekvő annak a feltételezése, hogy szövegünk ebben az időszakban került Rómába. A *Relationé*t a január 17. és 19. közt született levelek közé sorolták be; feltételezhető, hogy a január első felében íródott nunciusi jelentésekkel került az Államtitkárságra. Ez, mint látni fogjuk, nagyjából egybevág az alábbiakban vallatóra fogott Belgioioso-levéltár vonatkozó leveleinek tartamával.

Mielőtt ezek tárgyalására rátérnék, szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a nuncius nem csak egy Belgioioso-jelentést küldött be; találunk egyéb, tartalmilag legalább olyan fontos és izgalmas szöveget is, amely a gróf tollából született. A Fondo Borghese III. 51C kötete őriz például egy hosszú Belgioioso-jelentést *Relatione del Signor conte Belgioioso* címmel.[12] Ez a kötet is Ferreri prágai nuncius által beküldött jelentések mellékleteit tartalmazza. Károlyi is használta, két alkalommal idéz belőle, ennek ellenére a szöveg szemmel láthatóan nem keltette fel az érdeklődését. Az itt található számos irat közül többet is kiadott a *Magyar országgyűlési emlékek* X. kötetében, de nem a vatikáni, hanem a bécsi példányokból.

A tartalmi összevetésből kiderül, hogy a két *relazione* között szoros kapcsolat áll fenn, találunk bennük néha szó szerinti egyezéseket, de a szövegek struktúrája, megírásuk célja különböző. A *Relatione 1* tehát „látja" a *Relatione 2*-t (a továbbiakban az érthetőség kedvéért, *Relatione 1*-ként a magyarul is kiadott *Relationé*re fogok hivatkozni, a másikat *Relatione 2*-vel fogom jelölni). A datálást illetően ez alkalom-

11 Archivio Apostolico Vaticano (a továbbiakban AAV) Fondo Borghese serie III, vol. 84A, fol. 71r–79v.

12 Az irat több példányban is ránk maradt. Lásd AAV Fondo Borghese serie III, vol. 51C, fol. 1r–v, 4r–16r; Archivio di Stato di Biella, Cass. XVII, cart. 20, fasc. 315, fol. 1r–16v; Tiroler Landesarchiv (Innsbruck), Geheimer Rat, Kriegsakten, Pos. 2, Karton 1, 31–51. A továbbiakban a vatikáni példányt használom. A jelentést ismerte és idézte Károlyi. Lásd Károlyi, *Néhány történelmi tanulmány*..., 212.

mal sem jutunk előbbre, ugyanis ez utóbbi iraton sem szerepel dátum, egyik irat sem alkalmas tehát arra, hogy megállapítsuk keletkezésük idejét, illetve egymáshoz való (kronológiai) viszonyukat.

Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához segít hozzá a Belgioioso-levéltár. A milánói Archivio Storico Museo Trivulziana részlegében van a Fondo Belgioioso, amelyben három, mondandónk szempontjából szóba jövő Belgioioso levelet, valamint egy jelentést és egy feljegyzést találunk. Ezek mindkét *Relationé*val kapcsolatba hozhatók. Az első Belgioioso-levél december 5-én, a másik kettő hat nappal később, december 11-én kelt. Az 5-ei levél címzettje a császár. Ebben a generális arról számol be, hogy nem sokkal korábban ért véget Szepesváralja egy teljes hónapig tartó ostroma. A várba csupán harmincfőnyi kíséretével és néhány tucat paraszttal, valamint urukkal, Thurzó Kristóffal együtt beszorult generális egészen pontosan huszonkét napig védte a várat az ágyút is bevető hajdúk ellen. Nyilván nagy megkönnyebbülést érzett, amikor Giorgio Basta csapatainak közeledtére az ostromló sereg elszéledt. Ez alkalmat szolgáltathatott neki többek közt arra is, hogy végiggondolja és papírra vesse az ostromot megelőző másfél hónap igen sűrű és messzemenő következményekkel járó történéseit. Rögtön a levél elején találjuk a minket érdeklő mondatot: „et hora con la sua benignità si compiacerà di vederlo per la *relatione* [kiemelés tőlem – K. T.] qui inclusa nella quale raconta a Vostra Maesta puramente il successo della ribellione de Busckay solo diro a Vostra Maesta che convene per servitio suo stando il stato delle cose che io mi mettesi in questo castello…”[13] Azaz a császár a hozzá írt leveléhez mellékelt jelentésben olvashat hosszabban is a Bocskai-felkelésről, magában a levelében a főkapitány csak az ostrom történéseiről számol be. A beküldött jelentés tartalmáról többet nem tudunk meg, de az általa használt *successo* szó jelentheti az események egyszerű leírását, de jelenthet jó vagy rossz következményeket is, ez esetben pedig számolni kell azzal, hogy a jelentés írója megpróbálja a történteket értelmezni, elemezni.

A generális által említett jelentést, a *Relatione 1*-t, mint fentebb láttuk, nem itt találjuk meg, hanem a vatikáni levéltárban, ám néhány tucat irattal korábbra besorolva rábukkanhatunk egy három oldalas (sajnos töredékes) jelentésre. Bár ennek a címe nem teljesen egyezik a vatikáni példányéval, a tartalma alapján azonban bizonyos, hogy egyrészt Belgioioso ezt juttatta el december 5-ei levelével együtt a császári udvarba, másrészt, hogy ez a *Relatione 1* egy töredékes olasz nyelvű példánya. A címe: *Relatione che il conte Giovanni Giacomo Belgioioso da alla sua maesta di quanto è occorso doppo la sua uscita di Cassovia in campo et prima*. A Belgioioso-levél eléggé egyértelműen arra mutat, hogy a *Relatione 1 terminus ante quem*je 1604. december

13 Lásd az 1. sz. iratot.

5, tehát a jelentés nem januárban (mint fentebb a Borghese 84A kötete alapján feltételeztük), hanem valószínűleg már egy hónappal korábban megszületett.

Felvetődik a kérdés, vajon milyen kapcsolat áll fenn Belgioioso gróf magyarul is megjelent jelentése, a *Relatione 1*, annak töredékben maradt változata, valamint a másik, Rómában, Biellában és Innsbruckban is megtalálható hosszú *Relatione 2* között. Fentebb már utaltam arra, hogy szó szerinti egyezéseket találunk a két szöveg között, és hogy ezek a terjedelemhez képest elenyészőek. Ahhoz azonban elegendőek, hogy bizonyítva lássuk: Belgioioso egyik szövegét beépítette a másikba. Ez például egyértelműen kiderül a *Relatione 2* 4. fejezetének esetében, amely a *Della ribellione* címet viseli. A fejezet végén a következőt olvassuk: „Hora brevemente per haverne di Scepusio data a Vostra Maesta pienissima relatione dirò." Vagyis „Most röviden fogok szólni ezekről (t. i. az eseményekről), mivel hogy Felségednek Szepesvárból egy kimerítő jelentést küldtem." A *pienissima relatione* az Istvánffy-féle *Relatio* eredeti változata, amelyet, mint láttuk, valószínűleg a császárnak írt december 5-i levelével együtt küldött el az udvarba. Ráadásul a *Relatione 2* következő, 5. fejezete, amely a *Quanto è soccorso doppo l'essermi trovato con le genti in campagna* címet viseli, éppen ott kezdődik, ahol a *Relatione 1*, vagyis a rakamazi táborban, és a már említett szó szerinti egyezéseket is éppen itt találjuk. Ebben a fejezetben találunk két további utalást is a korábban megírt és beküldött jelentésre a *Relatione 1*-re.[14]

A *Relatione 2* keltezési idejének megállapításához, úgy tűnik, újabb fogódzót találunk a generális egy másik, egy héttel később szintén a császárnak, illetve Bartholomäeus Pezzen császári tanácsosnak írt újabb leveleiben. A császárhoz intézett levél második felében találunk egy minket érdeklő részt, amely a következőképpen hangzik: „Vostra Maesta havra hauto relatione del stato delle cose et come si trovi questo esercito cosi anco de Bochkay con li suoi seguaci."[15] Azaz nemsokára küldeni fogja a jelentést, amelyben beszámol a dolgok állásáról, a hadsereg, illetve Bocskai és követői helyzetéről. Azt gondolhatnánk, hogy ez a jelentés a *Relatione 2*-vel azonos, amelyet, mint láttuk, nem sokkal a *Relatione 1* után írhatott a generális. A levél december 11-i keltezése kronológiai szempontból nagyon szépen illeszkedne ebbe a gondolatmenetbe. Csakhogy a már említett 5. fejezet a Bocskai-felkelés kitörését közvetlenül megelőző eseményeket idézi fel, és csupán az utolsó rövid

14 „Uno de quali ancor si truova quá, da cui si potrà intendere tutto, nel modo, et guisa da me in una *special relatione* a Vostra Maestà esplicata... m'avanzai ad Adorian, d'onde trattai d'accordo col Bottschai, nel modo, *nella relation di Scepusio significato* [kiemelések tőlem – K. T.], il che da Vostra Maestà et da sua altezza fu approvato." AAV Fondo Borghese serie III, vol. 51C, fol. 14r.

15 Lásd a 3. sz. iratot. A Pezzennek írott levél végén találjuk ugyanezt az utalást, hivatkozva a császárnak írt levélre. Ebben *parere*ként (vélemény, tanács) határozza meg a beküldendő irat műfaját, ugyanakkor a császárnak írottban *relatione*ként említi. Lásd a 2. és a 3. sz. iratokat.

bekezdés szól arról, hogy ha Szepes vára nem áll ellen, fennállt volna a veszélye, hogy a felkelők Pozsony alá vonulnak. Ez az információ azonban a december 5-i levélben is szerepel. Ugyanebben a levélben említi a generális a Szepesváralján kiállt 22 napos ostromot, amelyet szintén megtalálunk ebben a bekezdésben. Erre természetesen válaszolhatjuk azt, hogy végül is miért ne utalhatott volna a jelentésben egy korábbi levelében írottakra. Sokkal súlyosabb ellenérv azonban, hogy a december 11-i levélben említett *relatione* tartalmilag nem egyezik a *Relatione 2*-vel. Ezért úgy tűnik, hogy a levél utalása mégsem a *Relatione 2* elküldésére vonatkozik.

A Belgioioso-levelezésben jóval előbbre sorolva találunk egy rövid feljegyzést, amely a generális javaslatait tartalmazza a hadsereg reformjáról, az irat végén pedig kiderül, hogy az valamikor 1605 elején készült, mert szerepel benne Kassa *előző évi*, kudarccal végződött ostroma; a várost, mint ismeretes, az osgyáni és edelényi győzelem ellenére Bastának nem sikerült visszafoglalnia. A december 11-i levél idézett mondata jövő időben van, vagyis a korábbi levelétől eltérően a feljegyzést nem csatolta a leveléhez, illetve az 5-i levéltől eltérően nem írja azt, hogy csatolja, vagyis ezt az utalást vonatkoztathatjuk erre, a levél megírásához képest később bekövetkező eseményeket is megörökítő feljegyzésre. Ráadásul a levélnek az irat tartalmára vonatkozó utalásai fedik azt, amit ott is olvashatunk.

Mindezek figyelembe vételével úgy vélem, hogy összesen három jelentéssel kell számolnunk, amelyet a generális rövid időközökkel juttatott el a császári udvarba. E szerint a Ferreri január közepén beküldött jelentései közt található *Relatione 1* az a jelentés, amelyből az Istvánffy-féle fordítás készült, és amelyre a császárnak írt december 5-i levelében a generális célzott. A *Relatione 2* ez után kelt, hisz mint láttuk, ebben az iratban van egy egyértelmű múlt idejű utalás a *Relatione 1*-re. Ebből kifolyólag a *Relatione 1*-nek mindenképpen még a szepesváraljai időzés alatt kellett elkészülnie, amiből következően *terminus post quem*je november 9., amikor a generális a várba érkezett.[16] A *Relatione 2* tehát valamikor ez után kelt, de jelenleg nem ismerek olyan Belgioioso levelet, vagy más iratot, amely ezt említené. Úgy vélem azonban, hogy legkésőbb január végén amikor a gróf Prágába érkezett, ennek is meg kellett születnie, mert itt az iratot benyújtotta a császárnak, és természetesen elküldte a nunciusnak is. Ez a későbbi, prágai datálás azért tűnik valószínűbbnek, mert látni fogjuk, hogy a *Relatione 2* nem egyszerű leírása az eseményeknek, hanem azon túl apológia is, sőt, további javaslatokat tartalmaz a kialakult súlyos politikai helyzet orvoslására.

A *Relatione 1*-et említő december 5-i levélhez képest egy héttel későbbi, december 11-én kelt levelében Belgioioso megígért egy, a hadsereg megreformálásával

16 Az időpontra lásd NAGY László, *A Bocskai szabadságharc katonai története* (Budapest: Akadémiai, 1961), 89.

kapcsolatos gondolatait megörökítő jelentést, amelyet néhány héttel később, 1605 elején (januárban) valószínűleg be is küldött.

Az alábbiakban Belgioioso második jelentését (*Relatione 2*) veszem közelebbről is szemügyre. A Barbiano-jelentésként régóta ismert szöveg (*Relatione* 1) szemtanúkra támaszkodva irányította a figyelmet a Bocskai-felkelés kezdeti időszakának más források által kellően meg nem világított mozzanataira. A gróf második nagy jelentése ezzel szemben egyszerre tűnik apológiának, magamentségnek, és az események iratok alapján történő, természetesen Bocskai- és lázadó- (protestáns)ellenes szellemben megírt, utólagos rekonstrukciójának.

A *Relatione 2*

Mondanivalóját a gróf, ahogyan fentebb már utaltam rá, öt nagy fejezetre osztotta. Ezek a következők: az első pontban a vallást, a másodikban az erődöket, a helyőrséget és a zsoldfizetést veszi sorra. A harmadik terveket és javaslatokat fogalmaz meg, a negyedik a felkelés szerinte valós okaira kíván rávilágítani, míg az utolsó, az ötödik az események (igazi) elbeszélése a szepesváraljai ostromig bezárólag. A felsorolt pontok közül kétségtelenül az első és a 4. ígérkezik a legérdekesebbnek, ettől függetlenül az alábbiakban mindegyiket ismertetem, hiszen a gróf mondandójának kifejtéséhez mind az öt fejezet és téma császár elé tárását szükségesnek tartotta. Mindazonáltal a fő figyelmet az 1. fejezet kapja, amelyet részletesebben is elemezni fogok.

Az első fejezet Belgioioso leghíresebb, a protestáns közvéleményben kétségtelenül a legbotrányosabbnak számító és legmélyebb nyomot hagyó lépéséről, a kassai templom elvételéről és az egri káptalannak a városba való bevitelével kapcsolatos intézkedéseiről szól. Nem mondhatjuk, hogy a gróf nem próbálta alaposan körüljárni a témát: ebben a rövidke fejezetben nem kevesebb, mint tizenkét általa írt levelet, illetve az uralkodótól kapott egyéb iratot, parancslevelet, mandátumot idéz. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ezeknek egy része különböző levéltárakban megőrződött, sőt néhányuk – több, Belgioioso által egyébként nem is említett iraton túl – Paulinyi Oszkár jóvoltából már régóta nyomtatásban is olvasható.

A második fejezet az előzőhöz hasonlóan igen részletesen, levelek tucatjával illusztrálja mindazokat a nehézségeket, amelyeket felső-magyarországi főkapitányként orvosolnia kellett. Ez alatt a szokásos, és más forrásokban is említett nehézségeket kell érteni, mint például a védelmi rendszer karbantartásának problémáját, az ellátás akadozását, a pénzhiányt (itt főleg a hajdúk elégedetlenségét emeli ki, ami a később bekövetkező események fényében érthető).

A következő rövid fejezet tulajdonképpen a másodiknak a folytatása, hisz az abban taglalt nehézségek voltak az okai annak, hogy a gróf az általa javasolt haditervek közül egyiket sem tudta megvalósítani. Ilyenek voltak Eger visszafoglalása, amelyet petárda segítségével akart kivitelezni, vagy Szolnok bevétele; a várható török támadások kivédése, például Lippa megerősítése, illetve a Bethlen Gábor által vezetett erdélyi lázadók szemmel tartása. Ezek a tervek, illetve feladatok természetesen nem az ő agyszüleményei voltak, de az egyik legfontosabb végvári katonai tisztség viselőjeként tőle értelemszerűen elvárták az ilyen irányú kezdeményezést.

A 4. fejezetben tér rá a lázadásra (*Della ribellione*). Ez a *Relatione 1*, illetve ennek az Istvánffy által a latin nyelvű *Relati*óban áthagyományozott tömörített verziója – amint fentebb többször utaltam rá, néhol szó szerinti egyezésekkel. Éppen ezért ebben a fejezetben az eddigiekhez képest különösebb újdonságot nem találunk. Mindazonáltal megjegyzendő, hogy Belgioioso itt is nyomatékosan hangsúlyozza: a lázadás nem a vallás ügye miatt robbant ki, mivel azt Bocskai a törökkel szövetkezve már régóta forralta a király ellen, jóllehet az uralkodó az erdélyiek őszinte megdöbbenésére, akik Bocskait méltónak tartották a halálra, megkegyelmezett neki és visszaadta a javait.

Ez a megjegyzés azért tarthat igényt a figyelmünkre, mert bár a gróf nem mondja ki, de az eseményeket ismerők ezeket a sorokat világos és egyértelmű kontextusba tudták helyezni. Belgioioso ugyanis megemlíti, hogy az erdélyiek azért voltak szörnyen dühösek Bocskaira, mert szerepet játszott Báthory Zsigmond hazahozatalában. Az események jól ismertek: Zsigmond visszatérése volt a kezdete Erdély igazi nagy romlásának, mert 1598 után vált a fejedelemség háborús és polgárháborús hadszíntérré, amelyben a lakosság iszonyatos, máig ható következménnyel járó veszteségeket szenvedett. A másik következmény, közkeletű és a történetírásban is használt kifejezéssel élve, Basta rémuralma volt, amely az erdélyi nemesség fizikai megtizedelésén túl birtokaik széles körű konfiskációját is jelentette. Ezzel a császári kormányzatnak nemcsak a lázadók (vagyis az 1598-ban Rudolfnak letett hűségesküt megszegők) megbüntetése volt a célja, hanem az új polgári-katonai kormányzat, az erdélyi Gubernium anyagi alapjainak a megteremtése is. A lebonyolításban Basta mellett Belgioioso is szerepet játszott, hisz a birtokokat az Erdélyi Kamara felállításáig és beüzemeléséig a Szepesi Kamara kezelte volna, amellyel a gróf – akinek állandó gondott okozott a katonaság ellátása és a zsold fizetése – napi kapcsolatban állt.[17]

17 Az Erdélyi Kamara felállításáról lásd KRUPPA Tamás, „Miksa főherceg erdélyi kormányzóságának terve. Az erdélyi Habsburg-kormányzat felállításának kérdéséhez (1597–1602)", *Századok* 145 (2011): 817–845.

Bocskai tehát, legalábbis ebben a kontextusban, a büntetés helyett, amelyet Zsigmond visszahívása miatt a polgárháború kirobbantásáért érdemelt volna, kegyelemben részesült, és ezért az erdélyi nemesség joggal gyűlölte. A fejezet másik súlyos állítása, hogy a szervezkedés már jóval az ő Kassára érkezése és az 1604 elején megtartott országgyűlés előtt elkezdődött (itt nyilván a hírhedt 22. artikulusra céloz).[18] Ezt egyrészt alátámasztják a rendelkezésünkre álló iratok 1603-ból, de a gróf itt most nem ezekre, hanem egy szemtanúra, a felkelés kezdeti lépéseiben kulcsszerepet játszó Lippai Balázs hajdúkapitányra(!) hivatkozik, aki Kassán mondta volna a következőt: „detta ribellione molto prima fosse stata *machinata et ordita* [kiemelés tőlem – K. T.] (come disse Lippai Ballas in Cassovia)." Mindez a felső-magyarországi főkapitány szerint azt bizonyítja, hogy Bocskait, illetve a nemességet (állításukkal szemben)[19] nem a vallás motiválta. Utána következnek a *Relatione 1*-ből már jól ismert történések, a Szentjobb környéki események, Bocskai török szolgájának, valamint Bethlen Gábornak a szerepvállalása, amelyekre itt nem térek ki. Amit viszont a *Relatione 1*-ben nem találunk: Belgioioso szerint az, hogy a török éppen ekkor nyolc bárkányi ellátmányt irányított a határhoz közel fekvő Szolnokra, szintén azt bizonyítja, hogy az összeesküvők már 1604 nyarán szorosan együttműködtek az ellenséggel.[20]

A lázadás kitörésének harmadik okát Belgioioso a pénzhiányban látja: ha – amint többször is kérte – időben kifizették volna a hajdúkat, ezzel elejét lehetett volna venni átállásuknak a lázadók oldalára. De végül csak négyezret fizettek ki közülük.[21]

18 „Ch'egli non si movesse per religione è chiaro non essendosi molestata la nobiltà per causa d'essa, ne fatta innovation alcuna alli comitati, ne derogato punto alli loro privilegii, come essi medesimi dichiarorono..." AAV Fondo Borghese serie III, vol. 51C, fol. 12r. Lásd még a 4. jegyzetet.

19 Itt úgy vélem, arra a kiáltványra céloz, amely a szakirodalomban máig szerencsi kiáltvány néven ismeretes, de valójában nem ott és nem akkor keletkezett. A szöveghagyományról bőségesen lásd Kees Teszelszky és Zászkaliczky Márton, „A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok: Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606", *Aetas* 27, 4. sz. (2012): 68–120.

20 „Si comprende dalla gran condotta di vettovaglie del Turco in Solnok, cioe di otto barche a scaricar una delle quali, non bastanvano cento cinquanta carri, poiche non essendo passato l'essercito Turchesco in quella parte, non si può attribuire quelli apparecchio ad altro, che a certa mira, e scopo di fomentar l'ordinata ribellione, la qualsi può con molta ragione sospettar che sia avvenuta con intelligenza, de provinciali, perché s'è veduto, come si sono portati li comitati, (de quali quanto io dubitassi havea giá a Vostra Maestà mostrato sotto li 8 di luglio)" AAV Fondo Borghese, serie III, vol. 51C, fol. 12r.

21 „Aggiongo che la ribellione ha fatto progresso, principalmente per il diffetto de denari, per non essersi potuto assoldar tutti gli aiduchi, di che feci tanta instanza condurli et impregarli, il che si fatto si fosse, haverebbe preservato dal tradimento seguito, il quale io quasi predissi in una mia lettera delli 8 d'Ottobre 1604 et aiutato all'imprese da me a Vostra Maestà proposte, ma non essendosene assoldati se non quattro mille il Bottschaii ne assoldo 1200 che avanzorno, et con essi presunsse poi far quel che fece." AAV Fondo Borghese, serie III, vol. 51C, fol. 13rv. A *Relatione 1*-ben más összegek szerepelnek. Lásd Benda és Kenéz, „Barbiano gróf jelentése...", 25.

Az 5. és egyben utolsó fejezetben Belgioioso a 2–3. fejezetekben a már érintett témákhoz kanyarodik vissza, és ugyanazt mondja el, mint amit a *Relatione 1*-ben olvashatunk, csak rövidebbre fogva: mi történt azután, hogy seregével Rakamazhoz vonult, hogy megakadályozza Bocskai és hajdúinak további előrenyomulását.

Ferreri nuncius levelei: a Coraduzzi-szál

A fentebbi rövid áttekintés után kanyarodjunk vissza a jelentés első és leginkább informatív fejezetéhez, amelynek központi témáját a Kassán, illetve a felső-magyarországi városokban 1603 végétől egészen a felkelés kitöréséig terjedő események nyújtják, természetesen Belgioioso tálalásában.

Az általa idézett, valamint a Belgioioso-levéltárban rendelkezésre álló iratokból kiviláglik, hogy a gróf, ahogy mondani szokás, parancsra cselekedett. Erre egyértelműen utal Rudolf császár 1603. november 8-i levele, amelyben utasítja a frissen kinevezett és állomáshelyére éppen megérkezett Belgioiosót: szólítsa fel Kassa városát a székesegyház és javainak átadására, és ha szükséges, alkalmazzon katonai erőt. Megvan Mátyás főherceg bő egy hónappal később kelt parancsa is, amely gyakorlatilag ugyanezt tartalmazza.[22] Az akció végrehajtói a katonai kormányzat részéről a főkapitány, a világi és egyházi hatalom részéről pedig Forgách Ferenc nyitrai püspök-kancellár, valamint Migazzi vagy Mikáczy Miklós váradi és Zalatnoky György pécsi püspökök voltak. Az uralkodói akaratot a gróf a fenti három személy jelenlétében adta tudtára a város bírájának, a jelentésben egyébként sehol nem nevesített Bocatius Jánosnak és a városi magisztrátusnak.

A város védekezett, ahogy tudott: nem sokkal az intézkedések életbeléptetése után küldöttséget menesztettek Prágába, hogy a császárt rendelete megváltoztatására bírják, azaz hogy kieszközöljék a szabad vallásgyakorlatot, illetve elérjék, hogy Belgioioso szolgáltassa vissza az ellenszegülés miatt a várostól elkobzott huszonnyolc környékbeli falut, amelyek az ellátásban igen fontos szerepet játszottak. A küldöttség februártól egészen június 15-ig tartózkodott a fővárosban, majd dolga végezetlenül távozott. Legalábbis ezt olvashatjuk a Bocatius-naplót közzétevő Csonka Ferenc által írt utószóban, aki egy korabeli feljegyzésre hivatko-

22 Paulinyi a Károlyi által idézett királyi rendeletet (KÁROLYI, *Néhány történelmi tanulmány*..., 180–181) már nem találta a helyén, és ugyanúgy nem találta a főherceg Károlyi által nem idézett rendeletét sem. PAULINYI, „Iratok...", 34. Rudolf Belgioiosóhoz intézett dátum nélküli levelének olasz nyelvű változatát lásd Róma, Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, S.O. St.St. Germania Vol. TT1-a, fol. 745r, Mátyásét december 19-ei dátummal uo. fol. 759r.

zik.[23] Az *Occasio belli Hungaria* azt is tudni véli, hogy a kudarc a nuncius, Rudolf Coraduzzi és Tiburtius Himmelreich közös fellépésének volt köszönhető, akik megakadályozták, hogy a követek a császár színe elé járuljanak, és ott elmondhassák panaszaikat.[24] A követek hiábavaló prágai időzésének motívumát átveszi Károlyi Árpád is a 22. artikulusról írt cikkében, ahol azt olvashatjuk, hogy a követek megkeresték Coraduzzi birodalmi alkancellárt, aki egyúttal a Titkos Tanács tagja is volt, tehát az általuk elérhető legmagasabb helyen próbálták érvényteleníttetni egyrészt a császári pátenst, másrészt a felső-magyarországi főkapitány intézkedéseit. 400 aranyat szántak a célra, de nem sokat értek el vele, az akkor még (Károlyi szavai szerint) „nagy katolikus", „jó úr" zsebre vágta a pénzt, és a lőcsei követek jelentése szerint azt találta mondani: rosszul tették az őseik, hogy az eretnek vallást honosították meg a városaikban, és itt az ideje eltűnésüknek.[25] Ugyanebben a bekezdésben olvashatjuk azonban azt is, hogy ez a jó katolikus úr egy évvel később már a szabad vallásgyakorlat engedélyezését javasolta, és ettől csak Ferreri pápai nuncius hatására lépett vissza. Károlyi a nuncius 1605. február-márciusi leveleire hivatkozik, pontos jelzet feltüntetése nélkül, de adós marad annak a magyarázatával is, mi volt az oka Coraduzzi magatartásának, aki ezek szerint mégiscsak tett egy merész javaslatot, majd visszakozott.

A Károlyi által idézett leveleket a Fondo Borghese III. sorozatának 84A kötetében találjuk. Elolvasásuk után az a benyomásunk támad, hogy mai kifejezéssel élve Károlyi – aki ismerte a Paulinyi által kiadott iratokat, a Borghese-gyűjtemény számba jöhető köteteit, ismerte mindkét nagy Belgioioso-jelentést, valamint egyéb, magyarországi forrásokat, például az idézett lőcsei követ, Clementis Mihály jelentéseit – nem bontotta ki teljesen az igazság minden részletét.

A hiányérzet miatt fordulunk újra Belgioioso második jelentéséhez, aki, gondolhatnánk, okvetlenül megemlékezik erről a fontos eseményről. A kérdéses helyen azonban ebből a kulcsfontosságú időszakból nem találunk semmit: az addig egymást sűrűn követő levelek sora a február 14-i levél után megszakad, az utána következő irat július 2-án kelt. Pedig, mint láttuk, a városi követek éppen ebben az időszakban próbálták elérni a rendelkezések visszavonását, és ekkor keresték meg a befolyásos Coraduzzit. Ezt a sokat mondó hallgatást azonban a nunciusi levelezés, valamint a Paulinyi által kiadott iratok megtörik, segítségükkel éles fény vetül a Bocskai-felkelés néhány eddig homályban maradt, de annál fontosabb mozzanatára.

23 Bocatius János, Öt év börtönben, ford. Csonka Ferenc, Bibliotheca historica (Budapest: Európa, 1985), 210. Weber Samu, „Adalékok a szepességi reformáczió történetéhez," *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 5 (1906): 36.

24 Weber, „Adalékok...", 34.

25 Károlyi, *Néhány történelmi tanulmány...*, 219.

A felső-magyarországi városok küldöttsége 1604 első felében több emlékiratot is benyújtott sérelmeik orvoslásának elérése céljából: itt csak röviden annyit szükséges ezekkel kapcsolatban rögzíteni, hogy ahogyan a bécsi béke vallásügyi rendelkezései előtt Magyarországon mindenki, úgy ők is a patronátusi jogukra, valamint a *Confessio Pentapolitaná*ra, az öt szabad királyi város lutheránus szellemű hitvallására, és az 1597/38. törvénycikkre hivatkoztak. A bökkenő mindezekkel az volt, hogy expressis verbis egyik sem szólt a lutheránus vallás szabad gyakorlatáról – nem úgy, mint például Erdélyben, ahol az 1594. évi leszámolások egyik keveset idézett, és nem éppen negatív következménye a négy *recepta religio* törvénybe iktatása lett.[26] Nyilván a követek is érezték, hogy ebben a helyzetben a patronátusi jog, a *Confessio*, valamint az idézett törvénycikk kevés lesz, ezért támogatást kerestek és találtak a rendeknél, akik az 1604. évi országgyűlésen elő is hozták a felső-magyarországi városokat ért vallási természetű sérelmet.[27]

A harmadik út a már említett protekció keresése volt az udvarban. Csakhogy ebből támadt a nagy bonyodalom. Ezt a két, Károlyi által meglehetősen szelektíven idézett nunciusi levél világítja meg. Mindkettő 1605. február 7-én kelt. A dátum ne tévesszen meg minket, mert az abban foglaltak a minket érdeklő időszakkal szoros összefüggésben vannak. Az első, hosszabbik levélben a nuncius arról számol be, hogy Belgioioso Coraduzzi tudtára adta: hallott arról, hogy pénzt fogadott el a magyar eretnekektől (ők lennének a városi követek). A tanácsos felháborodottan követelte tőle, hogy nevezze meg az információ forrását, amire azonban a gróf nem volt hajlandó. Most azt fogja hinni, tette hozzá a nuncius, hogy én mondtam el neki. De nem ez volt az egyetlen kényes információ, amit Belgioioso megosztott a nunciussal: a gróf szerint Coraduzzi a császárnak azt találta mondani, hogy őrizze meg a katolikus vallást, ha tudja; de ha nem, akkor őrizze meg az államot. Ezt a gróf állítása szerint a tanácsos szájából hallotta. Három nappal később pedig (ezt már a nunciustól tudjuk meg) Coraduzzi a tanácsban a szabad vallásgyakorlat bevezetését javasolta, amit a másik két jelenlévő tanácstag elhűlve hallgatott. A birodalmi alkancellár azonban nem maradt meg a puszta szavaknál, hanem véleménye nyomatékosítására benyújtott egy iratot, amely a nuncius szavait idézve a császár érdekeit szolgálta a katolikusok, az eretnekek, és mindenki ellen. Nem tudok róla, hogy ez az irat fennmaradt volna, de Ferreri sorai (különösen a birodalmi alkancellárnak az egyház és az állam viszonyában az utóbbi prioritását javasló szavairól) azt su-

26 BALÁZS Mihály, „A hit... hallásból lészön" Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben, in *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György, Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2 (Budapest: MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, 2002), 51–73.

27 MOE X, 378–384.

gallják, hogy az általa benyújtott irat azokkal az ekkoriban megszülető államrezon irodalomban kifejtett véleményekkel állhatott rokonságban, amelyek a politika autonómiáját hangsúlyozták az összes felekezettel szemben, és a felekezeti táborok helyett a *ragione di stato* követését, a vallást illetően pedig a szabad vallásgyakorlatot ajánlották. Az ezeket az elveket hirdetőket nevezték „politikusoknak". Nem csoda, hogy a tanácsosok elsápadtak, a nuncius pedig feldühödött.[28] Ferreri mindazonáltal biztosra vette, hogy a gróf orvossága – amivel nyilván arra céloz, hogy a megvesztegetésről elejtett szavai alkalomadtán eljuthatnak a császár fülébe is – megzavarja és megfékezi a tanácsost.

Ebben az összefüggésben érdemel figyelmet az idézett nunciusi levél egy újabb mondata, amely elárulja, hogy a gróf felbukkanása Prágában finoman szólva nem aratott osztatlan sikert: a császár, amikor meglátta az ablakból, megjegyezte, hogy a magyar követek (egy újabb városi követség) rossz néven fogják venni megjelenését és nyilvános mutatkozását, megjelenése az udvarban pedig még egyáltalán nem jelenti azt, hogy audienciát kap. Nyilván ezzel arra célzott, hogy Belgioioso felbukkanása ebben a kiélezett politikai helyzetben meglehetősen kínos. Az olasz grófra nem elsősorban a Coraduzzi korrumpálódását illető kijelentései miatt voltak dühösek az udvarban: Belgioioso ugyanis a protestáns és részben a katolikus részről is rázúduló vádak alól úgy próbálta magát tisztázni, hogy visszatámadt. Ferreri nuncius ugyancsak február 7-én kelt másik levelében a grófot idézve azt írja, hogy a császári biztosok zsarnoki fellépésükkel Erdélyben reménytelen helyzetbe sodorták Bocskait és a nemességet, és hogy a kassai ügy azért ütött ki balul, mert nem büntették meg az engedetlenség okozóját, aki ide (vagyis Prágába) jött és akit Coraduzzi a pártfogásába vett (miután 400 aranyat kapott tőle), így ő ezen felbátorodva visszatérése után jelt adott a lázadásra. Mindezt Belgioioso, saját bevallása szerint el kívánta mondani a császárnak is – aki mint láttuk, nem akarta fogadni –, akárcsak számos egyéb, a tanácsosaira nézve terhelő dolgot.[29] Ennek ismeretében nem csodálkozhatunk, hogy Bocatiuson (mert egyértelmű, hogy az utalás rá vonatkozik) személyesen

28 Lásd a 4. sz. iratot.

29 A nuncius harmadik, szintén február 7-én kelt levelében ugyanakkor az állt, hogy a gróf – éppen a tanácsosokra, és nyilván az egész rendkívül kényes és kínos szituációra való tekintettel – inkább visszatartja ezeket az információkat: „Il conte Belgioioso è assai afflitto perche si vede rinfacciare ch'egli habbia dato causa a questi moti: ma egli sa molto ben raccontare i disgusti che ha preteso il Buscai, e da che siano nati, e sa molte historie intorno a questo fatto, che tace per modestia." AAV Fondo Borghese, serie III, vol. 84A, fol. 226r. A gróf – igaz, már a felkelés kirobbanása után, 1604. december 11-én írt – levelében azt javasolta, hogy a császár engedjen a városok és a rendek követelésének, ellenkező esetben kiváltságaikat a vallásra hivatkozva fogják megvédeni. Lásd a 2. sz. iratot. II. Rudolf azonban, érthető módon, nem akarta megtenni ezt a súlyos presztízsveszteséggel járó lépést.

is bosszút akart állni, őt téve felelőssé, amiért magyarországi karrierje csúfos véget ért.[30]

Belgioioso népszerűtlenségét persze írhatjuk a Bocskai-felkelés számlájára, amennyiben a császári udvarban – de Mátyás főherceg bécsi udvarában is – kézenfekvőnek tűnt, hogy egy bűnbakot keressenek, ráadásul egy olyan olasz bűnbakot, aki egyértelműen szentszéki támogatással került hivatalába, tehát idegen volt. Ráadásul a gróf kellemetlenkedő bűnbakjelölt volt. Egyrészt irataiból fentebb láttuk, hogy írásbeli bizonyítékai voltak: egyértelmű utasításokat, parancsokat kapott protestáns ügyben, még ha ezek végrehajtásakor túl is lőtt a célon, vagy ahogyan Zehender jezsuita fejezte ki finoman magát, kissé buzgó volt, ami a célt tekintve bocsánatos bűn.[31] Másrészt néhány olyan információ is a birtokában volt, amely bevilágított az udvari kulisszák mögé.

Nem teljesen fedi ugyanis a valóságot, hogy a városi követek követjárása teljesen eredménytelen és hiábavaló volt, máskülönben aligha írhatta volna le Belgioioso, hogy Bocatiussal az élen június derekán azzal az örömteli hírrel érkeztek Kassára (őt pedig, aki éppen Váradról érkezett vissza, azzal a meglepő állítással szembesítették), hogy Prágában sikerült kieszközölniük a szabad vallásgyakorlatot.[32] Ezt a gróf július 8-i levelében olvashatjuk, amelyet szó szerint idéz a császárnak írt jelentésében is.[33] De nemcsak ez történt: ha hihetünk neki, a kassaiak meglehetősen erőszakosan léptek fel, mindenesetre viselkedésük miatt tanácsosabbnak látta, hogy a vezetése alatt álló hetven német katonával garantálja az egri káptalan biztonságát. A feszültségre és az elharapózó pánikra jellemző, hogy ugyanebben a levelében a gróf állítása szerint alaptalanul terjedt el annak a híre, hogy az általa a török miatt Szikszóra rendelt hajdúkat és rácokat valójában a város ellen akarja felhasználni.[34] A februárban megszakadó levelek tehát nem véletlenül folytatódnak több hónapnyi szünet után éppen júliustól. Nem csoda, hogy Belgioioso teljesen összezavarodott: neki valóban egyértelmű császári mandátumai voltak a kassai székesegyház elvéte-

30 Ehhez még érdemes hozzátenni az *Occasio belli in Hungaria* állítását, amely szerint a városok Bocatiust küldték el a hajdúkhoz, akiknek Belgioioso éppen kifizette a zsoldját, azzal az állítással, hogy nem a török, hanem a városok ellen akarják őket felhasználni. WEBER, „Adalékok…", 36. A Belgioioso-jelentés követet nem, csak egy, a nevében hamisított levelet említ, amelynek tartalma az volt, hogy aki nem akar pápista lenni, azt ő ki fogja irtani. BENDA és KENÉZ, „Barbiano gróf jelentése…", 26.

31 Lásd Zehender levelét a gróf buzgalmáról: BALÁZS et al., kiad., *Jezsuita okmánytár*…, I/1, n. 258.

32 „…il giudice e gli altri diputati, che furno costi erano arrviati qua et che si come son stato avisato per lettere cosi in effecto trovai, che al loro arrivo diedero speranza al popolo di libertà di conscienza…" PAULINYI, „Iratok…", 76.

33 Belgioioso július 9-én kelt levelét Ferreri nuncius már tíz nappal később Rómába írt levelében referálta. Ezt a sietséget nyilván a levélben foglaltak indokolták. KRISTEN, ed. *Epistulae et acta*…, 294.

34 PAULINYI, „Iratok…", 78.

lére, javainak a katolikus egyháznak (az egri káptalannak) való visszaszolgáltatására, valamint a protestáns vallásgyakorlat minden formájának betiltására.[35] A kassai követek állítása hazaérkezésük után viszont ellentmondott mindennek: nyilván Coraduzzi szóbeli ígéretére hivatkoztak, amire a nuncius levele is utalt, aki a tanácsos lépéseiből arra következtethetett, hogy Belgioioso értesülései pontosak. Egyetlen szépséghibája a dolognak az volt, hogy ennek az uralkodói kegynek semmiféle írásos bizonyítékát nem tudták felmutatni, sőt, a Paulinyi által közölt iratok között egy éppen ellenkező értelmű iratot találunk. Rudolfnak egy Mátyás főherceghez írott levelében (július 12. dátummal) ugyanis az áll, hogy a vallás ügyében további intézkedésig a legutóbbi országgyűlés végzései az irányadóak.[36] Márpedig ez nem az 1597. évi törvény, amelyre januárban a követek hivatkoztak, hanem az 1604. évi, pontosabban annak hírhedt 22. artikulusa volt.

Az előállt helyzet kétségtelenül igen bonyolult volt: egyik részről adottak voltak a világos és egyértelmű császári akaratnyilvánítások, másrészről az a szóbeli ígéret, amelyet Bocatius és társai Coraduzzitól, illetve közvetve talán magától a császártól kaptak. Nehezen hihető, hogy az alkancellár és titkos tanácsos egy ilyen horderejű ügyben ilyen merész megnyilatkozást mert volna megengedni magának, ha nem érzett volna maga mögött némi támogatást. A nuncius levelezése, amint fentebb utaltam rá, fényt vett a szövevényes udvari viszonyokra: a hosszabban idézett február 7-i levélben Coraduzzi mellett felbukkan San Clemente spanyol követ, Friedrich Fürstenberg főudvarmester és a mindenható kegyenc, Philipp Lang alakja is. Ugyanezen a napon írt másik levelében ez a lista bővül Barvitius titkárral, valamint két katonával, Adolf Althannal és Christoph Russwurmmal.[37] Igen tanulságos, milyen kontextusban szerepelnek, nemcsak ebben a két levélben, hanem a levelezésben általában. Coraduzzinak a vesztegetés mellett azt rótták fel Rómában, hogy támogatja Cesare d'Estét, aki Alfonso ferrarai herceg Róma által el nem ismert, törvénytelen fia volt, és aki a herceg halála után 1598-ban fegyveresen foglalta el Ferrarát. Mivel a hercegség birodalmi hűbér (is) volt, Prágában igencsak zokon vették ezt a lépést. Cesare végül az örökségéből legalább Sassuolo hercegségét próbálta megmenteni, és ebben élvezte Coraduzzi támogatását – amit azonban Rómában nehezményeztek, mert az említett vitatott örökösödés miatt a pápaság is igényt tartott a területre.[38]

35 Hozzá kell azonban tennünk, hogy a város élelmiszerellátásának alapját képező 28 falu elvételére, amelyet a polgárok engedetlensége miatt határozott el, nem volt egyértelmű parancsa. Vagy legalábbis ilyen nem maradt ránk.

36 Paulinyi, „Iratok...", 81.

37 Lásd az 5. sz. iratot.

38 Kristen, ed., *Epistulae et acta*..., 189–190, 202, 203, 219, 309.

Fürstenberg gróf – amellett, hogy ellentétei voltak Langgal, akit a szerencsinek nevezett kiáltvány is a prágai főkolomposok közé sorolt –,[39] a leginkább azzal vonta magára az olasz párt, illetve Róma neheztelését, hogy támogatta Zacharias Geizkoffler birodalmi fillérmesteri minőségben való alkalmazását. Geizkoffler kálvinista volt, márpedig a Szentszék véleménye szerint a háború sikertelenségének egyik oka az eretnekek nem megfelelő hozzáállása volt: sorolhatjuk a példákat, Hardegg és Paradeiser győri és kanizsai főkapitányok, akiket a várak feladása miatt kivégeztek, mindketten protestánsok voltak. Az eretnekeknek a pénzügyekhez való odaengedése a Szentszék szerint nemcsak a szabotázs veszélyével járt, hanem azzal is fenyegetett, hogy azok ellopják a pénzt, többek közt a pápai segélypénzeket. A nuncius így elégedetten írta haza június 12-én, hogy Geizkofflert végre sikerült elmozdítani a beosztásából.

Hasonló gyanú fogalmazódott meg Althannal szemben, akinek a nevéhez pedig a *Militia Christiana* megalapítása fűződik. Őt egyik beosztottja miatt, akinek a regimentje fellázadt, Prágába rendelték, ahol a nuncius szerint három napon keresztül napi három órában számoltatták el.[40] Ezeket a gyanúsítgatásokat, vádakat annak függvényében kell értékelnünk, hogy a császári kormányzat 1604. márciusban újra, immáron sokadszorra Rómához kényszerült fordulni, hogy segélyt eszközöljön ki a háború folytatása érdekében. Erre némi kéretés után Róma hajlandónak mutatkozott, de természetesen cserébe feltételeket szabott, és ezek egyike volt a szigorú pénzügyi elszámolás. A fent említett okok miatt azt is elvárták, hogy a protestánsok száma is csökkenjen az adminisztrációban. Ugyanakkor ne feledjük, a felsorolt személyek mind jó katolikusnak számítottak, mint ahogy katolikus volt Christoph Russwurm is, aki a többiek közül nem a protestánsok támogatásával, hanem olaszgyűlöletével tűnt ki. Nem akart engedelmeskedni Ferrante Gonzagának, meggyűlt a baja Bastával, aki szintén nem akart vele szolgálni, és vesztét is egy olasz okozta, éppen Belgioioso testvére, Francesco, aki Prágában testvére összekötőjeként tevékenykedett. Russwurm egy nézeteltérés során megölte, őt viszont a vizsgálat bűnösnek találta és halálra ítélte. Megjegyzendő, hogy Russwurmnak nem ez volt

39 Lásd SINKOVICS István, ed., *Magyar történeti szöveggyűjtemény II/1–2*. (Budapest: Tankönyvkiadó, 1968), 1:289.

40 KRISTEN, ed., *Epistulae et acta*..., 149–150. Nem csoda, hogy a császári részről a törökkel folytatott béketárgyalásokat is vezető Althan a pénzhiányra hivatkozva a felmentését kérte az esztergomi parancsnoki poszt alól. A nuncius azt kérte, ne távozzon rögtön, mert ellenkező esetben a protestáns Seifried Kollonitschot, aki egyébként a magyarországi katolicizmus első számú védelmezőjének, Forgách Ferenc kancellárnak az egyik legnagyobb ellensége volt, fogják odahelyezni. AAV Fondo Borghese, serie III, vol. 84A, fol. 67rv. Ez azonban nem okvetlenül jelentette kegyvesztettségét, amit az is bizonyít, hogy 1610-ben birodalmi grófi címet kapott, illetve hogy később diplomáciai feladatokkal is megbízták Erdélybe és a Portára. A jezsuiták egyik magyarországi pártfogója volt.

az első olaszok sérelmére elkövetett véres tette: két évvel korábban, 1602-ben egy Girolamo Dentici nevű, Mátyás udvarában igen jó kapcsolatokkal rendelkező nápolyi nemesembert ölt meg a saját(!) házában.[41]

A neveknek ez a rövid és felületes áttekintése remélhetőleg arra elegendő, hogy lássuk: a császári udvaron belüli hatalmi harcok egyik indikátora éppen a vallás volt. Teljes mértékben érthető, hogy Coraduzzi azt javasolta, hogy a Habsburg birodalom fennmaradása érdekében a császár tartson egyforma távolságot mindegyik felekezettel szemben, és politikájában is az állam és ne az egyházi állam érdekeit nézze. Erre volt példa Sassuolo esete. Ez a gondolkodásmód lehet a nyitja a felső-magyarországi városok követeivel szemben tanúsított viselkedésének, amelyet a protestáns közvélemény, majd nyomában a történeti hagyomány másképpen értelmezett. Nyilván ezzel van összefüggésben az is, hogy – amint azt Károlyi megjegyezte – a tanácsos a katolicizmus érdekeit is a törvények betartásával, ugyanakkor adminisztratív eszközöket alkalmazva, a törvénykezési szüneteket kihasználva, tehát végső soron az erőszak egy formáját bevetve gondolta érvényesíteni. Így megmagyarázhatóvá válik a „jó katolikus úr" pálfordulása is.

Ferreri leveleiben felbukkan még egy név, ami rávilágít a katolikusok érdekeit érvényesítő vallásügyi szabályozás körüli problémáknak egy másik aspektusára. Mindkét többször idézett február 7-i levelében felbukkan Báthory Zsigmond neve is. Báthory az 1600-as évek elejétől kezdve igen fordulatos események sűrűjében találhatta magát. 1601, 1602 és 1603-ban régi-új trónkövetelőként lépett fel hol erdélyi, hol török-tatár, hol lengyel támogatást tudva maga mögött. Ezek közül azonban volt még egy, amelyik rendre kimarad a felsorolásból. A Szentszék számára 1597-es lemondása ellenére Erdély igazi fejedelme Báthory Zsigmond volt és maradt. Személyét tulajdonképpen soha nem ejtették, Báthory András előtérbe kerülése is csupán egy rövid intermezzónak bizonyult; amikor éppen nem támogatták nyíltan, akkor annak az volt az oka, hogy az események hatására ügye ad acta került. De amint a politikai helyzet úgy alakult, a nunciusok rögtön előhozakodtak a nevével. Így történt ez 1605-ben is. Ennek oka teljesen világosan Bocskai személyében, illetve a Bocskai-felkelésben jelölhető meg. A fentiek fényében talán nem meglepő, hogy a császári udvarban többek közt éppen Coraduzzi volt az, aki az ügyet a császár részéről képviselte.[42]

41 AAV Fondo Borghese, serie III, vol. 88D, fol. 97r.

42 Lásd a nuncius 1605. augusztus 12-ei és november 5-ei leveleit. Az elsőt AAV Fondo Borghese, serie I, vol. 926, fol. 175v–176r, a másikat lásd Kruppa, kiad., *Erdély és a Szentszék... II*, n. 89. Ehhez lásd még Erminio Valenti június 26-ai levelét Ferrerinek. Uo., n. 88. 1599-ben Filippo Spinelli prágai pápai nuncius Trautsonnak és Coraduzzinak kifejtette, hogy a császár számára a legolcsóbb („...con molto minore spesa di quella che sua maestà fa per acquistare...") Báthory trónra juttatása. 1605-ben

A nuncius tehát Báthory Zsigmond nevét is megemlítette, nem teljesen világos kontextusban. Belgioioso és Coraduzzi történetének ismertetése után ugyanis Ferreri úgy folytatja jelentését, hogy most már véget fog vetni a körülményeskedésnek és finomkodásnak, mert ezt a szegény fejedelmet és vele a vallást szabályosan elárulták. Majd az udvari emberek, Lang és Fürstenberg viszálykodásának ecsetelése után néhány sorral lejjebb, a levél végén azt olvassuk, hogy a császár utasítást adott a Báthory irányában tanúsítandó megfelelő bánásmódra. Bizonyos, hogy a „principe" kifejezés Báthoryra vonatkozik, viszont nem teljesen világos, hogy a nuncius levelében miért ebben a kontextusban ír róla. Hogyan kapcsolódik ide, ráadásul a vallásával együtt, a Csehországban tartózkodó Báthory Zsigmond ügye, akit ekkor nem utolsó sorban szentszéki kezdeményezésre, újra lehetséges erdélyi fejedelemként kezdtek emlegetni? Az figyelemre méltó, hogy a nuncius ugyanezen a napon írott többi levelében az erdélyi események, Basta kormányzása és a Bocskai-felkelés szintén egymással szoros összefüggésben szerepelnek.[43]

Rómában az Államtitkárságon és Prágában az udvarnak a szentszéki politikai vonalvezetést magáévá tévő tagjai pontosan tudták azt, amire Belgioioso is utalt a jelentésében, hogy az erdélyiek még 1605 elején sem fogadták el uruknak Bocskait, akit az 1594. évi véres leszámolások és a háborúba való belépés fő felelősének tartottak. Vele szemben a magát többszörösen lejáratott Báthory Zsigmondot – nem a személyét, hanem a nevét övező tisztelet miatt – még mindig inkább elfogadták. Ebben minden bizonnyal nagy súllyal esett latba, hogy minden kegyetlensége, és a radikális reformáció képviselőinek éles és jogos kritikája ellenére mégis csak Báthory szabályozta először törvényileg a négy erdélyi felekezet vallásszabadságát, amely ebben a formájában – ahogyan arra az újabb kutatások felhívják a figyelmet – kétségtelenül a 16. századi vallási tolerancia világosabb és a János Zsigmond korabelinél igazságosabb megfogalmazása volt.[44] Ugyanakkor a négy bevett vallás gyakorla-

a régi császári kegyencek közül egyedül Coraduzzi élvezte még a császár bizalmát, a másik kettő, Trautson és Rumpf ekkorra kegyvesztettek lettek. Az idézethez lásd KRUPPA, kiad., *Erdély és a Szentszék…II*, n. 37a/2. jegyzetet.

43 Ugyanezen a napon számol be arról, hogy járt nála Marietti jezsuita, aki ekkor a fejedelem gyóntatója, és diplomáciai jellegű ügyeinek intézője volt. Részleteket későbbre ígért. AAV Fondo Borghese, serie III, vol. 84A, fol. 225v. Ugyanitt megtaláljuk több példányban Bocskai követeléseinek listáját (*Capitula praetensionum Bottschaii*, uo., fol. 136r, 168v), illetve Basta híradását arról (szintén még ugyanerről a napról), hogy a felkelők három legfontosabb követelése az amnesztia, a vallásszabadság, és a privilégiumok biztosítása. Uo. fol. 221r.

44 Az antitrinitáriusok egyáltalán nem voltak meggyőződve arról, hogy ezt az eredményt Bocskai tiszteletben fogja tartani. Amikor 1605-ben Kassán megkeresték Bocskait a szentháromságtagadók vallásszabadsága ügyében, hogy tudniillik a magyarországi törvények közé illesszék bele az ő felekezetüket is (attól tartottak ugyanis, hogy ha erre nem kerül sor, akkor veszélybe kerül a négy *recepta religio* Erdélyben), egyértelmű elutasítással találkoztak. Ez lehetett az egyik fő oka annak, hogy a

tának egyértelmű, nem a patronátusi jogban gyökerező, és nem is a lutheri *sola fide* tanát, hanem az államérdeket szem előtt tartó szabályozása felvetette annak a veszélyét, hogy a Magyar Királyságban az erdélyi szabályozásról fognak példát venni, de úgy, hogy a katolikuson kívül csak a kálvini és a lutheri felekezet szabad gyakorlatát emelik be az ország törvényeibe. Úgy tűnik, az erdélyi rendek a bigott katolikus Báthory személyében garanciát láttak az 1595. évi, saját maga által hozatott törvények tiszteletben tartására. A lényeg azonban itt most nem is a felekezetek számában, hanem a szabályozás új, modern elvében, valamint a kényes politikai szituációban rejlett.

Fordítva, katolikus szempontból még egyértelműbb volt a buzgó katolikus Báthory Zsigmond újabb erdélyi fejedelemségének támogatása. Ha sikerült volna Erdélyt újfent az ő pártjára vonni (és ez elé várhatóan a szultán sem gördített volna akadályokat, amivel tisztában voltak Bécsben, Prágában, de Rómában is), akkor Bocskai és a felkelők nehéz helyzetbe kerültek volna, hisz egyedül Felső-Magyarország nem lett volna elegendő támaszuk a harc folytatására. Ha viszont a császár a Coraduzzi-féle javaslatot támogatta volna, akkor egy német birodalmi, és – hogy egy időben és a formában közelebb álló példát is idézzünk – egy a franciaországihoz hasonló vallásügyi helyzet állhatott volna elő. A felső-magyarországi városok egyik 1605. januári iratukban konkrétan hivatkoztak az augsburgi vallásbékére.[45] A kézenfekvő francia példára, az 1598. évi nantesi ediktumra a bécsi béke vonatkozásában Tóth István György hívta fel a figyelmet.[46] Nyilvánvaló, hogy a Szentszék, illetve a spanyol párt és az ő bécsi és prágai udvari híveik számára ez volt a legrosszabb forgatókönyv, de ezzel reményeik szerint rá tudták volna kényszeríteni Bocskait, hogy álljon el a *libertà di coscienza* állhatatos követelésétől, és elégedjen meg az eddig szokásos szabályozással (*ius patronatus*). A Szentszék tehát vallásügyi szempontból a maga részéről figyelemre méltó rugalmasságot elárulva szintén a *ragione di stato*t követte, csak éppen a pápai állam *ragione di stato*ját. De ez egyúttal garanciát jelenthetett a túlélésre a rendkívül súlyos helyzetbe került magyarországi katolicizmus számára is. Erdélyben viszont, ahol a katolikus ügy még rosszabbul

medgyesi országgyűlés nem volt hajlandó megszavazni a jezsuiták kitiltását az országból, amelyre végül Bocskai parancsára került csak sor. Lásd Kruppa Tamás, „Giovanni Argenti jezsuita az erdélyi ügyekről. A Defensio Societatis Jesu és az 1605. évi medgyesi országgyűlés", in *Magyarország és a Római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században*, szerk. Tusor Péter, Szovák Kornél és Fedeles Tamás, Collectanea Vaticana Hungariae I/15 (Budapest–Róma: MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2017), 187–200.

45 Paulinyi, „Iratok...", 41.

46 Tóth István György, „Bocskai István és a katolikus egyház", *Történelmi Szemle* 47, 1–2. sz. (2005): 1–15, különösen 2–4.

állt, egyértelmű törvényi garancia védte a katolikus hitet, a *libertà di coscienza* alkalmazása előnyt jelentett a katolikusok számára. Éppen az az elv, amelyet egyébként Róma mindenütt máshol Európában hevesen támadott, mert a felekezetek egyenjogúsításában a katolicizmus végső romlásának fenyegetését látta.

Összefoglalás

A fentebb idézett iratok ráirányítják a figyelmünket arra, hogy a császári kormányzat nem volt egységes a vallásügy rendezését, illetve a magyar rendi privilégiumok ügyét illetően. Erre már Károlyi is felhívja a figyelmet a 22. artikulus megszületése kapcsán, hogy tudniillik Bécs és Prága véleménye eltért a vallásügy rendezése kérdésében: míg az előző megengedhetőnek tartotta, hogy ebben a kényes kérdésben önkényesen betoldott cikkelyekkel járjanak el, az utóbbi a törvényes formákat betartva a megyéknek, városoknak küldött királyi leiratok, parancsok által kívánta végső soron ugyanezt elérni. Coraduzzi talán ez utóbbi híve volt, de úgy tűnik, például a 22. artikulust végül becikkelyező magyar kancelláriai titkár, Tiburtius Himmelreich is közéjük tartozott eredetileg.[47]

Belgioioso szerepét a Bocskai-felkelés okai közt szereplő, és annak mintegy előjátékát képező felső-magyarországi templomfoglalásokban annak a többszörös törésvonalnak a figyelembevételével érdemes szemlélnünk, amely Bécs és Prága között, valamint a császári udvaron belül húzódott meg. Ezek egy része régi keletű és személyes természetű volt (*Bruderzwist*). A másik törésvonal a vallásügyi intézkedések kapcsán tárult fel: a protestánsok elleni fellépést illető különbség nemcsak – amint azt már Károlyi is észrevette – a módszerekben, hanem úgy tűnik, koncepcionálisan is megragadható. Ha ugyanis hihetünk a nuncius szavainak, Coraduzzi tanácsos (és ebben nyilván nem volt egyedül) a vallás kérdését nem az egyház, hanem az államérdek szempontjából kívánta kezelni, pragmatikus hozzáállást mutatva. Ezzel viszont úgy tűnik, felbátorította és további harcra tüzelte az ügyük érdekében a császári udvart, a pozsonyi országgyűlést, valamint a gálszécsi részgyűlést felkereső és fellármázó felső-magyarországi

47 KÁROLYI, *Néhány történelmi tanulmány*..., 218. A képet árnyalja, hogy fiát, Georgot, aki a jezsuiták által alapított vágsellyei Mária Kongregáció tagja volt, Rómába, a Collegium Germanicum et Hungaricumba küldte tanulni, ahol megkülönböztetett figyelemben részesült. BALÁZS et al., kiad., *Jezsuita okmánytár*..., I/1 253, 329, 338–341. Ez inkább arra utal, hogy a titkár a keményvonalas fellépés híve volt; de az is lehet, hogy ez a figyelem utólagos, és apjának a 22. artikulus megszületésében játszott szerepének szólt.

városokat.[48] A végrehajtó hatalmat pedig elbizonytalanították az udvarból hol írott, hol íratlan formában érkező és egymásnak ellentmondó jelzések.

A keményebb fellépés képviselője volt Prágában Ferreri pápai nuncius, valamint az ügyben általa említett San Clemente spanyol követ, akiknek a Magyar Tanács katolikus tagjai ajánlkoztak partnerül. A gyakorlatban ez a klérust jelentette, mivel tudomásom szerint ekkor a grémiumban két személyt leszámítva ők tartoztak a régi vallás követői közé. A végrehajtó hatalom részéről ugyanezt az irányvonalat képviselte Belgioioso gróf is: a Szentszék érdekeltségét mutatják azok a buzdító brévék, amelyeket VIII. Kelemen küldött az ügyben érdekelt egyházi és világi személyeknek.[49] Ennek kapcsán újra hangsúlyozzuk, hogy Belgioioso fellépése nem volt előzmények nélküli: elődjét, Ferrante Gonzagát hasonló feladattal küldték Kassára, de ennyire kemény fellépésre nem kapott felhatalmazást. Ennek kapcsán újra hangsúlyozzuk, hogy Belgioioso távozásának egyik oka már Gonzaga távozásában is közrejátszott, ami egy újabb törésvonal, a Szentszék által is támogatott olaszok, valamint a németek között feszülő nemzeti/etnikai konfliktusé.[50]

48 Ezzel szemben a névtelen feljegyzés azt állítja, hogy Bocatiusék császár elé jutását Ferreri nuncius, Coraduzzi és Himmelreich együttes erővel akadályozták meg, illetve hogy dolgavégezetlenül kellett hazamenniük. Ez, mint láttuk, nem egészen így történt. Weber, „Adalékok…", 34.

49 AAV Arm. XLIV, vol. 56, fol. 79v–80v, 279rv, 334rv.

50 Ténykedéséről lásd Kruppa, „Tervek…", 281–308.

IRATOK

1. Giovanni Giacomo Belgioioso császári generális II. Rudolf császárnak (1604. december 5. Szepesváralja)

Az okokról, amely miatt Szepesvárába szorult, ebből a leveléből, a Bocskai-lázadás eseményeiről pedig a hozzá csatolt jelentésből tájékozódhat. A vár birtokosának (Thurzó Kristóf) köszönhetően a városok nyugton maradtak, a hajdúk pedig nem nyomultak előre egészen Pozsonyig. Rajta kívül csupán néhány ember követte a várba egy kevés katonasággal és parasztttal, akik azonban naponta szökdöstek. Az ellenség 22 napig ostromolta a várat, amely nem volt kellőképpen felszerelve. Hála Thurzónak, aki nem hallgatott a megadást javasló tanácsokra, a hajdúk négy ágyú hátrahagyásával elvonultak. Ezután rögtön fegyverbe hívta a városokat, illetve Sáros és Szepes vármegyéket. Kéri, hogy vegye tekintetbe, ő minden tőle telhetőt megtett, de nem rajta múlt, hogy a dolgok idáig fajultak. Elvesztette az összes holmiját. A Kassa környékére érkezett Bastától vár híreket, illetve további feladatokat.

Milano Archivio Storico, Museo Trivulziana, Fondo Belgiojoso, cart. 115, n. 179. Egykorú másolat.

A sua maesta

Le cause che mi obligorno a retirarmi in questo castello Vostra Maesta sarà stata grata de intenderle per dargli mie lettere, et hora con la sua benignita si compiacerà di vederlo per la relatione qui inclusa nella quale raconta a Vostra Maesta puramente il successo della ribellione de Busckay solo diro a Vostra Maesta che convene per il servitio suo stando il stato delle cose che io mi mettesi in questo castello perche essendo situato in mezo delle citta libere sustentandolo alla devotione di Vostra Maesta come in effetto trovar il padron di esso disposto ad essere fedelle et spendere la vita e la robba in servitio di Vostra Maesta, si veniva anco a tener in freno le citta, et perche questo sessevano i comitati, oltra che volendo gli aiduchi assediar questo loco, per espugnarlo se gli levava il corso da loro pensato di avanzarsi fino a Possonia, come Boschay haveva assicurato li comitati et dattolo intentione di voler fare et facilmente li poteva succedere. Et se bene non

potei ridur nissuno a volere intrare in questo loco meco per diffenderlo, ecceto che Sennay Pancratio, la cui presentia giovo assai per li matuire consigli datti a questo cavalliere, il conte Dampier, Leka aga et Marco vaida et parte delli soldati della mia compagnia con alcuni pochi paesani soggeti di questo cavaliero che però giornalmente se ne fuggivano. Non per cio pensai di abbandonarlo, ma fino all'ultimo spirito diffenderlo, con cio che gli nemici con il continui batter di vinti doi giorni mi havessero danegiato in modo che a penna per la poca gente, e poco comodo delle cose necessarie hebbi essendomi anco riduto a non haver piu che si picioli tonelli(?) di polvere potuto rimediarli. Ha piaciuto a Dio che questo cavaliere giovine, et di nissuna esperientia si sia mantenuto nella fede di Vostra Maesta saldissimo, non vacilando come alcuni altri hanno fatto, ne bastando le sugestioni de alcuni suoi servitori che procuravano di divertirli l'animo, per levarlo da quei pericolo che per loro interesse dubitavano, gli quali per conservare nella medesma fedelta dil padrone con presenti, et promesse ho guadagnato la bona volonta la qual cosa fu di sommo momento, et finalmente a primo di questo si siano levati gli aiduchi dell'assedio, a quali se li é fatto lasciare adietro quatro pezzi d'artellaria, oltra quelli che se li sono mentre batevano da nostri descavalcati et quando havessi hauto qui gente se gli saria fatto molto piu danno non havendo però lasciato di fargliene alcuno. Ho subito chiamato all'insurettione li comitati di Saaros e Scepusio per vedere con gli altri et le citta libere di far quanto si potrà, et conviene al servitio di Vostra Maesta nel quale ho fatto quanto un divoto vassallo, el fidel servitore deve, se bene dalla iniquita della fortuna, mi è stato levato il poter fare, quelli progressi, che sempre ho desiderato. Supplico humilmente Vostra Maesta di comandare che delle mie actioni la ne sia informata accio possi Vostra Maesta con la sua benignità conoscere, se con quelle io ho complito a quanto sto obligato. Non havendo altra mira che il servitio di Vostra Maesta non stimarlo di aventurara la vita e perderla come ho fatto la robba nel svaligio fatto di essa dalli aiduchi nella mia la[...] et nel camino di mia moglie di quanto seco haveva. Ho che il conte Giorgio Basta sia con l'esercito di Vostra Maesta arrivato presso di Cassovia, aspeto aviso da lui, accio che mi possi seco congionger per fare quello che conviene al cesareo servitio di Vostra Maesta, fra tanto con questi comitati, et le citta libere, pigliero quelli espedienti che sarano piu necessarii de quali ne faro a Vostra maesta reguaglio a chi con ogni maggior humilta me inchino.

A Vostra Maesta a 5 di Dicembre 1604 di castello di Scepusio

2. Giovanni Giacomo Belgioioso Bartholomäeus Pezzen császári tanácsosnak (1604. december 11. Eperjes)

Szepesről írt a császárnak és a címzettnek, hogy a hajdúk felhagytak az ostrommal. Utána Eperjesre jött. A városok egy egyezségről tárgyalnak, amelynek másolatát elküldi, és amelyből világosan kiderül, hogy az abban foglaltaknak nem volt okozója, mivel akkor még nem volt generális. Basta próbálta vigasztalni. Nemcsak az eretnekek viseltetnek vele szemben a vallás miatt indokolatlan gyűlölettel, hanem a hadsereg egyes szintén eretnek vezetői is táplálják ezt, jóllehet ártatlan és csupán őfelsége parancsait hajtotta végre. Az elküldött jelentésből kiderül, hogy a lázadók ürügyként nemcsak a katolikus egyház bevitelét Kassára, és (az egyházuk) javainak elvételét hozták fel, illetve hogy ugyanerre tettek kísérletet a környező településeken, hanem legfőképpen a legutóbbi pozsonyi országgyűlés őfelsége által hozott cikkelyét jelölték meg a lázadás okaként. Ezt a cikkelyt soha nem akarták elfogadni a vármegyék, mert törvénytelennek tartották. Emellett a hadba vonulásról, az adókról, a robotról hozott országgyűlési végzéseket sem akarták végrehajtani. Hivatalosan tiltakoztak a főbíró, a Magyar és a Szepesi Kamara előtt. E célból összegyűltek Nagyidán és megpróbálták ecsedi Báthory Istvánt a maguk pártjára vonni, de mivel látták, hogy ő nem tartja erre alkalmasnak sem az időpontot, sem a módot, Bocskaihoz fordultak. Éppen ezért megfontolandó, hogy a császár elfogadja a szabad királyi városok, de leginkább a rendek kéréseit, nehogy a vallásra hivatkozva próbálják kiváltságaikat megvédelmezni. Vallása és a császár szolgálata miatt érték a megpróbáltatások, amelyeket meg kell ismernie az egész világnak. Bízik abban, hogy a címzett és Barvitius megfelelően tájékoztatni fogják a császárt, és megvédik az őt ért támadásoktól. Másoktól eltérően ő nem menekült el, hanem Szepes várába húzódva kitartott, amellyel megakadályozta, hogy az ellenség Pozsonyra támadjon. A zsákai tiszttartónak ígért 10 ezer tallért, és bár az ügylet az események miatt nem valósult meg, újra meg fogja próbálni. Ajánlja Sennyei Pongrácot. Küldeni fog egy feljegyzést a császár számára a tennivalókról.

Milano Archivio Storico, Museo Trivulziana, Fondo Belgiojoso, cart. 115, n. 186. Eredeti.

Illustrissimo signor mio osservandissimo

Di Scepusio scrissi a sua maesta,[51] et a Vostra Signoria Illustrissima, come li aiduchi havevano levato l'assedio di quel loco, et che m'incaminava a questa volta, per trovar il conte Basta cosi feci, et arrivai avanti hieri a questi borghi ne quali egli era alloggiato, et trovai, che gli commossi delle citta libere, tratavano seco gli capitoli, che per la coppia che a sua maesta mando Vostra Signoria Illustrissima vederà. della quale tratatione, non ne fui fatto parteccipe, come se io, non fossi generale di questa provintia, di che me ne dolsi, con il conte Basta, et da lui mi fu risposo, che per mancamento di memoria, non si fece. Non solo questi heretici, spinti dall'odio, che senza raggione mi tengono per il rancore della sua religione, mi atraversano, ma anco sono fomentati da alcuni capi di questo esercito, proffessori della sua medesma religione, onde inocentemente son caricato di quelle cose, che Iddio, et il mondo desapassionato può chiaramente conoscere, che sono sincere et honorate, dipendente solo per effectuare il comandamento di sua maesta come son obligato.

Per la relatione che mandai a sua maestà si può comprendere, che il magior fondamento preso da questi ribelli per pretesto della loro ribellione, è stata la riformatione della religione, la quale, non consiste solamente nel esser stata tolta la chiesa alla città di Cassovia, o sequestrati li loro benni, e tentato il medesimo nelle altre ville franche, ma principalmente nel articolo da sua maesta ultimamente nella dieta, di Possonia posto, appresso all'altre constitutioni del regno. Questo non volsero mai ricever gli comitati, per sua causa non conoscere legitima alcun'altro che in quest'anno era stato da gli ordeni del regno concluso, manco eseguire, o quelli dell'insurectione o delle contributioni dicali, lavori gratuiti somministratione de cavalli per l'arteglieria, o alcun'altro. Questi protestorno publicamente, avanti il giudice, la camera del regno, e di Scepusio. Per questa causa fecero alcuna congregatione in Naghida, cercando di tirar Bathory per capo, è protectore. Ma vedendo lui, non voler in alcun modo acconsentire intrometersi in tal facenda, anci cercando lui piu tosto di persuaderli non esse ne tempo, ne comoditá all'hora di tal tratatione, e che Boschkay si mostrava piu pronto a cose nove, si rissolsero di chiamando per capo, ciò che riusci nel modo che si vede. Conveneria adonque non solo appresso a queste città libere le quali con poca difficoltà si accommoderiano, di accetare qual si voglia conditioni da sua maesta. Ma principalmente con tutti gli stati, et ordeni di questo regno, cercar modo, di levar ogni oppinione, che sua maesta vogli impedire alcuno di

51 Lásd a következő iratot.

loro, nella sua religione, anci diffenderli ne i loro privilegii, e darli sopra di ciò assicuration sufficiente. A nissun huomo dil mondo poteva occorrere piu strana fortuna di quella che a me è occorso, et quando sia per la religione cattolica, dó per molto ben impiegato qual si voglia disturbo, e danno, che ne ricevi, aggiongendovisi poi l'esser stato esecutore delli ordeni di sua maesta, la cui benignita vorrei che fosse informata delle mie actioni, acciò che sua maesta istessa, et il mondo tutto conoscese essere recte, et da honorato cavaliero come ho professato tutti li giorni di mia vita. Io tengo maggiori signori et amici che Vostra Signoria Illustrissima et il signor Barvitio[52] in quelli confido, che con la raggione della giustitia, informarano sua maesta et mi sarano scudo, contra le persecutioni de malignio, et appassionati a me non preme nissun altra cosa che l'honor mio, ce del resto poco m'importa piu una fortuna, che l'altra so bene che io non poteva far piu di quello che ho fatto, non uscendo della provintia a me raccomandata, come altri, et mettendomi nel castello di Scepusio, loco quantonqui stimato in espugnabile da potersi con facilita prendere, non dico la parte di sopra, ma gli recinti, e basse corti, da quali chi n'è patrone può battere, e tormentare la parte alta, e se gli leva l'acqua, senza la quale è impossibil longamente ressistere, et oltra l'haver io con l'agiuto d'Iddio diffetto quel loco, ho anco datto causa all'inimico di restar occupato, è lasciar di proseguir il camino da lui proposto, di andarsene fino a Possonia, il danno che cio haveria causato, lo lascio giudicare a Vostra Signoria Illustrissima, alla quale supplico essermi protectore, dil modo che mi confido della sua bontà, et come me lo significà con la sua delli 5 del passato, che ho ricevuto qui, nella quale mi raccomanda la liberatione del signor collonello dil quale ho inteso quanto per l'altra mia ho significato a Vostra Signoria Illustrissima. Fin da Varadino haveva cominciato a negotiare con un fratello dil provisore di Sanka,[53] è promessogli dieci mille taleri, però per gli acidenti doppo i occorsi cessò la pratica quella che potrò di novo tentare, creda Vostra Signoria Illusstrisisma che non la lascierò. ancor che mi costassi del sangue proprio, e staro atento bascio mille volte le mani a Vostra Signoria Illustrissima del favore che mi fa con la sua protestione, di che ne sono piu che certo, havendomelo anco il dottor Massarengo significato.

Mi rallegro che sua maesta cesarea vogli benignamente far mercede a Sennay Pancratio,[54] perche li servitii e fedeltà sua lo fanno meritevole come a gli altri, de

52 Johann Anton Barwitz a Titkos Tanács titkára (1600–1608) később titkos tanácsos (1608–1612).

53 Valószínűleg Zsáka (Bihar vármegye), ide vitette Bocskai a kincseit. Belgioioso célzása talán ennek a megszerzésére vonatkozik.

54 Sennyei Pongrác fejedelmi tanácsúr (1593–1601, 1607–1610). A császárhű erdélyi katolikusok egyik képviselője, a jezsuiták támogatója.

quali a suo tempo raguaglierò i nomi a sua maesta. A sua maesta scrivo come vedera Vostra Signoria Illustrissima il parere[55] che io tengo in quanto si potria fare, per li nostri progressi, non so quello che si rissolverà. Vorrei bene, che si pigliasse l'espediente opportuno al servitio di sua maesta et con brevità, nella quale consiste non solo il poter metter a effecto li miei dissegni ma si leva l'occasione a soldati che in loro se incaricarisca piu la loro mala satisfatione. Bascio a Vostra Signoria Illustrissima le mani e da nostro signore le prego sommo contento. Di Eperies a 11 de Dicembre 1604

Di Vostra Signoria Illustrissima

affuttuosissimo servitore
Giovanni Jacomo Barbiano Belgioioso

All'Illustrissimo Signor mio osservandissimo il signor baron Pezzen aulico e bellico di sua maesta cesarea. Praga

3. Giovanni Giacomo Belgioioso II. Rudolf császárnak és Mátyás főhercegnek (1604. december 11. Eperjes)

A hajdúk elvonulása után sikertelenül szólította fegyverbe Szepes és Sáros vármegyéket. Eperjesen megbeszéléseket folytatott Bastával együtt a szabad királyi városok küldötteivel, amelyről csatolta a beszámolót. A városokkal folytatott levelezést is csatolja, amelyből kiderül, hogy milyen rosszindulatot tápláltak vele szemben és hogy nem a vallás ügye miatt szegültek ellene. Bastával tárgyalt ebben az ügyben, aki nem őt tartja felelősnek a kialakult helyzet miatt. Küldeni fog egy jelentést, amelyben a kialakult helyzetet taglalja. Nem szabad hagyni, hogy Kassa Bocskai és a lázadók kezén maradjon, illetve Tokajt mindenképpen meg kell erősíteni. A hadsereg jelenlegi állapotában, és tüzérség nélkül nem érdemes megkísérelni a város ostromát.

Milano Archivio Storico, Museo Trivulziana, Fondo Belgiojoso, cart. 115, n. 189. Másolat.

55 Lásd a 4. sz. iratot.

Sua Maesta

Ho datto aviso a Vostra Maesta come doppoi di levato li aiduchi l'assedio del castello di Scepusio.[56] Io havevo chiamato all'insurrectione gli comitati di Scepusio a Saaros, et che me incaminava per sogiontarmi con il conte Basta, per assister in quanto haria stato necessario al servitio di Vostra Maesta. Il detto comitato di Scepusio ha smesso di insurgere ma quello di Saaros si è scusato dicendo che per esser caricato del'exercito non lo può fare. Et io sono arrivato a questo loco avanti hieri, nelli borghi del quale era allogiato il conte Basta, et trovai esser venuti a tratar con esso li commessi delle città libere, come potra seguire Vostra Maesta di vederlo per la qui inclusa copia,[57] delle quali negotiationi non me ne stato datto quella parte che era raggione come a generale di Vostra Maesta in questa provincia: alle quale citta scrissi diverse volte, et mandai con loro a tratar il collonello Rothwiz in conformita delle lettere a quelle scritte et da esse risposte secondo le coppie qui gionte, sono anco li sopradetti commessi gente fomentati oltra la loro malavolonta, contra di me. Per quanto mi è stato detto d'alcuni adherenti a costoro per la religione sua conforme, ma non potrano gia con verita dir cosa in pregiuditio sono contra il servitio di Vostra Maesta come dalle sopradette lettere chiaramente si vede havendosi bene citta rissoluto di venir a tratar con il conte Basta perche queste et altre cose ho dissimulato et dissimulerò quando per il servitio di Vostra Maesta trovi cosi convenire non havendo però lasciato di farlo intendere al conte Basta a chi doppoi Vostra maesta e sua altezza voglio obedire e seguire in quanto il cesareo servitio di Vostra Maesta richieda. Mi ha risposo che non era ragione che si strati cosa appartenente a questa provintia che io non ne sia partecipe e che quanto è passato et occorso senza farlo è stato piu per fragilita di memoria che per altro. Et che non si usi piu meco mali termini, che si provederà come è raggione.

Vostra Maesta havra hauto relatione[58] del stato delle cose et come si trovi questo esercito cosi anco de Bochkay con li suoi seguaci et perche non conviene che le cose restino cosi senza procurar di effectuare quelle che sono per il servitio di Vostra Maesta convenuti particularmente di ridur Cassovia alla devotione di Vostra Maesta ch'è sola la citta che in mano delli ribelli si ritrovera, et essendo alcune fortezze di Vostra Maesta prive delle cose opportune, particolarmente Tokay ho detto per parer mio detto al conte Basta esser necessario di munitio-

56 Lásd az 1. sz. iratot.
57 Lásd Milano Archivio Storico, Museo Trivulziana, Fondo Belgiojoso, cart. 115, n. 125.
58 AAV Fondo Borghese, serie III, vol. 84A, fol. 195r, 198v.

nare detto Tokay prima di tentar nissun altra cosa ha ragione è che per andaria conviene andar per la parte dove Bochkay si trova il quale credendo che si vadi per trovarlo facilmente uscire in compagnia per combatter il che essendo con l'agiuto d'Iddio è valor del esercito di Vostra Maesta li dovra sucedere come altre volte, o pure non venendo a questo convenira che si risolvi di andar di(?) o dal Tibisco o verso Agria. Con qualsi voglia di queste ressolutioni si monitionerà Tokay et Cassovia con la corda al collo venira a chieder misericordia da Vostra Maesta et per essa a suoi capitani. Non essendo io di parere che Cassovia si vadi a tentare con assedio per la gente che in essa si trova per la stagione presente, et per non haver noi quell'arteglieria ch'è necessaria per usar la forza, oltra molte altre difficulta particularmente della soldatesca mal satisfata. Quello che haveva da esser dovra seguire presto sperando che l'espediente che si fu gliera debbi essere conforme al servitio di Vostra Maesta alla quale humilmente fu inchino.

A sua maesta et altezza a 11 Dicembre in Eperies

4. Giovanni Francesco Ferreri prágai pápai nuncius az Államtitkárságnak (1605. február 7. Prága)

Belgioioso gróf elmondta Coraduzzi tanácsosnak, hogy tudomására jutott, hogy pénzt fogadott el magyar eretnekektől, és hogy vannak, akik ezt a császár tudtára akarják adni. A tanácsos felindultan követelt neveket, de hiába. Azt is elmondta neki a gróf, hogy Coraduzzi három napja a tanácsban szabad vallásgyakorlatot javasolt, majd benyújtotta ezt írásban is, amely nem a felekezetek, hanem az állam érdekét szolgálja. Ideje határozottan fellépni, mert a fejedelmet (Báthory) és a vallást elárulták. Coraduzzi találkozót kért tőle, vélhetően azért, hogy megakadályozza megjelenését a császári audiencián. A császár azt mondta, hogy Belgioioso megjelenése az udvarban az itt tartózkodó magyar követek miatt zavaróan hat, mert azt hihetik, hogy audienciát kapott. Fürstenberg grófnak újabb nézeteltérése támadt Lang miatt a császárnál, aki utasítást adott, hogy Báthoryt megfelelő bánásmódban részesítsék.

AAV Fondo Borghese serie III, vol. 84A, fol. 194rv, 199v. Rejtjelzett eredetiről készült másolat.

Di Praga dal vescovo di Vercelli nuntio all'imperatore 7. Febraro 1605. Diciffrato 25. detto

Il conte Belgioioso non si è potuto contenere di dire al Coraducci, che egli ha tolto danari dall'heretici d'Ungheria, ma per scusa sé ha detto, che lo avertisse, che ci sono persone, che lo vogliono dire a sua maestà. onde egli subito si commosse tutto, et disse, chi è il nuntio, replicò il Belgioioso per quel, che egli dice, di no, et che egli domando di un altro, che pure gli negò, alla fine si pose a piangere, et dire, che hora, che è in gratia, si procura di rovinarlo, questo buon cavaliero ha scaricato le sue passioni alla spalla di altri. Il Coraducci crederà senza altro, che io l'habbia detto al conte, massime questo è conforme alle mie doglienza, che faccio seco, et non con altri ministri. Mi agiunge il conte, che il Coraducci gli ha confessato, che ha detto a sua maestà che se può conservare la religione cattolica che lo faccia, se non che conservi lo stato. Che tre di sono il Coraducci propose il negotio di libertà di coscienza con sentimento, che si vada destregiando, restorno però scandalizzati dell'ardore, et niuno rispose, dice il conte havere questo da dui consiglieri, et lo credo, per che questo è quel, che voleva dire don Guglielmo.[59] Per ultimo ha fatto una scrittura a sua maestà di servirla contro cattolici contro heretici, et contro ognuno, non prender presenti, ma essere fidelissimo esegutore della sua volontá, quale ella si sarà, et che sua maestà la serba nel suo scrittorio. Dopo scritto la presente il Coraducci mi ha mandato a dire, che hier sera intese, che io ero stato per trovarlo; mentre era da sua maestà et che haveva fatto ogni opera per non andare questa matina in conseglio, et venire da me, me non gli era riuscito. Al sicuro che la medicina del conte lo turba, et forse servirà di freno. Io penso questa settimana di andare attorno, et uscire dalle circuspettioni, dalle modestie, perche certo questo povero principe è tradito formalmente, et la religione con esso. Sua maestà vidde da una finestra il conte Belgioioso nella sala publica, et né mostrò disgusto dicendo, che li ambasciatori di Ungheria haveriano a male che egli comparisse cosi in publico. Questo non è segno di udienza. Mi dice il conte Belgioioso che il conte Federico Fristimberg[60] tra pochi giorni deve partire, forse che la sospitione, che ha havuta Filippo Langhio[61] della lega ha fatto nascere, dopo che parlò all'imperatore nuova mala sodisfattione. L'imperator per due volte ha mandato a chiamare il

59 Don Guillén de San Clemente spanyol követ (1581–1608).

60 Friedrich IV. von Fürstenberg-Heiligenberg, császári főudvarmester. A testvérviszály kitörésekor Mátyás főherceg mellé állt.

61 Philipp Lang, mindenható császári kegyenc 1603–1607 között.

capitano del luogo, dove sta il principe Batthori, et datoli ordine, che invigilo alla persona sua, et che dica al principe, se sospettasse di cio, che sua maestà fa per intendere, se sia ben trattato.

Di Praga dal vescovo di Vercelli nuntio all'imperatore 7. Febraro 1605.
Diciffrato 25. detto

5. Giovanni Francesco Ferreri a Pápai Államtitkárságnak
(1605. február 7. Prága)

Maria Pernstein közvetítésével elsimultak az udvarban támadt ellentétek. Althant a császár elküldte Prágából. Belgioioso azt mondta, hogy a császári megbízottak zsarnoki módszereikkel kétségbeesett lépésre kényszerítették Bocskait és a nemességet. A kassai ügyet rosszul kezelték, mert ahelyett, hogy megbüntették volna az engedetlenség okozóját, Coraduzzi, akinek adott 400 aranyat, a szárnyai alá vette és felbátorította. Hozzátette, hogy mivel támadják, a császárhoz akar fordulni, hogy ezt és több más dolgot is elmondjon neki a tanácsosairól.

ASV Fondo Borghese serie III, vol. 84A, fol. 195r, 198v. Rejtjelzett eredetiről készült másolat.

Di Praga dal vescovo di Vercelli nuntio all'imperatore 7. Febraro 1605.
Diciffrato 24. detto

Questi giorni Filippo Langhio stato in bilancia, et egli stima, che il conte Federico Fristimberg, Barbitio,[62] et Rosburno,[63] che era già suo amico, et poi si ruppe secom et poi si riconcilio per mezzo di donna Maria Prenestain,[64] et l'Altano[65] gli habbiano fatto servitio, ma assai presto sua maestà depose ogni ombra, onde è stato commandato all'improviso all'Altano, che cessa di Praga, Rosburno venerdi fece dire sette messe per la sua intentione. Mi dice l'Albertino del Coraducci, che questa settimana si sentiranno novità di corte. Che Belgioioso dice,

62 Lásd az 52. jegyzetet.
63 Hermann Christoph Graf zu Russworm főstrázsamester (1596–1597), főtábormester (1601–1603).
64 Anna Maria Maurique de Lara y Mendoza, Johann Pernstein özvegye, a spanyol párt egyik igen befolyásos tagja az udvarban.
65 Michael Adolf von Althan gróf, esztergomi kapitány, császári diplomata.

che li commissarii di sua maestà in Transilvania hanno disperato il Bucicai, et la nobiltà con termini tirannici, et che il negotio di Cassovia è andato male, perche in vece di essere castigato l'autore della disubidienza, che venne qua, fu favorito dal Coraducci, al quale diede quattrocento Ungari, set ritornando ardi poi di dare compimento alla ribellione. Agiunge, che sé vedrà di esser molestato, et che possa arrivare a parlare a sua maestà gli vole dire questo, et molte altre cose contra gli suoi ministri.

Di Praga dal vescovo di Vercelli nuntio all'imperatore 7. Febraro 1605.
Diciffrato 25. detto

Tóth Gergely

„Iure electionis” Az 1608-as világi elit politikai programjának megfogalmazódása Révay Péter *De monarchia…* című munkájában

Mein Sarck und Grab – „Koporsóm és sírom”: állítólag e szavakat írta Révay Péter (1568–1622) a pozsonyi vár koronaőrző termének ajtajára.[1] Jól sejtette meg a jövendőt, ugyanis élete utolsó évei a felségjelvények melletti szolgálatban teltek el, súlyos politikai érdekek és szándékok között őrlődve. Mint ismert, 1619. október 14-én Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadai rohammal bevették Pozsony városát. Bethlen kiegyezett Forgách Zsigmond nádorral, hogy országgyűlést hívnak össze, továbbá hitlevelet vett a várban tartózkodó koronaőröktől, Pálffy Istvántól és Révay Pétertől, hogy a koronát nem adják „idegen” kézre. A következő hónapokban az összegyűlt rendek folyamatosan egyezkedtek Pálffyval és Révayval a felségjelvényekről, valamint a koronaőrség összetételéről; később 200 főnyi saját őrséget rendeltek a korona mellé, s azt is elérték, hogy a német őrség távozzon mellőle. Eközben Révay továbbra is bírta II. Ferdinánd bizalmát, aki többször is meghagyta neki, hogy a körülmények ellenére lássa el feladatát a klenódiumok mellett Pálffyval együtt. Az 1620. esztendő újabb fordulatokat hozott: jött a besztercebányai gyűlés, majd a császári hadak őszi előrenyomulása, amely elől Bethlen előbb Zólyomba, majd 1621-ben Ecsedre vitette a koronát. A nemzeti ereklye mellett – hűségesküje szerint – ha nem is végig, de nagyobbrészt ott tartózkodott Révay

1 Raphael Hrabecius, *Oratio funebris in solennibus exequiis… Petri de Rewa… habita in loco sepulturae ejusdem et majorum, in templo Martinopolitano Comitatus Thurocensis 17. Iulii, Anno Dei Hominis MDCXXII …* (Cassoviae: Daniel Schultz, 1623), f. E[1]v. Idézi Bónis György, *Révay Péter,* Irodalomtörténeti Füzetek 104 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 41; Pálffy Géza és Kees Teszelszky, „Koronázási jelvényeink leghosszabb távolléte: Erdélyből Bécsen és Prágán át Pozsonyig (1551–1608)”, in *A Szent Korona hazatér: A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978),* szerk. Pálffy Géza, Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések, 169–269 (Budapest, MTA BTK TTI, 2018), 254.

Péter is. Végül a koronaőr 1622. június 5-én hunyt el Trencsénben, ahová a Szent Koronával együtt érkezett, miután azt Bethlen a nikolsburgi békeszerződés értelmében visszaszolgáltatta Ferdinándnak. A halál „szolgálat közben" érte őt, feltehetőleg ugyanabban a házban, ahol a felségjelvények is voltak. Jóslata csakugyan beteljesedett.[2]

A nagy műveltségű evangélikus magyar főrend furcsa módon mégis ebben a zaklatott időszakban jutott annyi fölös időhöz, *otium*hoz, hogy nagyszabású Magyarország-történetéhez hozzáfogjon. 1619 októberétől 1620 novemberéig ugyanis egy kisebb távolléttől eltekintve a pozsonyi várban tartózkodott a korona mellett (az is lehet, hogy ekkor írta fel az ajtóra az idézett szavakat) – erre kötelezte esküje, illetve később maga Bethlen is erre utasította.[3] A kényszerű „várfogság" idejét használta ki tehát, hogy régi tervét megvalósítsa: 1613. évi koronatörténete, a *Commentarius* után immár az ország históriáját írja meg, amely műnek a *De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem* címet adta („A Magyar Királyság birodalmáról és Szent Koronájáról szóló hét század").[4]

Ha tehát valaki a mű keletkezési körülményeit tekinti, akkor bizonyára arra számít, hogy a rendkívül feszült politikai helyzet, vagyis a bécsi udvar, Bethlen, a magyar rendek, illetve az oszmánok közötti bonyolult politikai-katonai játszma feltétlenül nyomot hagy egy ekkoriban születő történeti munkán. Ez a várakozás – amint látni fogjuk – részben beigazolódik, de fontos, hogy ne legyünk túlságosan „telhetetlenek", ne akarjunk a *De monarchia* minden sorában politikai kinyilatkoztatást látni: ha így tennénk, bizonyosan sok téves következtetésre jutnánk. Az

2 Lásd Szilágyi Sándor, *Révay Péter és a Szent Korona (1619–1622),* Értekezések a történeti tudományok köréből V/1 (Budapest: M. T. Akadémia, 1875), 12–23; Bónis, *Révay Péter…*, 36–42; Pálffy Géza, „A Szent Korona Bethlen Gábor erdélyi fejedelem birtokában (1619–1622): egy koronaitinerárium összeállításának lehetőségeiről", in *A történelem mint hivatás. A Benda-emlékkonferencia előadásai. 2013. november 27.*, szerk. Szijártó M. István, A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 11 (Budapest: Balassi–Ráday Gyűjtemény, 2015), 75–107; Pálffy Géza és Tóth Gergely, „Az »országtáblák«, egy új koronavers és a pozsonyi Koronatorony különleges vasajtaja. Újdonságok a Szent Korona 17. századi történetéhez", in *„…nem egyetlen történelem létezik". Ünnepi tanulmányok Péter Katalin 80. születésnapja alkalmából*, szerk. Nagy Gábor, Rada János és Viskolcz Noémi, Publicationes Universitatis Miskolcinensis – Sectio Philosophica, XXI/2 (Miskolc: Miskolci Egyetem, 2017), 279–301.

3 Lásd Szilágyi, *Révay Péter…*, 13–23.

4 A mű keletkezésének körülményeit maga írta meg az előszóban. Lásd Petrus de Rewa [Révay Péter], *De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem…* (Francofurti: Götz, 1659), [(*) (5)]r. A mű posztumusz jelent meg a szerző unokájának, Nádasdy III. Ferenc országbírónak a költségén. A kiadás körülményeire lásd Tóth Gergely, „Nádasdy Ferenc, Révay Péter műveinek kiadója (1652, 1659). Történelmi érdeklődés, imázsépítés, vagy politikai tett?", in *Háborúk, alkotások, életutak. Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről,* szerk. Nagy Gábor és Viskolcz Noémi, Miskolci Történelmi Tanulmányok (Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2019), 150–171.

eléggé bizonyos, hogy Révay nem aktuálpolitikai fegyvernek szánta a művét – egyik vagy másik oldal mellett –, hanem valóban érdekelte a keze ügyébe került számos új kéziratos és nyomtatott forrás, amelyek addig ismeretlen adatokat tartalmaztak az ország történetével kapcsolatban, s úgy vélte, ezekre támaszkodva minőségileg új országtörténetet tud alkotni.[5] De ettől még a vizsgálódásunk egyáltalán nem lesz haszontalan: a koronaőr politikai nézetei, illetve saját társadalmi csoportja, vagyis a világi főrendek múltszemlélete jól kivehető a műből. Tanulmányunkban azt szeretnénk bemutatni, hogy szerzőnk hogyan juttatja kifejezésre e nézeteit – a magyar história elbeszélésén keresztül. Mielőtt azonban erre vállalkoznánk, szükséges, hogy Révay Péter politikai pályafutását röviden vázoljuk.

Officia et negotia: Révay közéleti szerepvállalásai

Révay Péter sokféle politikai funkcióban tűnt fel: ez részben családi hagyományoknak, illetve elődei által megszerzett pozícióknak volt köszönhető, részben saját tehetségének és döntéseinek. Családi örökség volt elsősorban az udvarhűség, az udvari szolgálat, illetve a hivatali-értelmiségi karrier. Nagyapja, Révay I. Ferenc is jogtudó értelmiségiként lett személynök, majd nádori helytartó Mohács után I. Ferdinánd megbízásából, egyben a Habsburg uralkodó egyik legmegbízhatóbb magyarországi híve, aki számos alkalommal kapott meghívást Bécsbe, hogy magyar ügyekben tanáccsal szolgáljon a királynak.[6] Fia, Mihály is – Péter apja – részben udvari karriert futott be: magyar tanácsos és országos főméltóság (királyi ajtónállómester) lett.[7] A bárói címet (illetve a *magnificus* megszólítást) Mihály testvére, a szintén udvari szolgálatot teljesítő János szerezte meg a család számára.[8] Ugyancsak ez a generáció járta ki 1561-ben, hogy utódaik Turóc vármegye „örökletes" (*hereditarius*, tehát még nem örökös, azaz *perpetuus*) ispánjai legyenek.[9]

Fontos és meghatározó családi örökség volt a felekezeti hovatartozás. Révay I. Ferenc a lutheri tanok követőjévé vált, sőt levezett is a nagy wittenbergi reformátorral[10] – és mind fiai, mind unokái kitartottak az „evangéliumi hit" mellett. Nem meglepő módon családi tradíció volt emellett a Révayaknál a műveltség, iskolázott-

5 Az új források felfedezéséről maga számol be a mű előszavában. Lásd Révay, *De monarchia...*, [(*) (5)]r.
6 Pálffy Géza, „Különleges úton a Magyar Királyság arisztokráciájába: a Révay család a 16. században", *Történelmi Szemle* 51 (2009): 1–20, 3–9.
7 Uo., 12.
8 Uo., 11.
9 Uo., 10–11.
10 Uo., 9.

ság. I. Ferenc a négy fiát a padovai egyetemre küldte tanulni,[11] majd pedig Mihály is gondosan iskoláztatta saját gyermekeit, Pétert és Ferencet, előbb a bécsi jezsuitáknál,[12] majd a strassburgi akadémián.[13]

Révay karrierje tehát részben az elődök által kitaposott ösvényen haladt. Megörökölte a bárói címet, és megörökölte a turóci főispánságot is, amelyet 1598-ban nyert el.[14] A Bocskai-felkelés idején hű maradt a dinasztiához, sőt, Istvánffy Miklós állítása szerint 1605-ben állhatatosan védelmezte Holicsot a Morvaország felé törő hajdúcsapatok ellen.[15] Minden bizonnyal Mátyás főherceg jóvoltából 1605. november 29-én a Magyar Tanács kinevezett tagja, vagyis magyar királyi tanácsos lett,[16] ami azonban már csak részben köszönhető az elődöknek: sokkal inkább egyéni alkalmassága lehetett a döntő, mivel a főherceg megbízott benne, és sokszor fordult hozzá tanácsért.[17] Az 1607–1608. évi Habsburg testvérviszály során töretle-

11 Uo., 10.

12 Ferenc és Péter tanulmányai a bécsi jezsuitáknál csak látszólag mondanak ellent a család lutheránus hitének. Az császárvárosban működő jézustársasági iskola igen népszerű volt akkoriban, és fogadott protestáns diákokat is; ráadásul az arisztokrata ifjak számára elősegítette az integrációt és kapcsolatépítést Bécsben, ami szintén vonzóvá tette. Mivel Rudolf udvartartása ekkoriban, tehát az 1580-as években már Prágába költözött át, ahová – idegen terep révén – a magyar arisztokrácia nem szívesen küldte gyermekeit udvari szolgálatra, a Révay-fiúk bécsi tanulmányai nagy valószínűséggel az elmaradt prágai udvaronc-szolgálatot is pótolták. A bécsi jezsuita gimnázium korabeli népszerűségére és integrációs szerepére lásd Pálffy Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században,* História Könyvtár – Monográfiák 27 (Budapest: História–MTA TTI, 2010), 115; a prágai udvar problémájára lásd uo. 116–121. Párhuzamként megemlíthető, hogy Esterházy Ferenc, Esterházy Miklós apja ugyancsak hithű evangélikus volt, mégis a jezsuitákhoz járatta a fiát, Miklóst – ami általában a rend tanítási módszereinek nagy presztízsét jelzi ebben az időszakban. Lásd Péter Katalin, *Esterházy Miklós,* Magyar História – Életrajzok (Budapest: Gondolat, 1985), 60–61.

13 Révay tanulmányaira lásd Bónis, *Révay Péter...*, 7–12. Maga Révay is hangsúlyozza 1613. évi koronatörténete előszavában, hogy a családja mindig nagyra tartotta a tudományos képzettséget. Lásd Petrus de Rewa [Révay Péter], *De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna annos ultra DC clarissimae brevis commentarius* (Augustae Vindelicorum: Christoph. Mangus, 1613), [⁘4]r; magyar fordításban: „Révay Péter Turóc vármegyei főispán rövid emlékirata Magyarország több mint 600 éve tündöklő Szent Koronájának eredetéről, jeles és győzedelmes voltáról, sorsáról", ford. Kulcsár Péter, in *A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról,* szerk. Katona Tamás, Bibliotheca Historica, 195–232 (Budapest: Magyar Helikon, 1979), 196.

14 Bónis, *Révay Péter...*, 20.

15 „Holicium vero defendente summa constantia Petro Revaio in fide caesaris permansit." Nicolaus Isthvanfius (Istvánffy), *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV* (Coloniae Agrippinae: Antonius Hieratus, 1622), 827. Révay egyéb közéleti feladataira, szerepléseire a Bocskai-felkelés alatt lásd Bónis, *Révay Péter...*, 19–22. (Istvánffy állításáról nem tud.)

16 Pálffy, *A Magyar Királyság...*, 272.

17 Bónis, *Révay Péter...*, 20. Bónis szerint 1606-ban főajtónállómesterré nevezték ki. Lásd uo. 21. Ezt az állítását egy levélre alapozza, amelyet Mátyás főherceg küldött 1606. július 5-én Révaynak, s a külzeten valóban szerepel ez a titulus is *(Magnifico syncere nobis dilecto Petro Reway Comiti Comitatus*

nül Mátyás mellett állt, és tevékeny szerepet vállalt a főherceg trónra juttatásában: így például benne volt abban a magyar delegációban, amely a magyar politikai elit és Mátyás nevében szövetséget kötött a morva rendekkel 1608. április 19-én.[18] Az 1608. őszi koronázó országgyűlésen, november 20-án elnyerte a koronaőri tisztséget, az uralkodó és a rendek közös döntése nyomán.[19] 1610-ben aztán országos főméltósággá emelkedett: királyi udvarmester lett,[20] ami komoly fizetéssel, és *ex officio* királyi tanácsosi ranggal járt. (1618. július 2-án II. Ferdinánd e méltóságból letette és királyi étekfogómesterré nevezte ki – nem kizárt, hogy politikai okokból.[21]) Má-

Thuroczensis, Janitorum Regalium in Hungaria Magistro). Lásd Slovenský národný archív, Bratislava, Spoločný archív rodu Révay, Kráľovské dekréty, mandáty a reskripty Révayovcom, Fasc. VI. N° 35. Egyéb adat viszont nincs Révay eme címére, ami nem is meglepő, hiszen ekkoriban Istvánffy Miklós volt a főajtónállómester, 1598-tól egészen 1615. évi haláláig. Lásd Fallenbüchl Zoltán, *Magyarország főméltóságai* (Budapest: Maecenas, 1988), 89. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy mind Révay Péter apja, Mihály, mind pedig nagybátyja, II. Ferenc betöltötte ezt a méltóságot – 1577–1587, illetve 1587–1598 között, tehát több, mint 20 évig. Lásd uo. Valószínű tehát, hogy a kancellárián rontották el a címzést, mert valamelyik őse titulusát vették alapul. Érdekes adat viszont, hogy 1608-ban a koronázási lakomán Révay Péter helyettesítette a betegeskedő Istvánffyt ajtónállómesterként a koronázási lakomán – vélhetőleg a tisztség családon belüli egyfajta „öröklődése" miatt. Lásd Pálffy Géza, „Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról", *Századok* 138 (2004), 1005–1101, 1070. Köszönöm Pálffy Gézának a kérdésben nyújtott segítségét.

18 Révay, *De monarchia...*, 120; az egyezmény szövegét közli Stephanus Katona, *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae,* tomulus IX., ordine XXVIII (Budae: typis Regiae Universitatis, 1794), 783–785. Még lásd Géza Pálffy, „Bündnispartner und Konkurrenten der Krone: die ungarischen Stände, Stefan Bocskai und Erzherzog Matthias 1604–1608", in *Ein Bruderzwist im Hause Habsburg (1608–1611),* ed. Václav Bůžek, Opera historica 14, 363–399 (České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Historický ústav, 2010), 394.

19 Révay, *De monarchia...*, 126–127; Benda Kálmán és Fügedi Erik, *A magyar korona regénye* (Budapest: Magvető, 1979), 148–149.

20 1610. jan. 8-tól 1618. július 2-ig volt királyi főudvarmester. Lásd Fallenbüchl, *Magyarország főméltóságai...*, 85.

21 Az adatot lásd uo. A politikai motivációt erősítheti egyrészt, hogy az udvarmesteri méltóság az étekfogómesternél jelentősebb lehetett, mivel több valós funkcióval bírt: a király- és királyné-koronázások alkalmával fontos szerepet vitt a ceremóniában. Erről maga Révay tanúskodik, aki saját elbeszélése szerint az 1613. évi és az 1618. évi koronázás alkalmával is többször kiemelt szerepkörben tűnt fel, a császári főudvarmesterrel együttműködve – és a ceremónia megszervezéséből is kivette a részét. Vö. Révay, *De monarchia...*, 134, 135, 137, 139. A „lefokozásnak" – amennyiben valóban az volt – a politikai indítékát igazolhatja, hogy Révay – amint arról alább szó lesz – egyes források szerint igen aktív volt az 1618. évi országgyűlésen, és inkább a rendi álláspontot képviselte az udvarral szemben; másrészt az is erősítheti gyanakvásunkat, hogy a nagy reményű, megbízhatóan aulikus – és időközben katolizált! – Esterházy Miklós került Révay helyére. Végül figyelemre méltó, hogy az új udvarmester kinevezése Ferdinánd koronázásának (1618. júl. 1.) másnapján történt. (Köszönöm Pálffy Gézának a kérdésben nyújtott segítségét.) Ettől függetlenül az sem kizárt, hogy Révay maga mondott le a méltóságról – talán öregségére hivatkozva.

tyás emellett hasonlóképpen számított rá, mint nagyapja, I. Ferdinánd szerzőnk nagyapjára, Ferencre: számos ideiglenes megbízást adott neki (követi feladatokkal, tárgyalódelegációkban, ideiglenes testületekben való részvétellel bízta meg), és sűrűn hívta Bécsbe a Magyar Tanácsba az országos ügyek intézésére.[22]

Révay tehát II. Mátyás király megbízható emberének bizonyult – ez Bónis György róla szóló kismonográfiájából egyértelműen kiderül.[23] De ez csak egy a politikai perszónái közül. Bónis munkájában véleményem szerint némileg elsikkad az a fontos szempont, hogy a tudós koronaőr báróként, *magnificus*ként főrend is volt, a felsőtábla tagja, az országgyűlések állandó résztvevője, aki az 1608-as generáció egyik fontos szereplőjeként féltve őrizte az akkor kivívott rendi kiváltságokat. 1609-ben a pápai nuncius jelentése szerint Thurzó Györggyel együtt szervezte a protestáns rendek részvételét az országgyűlésen, illetve támogatta Thurzó nádorrá választását.[24] 1613-ban – amint maga írja – még a királlyal is szembefordult egy látszatra jelentéktelen, de szintén az 1608. évi törvényeket érintő ügyben. II. Mátyás ugyanis ideiglenesen magához akarta venni a koronázási palástot, hogy arról a pápa részére másolatot készíttessen – ezt azonban a koronaőr Révay az esküje értelmében megtagadta, és csak úgy szolgáltatta ki a klenódiumot, hogy az uralkodó előzetesen a nádor és a rendek engedélyét kérte.[25] A következő évben Révay is ott volt a magyar rendek küldöttségében Linzben: mint ismert, a magyar követek ellenezték a bécsi udvar török elleni háborús terveit, amelyek aztán nem is váltak valóra (szerzőnk igen részletesen szól erről az eseményről is művében).[26] Az 1618. évi országgyűlés idején – amikor Bécs és az összegyűlt rendek egy jelentős része között nem volt egyetértés a nádorválasztás időpontja körül (nevezetesen a királyválasztás előtt vagy után legyen-e), illetve a királyválasztás lebonyolítása ügyében – Révay a főurak és főpapok gyűlésén úgy vélekedett, hogy nem lehet eltérni az alsótábla követeinek március 27-i feliratától (amelyben egyebek mellett azt követelték, hogy törvény szerint előbb válasszanak nádort).[27] Más adatok is arról szólnak, hogy Révay a diétán

22 Bónis, *Révay Péter...,* 29–35.

23 Uo.

24 Károlyi Árpád, „Az ellenreformatio kezdetei és Thurzó György nádorrá választása", *Századok* 53–54 (1919–1920): 1–33, 124–163, 28, 125, 128.

25 Révay ezután elkísérte a palástot Bécsbe, s ott maradt mindaddig, amíg vissza nem adták neki. Lásd Révay, *De monarchia...*, 140. Még lásd Bónis, *Révay Péter...*, 33.

26 Révay, *De monarchia...*, 128–131. Még lásd Bónis, *Révay Péter...*, 33–34. A linzi gyűlésre részletesen lásd Ila Bálint, „Az 1614-iki linzi egyetemes gyűlés", *A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve* 4 (1934): 231–253.

27 Frankl (Fraknói) Vilmos, *Pázmány Péter és kora,* I. kötet (Pest: Ráth, 1868), 332; a feliratra lásd uo. 327–328. A kérdésre még lásd Zsilinszky Mihály, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformátiótól kezdve: II. kötet: A bécsi békekötéstől a linczi békekötésig: 1608–1647* (Budapest:

a rendi álláspontot hangoztatta a királyválasztás és a nádorválasztás kérdésében.[28] Végül megemlíthető még, hogy az 1619. nyári országgyűlésen személyesen Révay fogalmazta meg másodmagával a protestáns rendek panaszait.[29] Ebben az ő saját sérelme is benne foglaltatott: a szövegben ugyanis szó esik arról, hogy Révay Pétert és más nemeseket, illetve Holics (lutheránus) polgárait nem engedték be a város plébániatemplomába, sőt, a temetkezést és a harang használatát is megtiltották nekik.[30]

Az utóbbi epizód egyben arra is bizonyíték, hogy szerzőnk komolyan vette saját felekezeti hovatartozását. Révay földesúrként is részt vett a lutheránus egyház életének alakításában. 1609-ben levelet váltott Matthias Lochmann mosóci evangélikus lelkésszel,[31] akit egyrészt arra kért, hogy vegyen részt a fia keresztelőjén, másrészt azt javasolta neki, hogy a (vélhetőleg turóci) lelkészek ugyanaznap tartsanak gyűlést Turócszentmártonban, mint a vármegye.[32] 1610-ben az ugyancsak evangélikus Thurzó György nádor mellett az egyedüli főrendként aláírta a zsolnai zsinat végzéseit, amelyek alapján önálló evangélikus egyházmegyék jöttek létre a királyságban.[33] 1616-ban elnökölt a mosóci evangélikus konventen, és ő hozott határozatot ugyanazon Lochmann ügyében, akit kriptokálvinizmussal vádoltak.[34] Számos egyéb kisebb adat is azt jelzi, hogy szívén viselte egyháza sorsát.

A fentiekből összetett figura rajzolódik ki előttünk: egy udvarhű, művelt főrend, a király megbízható embere, aki karrierjét elsősorban Mátyás és a rendek sikeres Rudolf császár-ellenes puccsának köszönheti – következésképpen 1608 politikai örökségének védelmezőjeként lép fel a későbbiekben. Emellett lutheránus földesúr

Hornyánszky, 1891), 117–118; Fraknói Vilmos, *A magyar királyválasztások története* (Budapest: Athenaeum, 1921), 220–221.

28 A pápai nuncius titkárának június 7-i jelentése szerint a felsőtáblán Batthyány Ferenc, Révay Péter és „Thurzó György" (helyesen: Imre) álltak az „ellenzék" élén: a szabad királyválasztási jog elismerését és nádorválasztást követeltek. Lásd Fraknói Vilmos, *Pázmány Péter,* Magyar történeti életrajzok (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1886), 105.

29 Lásd Plathy Ferenc levelét Thurzó Szaniszlóhoz. Pozsony, 1619. júl. 30. A levelet közölte Ila Bálint, *A Thurzó-levéltár egyháztörténeti iratai,* Magyar protestáns egyháztörténeti adattár 15 (Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1934), 261–262.

30 Lásd Stephanus Katona, *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae,* tomulus XI, ordine XXX (Budae: typis Regiae Universitatis, 1794), 125–126.

31 Személyére lásd Csepregi Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM): Proszopográfiai rész,* I, A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610), I/1: A–L – *Pastores evangelico-lutherani in Hungaria: Pars prosopographica,* I, Ab initiis reformationis usque ad synodum Solnensem (1610), I/1: litterae: A–L (Budapest: MEDiT, 2014), 1001.

32 A levelek közlését lásd *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, III, szerk. Stromp László (Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1904), 147–148.

33 Vö. Zsilinszky Mihály, *Az 1610-ik évi zsolnai evangélikus zsinat háromszázados emlékünnepén: Egyháztörténeti tanulmány* (Selmecbánya: Joergest Ágost özv. és fia, 1910), 16, 24.

34 Ila, *A Thurzó-levéltár...,* 214–215.

és főispán, aki vármegyéjében szervezi és támogatja egyháza működését, sőt a diétákon is képviseli védelmét. Ez a nagyon sokrétű szerepvállalás kitapintható két művében, a *Commentarius*ban és a *De monarchiá*ban is, ám közöttük igen nagy különbség mutatkozik ezen a téren.

A Szent Korona bűvöletében: Révay 1613. évi koronatörténete

A *De monarchia* tárgyalásakor feltétlenül szót kell ejtenünk Révay korábbi művéről, az 1613-ban megjelent *Commentarius*ról, amelyben a magyar korona történetét, illetve a Magyar Királyság életében betöltött különleges szerepét és tiszteletét ismertette, s egyben leírást adott a felségjelvények jelentős részéről is (korona, palást, jogar, országalma, kard, kesztyűk, saruk). A művet legutóbb Kees Teszelszky elemezte alaposabban. Megállapítása szerint a mű legfontosabb előzménye, kiváltó oka az volt, hogy 1608-ban a magyar rendek Mátyás főherceggel szövetségben lemondatták Rudolf császárt a magyar trónról, majd a hosszú prágai „száműzetés" után hazahozott Szent Koronával magyar királlyá koronázták a főherceget, továbbá törvénybe iktatták az 1606. évi bécsi béke pontjait, így a szabad vallásgyakorlatot, és sok egyéb rendi követelést. Főként eme esemény hatására Révay – és kortársai – szemében a Szent Korona sorsa összekapcsolódott az ország sorsával: szerzőnk e gondolat jegyében tárgyalta annak históriáját. A koronaőr értelmezése szerint ha a király vagy a „nemzet" megadja a tiszteletet a koronának, az ország sorsa jóra fordul (miképpen például Hunyadi Mátyás alatt, s a szerző reményei szerint az új uralkodó, II. Mátyás alatt is), ám ha nem, akkor viszontagságok várnak rá. A korona Révay művében egyúttal a rendi nemzet szuverenitásának, illetve a rendi kiváltságoknak is a megtestesítője: ha az uralkodó ezeket „öregbíti" – mint egykor II. András király tette –,[35] azzal a korona iránt is kimutatja tiszteletét; ha viszont megsérti őket, a koronát sérti meg. Ez a gondolat – hangsúlyozza Teszelszky – egyértelműen az 1608. novemberi koronázásnak, illetve az uralkodó és a rendek országgyűléssel és törvénycikkekkel megpecsételt kiegyezésének a jegyében fogant.[36]

35 Lásd Révay, *De Sacrae Coronae... ortu...,* 22–23; Révay, „Rövid emlékirata...", 205. Egy másik helyen Révay szerint a magyar rendek azért döntöttek a pápa jelöltjével szemben Vencel királlyá választása mellett 1301-ben, mert sokra tartották „a Korona tiszteletével elválaszthatatlanul összefüggő szabadság szeretetét". Uo. 206. Eredeti szöveg: Révay, *De Sacrae Coronae... ortu...,* 26.

36 Kees Teszelszky, *Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás,* szerk. Czibere Mária, ford. Trostovszky Gabriella, Historia pro futuro (Pannonhalma: Bencés, 2009), 215–323. A korona 1608. évi hazahozatalára újabban lásd még Pálffy és Teszelszky, „Koronázási jelvényeink ..." 217–267. A korabeli protestáns „korona-irodalomra" lásd Tóth Gergely, „Szétváló

A *Commentarius*ban szerzőnk egyértelműen hitet tesz a Habsburg-ház magyarországi uralma mellett. Egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a Korona az osztrákok védelmére és szeretetére bízta magát, mert bizony megvetette a mi nemzetünkből és vérünkből való fejedelmeket, akiknek bűnnel szerzett hatalma nem lehetett hosszú életű" – utalva itt elsősorban Szapolyai Jánosra.[37] Egyben méltatja Miksát azért, mert még életében kijelölte utódját, és királlyá koronáztatta őt „az ország rendjeinek egyetértése mellett" *(consentientibus regni ordinibus)*. Mindezt azzal indokolja, hogy egy felelős uralkodónak gondoskodnia kell az utódról, mert különben az ország különböző pártokra szakad halála után, ami katasztrófához vezet. Ezzel kapcsolatban elítélőleg szólt a rákosi „fegyveres" királyválasztó gyűlésekről is, mert ott annak a szava diktált, akinek több katonája és híve volt (ami éppenséggel Hunyadi Mátyás megválasztására illik rá!).[38] Lényegében tehát a Mohács utáni status quo mellett érvelt Révay, amikor is a magyar rendek királlyá „nevezték ki" az elődjük által kijelölt főhercegeket: Miksát, majd Rudolfot. Egy formális beleegyezés történt a rendek részéről – amire a szövegében Révay is utal –, s bár a magyar fél szerette volna „választás"-nak nevezni ezt az aktust, a Habsburgok mindkét esetben elérték, hogy ez a szó ne szerepeljen a törvényekben és egyéb hivatalos iratokban – igaz, ezért engedményekre is készek voltak.[39] Révay feltűnő óvatosságát jelzi, hogy ő sem használja az *electio* szót Miksa és Rudolf trónra kerülésének leírásakor, de még II. Mátyás esetében is kerüli[40] – holott erre nem lett volna szükség, hiszen Mátyás elismerte a rendek királyválasztó jogát (a koronázás előtti cikkelyek preambulumában is ott áll az *eligere* szó).[41]

Szerzőnk általában elég visszafogott ebben a művében: ez abban is megnyilvánul, hogy nem említi meg a magyar elit részéről 1608-ban kivívott eredmények jelentős részét (szövetkezés az ausztriai és morva rendekkel, vallásszabadság, a már említett

múltértelmezések. Evangélikus, református és unitárius alternatívák Szent István és a Szent Korona katolikus történeti hagyományára", in *Ige-Idők: A reformáció 500 éve: Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26 – november 5,* szerk. Kiss Erika, Zászkaliczky Márton és Zászkaliczky Zsuzsanna, 448–457 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2019), 449–451. Vö. még általánosságban Pálffy Géza, „A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban", *Történelmi Szemle* 57 (2015): 51–65.

37 Révay, „Rövid emlékirata...", 223. Az eredeti szöveget lásd Révay, *De Sacrae Coronae... ortu...,* 72–73. Még lásd Teszelszky, *Az ismeretlen korona...,* 273.

38 Révay, „Rövid emlékirata...", 223. Az eredeti szöveget lásd Révay, *De Sacrae Coronae... ortu...,* 73. Még lásd Teszelszky, *Az ismeretlen korona...,* 273–274.

39 Pálffy, *A Magyar Királyság...*, 256–264.

40 Lásd Révay, *De Sacrae Coronae... ortu...,* 72–73, 75, 86; fordításban: Révay, „Rövid emlékirata...", 222, 223, 228.

41 Lásd *Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár: 1608–1657. évi törvényczikkek,* ford. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen, jegyz. Márkus Dezső (Budapest, Franklin Társulat, 1900) (a továbbiakban *CJH 1608–1657*), 8.

királyválasztás, nádorválasztás, a klérus politikai hatalmának jelentősebb visszaszorítása, jezsuitákkal kapcsolatos törvénycikk, stb.). Ennek oka elsősorban az lehetett, hogy Révay fő politikai jelszava ekkor kétségkívül az „egyetértés", a *concordia* volt, és ezeknek az érzékeny témáknak a felvetése éppen a török elleni egységes fellépés ellenében hatott volna, valamint a kiegyezést és a rendi egységet is tetemesen gyengíthette volna. Habár az 1610-es évek elejére Révay már érzékelhette, hogy az 1608-ban létrejött új politikai egyensúly nem sziklaszilárd, talán még bízott abban, hogy az egyre élesebb felekezeti és hatalmi konfliktusok rendeződnek, és az egyensúlyi helyzet fennmarad – ezért elkerülte a kényesebb témákat, sőt, gesztusokat is tett katolikus oldal felé.[42]

Elveszett illúziók, kiújuló küzdelmek: Révay országtörténetének háttere

A *De monarchia* írásakor, 1619-ben Révay már hiába reménykedett volna a *concordiá*ban, vagy akár erőegyensúlyban. Nincs most itt hely annak kifejtésére, hogy az 1608 utáni Magyarországon mennyi konfliktus terhelte, hány törésvonal aprózta szét a rendek és az uralkodó „kiegyezését", s hogy ezek az évtized végére mekkora hasadékokká nyíltak. Állandó veszély- és problémaforrás volt Erdély, illetve Bécs Erdéllyel kapcsolatos politikája, azaz Báthory Gábor, majd Bethlen megbuktatására irányuló tervei;[43] a rendek és az udvar hullámzó viszonya, például a német várkapitányok kinevezése miatt; a katolikus klérus konfrontatív fellépése, és részben a bécsi udvar segítségével, részben egyéb okok miatt bekövetkező újbóli térnyerése; a felekezeti viszályok és konfliktusok, az országgyűléseket elárasztó kölcsönös panaszok katolikus és protestáns részről; és végül a Habsburg trónutódlás ügye, konkrétan a Bécs, illetve a Szentszék által preferált utód, a protestánsüldöző Ferdinánd főherceg személye.[44]

42 E gesztusokra lásd Teszelszky, *Az ismeretlen korona...,* 278–281; Tóth Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)* (Budapest: MTA BTK TTI, 2016), 43–46.

43 E tervekre, különösen Melchior Klesl bécsi püspöknek, II. Mátyás nagy befolyással bíró tanácsosának az Erdéllyel kapcsolatos elgondolásaira lásd Cziráki Zsuzsanna, „Erdély szerepe Melchior Klesl fennmaradt írásos véleményeiben 1611–1616 között", in *Bethlen Gábor és Európa*, szerk. Kármán Gábor és Kees Teszelszky (Budapest: ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2013), 77–102.

44 Mára elavult, de jól adatolt feldolgozása a korszaknak: Angyal Dávid, *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig*, A magyar nemzet története VI (Budapest: Athenaeum, 1898), 1–187. A korszak országgyűléseire – elsősorban a vallási ügyekkel kapcsolatos vitákra – meglehetősen elfogult, de részletes feldolgozás: Zsilinszky, *A magyar országgyűlések... (1608–1647)*, 1–168.

Ahogy az ismert, jelentős részben Pázmány Péter szervezőmunkájának köszönhetően sikerült lebonyolítani Ferdinánd utódlását az 1618. évi országgyűlésen, de csak heves viták után, illetve – az udvar ellenkezése dacára – szabályszerű választást követően; a rendek emellett kiharcolták az új nádor megválasztását, továbbá az uralkodónak „diplomát", azaz hitlevelet kellett kiállítania, amelyben ígéretet tett a rendek által megszabott feltételek betartására.[45] Révay, mint láttuk, ezen az országgyűlésen kiállt a rendi előjogokért, és országtörténetében is megemlítette a diétán folyó komoly vitákat „a választás szabadságának megoltalmazásáról" *(de asserenda electionis libertate),* továbbá nagy alapossággal közölte a Ferdinánd által adott hitlevelet.[46] Érdemes beszámolójához hozzáolvasni azt az iratot, amelyet az 1619 novemberében megnyíló pozsonyi gyűlésen a jelenlévő rendek állítottak összse válaszul a nádori propozícióra. Az *Ordinum regni Hungariae ... responsum*ban ugyanis az időközben Bethlen pártjára állt rendek szintén kifejtik, hogy az egy évvel korábbi diétán a szabad választást másfél hónapon át védelmezték – mármint az öröklési jogot hangoztató Habsburg-pártiak ellenében –, továbbá, hogy a hitlevél megszövegezése körül is késhegyig menő vitákat folytattak a klérussal.[47] Vagyis szerzőnk, ha nem is olyan harsányan, mint az *Ordinum responsum,* de pontosan megjelöli itt a rendek sérelmeit és igényeit – s ahogy látni fogjuk, erre egész művében gondot fordított.

A fentiekből is kitetszik: 1619-ben már Révay nem bízott, nem bízhatott abban, hogy az 1608. évi „kiegyezés" olyan kompromisszum, amelyet minden politikai szereplő tiszteletben tart. A korábbi években megtanulta, hogy a rendek által kivívott eredmények csak kemény viták árán védhetők meg – illetve úgy, ha eme eredményekre ő és osztályos társai szóban és írásban emlékeztetik a bécsi udvart és a klérust. A *De monarchia* ezt a keserű megtapasztalást tükrözi. Révay figyelmének központjában immár a magyar királyság avagy monarchia áll: ennek uralkodói és főrendjei érdeklik, illetve mindezek közös históriája, a király és az elit egymáshoz való viszonya, valamint az ebből levonható tanulságok.

A felekezeti ügyekre, elsősorban a katolikus egyház, illetve a jogilag elismert egyházakká alakuló protestáns felekezetek közötti alapvető – elsősorban jogi természetű – ellentétekre, és a katolikus egyház újbóli pozíciószerzésének okaira fontos tanulmány: Kármán Gábor, „A harmincéves háború Magyarországon mint vallásháború" in *Vallásháborúk, felekezeti konfliktusok Európában és a közeli térségekben az ókortól napjainkig*, szerk. Veszprémy László (Budapest: Zrínyi, megjelenés előtt). Köszönöm a szerzőnek, hogy megosztotta velem megjelenés előtti munkáját.

45 Az alábbiakban még részletesen is tárgyaljuk az országgyűlés egyes eseményeit.

46 Lásd Révay, *De monarchia...,* 133.

47 Lásd *Ordinum Regni Hungariae ad propositiones in Comitiis Posoniensibus Anni MDCXIX. responsum et attestatio...* (s. l.: s. n., 1619) (RMK II. 396), 5–6 (szabad királyválasztás kérdése), 8–10 (hitlevél). E kiadványról lásd bővebben Kármán Gábor tanulmányát ebben a kötetben!

Az elmondottakból az is következik, hogy a Szent Korona már nem főszereplő a *De monarchiá*ban – az 1613. évi *Commentarius* egyes szakaszai feltűnnek ugyan a műben, de szinte feloldódnak a bőséggel áradó eseménytörténetben. Sőt, a kötet végén a felségjelvény egészen más pozícióban tűnik fel. Révay ugyanis azt fejtegeti hosszan – a görög feliratos zománcképekre, elsősorban a Konstantinosképre hivatkozva –, hogy a koronát nem a pápa készíttette (amint az a Hartvik-legendában olvasható), hanem az első keresztény császár, Nagy Konstantin. Vagyis nem a Szent Korona egyesítő hatalma, „mágneses" vonzereje a fontos immár neki, hanem, hogy a katolikus alapú kultusz helyett egy protestánsok számára is elfogadható eredetet kreáljon neki.[48] A *De monarchia* emellett azt is jól mutatja, hogy Révay nem csupán a felségjelvény tiszteletéből vezette le saját nézeteit: a Szent Korona csupán az egyik pillére, egy nagyon erős, de nem kizárólagos szimbóluma volt múltszemléletének, művei politikai nyelvezetének, politikai álláspontjának.[49]

A felségjelvény helyett tehát más „főszereplők", illetve témák tűnnek fel Révay históriájában. Különösen nagy súllyal jelenik meg az 1608. évi, Mátyás és Rudolf közötti „testvérviszály" – szerzőnk részletesen bemutatja az eseményeket, természetesen mindenekelőtt a magyar rendek szemszögéből, az ő közreműködésüket (így a sajátját is) hangsúlyozva. Aprólékos ismertetést kapnak a Révay szemében legfontosabb epizódok: a Szent Korona Rudolf általi visszaadása, hazahozatala, a király- és nádorválasztás, a koronázás, majd a koronaőrök megválasztása.[50] Szerzőnk számára ez az év a magyar történelem zenitje, legalábbis annak a történelemnek, amit ő személyesen átélt. Úgy tűnik, hogy erről a csúcsról szemléli a Magyar Királyság történetét, és számos helyen úgy láttatja annak eseményeit, hogy azzal saját politikai érdekcsoportjának – az 1608. évi „kiegyezést" végbevivő politikai elitnek – a törekvéseit igazolja, magyarázza. Az alábbiakban azt mutatom be, hogy ezt milyen eszközökkel érte el.

48 Tóth, *Szent István*..., 48–56.

49 Osztjuk ezzel kapcsolatban Szabó András Péter véleményét, aki szintén arra figyelmeztet, hogy nem szabad eltúlozni a Szent Korona, illetve a hozzá kapcsolódó képzetek jelentőségét a magyar rendiség politikai nézeteinek kialakulásában. Szabó András Péter, „»De profundis«: Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában", *Századok* 146 (2012): 1085–1160, 1120.

50 Révay, *De monarchia...,* 118–127.

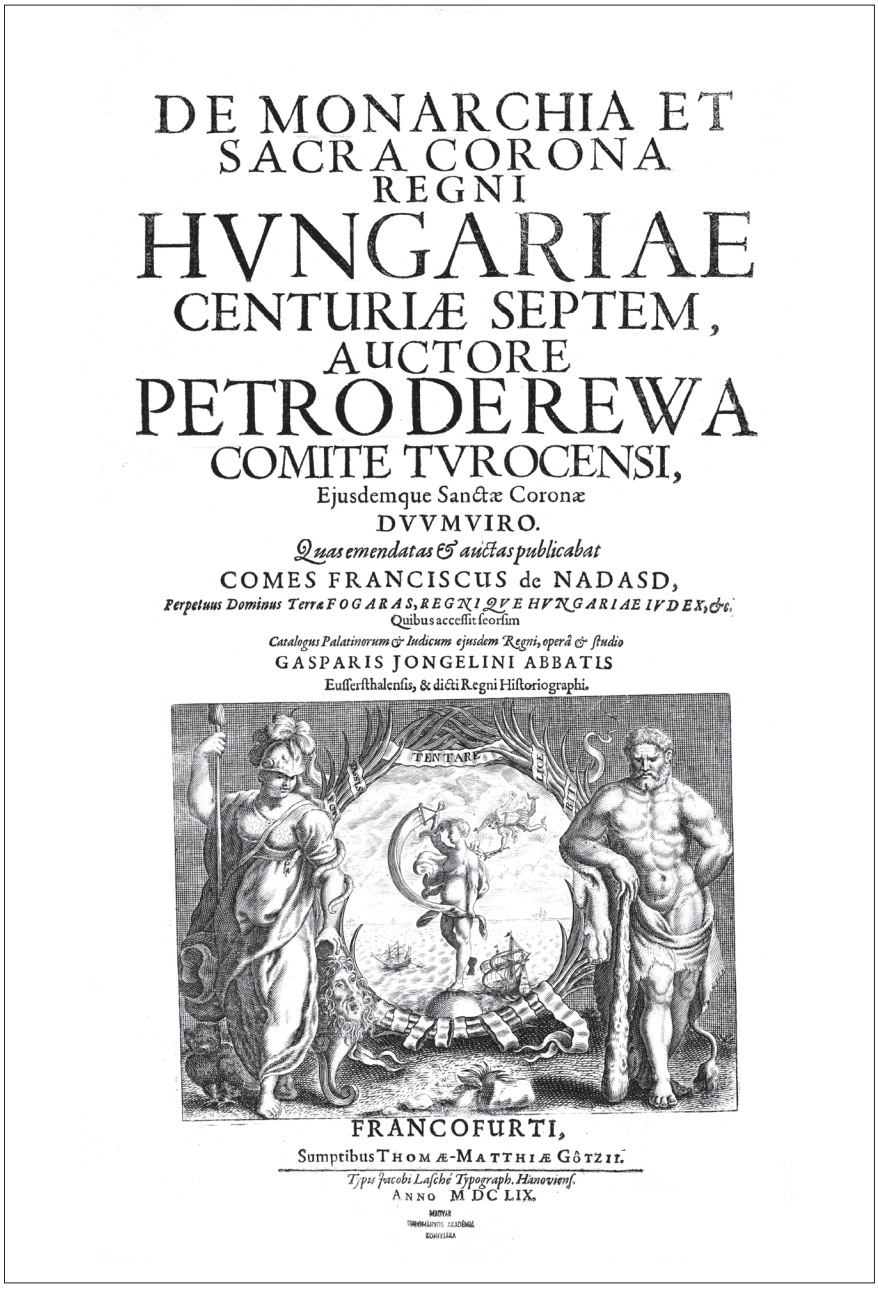
DE MONARCHIA ET
SACRA CORONA
REGNI
HVNGARIAE
CENTURIÆ SEPTEM,
AUCTORE
PETRO DEREWA
COMITE TVROCENSI,
Ejusdemque Sanctæ Coronæ
DVVMVIRO.
Quas emendatas & auctas publicabat
COMES FRANCISCUS de NADASD,
Perpetuus Dominus Terræ FOGARAS, REGNIQVE HVNGARIAE IVDEX, &c.
Quibus accessit seorsim
Catalogus Palatinorum & Indicum ejusdem Regni, operâ & studio
GASPARIS JONGELINI ABBATIS
Eussersthalensis, & dicti Regni Historiographi.
TENTARE
FRANCOFURTI,
Sumptibus THOMÆ-MATTHIÆ GÖTZII.
Typis Jacobi Laschè Typograph. Hanoviens.
ANNO MDCLIX.

Révay Péter *De Monarchia* című művének címlapja (RMK III. 2058.)
(a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ példányáról)

A politikai véleményalkotás eszközei Révay országtörténetében

Anakronizmusok: Királyi Tanács, országgyűlés és nemesség a régiségben

Ahhoz, hogy saját politikai állásfoglalását kifejtse, egy történetíró számára kézenfekvő eszközként szolgálhatnak az anakronizmusok. Rögtön megjegyezzük, hogy ezek nem feltétlenül tudatos eljárások – szerzőnk esetében sem. Inkább arról lehet szó, hogy Révay reflexszerűen saját kora jelenségeit látja bele valamilyen korábbi eseménybe. Az viszont tanulságos lehet a mű értelmezése szempontjából, hogy szerzőnk hol követ el ilyen tévedéseket, vagyis melyek azok az intézmények, szokások vagy bármi más, amelynek visszatükröződését látja a históriában.

Az első, legkorábbi anakronizmus a királyi tanácshoz kapcsolódik. Révay korában Magyar Tanács volt a neve, s az ország kormányzatának fontos testülete volt. Tagjai voltak az országos főméltóságok (nádor országbíró stb.), a magyar királyi udvari főméltóságok (udvarmester stb.) és a főpapok, valamint voltak külön kinevezett tanácsosok is, akiket szakértelmük, tudásuk, alkalmasságuk alapján jelölt ki az uralkodó erre a feladatra. Így került be Révay is a tanácsba 1605-ben – és aktívan részt vett annak munkájában. A főméltóságok és főpapok *ex officio* tanácsosi címe miatt elsősorban rendi jellegű volt és maradt ez a testület, és gyakran volt a rendek részéről az érdekérvényesítés, illetve a tiltakozás fóruma is az udvarral szemben – miközben persze az udvar is igyekezett befolyásolni annak működését. Bécsnek ugyanakkor szüksége is volt a testület tagjainak szakértelmére, tapasztalatára a döntésekben.[51]

Révay munkájában mintha ez a tanács bukkanna fel – Szent István korában. Orseolo Péter uralkodása kapcsán ugyanis szerzőnk – a király egyéb „bűnei" mellett – megemlíti, hogy „megvetette a tanács *(senatus)* tekintélyét, amelyet István hagyott hátra, s amelynek vezetése alatt korábban megfelelő és szerencsés kormányzás folyt".[52] A második magyar király uralmának kritikus ábrázolása természetesen a 14. századi krónikaszerkesztményből ered, innen veszi át Thuróczy, majd Bonfini

51 Minderre lásd újabban Pálffy, *A Magyar Királyság…*, 266–289.

52 A jelen magyarítást, illetve a *De monarchia* szövegrészeinek a tanulmányban szereplő többi fordítását abból a teljes fordításból idézem, amelyet Benei Bernadett, Jarmalov Rezső és Sánta Sára kollégáimmal közösen készítettünk. A felsorolt kollégákkal a mű rövidesen megjelenő kétnyelvű kiadásán (kritikai kiadásán és fordításán) dolgozunk, amely a Pálffy Géza vezette MTA BTK TTI „Lendület" Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendület-kutatási projekt (2012–) támogatásával fog megjelenni. Az eredeti szöveg: „Petrus enim non iam regem agere, sed quae regno nominique Hungarico essent labem collatura, palam praeferre, contemnere nimirum senatus auctoritatem, quam Stephanus reliquisset, et quorum ductu antea res commode, et feliciter fuerant gubernatae, summates regni ludibrio habere, eos aspernari, peregrinis et extraneis magistratus et praefecturas conferre, arcibus cunctis finitimis praesidia externa imponere coepit." Révay, *De monarchia…,* 3.

is. Révay ennél az epizódnál Bonfinit követi,[53] viszont éppen ez a mozzanat, vagyis a tanács „megvetése" teljesen hiányzik a *Decades*ben.[54] Mindenesetre az, hogy egy olyan stabil „kormányzati testületet" képzel el Szent István korára, mint amilyen saját idejében a Magyar Tanács volt, egyértelműen anakronisztikus eljárás. Kevésbé történelmietlen, de legalábbis árulkodó, amikor azt fejtegeti, hogy Mária királynőnek, Nagy Lajos lányának az uralma addig volt szerencsés, „ameddig mindent a tanács megkérdezése és véleménye szerint, valamint az előkelők kölcsönös egyetértésével irányított".[55] Ez a kitétel sincs a forrásaiban, így ez is az ő saját véleménye lehet.

Az országgyűlés is viszonylag korán, és némileg anakronisztikusan tűnik fel a műben. Aligha kell hangsúlyozni, hogy Révay korában az ország politikai életében milyen nagy szerepe volt a diétáknak. A sérelmeket ezen a nagyobb fórumon volt lehetősége a rendeknek az uralkodó elé tárni, és voltak bizonyos ütőkártyák is a kezükben, hogy követeléseiknek nyomatékot adjanak (a *corpus juris* és az Aranybulla, az országos szokásjog, amely részben a *Tripartitum*ban foglaltatott benne, illetve az adómegajánlás, vagy éppen a királyválasztási jog).[56] Bizonyosan ennek köszönhető, hogy Révay is különösen fontosnak tartotta kiemelni az országgyűlések régi hagyományát a művében.

Ebben a vonatkozásban nagyon jellemzőnek tartjuk egyik érdekes megjegyzését, ugyancsak Orseolo Péter uralmának jellemzése kapcsán. Révay ugyanis „zsarnokságnak" nevezi regnálását, majd kifejti, mit ért ő zsarnok alatt: „Ők ugyanis a hatalom csúcsára kerülvén csúf dolognak tartják, hogy mások intéseinek engedelmeskedjenek: a királyság ügyeinek intézését többé nem tanácskozás alapján végzik, hanem saját szeszélyük, illetve kevesek kénye-kedve szerint; mivel tudják, hogy a közgyűlések (publicos conventus) étvágyuk megfékezésére szolgálnak, csak súlytalan ügyekben hívják össze azokat, így a közös tanácskozások tartásának csupán a

53 Lásd Antonius de Bonfinis (Bonfini), *Rerum Ungaricarum decades, Tom. I–III; Tom. IV, Pars I; Tom. IV, Pars II. (Appendix, Fontes, Index)*, edd. (I–IV/1:) Iosephus Fógel, Béla Iványi et Ladislaus Juhász, (IV/2:) Margarita Kulcsár et Petrus Kulcsár, Bibliotheca Scriptorum medii recentisque aevorum (BSMRAe): Saeculum XV – BSMRAe: Series nova, I (Lipsiae–Budapestini: B. G. Teubner–K. M. Egyetemi Nyomda–Akadémiai Kiadó, 1936–1976) 2.2.3. A Bonfini-szöveghelyekre az alábbiakban is a bevett módon, azaz decas, könyv, illetve a kritikai kiadás által megállapított szakaszbeosztás alapján hivatkozunk.

54 Egy helyen Bonfini megemlíti, hogy Szent István tanácsba *(concilium)* hívta az összes főpapot és előkelőt (uo. 2.1.298) – talán Révay ez alapján képzelte el Szent István királyi tanácsát.

55 „Auspicia regni Mariae fuerunt primo felicia, quamdiu omnia ex consilio et sententia senatus ac procerum mutuo consensu res administraret..." Révay, *De monarchia...,* 25.

56 Vö. Pálffy, *A Magyar Királyság...*, 289–306; még lásd Jean Bérenger és Kecskeméti Károly, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918,* ford. Bethlen Attila, Lajtai L. László és ifj. Benda Kálmán (Budapest: Napvilág, 2008), 32–36.

külső váza és szokása marad meg."[57] Ezután Révay még külföldi exemplumokat is hoz az efféle zsarnokokra, így például XI. Lajos francia királyt, aki „a rendek összehívásának még az említését is felségsértésnek vette".[58] Vagyis Révay meglehetősen gyorsan eljut Orseolo Péter türanniszának bemutatásától addig, hogy az országgyűlések összehívásának elhanyagolása „zsarnoki" tett.

Révay kiemelten foglalkozik azzal az 1301. évi „országgyűléssel" is, amelyen a magyar előkelők végül is a cseh Vencel királyt választották magyar királlyá a Szentszék által támogatott Anjou Károllyal szemben. Mint írja, „miután országgyűlést hirdettek, hogy szokás szerint szavazzanak, mintegy tíz napon keresztül hevesen ellenálltak a pápa döntésének: továbbá kinevezték és megválasztották Vencelt, Csehország és Lengyelország királyát, és a nép egyetértésével azonnal nemeseket jelöltek ki, hogy menjenek Csehországba, és ott Vencelt minden rend nevében Magyarország királyaként köszöntsék."[59] A szövegezés jelentős részben Révay egyik fontos forrásából, Johannes Dubravius történeti munkájából származik,[60] de míg Dubraviusnál János kalocsai érsek a fő mozgatója az eseményeknek, Révay az események leírásából egyenesen eltünteti a főpapot (erre később visszatérünk), továbbá hangoztatja a rendek és a „nép", vagyis a köznemesség királyválasztó jogát (ami a forrásából hiányzik).

Szerzőnk néhol saját kora társadalmi viszonyait, illetve bizonyos kiváltságos csoportok elnevezéseit is visszavetíti az időben. Jellemző módon II. András uralkodásának elbeszélésénél, az Aranybulla említésekor nem az eredeti törvényszöveget idézi – holott ezt megtehette volna, mert ismerte és használta Mossóczy Zakariás 1584. évi törvénygyűjteményét –, hanem a *Tripartitum*ot, amely szerint a király törvényszegése esetén a „karok és rendek" *(status et ordines)* jogosultak ellenállni (az eredetiben természetesen nem ezek a kifejezések állnak).[61] Jellemző

57 „Illi enim velut in summa potestate constituti, turpe putantes aliorum monitis obsequi, administrationem negotiorum regni, non amplius ex consilio, sed ex libidine sua et paucorum peragunt, publicos conventus, quos ad coërcendum appetitum suum servire cognoscunt, non nisi de rebus levibus indicunt, ut forma tantum et usus celebrandi publica consilia ... remanere videatur." RÉVAY, *De monarchia...,* 3.

58 Uo.

59 RÉVAY, *De monarchia...,* 19. Az eredeti szöveget lásd a 94. jegyzetben.

60 Iohannes DUBRAVIUS, *Historia Bohemica, ab origine gentis, per diversas temporum et familiarum vices, usque ad Ferdinandi Imp. et Regis auspicia deducta* (Hanoviae: apud Claudium Marnium et heredes Ioan. Aubrii, 1602), 150. Az eredeti szöveget lásd a 94. jegyzetben.

61 RÉVAY, *De monarchia...,* 15. A *Tripartitum* szövegét lásd WERBŐCZY István, *Tripartitum: A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve: Latin-magyar kétnyelvű kiadás,* ford. CSIKY Kálmán, bev. BÓNIS György, Tudománytár (Budapest, Téka, 1990), 73–74. Az eredeti törvényszövegben azonban nem karok és rendek, hanem „püspökök, más jobbágyurak, és országunkbéli nemesek" szerepelnek. Lásd *Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár: 1000–1526. évi törvényczikkek,* ford. és jegyz. NAGY Gyula, KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen, jegyz. MÁRKUS Dezső (Budapest: Franklin Társulat, 1899) (a továbbiakban *CJH 1000–1526*), 144–145.

az is, hogy Szent István *Intelmei* ismertetésekor a bárókat és nemeseket nevezi meg, akikkel a királynak méltányosan kell bánnia – igaz, ez nem az ő tévedése, hanem forrásáé, ugyanis az *Intelmek* egyik kódexe tartalmazta ezeket az anakronizmusokat, s ezt vette át a Mossóczy-gyűjtemény is, amelyet Révay használt.[62] Az viszont bizonyos, hogy Révay örömmel fedezte fel saját osztályos társait Szent István „törvényeiben".

„Kiemelt ügyek" 1.: A szabad királyválasztás tematizálása

Szerzőnk másik módszere politikai állásfoglalásának artikulálására az, hogy számára fontos témákat kiemelten tárgyal a régiségben is, tehát különös hangsúllyal és részletességgel járja körül a vonatkozó történeti eseményeket. A legfontosabb ilyen téma kétségkívül a királyválasztás, amely – mint láttuk – 1618-ban igen aktuálissá vált. Ami a magyar rendek királyválasztó jogát illeti, 1526 után a Habsburg-ház és a magyar elit között állandó vita tárgya volt: erre már a fentiekben is utaltunk. A rendek történelmi jogokra, elidegeníthetetlen kiváltságokra, szokásjogaikra hivatkoztak, és semmiképpen sem akarták kiengedni a kezükből ezt a fontos politikai fegyvert – bizonyára azért sem, mert jó alkupozíciónak tekintették. A bécsi udvar ezzel szemben már a kezdetektől próbálta kiiktatni a *ius electionis*t a Magyar Királysághoz és rendjeihez való viszonyából, mivel – nem ok nélkül – saját uralmára nézve hátrányos és veszélyes tényezőt látott benne.[63]

1618-ban II. Mátyás utódjának kijelölése kapcsán újból terítékre került az ügy. A Habsburg kormányzat szerette volna elérni, hogy ezúttal se történjék választás, még formálisan sem. A diétára küldött március 23-i előterjesztésében Mátyás arra kérte a rendeket, hogy ismerjék el, hirdessék ki és tiszteljék királyuknak Ferdinándot, minthogy Miksa és Albrecht főhercegek lemondtak a trónról. Az okiratban egy szó sem esett választásról: Mátyás láthatóan el akarta kerülni a kényes procedúrát. A rendek azonban most is ellenálltak a próbálkozásnak – elsősorban az alsótábla követei, amelyhez aztán a világi főrendek is csatlakoztak –, és követelték a királyválasztás elismerését. Ezúttal részben sikerrel is jártak, amit bizonyítanak a további események, illetve a Ferdinánd által kiállított koronázási hitlevél is. De a

62 Lásd [Mossóczy Zakariás], *Decreta, constitutiones et articuli regum inclyti regni Ungariae...* (Tirnaviae: [typ. Telegdi], 1584), 3; az *Intelmek* kritikai kiadását, és a szöveghely variánsait lásd *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum,* edendo operi praefuit Emericus Szentpétery; Az 1999. évi reprint kiadásban az utószót és bibliográfiát összeáll., valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák Kornél és Veszprémy László, 2 kötet (Budapest: Nap, 1999), 2:623 (lásd az o) és p) jegyzetet).

63 Pálffy, *A Magyar Királyság...*, 252–254.

bécsi udvar is elégedett lehetett, mert keresztül tudta vinni a rendkívül megosztó Habsburg főherceg koronázását.[64]

Mind a fent már említett szórványos híradásokból, mind pedig a *De monarchia* szövegéből úgy tűnik, hogy Révay egészen bizonyosan a „szabad" királyválasztás jogának elismertetése és formális gyakorlása mellett foglalt állást. A fentebb már említett 1301. évi királyválasztás kapcsán megemlíti: az előkelők szerint sérült volna „a király megválasztásával kapcsolatos szabadságuk" *(libertatis suae in electione regis iacturam facerent)*, ha elfogadják a pápa jelöltjét.[65] Szintén árulkodó mozzanat, hogy Mária királynő – Révay megfogalmazásában – arra kérte az előkelőket, hogy adják át neki a trónt „a választás jogán" *(iure electionis)*.[66] Amikor I. Miksa császár a bécsújhelyi szerződés alapján magának követeli a magyar trónt, a magyarok Révay szerint ezt válaszolják: „Magyarország királyait tudvalevőleg nem szerződés útján szokták állítani, hanem az előző király halála után közös és szabad szavazással szoktak egy másikat a helyébe kinevezni."[67]

A „szabad királyválasztás" sok egyéb felbukkanása[68] közül hármat szeretnék még kiemelni – azért éppen ezeket, mert Révay korábbi művéhez, a *Commentarius*hoz képest különösen szembeötlőek. Az első ilyen Miksa magyar király 1563. évi megkoronázásának, illetve az ezt kísérő országgyűlési vitának az elbeszélése. „[Miksa] megválasztásának idején – írja Révay – Magyarországon országgyűlés zajlott, ahol a szabad királyválasztás kérdése miatt felforrtak az indulatok. A magyarok az utóbbi mellett álltak, míg a császár az öröklés mellett, Zsigmond példáját és László [Ulászló] szerződését hozván fel; azt állította, hogy a választásnak akkor van helye, ha a király utód nélkül halt meg. A magyarok azonban megalkuvás nélkül és egy jottányit

64 Az országgyűlés eseményeinek az ismertetését lásd FRANKL, *Pázmány Péter és kora...,* 299–377; ZSILINSZKY, *A magyar országgyűlések... (1608–1647)*, 111–135; ANGYAL, *Magyarország története...*, 190–198; FRAKNÓI, *A magyar királyválasztások...*, 213–229.

65 RÉVAY, *De monarchia...*, 19. A forrás egyébként itt Bonfini műve, lásd BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades...,* 2.9.155, 180–181. Révay viszont több helyen módosítja szövegét; így Bonfini nem használja a *libertas* szót, míg Révaynál ez igen hangsúlyos.

66 RÉVAY, *De monarchia...,* 25; A forrás ismét Bonfini, akinél azonban nem szerepel ez a kifejezés. Lásd BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades...,* 3.1.37–40.

67 „Maximilianus tamen, tunc Romanorum rex, qui ex pacto restitutionis Sacrae Coronae inito regni gubernacula exposcebat, argumentis pluribus animos statuum ac ordinum ad se pertrahere laborans resolutionem a proceribus regni accepit, nimirum non pacto reges Hungariae constitui, sed post unius decessum per suffragia communia et libera alterum substitui solere." RÉVAY, *De monarchia...,* 56.

68 Összesen tizenegyszer tárgyalja, illetve említi a mű során, mindig helyeslőleg. Lásd uo. 19, 25, 56, 60, 68–69, 89, 96, 97, 126, 133, 151. Még lásd TÓTH Gergely, „Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter Monarchiája", in *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról,* szerk. TÓTH Gergely, Monumenta Hungariae Historica: Dissertationes, 117–147 (Budapest: MTA BTK TTI, 2014), 127–128, 132.

sem engedve azt állították, hogy a nemzet jogát ők örökül kapták, a szerződések pedig olykor erőszak és kedvezés folytán jönnek létre. Kiviláglik ebből, hogy a magyar nép mindig is nagy buzgósággal oltalmazta a választás szabadságát – ezen megfontolás miatt történt az is, hogy 1498-ban országos törvénnyel tiltották ki a külhoni fejedelmek és királyok követeit a királyválasztó országgyűlésekről, nehogy a maguk pártjára állítsák az előkelőket és a közönséget [ti. a köznemességet]."[69] Az idézet első része, vagyis az uralkodó és a magyarok 1563. évi vitájának ismertetése Forgách Ferenc művén alapszik;[70] Révay igen gyakran forgatta és idézte ezt a munkát, és itt is az ő elbeszélésére támaszkodott.[71] Forgách művének a használata – ráadásul egy ilyen fontos részlet kapcsán – nagy jelentőséggel bír a témánk szempontjából: arra figyelmeztet ugyanis minket, hogy Révay rendi, vagy inkább főrendi múltszemlélete, argumentációja nem előzmények nélküli. Forgách nagyon hasonló szemléletben tárgyalta a magyar históriát, illetve a bécsi udvar és a rendek viszonyát – és hasonló mondható el, bár erős megszorításokkal, Istvánffy Miklósról is, akinek a munkáját Révay szintén igen sűrűn használta.[72]

69 „Contigerunt tempore electionis eius Hungariae comitia tumultuosa ob quaestionem de libera regis electione. Hanc enim Hungari, successionem caesar tuebatur, adducto Sigismundi exemplo, et pactis Ladislai, asserendoque ibi electionem valere, ubi regis liberi nulli superessent. Sed Hungari ius gentis sibi per manus traditum severe et stricte allegabant, pactaque vi et favore interdum exprimi agebant. Inde apparet Hungaricam gentem magno semper zelo libertatem electionis asseruisse; ob quam rationem etiam ne dominorum et universitatis animi seducerentur, externorum principum et regum oratores in comitiis regi creando indictis statuto publico anni 1498. prohibiti fuerunt." Révay, *De monarchia...,* 89.

70 „...iniecta fuit etiam quaestio de electione, caesare successionem, primoribus electionem tuentibus. Caesar electionem fieri, ubi liberi non essent regii, arguebat; tum adducebat Sigismundi exemplum, Ladislai pacta. Contra Ungari ius gentis per manus traditum allegabant; pacta vero vi vel favore expressa, inter paucos facta, publice damnata..." Lásd Ghymesi Forgách Ferenc... *Magyar historiája 1540–1572, Forgách Simon és Istvánfi Miklós megjegyzéseikkel együtt*, közli Majer Fidél, bev. Toldy Ferenc, Monumenta Hungariae Historica – II. Scriptores 16 (Pest: Eggenberger Ferdinánd, 1866), 250–251. Forgách beszámolóját az 1563. évi országgyűlésről legutóbb megvizsgálta Petneházi Gábor, „Párhuzamos történetek. Egyéniség, politika, hitelesség Istvánffy Miklós és Forgách Ferenc történeti műveiben", in *„A magyar történet folytatója": Tanulmányok Istvánffy Miklósról*, szerk. Ács Pál és Tóth Gergely, Magyar Történelmi Emlékek–Értekezések, 141–164 (Budapest: MTA BTK TTI, 2018), 160–161.

71 Forgách használatára Révaynál lásd Tóth, „Lutheránus országtörténet...", 128.

72 Forgách történetírására, rendi-oligarchikus múltszemléletére lásd újabban Benedek Varga, „Political Humanism and the Corporate Theory of State: Nation, Patria and Virtue in Hungarian Political Thought of the Sixteenth Century", in *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe,* ed. by Balázs Trencsényi and Márton Zászkaliczky, Studies in the History of Political Thought 3, 285–313 (Leiden–Boston: Brill, 2010), 309–310; Petneházi, „Párhuzamos történetek...", 151, 160–163. Istvánffy múltszemléletére lásd Nagy Gábor, „Lux veritatum (Bocskai, szabadság, harc)", *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica* 13, fasc. 2 (2008): 73–110, 81–88; Petneházi, „Párhuzamos történetek...", 151–152. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Istvánffy jóval

Azt is látnunk kell ugyanakkor, hogy itt nem csupán Forgách szolgai követéséről van szó. A következtetés, miszerint a magyarok érvei a szabad választáshoz való buzgó ragaszkodást jelzik, Révaytól származik, ahogy az 1498. évi törvénycikknek, mint e ragaszkodás tanújelének a citálása is.[73] Szerzőnk emellett Miksa „megválasztásáról" beszél, és úgy tálalja az eseményeket, mintha valóban választás történt volna, azaz a világi rendek kerültek volna ki győztesen a vitából. Valójában nem ez történt: az országgyűlés végül egyszerűen elfogadta Miksát, mint jelöltet, formális *electio* nélkül, amiben az egyházi főrendek vezetőjének, Oláh Miklós érseknek kiemelt szerepe volt.[74]

A második fontos részlet arról szól, hogyan gondoskodott 1572-ben Miksa saját utódjáról, Rudolfról. Révay a *Commentarius*ban írtakhoz hasonlóan, annak szövegét részben átemelve méltatja Miksa bölcsességét, jelezve a kijelölt örökös hiányával járó veszélyeket; majd ecseteli a rákosi fegyveres gyűléseket, s kárhoztatja azok gyakorlatát, ugyancsak nagyrészt korábbi művét idézve. De nem áll meg itt, ahogyan a *Commentarius*ban tette, hanem rátér a „tógás", azaz „fegyvertelen országgyűlések" *(togata comitia)* ismertetésére. „Manapság fegyvertelen országgyűléseket hirdetnek – írja –, a város falain belülre, minthogy eme ünnepélyes eseményeknek Pozsony ad otthont; a király megválasztása pedig régi szokás szerint a karoktól és a rendektől függ, vagyis az ország legkiválóbb polgáraitól és a nemzet színe-virágától, s nem a tömegtől, vagy hadseregektől, illetve legióktól, ahogyan a római császárokat régen kikiáltották, illetve manapság a török császárt..."[75] Ez egyértelműen a rendi monarchia apológiája, illetve dicsérete, amely Révay értelmezésében méltányosabb és igazságosabb, mint a római császároké, és saját korában az oszmán uralkodóké. Nagyon határozott kijelentések sorjáznak e rövid idézetben – „a király megválasztása", „régi szokás", „a karoktól és rendektől függ", „az ország legkiválóbb polgárai" –, és nyilvánvaló, hogy az 1618. évi viharos országgyűlés után egy évvel egyfajta figyelmeztetésként hangozhattak – legalábbis szerzőjük annak szánhatta.

A harmadik szövegrész első pillantásra rendkívül meghökkentő, mivel a *Commentarius*szal összevetve úgy tűnik, Révay homlokegyenest ellentmond saját ma-

óvatosabb a Habsburg-házat érintő ügyekben. Hogy a konkrét példánál maradjunk, a királyválasztással kapcsolatos vitát meg sem említi az 1563. évi országgyűlés ismertetésekor, noha tudvalevőleg ő is ismerte Forgách művét és bőségesen merített belőle. Lásd Istvánffy, *Historiarum...*, 423–427. Még lásd Petneházi, „Párhuzamos történetek...", 160, 162.

73 A törvénycikket lásd *CJH 1000–1526*, 620. (1498: XLV.)

74 Lásd Pálffy, *A Magyar Királyság...*, 252–261.

75 „Hodie togata indicuntur comitia, intra moenia civitatis, ut his solennitatibus Posonium celebre est: et dependet regis electio ex consuetudine antiqua, a statibus et ordinibus, hoc est, a praecipuis regni civibus et flore gentis, non a vulgo, aut exercitibus seu legionibus militum, ut olim Romani imperatores declarabantur, et nunc Turcicus imperator..." Révay, *De monarchia...,* 96.

gának. A királyválasztás és koronázás viszonyáról van szó. 1613. évi koronatörténetében Révay ezt írja: „Hozzáteszem, hogy mivel hazánkban a választásnál szinte többet ér a koronázás – amit nem lehet mással jogszerűen végrehajtani, csak a Szent Koronával –, őrzésére még nagyobb gondot és buzgalmat fordítanak."[76] Ez a kijelentés teljesen összhangban van a *Commentarius* egész tartalmával. Ehhez képest kései országtörténetében, II. Mátyás királlyá választásának elbeszélésekor Révay így fogalmaz: „Immár a nádor irányítása mellett késedelem nélkül indítványozták a király megválasztását a karoknak és a rendeknek. Megállapították tehát a szabad választás napját (amit annyira szeretnének sértetlenül megőrizni a magyarok, hogy saját nyelvükön is azt mondják: alkalmasabb és megfelelőbb a királyt megválasztani, mint megkoronázni*)...*"[77] Az állítólagos magyar „szólás" forrása ismét csak Forgách: ő írta az 1563. évi, fentebb említett vita kapcsán, hogy a magyarok szerint mellettük szól a (magyar) nyelv is: nem azt mondják, hogy „koronázzák" a királyt, hanem azt, hogy „választják".[78] De nem is ez a fontos szempontunkból, hanem az, hogy Révay 1619-ben már egyetértőleg idézte ezt a „mondást", vagyis nagyobb jelentőséget tulajdonított a választásnak, mint a koronázásnak. Ez azonban, ha meggondoljuk, nem olyan meglepő. A korona 1608 óta biztos helyen volt, ráadásul magának Révaynak az őrizetében, a szabad királyválasztás viszont 1618-ban ismét megkérdőjeleződött, ráadásul – kemény alkuk és viták után – érvényesült Bécs akarata a tekintetben, hogy olyan jelölt került a trónra, akitől a protestáns rendeknek minden okuk megvolt tartani. Így Révay számára is a királyválasztás joga lett az a kiváltság, amelyet hangsúlyozni, tematizálni kellett.

„Kiemelt ügyek" 2.: a nádorválasztás kérdése

A nádorválasztás szintén újra és újra elmérgesedő problémaforrás volt a Habsburg uralkodók és a magyar rendek viszonyában 1526 után. Amint azt Pálffy Géza kifejtette, Báthory István 1530 tavaszán bekövetkezett halála után Ferdinánd nem támogatta a rendek új nádor választására irányuló törekvéseit, hanem 1532-től királyi helytartókat állított egészen 1554-ig. A Habsburg adminisztrációnak ugyanis

76 Révay, „Rövid emlékirata...", 215. Az eredeti szöveg: „Addo quod cum in patria nostra electione plus pene valeat coronatio, quae non alia, quam Sacra Corona legitime peragi possit, ad custodiam eius maior cura, diligentiaque adhibetur." Révay, *De Sacrae Coronae... ortu...*, 50.

77 „Nec mora, palatino iam dirigente de electione regis ad status et ordines relatum. Statuto igitur die liberae electionis (quam tantopere Hungari illibatam conservare cupiunt, ut idiomate quoque suo vernaculo aptius et congruentius eligere regem quam coronare dicant) non iam per decurias, aut singulorum singula vota ac suffragia, sed una omnium voce ac suffragio, veluti divino instinctu consentiendo in regem electus est Matthias..." Révay, *De monarchia...,* 126.

78 „Id testari et idioma non coronare sed eligere regem dicentium." Forgách, *Magyar historiája...*, 251.

kényelmetlen volt a túlságosan nagy hatalommal járó nádori méltóság, míg a főpapok közül kinevezett helytartóknak csekélyebb jogkörük volt, és mivel egzisztenciálisan jobban függtek az udvartól, sokkal „kényelmesebb" megoldást jelentettek a Hofburg számára, mint a főúri elitből érkező nádorok.[79] A rendek tiltakoztak a helytartók kinevezése és a nádorválasztás folyamatos halogatása miatt, míg végül 1554-ben az uralkodó engedett, s a rendek nádorrá választották Nádasdy Tamást. A protestáns főúr 1562. évi halála után azonban Ferdinánd és utódai visszatértek a főpap-helytartók gyakorlatához, s ez így maradt egészen 1608-ig.[80]

Révay a nádorválasztás kérdésében is nagyon tudatosan jár el történeti munkájában: részletesen közli a nádori méltóság körül az udvar és a magyar elit között folyó hatalmi küzdelem egyes állomásait, és természetesen a rendek álláspontját rögzíti, olykor szokatlan élességgel. Az első ilyen jellegű szöveghely a 6. centuria elejéről való. Amikor szerzőnk elbeszéli, hogy Werbőczyt az 1526. évi rákosi országgyűlésen megfosztották a nádori méltóságától, megjegyzi, hogy ez a tisztség egyébként egész életre szól, továbbá a karok és rendek, illetve a király közösen választják meg.[81] Nem meglepő ezek után, hogy jelzi: a rendek szerették volna betölteni Báthory István 1530. évi halála után a méltóságot „a közös méltányosság okán" *(communis aequitatis causa)* – ekkor azonban Révay még megértően közli az udvar kifogását, miszerint ehhez egy külön országgyűlést kell összehívni.[82]

A megértés és a türelem azonban elfogyott szerzőnknél, amikor kitért Nádasdy Tamás nádorságára (1554–1562), és az utána újra bevezetett királyi helytartói rendszerre. Megjegyzi először is, hogy e méltóságot a rendek könyörgésére töltötte be ismét I. Ferdinánd Nádasdyval, míg az azt megelőző időszakban, illetve Nádasdy halála után a nádori hivatalt három részre osztották – a királyság igazgatása a helytartó feladata lett, a bíráskodás a nádorhelyettesé vagy nádori helytartóé,[83] míg a katonai ügyek a főkapitányokhoz kerültek.[84] Szerzőnk ezek után kendőzetlenül kifejti, hogy Ferdinánd már az előző nádorválasztásba is nehezen egyezett bele, és

79 Pálffy, *A Magyar Királyság…*, 145–146, 280–281.

80 Pálffy, *A Magyar Királyság…*, 281–286.

81 Lásd Révay, *De monarchia…,* 65. Itt egyébként Révay viszonylag pontosan hivatkozott az 1526: II. törvénycikkre, bár ott még nem a „karok és rendek" kifejezés áll. Lásd *CJH 1000–1526*, 840.

82 Lásd Révay, *De monarchia…,* 83. Itt is törvénycikkből idéz: lásd *Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár: 1526–1608. évi törvényczikkek,* ford. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen, jegyz. Márkus Dezső (Budapest: Franklin Társulat, 1899), 228–230. (1548: XVIII.)

83 Az első nádori helytartó éppen Révay I. Ferenc lett, 1542 novemberében. Lásd Pálffy, „Különleges úton…", 4. A tisztségre még lásd Nagy Gábor, „»Tu patriae, illa tuis vivet in historiis«: Előkészület egy új Isthvánffi Miklós életrajzhoz", *Századok* 142 (2008): 1209–1248, 1215.

84 Lásd Révay, *De monarchia…,* 88. A hadügyek egyébként a főkapitányok mellett központi szempontból az Udvari Haditanács irányítása alá kerültek. Vö. Pálffy, *A Magyar Királyság…*, 280.

utódait arra intette, ne engedjék a jövőben a nádor megválasztását, hiszen méltatlan dolog a főhatalmat olyasvalakivel megosztani, aki amúgy az alattvalójuk. „Csakhogy igen bizonytalan és veszedelmes úton jár a kormányzás ilyesfajta megváltoztatása – jegyzi meg vészjóslóan Révay –, és a fejedelmek azon szándéka, hogy trónjuk magasáról mindenkit lekicsinyeljenek, s ők, akik a fejet alkotják, ne használják az alattvalóikat kezek gyanánt! Fennáll ugyanis a veszély, hogy azok, akiktől folyvást megtagadják vagy irigylik a saját tartományukban még a helyettesi hatalmat is, azok egyszer szövetségesekkel és segédcsapatokkal megkaparintják a hatalmat. Minden nép nehezen viseli ugyanis, ha megfosztják saját méltóságaiktól."[85] Szerzőnk eme szinte fenyegető hangú megjegyzése egészen kirívó, a mű egészét tekintve is. Aligha szorul ezek után különösebb magyarázatra, hogy a nádori hivatal betöltésének kérdése a magyar rendek számára – így Révay szemében is – vörös vonalnak számított.

Révay hosszabban ír még az 1608. évi országgyűlésről, amelyen a rendek elérték a nádori méltóság újbóli visszaállítását, sőt – legalábbis szerinte – azt is kivívták, hogy a nádort előbb válasszák meg, mint a királyt. Szerzőnk tüzetesen közli az érveket, amelyeket osztályos társai – illetve nyilván ő maga is – hangoztattak: a nádornak különleges tekintélye van a király választásánál, s övé az első szavazat; emellett az elődök szokása szerint is előbb választják a nádort, mint a királyt, hiszen a *palatinus* az ország szabadságának, valamint az igazságnak és a közjónak a védelmezője.[86] A fentiek ismét azt igazolják, hogy szerzőnk különlegesen nagy fontosságot tulajdonított a nádori méltóságnak, s azt a rendi kiváltságok egyik alappillérének tekintette. Olyannyira, hogy még az emlékezete is becsapta: a rendek ugyanis végül

85 „At quam non satis tuto et securo insistit calli talis gubernationis mutatio, et ea principum voluntas, omnes ex summo throno humiles despicere, et cum ipsi caput existant, subditis suis velut manibus non uti! Periculum enim est, ne si quibus vicarium saltem imperium in sua regione nimis negatur, aut invidetur, aliquando armis sociis et auxiliaribus summum adipiscantur, quod impatienter ferunt omnes populi, si dignitatibus suis priventur." Lásd Révay, *De monarchia...,* 88. Ugyanezen az oldalon hosszan ír a nádor jogköreiről is – az ún. nádori cikkelyek alapján, amelyek hitelessége és keletkezési ideje vitatott. A cikkelyekre újabban lásd C. Tóth Norbert, „A nádori cikkelyek keletkezése", in *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*, szerk. ifj. Berényi Iván, Dobszay Tamás, Forgó András, Pálffy Géza, Rácz György és Szijártó M. István (Budapest: Országgyűlés Hivatala, 2013), 36–45. (Nádasdy Tamás 1554. évi nádorrá választása körüli vitákhoz köti a keletkezését).

86 „Erat illud praecipue palatini creandi argumentum, quod eius praecipua vox ac dignitas cum principali suffragio in eligendo rege esset. Ceterum etiam ex instituto maiorum prius palatinum nominari, quam regem, qui publicae libertatis, iustitiae salutisque tutor sit electus." Révay, *De monarchia...,* 125. Ezután még hosszan ír Illésházy István nádorrá választásáról, a választás módja feletti vitáról, majd arról, hogy ezután a nádor vezetésével zajlott le a királyválasztás. Lásd uo. 125–126. Az 1608. évi nádorválasztásra még lásd Lauter Éva, „»Modus observandus... « A 17. századi magyar nádorválasztások rendje", in *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban,* szerk. G. Eténi Nóra és Horn Ildikó, 187–206 (Budapest: L'Harmattan, 2008), 189, 205–206.

engedtek a sorrend tekintetében, így a királyválasztás előbb zajlott le (1608. november 16-án), mint a nádorválasztás (november 18-án) – igaz, a király megkoronázása csak ezután következett (november 19-én). Ez végeredményben egy kompromisszumos megoldás volt[87] – szerzőnk azonban úgy akarta megörökíteni az epizódot, ahogy az a rendeknek a legmegfelelőbb lett volna.

Az 1618. évi országgyűlés, illetve az azon végbement nádorválasztás leírása során Révay ismét elköveti ezt a „hibát". Ahogy említettük, a nádorválasztás ezen a diétán is érzékeny téma volt: a rendek eleve sérelmezték, hogy Thurzó György nádor 1616 végi halála után a király nem hívott össze egy éven belül országgyűlést a tisztség újbóli betöltésére, holott az 1608. évi koronázási előtti dekrétum (nevezetesen annak 3. cikkelye) erre kötelezte volna – ezt a késlekedést láthatóan Révay is nehezményezte.[88] A fenti okok miatt az alsótábla követei a március 27-ei feliratukban eredetileg azt szerették volna, hogy előbb válasszák meg a nádort, hiszen a hivatal üresedésben volt; II. Mátyás ebbe nem egyezett bele, csupán azt a megoldást fogadta el, hogy a királyválasztás napján a nádorválasztás is megtörténjék.[89] Az uralkodói akarat végül győzött: május 16-án előbb zajlott le a király, majd ezt követően, egy órával később a nádor megválasztása.[90] Csakhogy Révay – ami igazán meglepő – nem így emlékszik: szerinte előbb választották meg Forgách Zsigmondot nádorrá, s csak ezután jött volna Ferdinánd *electió*ja.[91] Minthogy több forrás szól a fordított sorrend mellett, ezúttal is ki kell jelentenünk, hogy Révay vagy tudatosan ferdítette el a tényeket, vagy egyszerűen rosszul emlékezett: a számára kedvező kimenetelt örökítette meg, mert így akart visszagondolni rá.

87 A megegyezésre lásd ZSILINSZKY Mihály, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformátiótól kezdve: I. kötet: A reformatiotól a bécsi békéig: 1523–1608* (Budapest: Magyar Protestansegylet, 1880), 348–349; még lásd PÁLFFY Géza, *Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608),* Századok Füzetek 3 (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 2009), 55.

88 Az említett sérelmet az 1619. évi rendi válaszirat is felemlegeti. Lásd *Ordinum… responsum…*, 4. Révay ugyancsak jelezte, hogy a nádori méltóság már több mint egy éve betöltetlen volt az országgyűlés idején. Lásd RÉVAY, *De monarchia…,* 133. Lásd még a 91. jegyzetet.

89 FRANKL, *Pázmány Péter és kora…,* 326–329.

90 A kassai követek erről számoltak be jelentésükben. Lásd Archív mesta Košíce (Kassa Város Levéltára); Supplementum H. 5818/48. Táncos Pál és Zoltán György jelentése Kassa városának, 1618. máj. 20. Pozsony. (Köszönöm Pálffy Gézának, hogy megosztotta velem ezt az információt.) Még lásd ZSILINSZKY, *A magyar országgyűlések… (1608–1647),* 130; FRAKNÓI, *A magyar királyválasztások…*, 229.

91 „…post longas de asserenda electionis libertate disputationes et controversias, surrogato prius in locum comitis Georgii Thurzo defuncti palatini (dum iam anno integro et mensibus aliquot ea dignitas in regno vacasset) comite Sigismundo Forgach de Ghymes, et praescriptis ante omnia eligendo septemdecim conditionibus in suffragia itum." Révay tehát azt írja, hogy előbb választották meg Forgáchot, majd előírták a „megválasztandónak", azaz Ferdinándnak a 17 feltételt, és csak ezután szavaztak a királyról. RÉVAY, *De monarchia…,* 133.

„Kiemelt ügyek" 3.: a főpapság és a pápaság politikai hatalmának kritikája

„Ez a lutheránus szerző gyakran ellenségesen becsmérli a katolikus papokat" – fakadt ki a jeles 18. századi jezsuita historikus, Timon Sámuel Révayra.[92] Kétségtelen: valahányszor csak egy katolikus főpap feltűnik a *De monarchia* lapjain valamilyen jelentősebb hatalom birtokosaként, Révaynak szinte mindig van egy-két rossz szava rá, legyen az Ernuszt Zsigmond, Bakócz Tamás, Tomori Pál, Várday Pál, Fráter György, Oláh Miklós, Báthori András vagy éppen Melchior Klesl, II. Mátyás nagyhatalmú tanácsosa.[93] Van azonban még egy ennél is sajátosabb módszere Révaynak: számos alkalommal kiradírozza a történeti események leírásából a főpapságot vagy a pápákat. Igen gyakran alkalmazott eljárásról van szó szerzőnk részéről, amivel akkor kellett szembesülnünk, amikor a *De monarchia* elbeszélő forrásait kutattuk fel. A kútfők kíméletlenül leleplezték a szerzőnket: Révay gyakran szinte szó szerint átvett belőlük egy-egy szövegrészt, de a klérus tagjait többnyire kirostálta az idézetekből. Igaz, sokszor csupán általánosságban főpapokról van szó, nem konkrét személyekről: például a klérus ama tagjairól, akik valamilyen fontos eseményen (pl. koronázás) megjelentek.

Szerzőnk eljárását érdemes néhány példán bemutatni. Különösen árulkodó János kalocsai érsek személyének kiiktatása az 1301. évi királyválasztás elbeszélésében – a tudós koronaőr alighanem Pázmány előképét látta benne, hiszen forrása, Dubravius szerint ő hívta össze a gyűlést.[94] De János érsek előtt és után is sok főpap – illetve pápa – esik áldozatul Révay módszerének: V. Gergely pápa, a Salamont királlyá koronázó főpapok, a III. Henriket fogadó főpapok (akik helyett „a főembe-

92 „Hic scriptor Lutheranus saepe alias inimice insectatur sacredotes Catholicos." Samuel Timon, *Epitome chronologica rerum Hungaricarum* (Cassoviae: Typis Academicis Societatis Jesu, 1736), 172.

93 Lásd ezekre bővebben Tóth, „Lutheránus országtörténet...", 136–137.

94 Érdemes idézni Dubravius, illetve Révay szövegét, hogy lássuk a módszert „működés közben". A cseh szerző még így fogalmaz: „Sed plerisque proceribus, *et prae caeteris archiepiscopo Colocensi* vehementer hic ritus novus ratum habendi quicquid Romanus Pontifex etiam in ipso rege declarando constitueret, displicebat. *Et quoniam sede Strigoniensi id temporis vacante, summa penes eum authoritas indicendorum comitiorum fuerat, omnibus ordinibus diem comitialem* ad ferenda ex more suffragia *indicit,* circiter decem continuos dies. (...) *Nominat Colocensis* Vencesilaum regem Bohemiae et Poloniae..." Dubravius, *Historia Bohemica*..., 150. [Kiemelések tőlem, T. G.] Révaynál ezzel szemben a kalocsai érsek köddé válik, bár egyebekben szerzőnk szorosan követi a cseh kútfőt: „Sed plerisque proceribus vehementer hic ritus novus ratum habendi quicquid Romanus Pontifex etiam in ipso rege declarando constitueret, displicebat, quod nimirum libertatis suae in electione regis iacturam facerent, quam nimirum per ipsius Pontificis authoritatem, censuram, et anathematis severitatem labefactari Hungari existimarent. Tempore igitur comitiali indicto, ad ferenda ex more suffragia, circiter decem continuos dies acerrime Pontificis sententiae reluctatum est: nominantque illi, et eligunt Vencesilaum regem Bohemiae et Poloniae, assentiente populo continuo delecti proceres, qui gratulandi causa irent in Bohemiam, ibique Vencesilaum ab omnibus ordinibus salutent regem Hungariae." Révay, *De monarchia...,* 19.

rek és az egész nemesség" köszönti a császárt!), a főpapok, akiknek Ottó bemutatja a koronát, Szent Péter egy esküformulában (akinek a kihagyását a fentiek ismeretében szintén szándékosnak vélek), a koronát megtekintő papi testületek 1490-ben, és még sokan mások.[95] De kimarad számos egyéb is, így például Szent István Intelmei közül az a fejezet, amely a „főpapoknak kijáró tiszteletről" szól *(de impendendo honore pontificum)*,[96] vagy Hunyadi Mátyás leveléből az „apostoli szentszéknek való engedelmességért" formula.[97] Mátyás levelezéséből Révay egyébként nagyon tudatosan szelektált, s egyebek mellett azokat a darabokat válogatta be művébe, amelyek a királynak a Szentszék elleni panaszait (!) tartalmazzák – de még ezekből is kihúzta a neki nem tetsző részeket.[98]

Hiba lenne azonban mindezt egyszerűen Révay lutheránus mivoltára visszavezetni, ahogy Timon tette. Valójában itt szintén egy igen aktuális politikai probléma tapintható ki a háttérben: nevezetesen a főpapság politikai szerepvállalása, illetve túlsúlya a 16. században. A Habsburg udvar előszeretettel töltötte be főpapokkal a vezető hivatalokat a magyar királyságban: közülük kerültek ki a helytartók, kancellárok, kamaraelnökök, de betöltöttek főispáni hivatalt, *ex officio* magyar tanácsosok voltak, illetve jelen voltak az igazságszolgáltatásban és diplomáciai feladatokat is elláttak. Amint már fentebb, a helytartókkal kapcsolatban utaltam rá, a főpapok ilyen típusú alkalmazásának számos előnye volt: képzettek, iskolázottak voltak, s minthogy az uralkodó nevezte ki őket egy-egy egyházi javadalomra, illetve sokan polgári, köznemesi származásúak voltak közülük, következésképpen jobban függtek a királytól – ráadásul fizetést sem kellett nekik folyósítani, mivel javadalmaik után jövedelmet húztak. Ehhez járult még,

95 Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades...,* 1.10.360, 366, illetve Révay, *De monarchia...,* 2. (V. Gergely); Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades...,* 2.2.276–278, illetve Révay, *De monarchia...,* 5. (a Salamont királlyá koronázó főpapok); Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum: I. textus,* ed. Elisabeth Galántai et Iulius Kristó, BSMRAe – Series nova 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), §. 328 (96), Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades...,* 2.3, illetve Révay, *De monarchia...,* 6. (a III. Henriket fogadó főpapok); Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades...,* 2.9.183, illetve Révay, *De monarchia...,* 20. (a főpapok, akiknek Ottó megmutatja a koronát); Stephanus Kaprinai, *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae: Pars I* (Vindobonae: Trattnern, 1767), 120, illetve *Révay, De monarchia...,* 41. (Szent Péter); Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades...,* 4.10.60–61., illetve Révay, *De monarchia...,* 56. (A koronát megtekintő papi testületek 1490-ben.)

96 SRH, II, 622; Révay, *De monarchia...,* 3.

97 Mátyás király, *Levelei: Külügyi osztály,* kiad. Fraknói Vilmos, a 2008-as kiadást s. a. r. Mayer Gyula, I–II (Budapest: Nap Kiadó, 2008), II, nr. 54. [653.], illetve Révay, *De monarchia...,* 42.

98 Lásd ezekre Tóth Gergely, „»Matthias Augusto similis«: Mátyás király a kora újkori protestáns múltszemléletben", in *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk. Békés Enikő, Kasza Péter, Kiss Farkas Gábor, Lázár István és Molnár Dávid, Convivia Neolatina Hungarica 3, 45–56 (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2019), 52–53.

hogy az 1560-as évek végére bizalmi válság alakult ki az udvar és rendek között (amit egyebek mellett Dobó István és Balassa János letartóztatása jelzett), ami miatt még inkább a főpapok számítottak megbízható „káderekne k" az államigazgatásban. Ez azonban csak tovább növelte a világi elit elégedetlenségét és a klérus iránti ellenérzéseit – ráadásul a főrendek nagy része időközben a reformátori tanok követőjévé lett. A hivatalt vállaló klerikusok népszerűtlenségét csak fokozták a főpap-kamaraelnökök (Szuhay, Migazzi) által lebonyolított vagyonelkobzások, valamint egyes főpapok (hetesi Pethe Márton, Forgách Ferenc) által indított ellenreformációs intézkedések.[99]

A bécsi béke és az 1608. évi törvények csak részben rendezték a helyzetet. A nádorválasztással a főpapság elesett a helytartói hivataltól, és a kamaraelnökök is világiak lettek; ugyanakkor főpapok töltötték be továbbra is a kancelláriai hivatalt, és a címzetes püspököknek köszönhetően – habár részvételüket az 1608. évi koronázás előtti 6. törvénycikk tiltotta – létszámbeli fölényben maradtak a Magyar Tanácsban is, és az országgyűlésen a felsőtáblán is jelentős számban vettek részt. Ehhez járult az a tény, hogy az említett törvénycikk ellenére a jezsuiták terjeszkedését a protestáns rendek szintén nem tudták megtörni.[100] Révaynak tehát volt miért aggódnia a főpapság politikai aktivitása miatt – 1619-ben is.

A fent már említett negatív főpap-jellemzések, illetve „kiretusálások" mellett két fontos szövegrészletet érdemes megvizsgálnunk, amelyek ugyancsak Révay aggodalmáról árulkodnak. Az egyik helyen arról van szó, hogy ecsedi Báthory István országbíró (1458–1493) – akit Bakócz Tamás esztergomi érsek előzőleg elmozdított az erdélyi vajdai méltóságból – törvényt hozatott volna, miszerint a főpapoknak tiltsák meg az ország kormányzásában való részvételt. „De minthogy Báthory meghalt – folytatja Révay szinte sajnálkozva –, s a király a papokat kegyelte, [a törvény] nem tudott megszilárdulni".[101] A Tuberótól származó információt szerzőnk aligha véletlenül emelte át saját munkájába. Tegyük hozzá, hogy 1606–1608-ban a túlnyo-

99 A témában fontos tanulmány: Fazekas István, „Katolikus főpapok a központi hivatalokban a 16. században", in *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. Varga Szabolcs és Vértesi Lázár, Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 17 (Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2017), 271–291; még lásd Pálffy, *A Magyar Királyság...*, 357–359.

100 Pálffy, *A Magyar Királyság...*, 391–392; 395–398; még lásd Fazekas István, „Katolikus főpapok a központi hivatalokban a 17. században", in *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*, szerk. Varga Szabolcs és Vértesi Lázár, Pécsi Egyháztörténeti Műhely 3 (Pécs: Történészcéh Egyesület–META-Egyesület, 2018), 49–65.

101 „...Bathori proceres in unum convenire fecit, qui legem sanxerunt, ut omnes promiscue ordinis [!] sacerdotes ab administratione reipublicae prohiberentur, nec nisi vocati et privatae rei causa in curiam regiam venirent. Morte tamen Bathorii interveniente et rege sacerdotibus favente stabile esse non potuit." Révay, *De monarchia...,* 58. A szöveghelyre még lásd Tóth, „Lutheránus országtörténet...", 137.

mórészt protestáns rendek ugyancsak szerették volna elérni, hogy a főpapokat zárják ki a főispáni hivatalok, illetve általában a világi főméltóságok viseléséből,[102] de az 1608. évi koronázás előtti 6. törvénycikk a döntést későbbre halasztotta, amely végül nem is valósult meg.[103]

A másik szöveghelyen arról olvashatunk, hogy miben látja Révay a mohácsi vereség okát. Mint kiderül, szerinte az „egyházi tanácsosok" hibájából történt a katasztrófa, mert ők „mindent saját belátásuk szerint irányítottak, és Lajosnak a királyi címen kívül szinte semmit nem hagytak".[104] Kikre gondolhatott Révay? Elsősorban alighanem Tomori Pál kalocsai érsek-hadvezérre, akit egyébként is kritikával illetett[105] – illetve Szalkai László esztergomi érsekre. Érdekesebb azonban az „egyházi tanácsos" *(consiliarius ecclesiasticus)* kifejezés, mert itt mintha a királyi tanács – illetve az ő korában a Magyar Tanács – főpapi tagjaira akarna célozni a szerzőnk. Tanácsosként pontosan tudhatta, hogy mit jelent a főpapok – köztük a címzetes püspökök – nagy számban való részvétele a tanácsüléseken, illetve az ott lezajló szavazásokon;[106] ahogy bizonyára emlékezett az 1608. évi, fent említett törvénycikkre is, amelyben megtiltották a székhellyel nem bíró, címzetes püspököknek a tanácsban való megjelenést, ám lényegében eredmény nélkül. Szerzőnk tehát, úgy tűnik, itt is határozottan állást foglalt – és nem csupán általánosan a főpapok politikai hatalma ellen, hanem egy konkrét politikai ügyben, azaz a Magyar Tanács főpapi tagjai ügyében is.

Üzenetek a szembenálló feleknek?

Ahogy arról fentebb szó esett, Révay egy súlyos válság idején írta meg művét. Habár II. Mátyás 1619. márciusi halálával lezárta az események elbeszélését,[107] az olvasó joggal várná, hogy kifejti véleményét az ezután következő földindulásról, vagy leg-

102 Lásd Zsilinszky Mihály, *A magyar országgyűlések... (1523–1608),* 293.

103 *CJH 1608–1657*, 12–13.

104 „Regis casus ab omnibus Christianitatis principibus deploratus, quando annum aetatis nondum vigesimum attingens immatura morte e medio tollitur, quam regis temeritatem funesto hoc casu notabilem ipse quoque Solimannus admiratus fuisse fertur, quod tantae multitudini tam pauco suorum numero obvius factus esset; *sed consiliariorum ecclesiasticorum potius culpa factum est, qui suo arbitrio cuncta disponentes Ludovico praeter regium nomen nihil relinquebant fere.*" Révay, *De monarchia...,* 67. (Kiemelés tőlem – T. G.)

105 Révay, *De monarchia...,* 66.

106 A szavazásra lásd Pálffy, *A Magyar Királyság...*, 278–279.

107 Lásd Révay, *De monarchia...,* 140–141. Az ezt követő mintegy tíz oldalon a felségjelvényekről, illetve a „Magyar Korona országairól" (tehát a magyar uralkodó titulatúrájában felsorolt országokról) ír.

alább szórványosan utal mindarra, ami körülötte történik. Révay azonban óvatos ember volt – politikusként és történetíróként is –, így nehéz őt „rajtakapni". Így csak egy-két szöveghely esetében lehet feltételesen kimutatni, hogy az egymással harcoló felek valamelyikéhez szól.

Az első fontos kérdés: üzent-e Révay valamit a frissen megválasztott és megkoronázott királynak, II. Ferdinándnak? Annyi bizonyos, hogy bár kritikát nem fogalmaz meg vele szemben, feltűnően távolságtartó az uralkodóval. II. Mátyással ellentétben nem méltatja őt, nem mutatja be korábbi pályafutását (a stájerországi, illetve a csehországi protestánsok elleni akciói miatt ez amúgy sem lett volna egyszerű), ugyanakkor jelzi, hogy Pozsonyba való megérkezése nem éppen úgy történt, ahogyan az a trónörökösöknél szokás. A rendek ugyanis, mint írja, úgy fogadták őt, ahogy azt Mátyás előzetesen jelezte, vagyis az országgyűlés „elnökeként" és „őfelsége által kijelölt megbízottként" *(praesidem comitiorum et commissarium a sua Maiestate deputatum)*.[108] Ez utóbbi megjegyzés azért érdekes, mert a Bethlen melletti propagandában is szerepelt: Alvinczi Péter szintén felrótta Ferdinándnak, hogy „komisszáriusságának színe alatt jött Pozsonyba", vagyis ezzel megtévesztette, becsapta a rendeket.[109] Elgondolkodtató emellett Révaynál a koronázás előtti diploma, avagy hitlevél ismertetése is, abban ugyanis többször is kimérten „a megválasztandó" *(eligendus)* szóval jelöli a főherceg személyét.[110]

Vannak emellett bizonyos „kiszólások" a *De monarchiá*ban, amelyeket esetleg Révay Ferdinándnak címzett. Szerzőnk ugyanis a mű számos pontján megjegyzi – mintegy szentencia-szerűen, egy-egy történelmi epizód tanulságaként –, milyen káros az uralkodóknál az engesztelhetetlenség, a túlkapások, a szigor és a kegyetlenség, a fennhéjázás, vérengzés és embertelenség, különösen, ha ez az uralkodás kezdeti szakaszában történik, mivel ezek felkeléseket okozhatnak.[111] Korábban egészen bizonyosak voltunk abban, hogy az efféle kijelentések 1619-ben csak egyvalamit jelenthetnek: utalást Ferdinánd addigi stájerországi és csehországi ténykedésére, és az

108 Révay, *De monarchia...,* 132.

109 Lásd Alvinci Péter, „Magyarország panasza", in *Magyar gondolkodók. 17. század*, szerk. Tarnóc Márton, Magyar remekírók, 165–185 (Budapest: Szépirodalmi, 1979), 172. Még lásd Tóth, „Lutheránus országtörténet...", 132–133. A 1619. évi rendi válaszirat ugyancsak jelezte, hogy Ferdinánd „megbízotti" kinevezése nem volt tisztességes eljárás, és hogy a rendek tiltakoztak ellene. Lásd *Ordinum... responsum...,* 5.

110 Révay, *De monarchia...,* 133. Még lásd a 91. és a 126. jegyzetet.

111 Révay, *De monarchia...,* 3, 4, 8, 9, 10, 15. („Praestat autem in novello principatu seu regno cavere, ne subditi impotenti fastu aut saevitia aut inhumanitate vexentur aut irritentur. Facile enim tunc seditiones et quidem periculosissimae nascuntur"); 19, 25, 26. („quandoquidem in novo principe invidia regni praeter ius occupati facit omnia illi infida et infesta, etiam ipsos eius domesticos. Itaque tutissima est regum securitas, legitima adepti principatus ratio") stb.

ezt követő csehországi felkelésre.[112] Mindezt mai szemmel is valószínűnek tartjuk – de azért némileg óvatosabban úgy fogalmaznánk, hogy Révay *tudatában volt* annak, hogy szavai *így is* érthetőek. Ugyanakkor szerzőnknél ez az eljárás egyéb tényezőkre is visszavezethető. Egyrészt a műnek van egy határozott fejedelemtükör-jellege, vagyis bizonyos események elbeszélése után, mintegy tanulságként számos intés, jótanács fogalmazódik meg benne általában az uralkodók felé, vagy általánosságban, mint politikai bölcsesség. E téren főleg Antonio de Guevara *Horologium*ának a hatása érhető tetten, akit Révay többször idéz, és módszerét is átveszi. De említhetjük a történelem exemplumként, tanító példaként való hasznosítását, amely antik és humanista gyakorlat volt, és fontos szerepet kap Justus Lipsius politikai műveiben is, amelyeket Révay jól ismert és bizonyos tekintetben hatással is voltak rá. Emellett, szorosan a fent említett intéseknél maradva, az „új uralom", illetve az „uralkodás kezdetei" *(initia principatus)* a tacitista politikai irodalom egyik kedvenc problémája volt a korszakban – Lipsiusnál is nagyon sokat tárgyalt kérdés a *Politicá*ban és a *Monitá*ban.[113] Tehát nem biztos, hogy Révay minden efféle megjegyzésénél az 1619 tavaszán trónra lépő II. Ferdinándra kell gondolnunk.

Kérdés még, hogy Révaynak volt-e – burkolt, vagy nyílt – üzenete a másik oldal felé, nevezetesen Bethlen Gábor fejedelem számára. Révay ebben is feltűnően óvatos: hiába ment el az események tárgyalásánál – bár nagyon-nagyon hézagosan – 1619-ig, Bethlen 1613-ban kezdődő fejedelemségéről gyakorlatilag egy szót sem ejt, nevének említését is kerüli. Persze lehet találni olyan kiszólásokat, amelyek felkelthetik a gyanúnkat. Egy helyen a Szapolyaiak kapcsán ezt írja: „a törökkel való barátkozás végül veszedelmet és egészen biztosan szolgaságot hoz; így van ez most, így volt régen, és így lesz a jövőben is".[114] Határozott kijelentés – de vajon szerzőnk egyenesen Bethlent akarta megcélozni ezzel? Nem feltétlenül. Révay ősei a török elől menekültek el szerémségi és bodrogi birtokaikról, ő maga pedig végigharcolta a tizenöt éves háborút; emellett mind a *Commentarius*ban, mind pedig országtörténetében folyamatosan alkalmazta a klasszikus törökellenes érvkészletet és a védőbástya-toposzokat. Ezután aligha várhatunk tőle mást, mint az oszmán-

112 TÓTH, „Lutheránus országtörténet...", 131–132.

113 Lipsius, Guevara, illetve a 16. századi tacitizmus Révaynál jelentkező hatására újabban, további irodalommal lásd TÓTH Gergely, „Állhatatosság és politika: Justus Lipsius munkásságának hatása (és hatástalansága) Révay Péter műveire", *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 567–584. Még lásd Kees TESZELSZKY, „Révay Péter és Justus Lipsius eszméi a történelemről és a nemzeti identitásról", in *Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről,* szerk. BITSKEY István és FAZAKAS Gergely Tamás, Studia Litteraria 45 (Debrecen, DEENK Kossuth Egyetemi Kiadója, 2007), 106–113.

114 „...extremum semper amicitiae Turcarum est, et fuit, et erit imposterum pernicies et servitus certissima." RÉVAY, *De monarchia...,* 94.

barát politika leghatározottabb elutasítását. Bocskai felkelését is emiatt utasította el – a török szövetség, a török–magyar hadak együttes magyarországi hadjárata az ő szemében irtózatos és gyűlöletes tapasztalat volt.[115]

Valamivel érdekesebb egy személyes emlékének a megörökítése, amikor is visszagondol Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király halálára, és az azt követő lengyel királyválasztásra. „Halálának említésekor – írja – eszembe jut a törökök szemérmetlen ravaszsága és nagyravágyása, amellyel egyes királyságoknak – amelyek birtoklását olthatatlan sóvárgással irigylik a kereszténytől – főleg a királyválasztáson alapuló, és általa ékeskedő szabadságát megrendíteni és korlátozni igyekeznek, és igen körmönfont csalárdsággal kísérelik megfosztani azokat a tisztviselők választásának gyönyörű ékességétől". Történt ugyanis, hogy az oszmán uralkodó követséget menesztett a lengyelekhez, amely kijelentette: „az ország, amely szavazni készül az új király választásáról, semmit sem tehet – és nem is szabad tennie – a vele szomszédos és szövetséges török császár egyetértése nélkül...".[116] Ez az idézet annak fényében érdekes, hogy 1620-ban a besztercebányai országgyűlésen ugyancsak felolvasták a szultán levelét – amelyet egyébként maga Bethlen kért a Portától. A levélben többek között ez állt: „válasszatok olyat, ki tinéktek igazsággal és az mi fényes portánkhoz igaz jóakarattal legyen és mi azzal az szent békességet megtartjuk s Magyarországot az ő királyságával együtt erős becsületben tartjuk."[117] Természetesen nem mernénk állítani, hogy Révay a fent idézett szavaival mintegy reagált volna a besztercebányai eseményekre, és a szultán levelére. De az bizonyos, hogy minden ilyen esetben, amikor az oszmánokkal való szövetkezést, a tőlük való függést, illetve az oszmán hatalomnak más országok életébe való beavatkozását bírálta, tisztában volt vele, hogy szavai a korszak egyik legbefolyásosabb magyar politikai szereplője, azaz Bethlen ellen *is* irányulnak – ennek ellenére papírra vetette őket. Az pedig egészen bizonyos, hogy nem lett az erdélyi fejedelem „híve", ahogy egyesek feltételezték – erre nincs semmilyen bizonyíték, s mint láttuk, a *De monarchia* tartalma, irányultsága (törökellenesség, a rendi kiváltságok tematizálása mellett a Habsburg uralom elismerése) is ez ellen szól.

115 Révay, *De monarchia...,* 113–114. Bónis ugyancsak jelzi Révay rendíthetetlen törökellenességét. Vö. Bónis, *Révay Péter...,* 91–92. Ez az attitűd volt jellemző az 1608-as politikai elit több más tagjára is. Illésházy István, Thurzó György, vagy éppen Forgách Zsigmond is határozottan állást foglalt a törökkel való szövetség ellen. Erre lásd Benda Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV–XVII. században)* (Budapest: Bethlen Nyomda, 1937), 93–94.

116 Révay, *De monarchia...,* 97.

117 A levél vonatkozó részét idézi Oborni Teréz, *Erdély fejedelmei* (Budapest: Napvilág, 2002), 115. A levélre még lásd R. Várkonyi Ágnes, „Bethlen Gábor jelenléte Európában", in *Bethlen Gábor és Európa...*, 9–75, 43; Papp Sándor, „Bethlen Gábor ismeretlen hadjárati terve II. Ferdinánd és a katolikus Európa ellen", uo., 103–127, 112–113.

Összegző gondolatok

Révay Péter az 1606–1608-ban Mátyás főherceg mellé állt, főként világi rendi elit oszlopos tagja volt. Ez az elit komoly eredményeket tudott elérni: az általa trónra segített főherceggel elfogadtatta a bécsi békét, kivívta a korona hazahozatalát, a (formális) királyválasztást, a nádorválasztást, a nem katolikus (helvét és ágostai hitvallású) felekezetek szabad működését és egyházszervezetük felállításának törvényi lehetőségét, a klérus politikai hatalmának (ideiglenes és részleges) visszaszorítását, és egy sor egyéb döntést, amely elsősorban a világi (protestáns) rendeknek volt az érdeke. Szerzőnk ezért nagy részletességgel beszélte el az 1606–1608. évi eseményeket posztumusz megjelent országtörténetében, és gondosan beleírta saját akkori szerepvállalását is az elbeszélésbe. Már ez a tény is jelzi, milyen fontos volt neki az 1608. évi nagy „kiegyezés" a bécsi udvarral, amely hosszú háborús, illetve polgárháborús időszakot zárt le.

Révay azonban nemcsak így juttatta kifejezésre saját politikai nézeteit. Amint az a fentiekből reményeim szerint kiderült, Magyarország históriájának elbeszélésekor, és különösen a Mohács utáni időszak tárgyalásánál újra meg újra elővette és hangsúlyozta a „karok és rendek" sarkalatos kiváltságait: a király és a nádor szabad választását, valamint az országgyűlésen és a királyi tanácsban (később Magyar Tanácsban) való részvételüket. Sokszor érzékelhető nála továbbá, hogy a főpapok politikai túlsúlyát is helytelenítette, bár a téma kényes mivolta miatt ezen a téren kritikája óvatosabb. Eszközei változatosak – hol anakronizmusokkal élt (például tényleges királyi tanácsot képzelve Szent István mellé), hol elhallgatással (a főpapok részvételét szándékosan említés nélkül hagyva egy-egy esemény elbeszélésénél), hol pedig egyszerűen úgy járt el, hogy az adott kiváltságot kiemelten tárgyalta a régiségben, és a saját politikai csoportja álláspontját érvényesítette egy-egy esemény leírásánál (1301. évi és 1490. évi interregnum, 1563. évi és 1572. évi országgyűlések stb.).

Úgy gondolom, mindezek után elvethetjük a korábbi kutatás, nevezetesen Bónis György állítását, miszerint Révay eszménye a „mérsékelt abszolutizmus" lett volna, illetve, hogy a királyhoz való feltétlen, kritikátlan hűség jellemezte.[118] Úgy tűnik egyébként, hogy Bónist a fiatal Révay Lipsius-rajongása tévesztette meg, illetve az a tény, hogy a németalföldi tudós az abszolút monarchia teoretikusaként lépett fel az 1589-ben megjelent *Politicá*jában. Csakhogy Lipsius államelméleti tanácsai – nyilván éppen a rendektől független kormányzás propagálása miatt – jóval kevésbé

118 Lásd BÓNIS, *Révay Péter...*, 93; még lásd uo. 89–93. A *De monarchia* recepciójára még lásd TÓTH, „Lutheránus országtörténet...", 118–126, 138–146.

hatottak Révayra és politikai nézeteire, mint ahogy azt a koronaőr monográfusa és mások is vélelmezték.[119]

Fontos megjegyeznünk, hogy Révay előtt már voltak olyan historikusok, akik a magyar történelmet rendi, illetve főrendi politikai nézőpontból tárgyalták. Egyértelműen azonosítottuk a fentiekben Forgách Ferenc hatását Révayra – ez vitán felül áll, hiszen szerzőnk többször hivatkozik rá, sőt, éppen egy nagyon „érzékeny" ponton, az 1563. évi trónöröklés körüli vita ismertetésekor idézi a neves humanista főpap határozott véleményét, kibővítve azt saját helyeslő megjegyzésével. Istvánffy Miklós nevét is megemlítettük fentebb ebben a vonatkozásban, bár ő történeti munkájában hajlamos volt elhallgatni a rendi panaszokat, így kevésbé jöhet szóba ezen a téren. Meg lehet említeni ugyanakkor az esetleges előképek között Giovanni Michele Brutót, azaz közkeletűbb nevén Brutust, a ragyogó itáliai humanistát, aki az 1570-es években írta meg – Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király kérésére – Magyarország történetét 1490-től kezdve, természetesen erdélyi, Szapolyai-párti, Habsburg-ellenes szemszögből.[120] Művéből világosan kiderül, hogy ő is jól ismerte a rendek politikai érvkészletét[121] (többek között éppen Forgách művéből!) – ahogy az is tény, hogy Révay hozzájutott Brutus művének valamelyik kéziratához, mivel igen sokszor merít munkájából.[122] Szintén megemlíthetjük még a Szapolyai-párti Zermegh Jánost, akinek a művét Révay ugyancsak sokat forgatta.[123]

Szerzőnk tehát a 16. századi történelem elbeszéléséhez már rendelkezett olyan mintákkal, előképekkel, akiktől átvehette az események rendi-főrendi nézőpontú elbeszélését. Kétségkívül hatottak, illetve hathattak rá a fent említett szerzők – Forgách bizonyosan, míg a másik három historikus befolyása ezen a téren még további bizonyításra vár. Az elődök ismerete mellett viszont az is látszik, hogy szerzőnknek a magyar történelemről nagyon határozott saját álláspontja is volt. Ezt példázza többek között a nádorválasztás mellett kinyilvánított igen éles és kemény

119 Erre lásd bővebben Tóth, „Állhatatosság és politika...", 567–568, 576–577.

120 Brutusra és művére további irodalommal lásd Tóth Gergely, „Bűnbakképzés és propaganda: Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban (I. rész: a 16. század történetírása)", in *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben,* szerk. Fodor Pál és Varga Szabolcs, Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet, 75–148 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019), 125–136.

121 Például a szabad királyválasztását: Lásd Brutus János Mihály, *Magyar históriája (1490–1552.),* kiad. Toldy Ferenc, I–III, Monumenta Hungariae Historica – II Scriptores 12–14 (Pest–Budapest: Eggenberger Ferdinánd [I–II]–MTA [III], 1863–1876), I, 75, II, 266, 268–273, 296, III, 10 („...cum primus Ioannes more maiorum, et principum ac populorum suffragiis creatus esset..."); 33.

122 Vö. Tóth, „Lutheránus országtörténet...", 128.

123 Zermegh használatára Révaynál lásd uo.

hangú nyilatkozata. Folytatott tehát egy hagyományt, de úgy, hogy elmélyítette, gazdagította azt, illetve kiterjesztette egészen Szent István koráig (részben anakronizmusokkal), másrészt pedig elvezette egészen 1618-ig. Hangsúlyozta ugyanakkor a Habsburg-dinasztiához való hűségét (ebben jelentősen eltér Brutustól és Zermeghtől, illetve Forgáchtól is), továbbá többször nyilvánvalóvá tette munkájában, hogy a török ellen az ország számára az egyetlen menekülési útvonal az „Ausztriai Ház" uralma.

Szerzőnk néhányszor szóba hozza művében a felekezeti kérdést és a vallásszabadság kivívását is. Viszonylag terjedelmesen ír a kassai templom 1604. évi elvételéről, és határozottan elítéli Belgioioso generális eljárását, ahogy a hírhedett 22. artikulust is, és az ország törvényeivel ellentétesnek mondja azt.[124] Rögzíti emellett, hogy a bécsi békét megelőző tárgyalásokon (amelyeken Habsburg részről maga is részt vett) a vallásügy volt a legfontosabb téma, továbbá, hogy 1608-ban ratifikálták a szabad vallásgyakorlatot.[125] Arról is tudósít, hogy 1618-ban a szabad vallásgyakorlat biztosítása bekerült az uralkodói hitlevélbe (6. pont).[126]

Összességében véve mégis az mondható, hogy Révay meglehetősen kevés alkalommal tárgyalja a relígió ügyét – ahhoz képest, hogy ő volt a protestáns sérelmek egyik összeállítója az 1619 nyarán lezajlott országgyűlésen. Ennek a tartózkodó magatartásnak az okait csak találgatni lehet. Talán szerepet játszott, hogy a magyar történetírói hagyományban mindaddig szinte tabutéma volt a reformáció magyarországi terjedése, az új felekezetek története – s ezért kerülte szerzőnk is annak tárgyalását.[127] Az is lehet, hogy túlságosan megosztó témának érzékelte, különösen azért, mert időközben a világi elit egyre több fontos tagja katolizált, így a relígió nem volt olyan egyesítő hívószó, mint a nádor- vagy a királyválasztás kérdése. De talán azért óvakodott leginkább Révay ennek az ügynek a tárgyalásától, mert belátta: a vallásszabadság 1608. évi elismertetése nem békét hozott, hanem a legsúlyosabb konfliktusok és megoldhatatlannak tűnő problémák egész sorozatát. Csak hogy a legfontosabbakat említsem: a protestáns hívek szabad templomhasználata, a katolikus hierarchiától független evangélikus és református egyházszervezet kialakítása

124 Révay, *De monarchia...,* 109–110.

125 Révay, *De monarchia...,* 111, 125.

126 „Cavebatur nimirum illis... de exercitio religionis libero ubique in regno et omnibus etiam in fisci bonis relinquendo, nec per eligendum, aut alios quosvis dominos terrestres turbando..." Uo. 133. („Kikötötték, hogy... a szabad vallásgyakorlás mindenhol hagyassék meg az országban, a kincstár minden jószágán is, és se a megválasztandó [király], sem bármilyen más földesúr ne háborgassa...").

127 Vö. Tóth Gergely, „A mellőzéstől a hitvitákon át a nagy egyháztörténetekig: a magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban", in *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században...*, 409–422, 409–412.

továbbra is számos akadályba ütközött.[128] Szerzőnk nem sok sikerről számolhatott be 1608 után.

Úgy vélem, részben ez az oka annak, hogy Révay az 1609–1618 közötti éveket már nem tárgyalja érdemben, csupán sietősen „végigszalad" rajtuk.[129] Néhány kisebb epizódon kívül csak az 1613. évi királyné-koronázásról ír hosszabban, illetve az 1614. évi linzi gyűlésről, ahol a rendek még egységesen léptek fel az udvar háborús terveivel szemben. A következő állomás már az 1618. évi országgyűlés, mivel szerzőnk fontosnak tartotta megörökíteni a rendek igényei szerint megszövegezett koronázási hitlevél tartalmát, valamint a nádor- és királyválasztás tényét – egy-egy utolsó, ellentmondásokkal teli siker a világi rendek részéről, legalábbis az utolsó, amelyet Révay még megélhetett. A többiről – így például a klérusnak az 1608. évi vallásügyi törvénycikkek, majd a zsolnai evangélikus zsinat elleni lépéseiről, a Bethlen Gábor hatalmának megdöntésére indított 1616. évi Homonnai-féle támadásról, Pázmány érseki kinevezéséről, az egyre jobban elmérgesedő protestáns–katolikus polémiáról – jobb volt inkább hallgatni.

Végül az 1619-ben bekövetkező újabb földindulásnak már Révay is jobbára csak tehetetlen szemlélője volt, s nem cselekvő részese, mint tizenegy évvel korábban. Bizonyára ezért sem tudott – és vélhetőleg már nem is akart – érdemben reflektálni Bethlen Gábor magyarországi hadjáratára, és a felségjelvények újabb viszontagságaira. Elgondolható, milyen keserű szívvel figyelte, hogyan válik ismét csatatérré az ország, hogyan száll sírba a törékeny békesség, és hogyan kerül veszélybe, hogyan lesz a politikai érdekek játékszerévé ismét a Szent Korona. Szerzőnk megöregedett és megfáradt, betegség kínozta: készült a halálra. A koronaterem ajtajára írt, fentebb idézett szavai – „koporsóm és sírom" – egyben szimbolikusak is. Egyrészt az utolsó pillanatig rendületlen és állhatatos koronaőr őszinte vallomása ez a rövid felirat, másrészt viszont, négyszáz évvel később olvasva, már kap egy másik jelentést: mégpedig azt, hogy Révayval együtt jobblétre szenderült az a szép eszme is, amely a Szent Korona tiszteletének jegyében a belső konfliktusok megszüntetését (vagy inkább elfedését), valamint a kompromisszumok és a közös cselekvés korszakát volt hivatott megalapozni. (Továbbgondolva a gesztus szimbolikus tartalmát, az idős főrend beteljesülő „jóslata" azt is jelképezi, hogy a Szent Korona és az őrzésére kijelölt hely, bár minduntalan kísérletet tettek – és tesznek – rá, nem lett megkérdőjelezhetetlen, konszenzuson – avagy *concordiá*n – alapuló nemzeti jelkép, csak az erre tett próbálkozások örök mementója; amint Révayé is.) Élete végén azonban az idős főrend még végigtekintett a magyar történelmen, s e szemlélődés alatt láthatóan jól végiggondolta, mi az, amihez neki és osztályos társainak minden körülmények között ragaszkodnia kellene, s mi az a közös nevező, amit még találni lehet.

128 Vö. Kármán, „A harmincéves háború...".
129 Révay, *De monarchia...*, 127–141.

A közelmúlt történéseinek részletes ismertetése helyett tehát Révay Péter inkább azokat az 1608-ban megerősített rendi előjogokat hangsúlyozta művében, s adott nekik történelmi megalapozást, amelyekkel a világi elit – felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül – még általában azonosulni tudott. Ehhez járult még három olyan motívum, amelyeket szerzőnk szintén az egész műben tematizált, és ugyancsak „nemzeti minimumnak" szánt: a Habsburg-házhoz való hűség – persze a rendi kiváltságok megtartása mellett –, a törökellenesség, és a klérus világi hatalmának visszaszorítása. A *De monarchia* aktuálpolitikai üzenete, töltete leginkább a fentiek együttesében fogható meg. Ezáltal Révay a saját generációja, az 1608-as politikai vezetőréteg céljainak és törekvéseinek talán legfontosabb megörökítője lett.

Kármán Gábor

Bethlen Gábor soha meg nem írt manifesztuma
A II. Ferdinánd elleni magyarországi háború legitimációja 1619–1620-ban*

1620 tavaszán és nyarán a Német-római Birodalom hírekre éhes közönsége újra és újra arról értesült, hogy a II. Ferdinánd ellen fellázadt magyar rendek Bethlen Gábor erdélyi fejedelmet királyukká választották, de legalább is erre készülnek.[1] Az egymást követő és egymásnak ismételten ellentmondó tudósítások után a fejleményeket figyelemmel követőknek minden bizonnyal nagy megelégedésére szolgált egy tizenöt oldalas nyomtatvány, amely részletesen leírta az 1620. augusztus 25-én ténylegesen megtartott királyválasztás menetét és ceremóniáját. A sziléziai rendek által küldött követség egyik, feltehetőleg magasabb rangot viselő tagja által készített beszámoló több kiadásban is ismert, gyűjteményes kötetekbe is bekerült még ugyanabban az évben.[2] Még ha biztosak is lehetünk abban, hogy a *Gründlicher und wahrhaffter Bericht* szerzője ejtett kisebb hibákat az események leírásában, beszá-

* A kutatás anyagi hátterét a kötet kereteit adó NKFIH-kutatáson kívül a Reformáció Emlékbizottság támogatása biztosította. Pálffy Gézának és Szabó András Péternek köszönöm a kézirathoz fűzött számos hasznos megjegyzését.

1 Varsányi Krisztina, „Bethlen Gábor királlyá választása a korabeli német nyelvű nyomtatott sajtóműfajokban", in *Bethlen Gábor és Európa*, szerk. Kármán Gábor és Kees Teszelszky, 275–310 (Budapest: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2013), 278–294.

2 *Gründlicher und warhaffter Bericht massen der … Gabriel Bethlen Fürst in Ungarn und Siebenbürgen … zum König in Ungarn erwehlet und außgeruffen worden* (S. l.: s. n., 1620) (App. H. 780). Legnépszerűbb kiadása egy másik, a spanyol hadakat vezető Spinola generális üzelmeit taglaló levéllel együtt adta közre a sziléziai beszámolót – a kora újkori német nyelvterület nyomtatványait számon tartó VD17 adatbázis ebből nem kevesebb, mint tizennyolc példányt tart számon (VD17 14:002182P). Létezik belőle egy alternatív címlappal megjelent verzió is (VD17 23:331930W / App. H. 514), ahogy wittenbergi kiadási helyű változatról is tudunk (RMK III. 1304b). Ugyancsak megjelent a *Sechs underschiedliche hochwichtige und erhebliche Schreiben und Bedencken* részeként (VD17 14:007260N). Tartalmának ismertetése: Varsányi, „Bethlen Gábor…", 294–297.

molója nagyon hasznos szolgálatot tett a kortársaknak, hiszen ez volt az egyetlen olyan híradás, amely Európát (legalább is annak németül olvasó részét) tájékoztatta arról, hogy Magyarországnak új királya van.[3]

Ez a kijelentés igencsak meglepőnek tűnhet, hiszen a harmincéves háborúval kapcsolatban számos elemzője írta le, hogy a hadviselésnek a Gutenberg-galaxisban hagyott lenyomata terén egészen új jelenségeket hozott. Nemcsak arról van szó, hogy a hadieseményekről számtalan, többé-kevésbé megbízható kiadvány tudósított folyamatosan, hanem arról is, hogy a szembenálló felek felhasználták a nyomtatott média kínálta új lehetőségeket politikai céljaik legitimálására, igazságuk széles körben való megmutatására, a seregeik finanszírozását biztosító társadalmi csoportok meggyőzésére. Egyben természetesen arra is, hogy ellenfeleiket minél sötétebb színekkel fessék le, azok potenciális támogatóit és szövetségeseit pedig elriasszák annak megmutatásával, milyen rettenetes elvetemültségekre képesek. Ráadásul már a háború legelső éveiben, a cseh felkelés 1618. májusi kitörését, de legkésőbb V. Frigyes pfalzi választófejedelem 1619 nyarán bekövetkezett cseh királlyá választását követően megfigyelhető e nyomtatásban folyó legitimációs vita volumenének robbanásszerű növekedése: a harmincéves háború már a kezdet kezdetétől jelentős médiaeseménynek számított.[4] A médiafigyelem látóteréből természetesen Erdély

3 A *Gründlicher und wahrhaffter Bericht* szerint a választás nyitó aktusa az lett volna, hogy a rendek a nádor szállásán összegyűlvén, a kancellár útján tudatták Forgách Zsigmonddal szándékaikat (eredetiben és fordításban egyaránt közreadja VARSÁNYI, „Bethlen Gábor…", 295). A magyar (udvari) kancellár, Lépes Bálint nyitrai püspök nem volt jelen; az pedig valószínűtlen, hogy a magyar rendek ezt a feladatot Bethlen Gábor kancellárjára, Péchi Simonra bízták volna, hiszen ő erdélyiként nem képviselhette a rendeket, sőt, még csak meghívóval sem rendelkezett a magyar országgyűlésre. A reprezentatív esemény további részében az ő feladata végig az volt, hogy a fejedelem nevében válaszoljon a rendek nevében elhangzott beszédekre. A királyválasztási ceremónia leghitelesebb leírása a sziléziai követek, Abraham von Dohna és Caspar Dornavius vaskos, mindmáig kiadatlan jelentéséből származik. Ennek két korabeli példánya ismert: Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin), VI. Hauptabteilung, Hausarchiv Dohna-Schlobitten Kt. 7b; és Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, Akc. 1948/790. Én a jelenleg Berlinben található példányról a Magyar Történelmi Társulat számára a 20. század elején készült másolatot használtam: Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár (a továbbiakban MTA KIK), Ms 4942/a, 153–156.

4 Újabban, további irodalommal (a teljesség igénye nélkül): Peer SCHMIDT, *Spanische Universalmonarchie oder „teutsche Libertät": Das spanische Imperium in der Propaganda des Dreißigjährigen Krieges,* Studien zur modernen Geschichte 54 (Stuttgart: Steiner, 2001); Noel MALCOLM, *Reason of State, Propaganda, and the Thirty Years' War: An Unknown Translation by Thomas Hobbes* (Oxford: Clarendon, 2007); Jana HUBKOVÁ, „Die Flugblätter über Friedrich von der Pfalz als Quelle zur Entwicklung und Wahrnehmung der böhmischen Frage in den Jahren 1619–1632", in eadem, *Fridrich Falcký v zrcadle letákové publicistiky: Letáky jako pramen k vývoji a vnímání české otázky v letech 1619–1632*, Opera Facultatis Philosophicae Universitatis Carolinae Pragensis 8 (Praha: TOGGA, 2010), 437–468. A „médiaesemény" minősítésre: Johannes BURKHARDT, *Der Dreißigjährige Krieg* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992), 225–232.

fejedelme sem vonhatta ki magát: a magyar historiográfia friss kutatásainak köszönhetően már viszonylag sokat tudunk arról, milyen fényben tűnt fel Bethlen Gábor alakja a 17. századi Európa nyilvánossága előtt.[5] Annál meglepőbb, hogy nem létezik olyan nyomtatvány, amelyben 1620 kora őszén az újonnan megválasztott király megpróbálta volna széles körben igazolni azt a legkevésbé sem magától értetődő közjogi aktust, amelynek során a már 1618-ban megválasztott és meg is koronázott II. Ferdinánd helyett a rendek Magyarország trónjára emelték.

Ha volt olyan olvasó a korabeli Európában, aki hírleveleknek, röplapoknak és vásári kiadványoknak nem volt hajlandó hinni (ami tulajdonképpen akár indokolt is lehetett volna, elég, ha a királyválasztással kapcsolatos korábbi, ellentmondásoktól hemzsegő hírzuhatagra gondolunk), és csak hivatalos nyomtatványokból tájékozódott, az jó eséllyel csak akkor hitte el, hogy Bethlen Gábort magyar királlyá választották, amikor II. Ferdinánd 1620 decemberében kiadott ediktumával érvénytelennek nyilvánította a rendek döntését.[6] Noha az országgyűlés által alkotott törvényeket a szokásoknak megfelelően kinyomtatták, és a dekrétum bevezetése és preambuluma természetesen közölte a királyválasztás tényét, kérdés, hány olvasója lehetett ennek külföldön.[7] Annyi egész biztosan nem, mint amennyi a Ferdinánd-féle *Edictalis cassatió*nak, amelynek ritkaságszámba menő magyar változatán kívül öt latin és öt német nyelvű kiadását is ismerjük, bécsi és augsburgi megjelenési helyekkel és tekintélyes mennyiségű Németországban fennmaradt példánnyal.[8] Úgy

5 Vincze Dániel, „Bethlen Gábor és az első angol újságok", *Fons: Forráskutatás és Segédtudományok* 17 (2010): 59–111; Kees Teszelszky, „Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjáratai idején 1604–1626", G. Etényi Nóra, „Politikai és publicisztikai kontextus: Bethlen Gábor a Német-római Birodalomban kiadott nyomtatványokban (1619–1622)", Almási Gábor, „Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában", mindhárom in *Bethlen Gábor és Európa*, 203–244, 245–274, illetve 311–366; Varsányi Krisztina, *„Hírlik, hogy Bethlen...": Bethlen Gábor fejedelem a Német-római Birodalom korabeli nyilvánossága előtt német nyelvű nyomtatványok tükrében,* Médiatudományi könyvek (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014). Lásd még G. Etényi Nóra írását ebben a kötetben.

6 *Az felséges és hatalmas római császárnak, német, magyar, cseh etc. országok coronás királyának, Bethlen Gábor Magyarországban hamis, méltatlan és törvénytelen választtatásának és az pozsonyi s besztercei gyülekezetekben lött minden végezéseknek és tractáknak semmisítő decretoma* (Bécs: s. n., 1620) (RMNy 1201).

7 *Articuli dominorum baronum, magnatum et nobilium ... Regni Hungariae in generali eorundem Diaeta Novisoliensi, anni millesimi sexcentesimi vigesimi, ad dominicam Exaudi, alias ultimum Maii diem... indicta, conclusis* ([Kassa: Moellerus], 1621) (RMK II. 412; RMNy 1241).

8 A *Régi magyar könyvtár* által ismert latin verziók: RMK III. 1285, 1286, 1286a, 1319, 1342; a németek: RMK III. 1284, 1320, 1320a, 1324, 1345. Ez a szöveg is utat talált gyűjteményes kötetekbe is (lásd VD17 14:003035C). A VD17 csak a latin verziókból tizennyolc fennmaradt példányról tud (12:114761Q; 14:002199Y; 23:256880Z), míg a német könyvtárak katalógusait egyesítő Karlsruher

tűnik, az 1620. évi királyválasztás legitimációjára sem Bethlen Gábor, sem a magyar rendek Besztercebányán képviselt, túlnyomórészt protestáns része nem használta fel a korban már rendelkezésre álló mediális eszközöket.

A Bethlen Gábor királlyá választásának legitimációjával kapcsolatos hiányérzetünk csak fokozódik, ha vetünk egy pillantást arra, mi történt ezekben az években Csehországban. A protestáns cseh rendek közvetlenül a felkelés kitörése után, 1618 májusában közreadtak egy magyarázatot arról, mi motiválta őket a közismert radikális lépésre, a husziták defenesztrációs aktusának megismétlésére, a királyukkal szembeni erőszakos ellenállás megkezdésére. Ennek az *Apologiá*nak magyar verziója is megjelent – minden jel szerint Debrecenben – még ugyanebben az évben és a fordító nemcsak saját nyelvére ültette át németből az írást, de elhelyezett benne néhány igen pikírt megjegyzést is, amelyek a cseh- és a magyarországi helyzet hasonlóságára hívták fel az olvasók figyelmét.[9] Ugyanennek az évnek a decemberében a cseh rendek nevében egy újabb, jelentősen kibővített változat is megjelent, amelynek összeállításában Johann Andreas Schlick és Johann Müldner von Mühlhausen játszott kulcsszerepet.[10] Mire 1619 augusztusában sor került a II. Ferdinándot leváltó új király megválasztására, már rendelkezésre állt egy több mint ötszáz oldalas, számtalan általános és részletkérdésre kiterjedő nyomtatott traktátus.[11] Az augusztus 26-án királlyá választott V. Frigyes pfalzi választófejedelem aztán koronázása

Virtueller Katalog (kvk.bibliothek.kit.edu, a továbbiakban KVK) egyetlen példányt sem talál a besztercebányai országgyűlés kiadott végzéseiből (RMK II. 412; RMNy 1241).

9 *Apologia, azaz Mentségre való írás, tudniillik micsoda eltávozhatatlan okokból kényszeríttetnek Csehországnak mindhárom statusi, kik az Úr vacsoráját mind az két szín alatt veszik, magok oldalmáért hadat fogadni* ([Debrecen: Rheda Pál, 1618]) (RMNy 1153). Ismerteti TRAJTLER Dóra Ágnes: „A helyes hatalomgyakorlás és az uralkodó iránti hűség politikateológiai kérdései Bethlen Gábor a Magyar Királyságban tett első hadjárata idején, a korabeli magyarországi, illetve magyar szerzőségű nyomtatványok tükrében" (PhD disszertáció, Károli Gáspár Református Egyetem, 2016), 59–64.

10 A német szöveg 19. századi újrakiadása: *Die andere Apologia der Stände des Königreichs Behaimb, so den Leib und Blut unsers Herrn und Heylands Jesu Christi unter beiden gestalt empfahlen...,* Historische Aktenstücke über das Ständewesen in Oesterreich 4 (Leipzig: Jurany, 1848). A két *Apologiá*ról, illetve a cseh legitimációs iratokról lásd még: Joachim BAHLCKE, *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit: Die Länder der Böhmischen Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526–1619)*, Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte, 3 (München: Oldenbourg, 1994), 404–405; Francesco GUI, *I Gesuiti e la rivoluzione boema: Alle origini della guerra dei trent'anni*, Studi e ricerche storiche 137 (Milano: Angeli, 1989), 246–360.

11 [Johann Baptist EISEN], *Deductio, das ist Nothwendige Ausführung, Bericht und Erzehlung, deren Ursachen und Motiven: Darumb Kayser Ferdinandus der Ander, nach Tödlichen Abgang weyland Kayser Matthiae, des Regiments in Königreich Böheimb und demselben Incorportirten Länder, verlustigt; und wodurch die Länder, zu der Befugten und Rechtmässigen Wahl Jtzt Regierender Königlichen Mayestät in Böheimb, vermöge ihrer Freyheiten, zu schreitten bewogen und getrungen worden...* (Prag: Bohutsky von Hranitz, 1619) (VD17 14:017494B).

után, 1619 novemberében a saját nevében is kiadott egy manifesztumot arról, miért volt joga a korona elfogadására.[12] A cseh és a magyar helyzet között nyilvánvalóan hatalmas szakadék tátong – tanulmányom célja egyrészt a magyarországi helyzet részletes elemzése, részben pedig ennek a különbségnek a magyarázata lesz.

Vita az 1619. évi háború jogosságáról – nyomtatásban

Annál is váratlanabb az, hogy a magyar királyválasztás legitimációjának írásos kidolgozása elmaradt, mivel 1619 és 1621 között a politika körüli viták magyarországi történetében egészen új jelenségekkel találkozunk: soha korábban nem jelent meg ennyi egymásra nyíltan reflektáló, közéleti kérdéseket tárgyaló vitairat. Sőt, rögtön több, párhuzamosan futó vita kialakulását regisztrálhatjuk.[13] Ezek egy részének témája kifejezetten a besztercebányai országgyűlés egyes végzéseinek vitatása volt, Pázmány Péter esztergomi érsek, illetve Balásfi Tamás boszniai püspök és pozsonyi prépost írásai azonban nem a királyválasztást, hanem a vallásügyi szempontból fontos intézkedéseket vették górcső alá. Balásfi saját száműzése ellen szólalt fel, míg Pázmány a magyar katolikus egyház szervezetének átalakítására vonatkozó végzéseket támadta, ennek keretében általában megkérdőjelezve az országgyűlés által hozott rendelkezések legitimitását is.[14] Ugyancsak a besztercebányai országgyűlés hiteltelenítésének szándéka motiválta a pozsonyi prépostot arra, hogy hosszas értekezést írjon a hűségről, amellyel az alattvalók uralkodójuknak tartoznak – ez azonban a problémát absztraktabb szinten fogalmazza meg annál, mintsem hogy a

12 *Unser Friedrichs von Gottes Gnaden Königs in Böheim, Pfaltzgraven bey Rhein, und Churfürsten etc. Offen Außschreiben: Warumb Wir die Cron Böheimb, und der Incorporierten Länder Regierung, auff uns genommen* (Prag: Bohutsky von Hranitz, 1619) (VD17 16:728287E). Csak a német verzióból öt másik kiadást ismerünk (VD 17: 14:050181P, 14:050176V, 23:235529B, 14:050188S, 14:050190N), de a szöveg természetesen latinul is megjelent.

13 Heltai János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Humanizmus és reformáció 21 (Budapest: Balassi, 1994), 129–153; Heltai János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Res libraria 2 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Universitas, 2008), 285–286.

14 Balásfi Tamás, *Bethleniani Novizoliensis Articuli Vigesimi quinti, contra Thomam Balasfi … editi, refutatio* (Bécs: Formica, 1621) (RMK III. 1322); Pázmány Péter írása modern kiadásban is hozzáférhető: „Vindiciae ecclesiasticae…" in: *Petri Cardinalis Pázmány … opera omnia,* tom. 6 (Budapest: Typis Regiae Scientiarum Universitatis, 1904), 523–567. Magyar fordítása a következő antológiában jelenik meg: Báthory Orsolya, Kármán Gábor és Zászkaliczky Márton, szerk., *Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez* (Budapest: Reciti, 2019), megjelenés előtt. Lásd még Báthory Orsolya tanulmányát ebben a kötetben.

királyválasztás körüli diskurzus érveit közvetlenül megismerhetnénk belőle.[15] A katolikus egyházi szerzők álláspontját mindenesetre a nyomtatott vita jól dokumentálja: az 1619-ben induló háborúskodást teljes mértékben illegitimnek tartják, és nem ismerik el a besztercebányai országgyűlés törvényességét sem, így magától értetődően az ott hozott rendelkezéseket (így a királyválasztást) sem tarthatják érvényesnek.

Szintén találunk utalást a besztercebányai országgyűlés egyes végzéseire abban a vitában, amelyet Alvinczi Péter kassai prédikátor folytatott Balásfi Tamással a *Secretissima instructio* című, 1620-ban név nélkül megjelent – a legújabb kutatások szerint Kaspar Schoppe tollából származó – szarkasztikus írás kapcsán. Az V. Frigyes tanácsadója nevében írt pamflet, amely arra okítja a cseh királlyá vált pfalzi választófejedelmet, hogyan őrizheti meg és terjesztheti ki hatalmát szövetségesei (elsősorban Bethlen Gábor) megbízhatatlansága ellenére, indulatos vitát gerjesztett a két egyházi személy között a protestáns politizálás egyes kérdéseiről.[16] Ennek kapcsán Bethlen Gábor magyar királlyá választásának kérdése is előkerül. Alvinczi említi azt, hogy a magyar rendek már az előző, 1619 novemberétől 1620 januárjáig tartó pozsonyi országgyűlésen felajánlották a koronát Bethlennek, aki azt nem fogadta el; majd miközben Balásfi szörnyülködik a kálvinista ármány felett, hogy ilyet tehettek még a megkoronázott király, II. Ferdinánd életében, a kassai prédikátor válaszában diadalmasan szembesíti olvasóit az időközben bekövetkezett besztercebányai királyválasztás tényével.[17] Mivel ebben az esetben a szerzők csak a tények közlésére és általános moralizálásra szorítkoznak, a *Secretissima instructio*

15 BALÁSFI Tamás, *De fidelitate subditorum erga principes* (Bécs: Formica, 1620) (RMK III. 1282, kölni újrakiadása 1621-ből: III. 1332). Lásd: HARGITTAY Emil, „Balásfi Tamás és Pázmány Péter politikai nézetei", *Irodalomtörténet* 12, 1. sz. (1980): 134–147; HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben,* Historia litteraria 10 (Budapest: Universitas, 2001), 99–106.

16 ALMÁSI Gábor, *A Secretissima instructio (1620): A kora újkori politikai paradigmaváltás egy Bethlen-kori röpirat tükrében* (Budapest: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014), 114–119. A vita egyes darabjai: [ALVINCZI Péter], *Machiavellizatio, qua unitorum animos dissociare nitentibus respondetur...* ([Kassa: Festus], 1620) (RMK II. 399b; RMNy 1207); *Calvino-Praedicantium Ungarorum Genius Malus delineatus ex Duum foliorum scriptiuncula, Machiavellizationis programmate nuper excusa.* (Bécs: Schump, 1620) (RMK III. 1283); BALÁSFI Tamás, *Castigatio libelli Calvinistici, cui titulus est Machiavellizatio...* (Bécs: Formica, 1620) (RMK III. 1280.); ALVINCZI Péter, *Resultatio plagarum castigatoris autorem Machiavellizationis reverberata...* (Kassa: Festus, 1620) (RMK II. 400; RMNy 1208); BALÁSFI Tamás, *Repetitio castigationis et destructio destructionum Petri P. Alvinczi* (Bécs: Formica, 1620) (RMK III. 1281). A *Secretissima instructio* magyar fordítását Almási Gábor jelentette meg jelzett kötetében (125–189), a vita további részeiből a 14. jegyzetben említett antológiában lát egy válogatás magyarul napvilágot.

17 ALVINCZI, *Machiavellizatio...,* [5–6]; BALÁSFI, *Castigatio...*, 5–6; ALVINCZI, *Resultatio plagarum...*, C4r–v.

körüli vita szintén nem segít hozzá annak megértéséhez, milyen alapon tartották jogosnak a magyar rendek azt, hogy új királyt válasszanak – ehhez vissza kell lépnünk korábbra, az 1619-ben, a hadjárat megindítása után kiadott legitimációs írások csoportjához.

A két írás közül, amely ezt a feladatot volt hivatva ellátni, a *Querela Hungariae* számít sokkal ismertebbnek. A nagy retorikai lendülettel megírt, bibliai és antik képeket mozgósító pamflet – amelyet valószínűleg több személy írt és Alvinczi Péter szerkesztett össze – némi csalódást okoz azoknak, akik a király személyét érintő közjogi kérdésekkel kapcsolatban várnak eligazítást.[18] A szöveg vádjainak elsődleges célpontja ugyanis az egyházi rend: nincsenek olyan politikai jellegű problémák az országban – legyen az akár a Radu Şerban volt havasalföldi vajda elleni jogi eljárás sikertelensége, vagy az erdélyi határon való átkelés akadályozása – amelyek nem a „nyírt" avagy „pilises (értsd: tonzúrás) papok" számlájára írattatnának. A vallásügyi kérdés megoldatlansága – konkrétan a protestáns rendeknek az a tapasztalata, hogy a vallásszabadság rendi kiváltsággá nyilvánítása 1608-ban reményeik ellenére nem akadályozta meg a rekatolizáció folytatódását – azt eredményezte, hogy az ellenállás, amely a szinte teljes mértékben protestáns lakossággal rendelkező Felső-Magyarországról indult, fő motivációs erejét is ebben a konfliktusban találta meg.[19] A templomok elvételéről és a jezsuiták törvényellenes tulajdonszerzéséről szóló panaszok dominanciája mellett igen kevés olyan pontot találunk, amely az uralkodói autoritással szemben fogalmazna meg kétségeket. Sőt, utolsó oldalain a *Querela* arról tesz bizonyságot, hogy a problémák megoldását a törvényes keretek szem előtt tartásával a királytól várná, hiszen közli, semmilyen más módot nem találtak arra, hogy „király urunk Őfelsége nyavalyánkat meggondolja", így csak erre a következtetésre juthattak: „Ne csudálja Őfelsége, hogy magunk oltalmáért, religiónk és törvényink mentségéért feltámadtunk légyen."[20] Ezek szerint a katonai cselekmények

18 Legújabb kiadása: Alvinci Péter, „Magyarország panasza", in *Magyar gondolkodók 17. század,* szerk. Tarnóc Márton, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi, 1979), 165–185. A szerzőség kérdéséről lásd Heltai, *Alvinczi Péter...,* 137–154. Elterjedtségére jellemző, hogy a *Régi Magyar Könyvtár* az eredeti, kétnyelvű (magyar és latin) kiadáson (RMNy 1179) kívül öt latin (RMK III. 1260, 1313a, 1314, 1315, 1316), öt német (RMK II. 411, III. 1310, 1311, 1312, 1312a) és egy francia kiadást ismer (RMK III. 1297). A fennmaradt példányok száma a sok kiadás ellenére tulajdonképpen inkább átlagosnak mondható: VD17 és a KVK a latin verzióból Németországban tizenhat példányt regisztrál.

19 Legújabban lásd Kármán Gábor, „A harmincéves háború Magyarországon mint vallásháború", in *Vallásháborúk, felekezeti konfliktusok Európában és a közeli térségekben az ókortól napjainkig*, szerk. Veszprémy László (Budapest: Zrínyi, megjelenés előtt). Az említett szakaszok: Alvinci, „Magyarország panasza", 174–175, 183.

20 Alvinci, „Magyarország panasza", 184.

célja pusztán annyi, hogy felhívják II. Ferdinánd figyelmét a törvényességben mutatkozó hézagokra; a problémák megoldása, az egyházi rend visszaszorítása révén a helyzet a *Querela* szerint könnyen kezelhető.

Ezt a királyhűségtől el nem szakadó retorikát csak az írás egyes helyein kezdi ki néhány megjegyzés. A papság bűneinek felsorolása közben a *Querela* szerzői néhány olyan vétekről is megemlékeznek, amelyek rossz fényt vetnek II. Ferdinánd magyar királyi címének legitim voltára. A szöveg ugyanis felpanaszolja, hogy „a felséges Ferdinánd király Magyarországban ezideig megrögzött jeles hivatalnak formáját meg nem tartotta és a státusoknak villongó értelmek alatt s mód nélkül jött el". A jogi formulák magyarításának problémái miatt meglehetősen nehézkesre sikerült vád értelmezését a kétnyelvű kiadás könnyíti meg: a latin szövegből már sokkal jobban érthető, hogy Ferdinánd az új király meghívásánál szokásos ünnepélyes formák figyelmen kívül hagyásával, sokak tiltakozása mellett érkezett az országba. De a *Querela* szerzői még így is igen alapos háttértudást vártak el olvasóközönségüktől, hiszen az utalás pontos értelmezéséhez csak annyi segítséget nyújtottak, hogy két mondattal később kijelölték az időbeli kereteket: mindez „az elmúlt 1618. esztendőbeli boldogtalan és az országnak felfordítására törekedő gyűlés" során történhetett.[21] Nem valószínű mindazonáltal, hogy egy ilyen, a szövegből jóformán súlytalannak tűnő ceremoniális jellegű vétség miatt bárkiben felmerülhetett volna az, hogy a *Querela* szerzőinek kétségei lehetnek II. Ferdinánd magyarországi uralmának jogosságáról.

Ez a következtetés sokkal inkább az 1619. évi háború megindulása után megjelent másik nyomtatvány alapján vonható le. Az *Ordinum Regni Hungariae... responsum et attestatio* a *Querelá*val ellentétben nem kiáltványnak készült, hanem országgyűlési iratnak: az 1619 novemberében megnyíló pozsonyi gyűlésen a jelenlévő rendeknek a nádori által beterjesztett propozíciókra adott válasza. Megközelítőleg sem volt annyira népszerű, mint a *Magyarország panasza*, mindössze két kiadásáról tudunk, fordítása sem készült.[22] Nem tudjuk, hol jelent meg, de szinte biztos, hogy nem Magyarországon, mert a hely- és személynevekben több olyan félreolvasást találunk, amelyeket egy magyarországi szedő könnyen kiszűrhetett volna. Nagyon

21 ALVINCI, „Magyarország panasza", 171. A latin verzió (RMK I. 507. 7v): „... serenissimus Rex Ferdinandus praeter solitam solennitatem vocationis hactenus in Regno Hungariae observatam formam non observaverit, et intempestive dissidentibus regnicolarum votis venerit".

22 *Ordinum Regni Hungariae ad propositiones in Comitiis Posoniensibus Anni MDCXIX responsum et attestatio...* (s. l.: s. n., 1619) (RMK II. 396). Egyetlen ismert másik kiadása: RMK III. 1273a. Modern magyar fordítása a 14. jegyzetben említett antológia szerkesztés alatt álló második kötetében jelenik meg.

valószínű, hogy valahol a Német-római Birodalomban nyomtatták.[23] Könnyen elképzelhető, hogy az *Ordinum responsum* kinyomtatása a pozsonyi diétán részt vevő külföldi, a Cseh Korona országaiból érkező követekhez köthető, már csak azért is, mert az országgyűlések során íródott, érvelő jellegű dokumentumok nyomtatásban való megjelentetésére a korábbi időszakokból egyáltalán nem ismerünk példát (és jó ideig nem is követi másik).[24] A fent említett okok, a tulajdonnevekben található számos olvasási hiba miatt nagyon valószínű, hogy megjelentetése során magyar közreműködő még korrektorként sem volt jelen, tehát az országgyűlés számára, belső használatra íródott dokumentum megjelentetése a magyar rendeken kívül álló politikai szereplők akaratából történt. Mindenesetre ez a dokumentum szolgáltatta a nemzetközi olvasóközönségnek a legtöbb információt arról, milyen alapon vitatták el a magyar rendek II. Ferdinándtól a királyi hatalmat.

Az *Ordinum responsum* szerzője – ahogyan az országgyűlési iratoknak általában – ismeretlen, nyilván ebben az esetben is azt kell feltételeznünk, hogy a szöveget nem egyetlen személy írta. Ezt a hipotézist nemcsak az általános gyakorlat támasztja alá, de maga a szöveg is, konkrétan annak utolsó szakasza, amely a horvátországi és szlavóniai rendek panaszait tartalmazza, és amely felborítja az addig nagyon logikus, átgondolt szerkezetet. Az *Ordinum responsum* ugyanis alapvetően két részre tagolódik: az első szakasz II. Ferdinánd megválasztásának szabálytalansága mellett érvel, míg a második annak bizonyítását kíséreli meg, hogy a király megszegte koronázási hitlevelének számos pontját. Az utolsó szakasz további legitimációt próbál biztosítani a rendi megmozdulásnak, annak kimutatásával, hogy a bán és más helyi katonai vezetők jogköre Horvátországban és Szlavóniában is teljesen háttérbe szorult a király által kinevezett, külföldről érkező végvidéki főkapitányok mögött.[25] Mivel azonban ezt a szöveg számos korábbi – a 17. század első évtizedéből, sőt, a

23 Így lesz Dallos Miklósból „Dales", „Varadiensis"-ből „Vaeradiensis", „Quinqueeclesiensis"-ből „Quinque-Culesiens" (14), „Zakolczensi"-ból „Zabolosensi" (19), Lenkovichból „Turkorich" (25), Keglevichből „Reclevich" (26). A Német-római Birodalmon belüli megjelentetési helyre utal az is, hogy az *Ordinum responsum*ból a VD17 és a KVK tizenkét példányt ismer, míg a kassai kiadású *Machiavellizatió*ból és *Resultatio plagarum*ból egyet sem.

24 A sziléziai követek jelentésének mellékletei a fél évvel később rendezett besztercebányai országgyűlésről több mint száz dokumentumra rúgnak, diplomáciai leveleket, orációkat, hivatalos iratokat egyaránt gyűjtöttek, lásd az 1. jegyzetben idézett kódexeket. Hasonlót a pozsonyi országgyűléssel kapcsolatban jelenleg nem ismerünk, de ez nem meglepő azon veszélyek ismeretében, amelyek a korszak rendi levéltárainak diplomáciai anyagát fenyegették évszázadokon keresztül. A kérdés részletes vizsgálatára ennek a tanulmánynak a keretei között nincs tér, ám az már csak azért is szükséges lenne, mert nyomdatörténeti vizsgálatok szerint az *Ordinum responsum* és a későbbiekben tárgyalandó Alvinczi-féle *Defensio* azonos helyen jelent meg: Ecsedy Judit, „A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete", *Magyar Könyvszemle* 91 (1975): 9–23, 22.

25 *Ordinum … responsum…*, 24–30.

16. századból – származó példával illusztrálja, ezzel a korábbi részek érvelésének logikája kizökken, és könnyű prédájává válik a szöveg cáfolatát író Pázmány Péter vitriolba mártott tollának, aki rámutat: érthetetlen, miképpen lehetne Ferdinánd felelős olyan dolgokért, amelyek elődei uralkodása alatt történtek.[26]

A két, nyomtatásban megjelent írás ugyanis heves reakciót váltott ki a másik oldalon. Balásfi Tamás inkább a *Querela Hungariae* gondolatmenetét vette célba *Apologia pro clero* című írásában, amelyben hosszasan, több oldalról járta körül ellenfele főbb állításait, hogy megmutassa, egyáltalán nem lehet az ország bajaiért a katolikus klérust hibáztatni.[27] Az *Ordinum responsum* állításait módszeresen az a kétnyelvű írás vette górcső alá, amelyet *Refutatio* néven szokás emlegetni, és amely ugyan név nélkül jelent meg, de nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy Pázmány Péter írta. Három egynyelvű latin újrakiadása 1620-ban többek között Bécsben és Augsburgban jelent meg, az egyik verzió egybekötve a *Secretissima instructió*val. Tudunk két német nyelvű kiadásáról is – mindent összevetve elmondható, hogy a szöveg a nemzetközi nyilvánosságban is széles körben terjedt.[28] Az erre született válaszról, a minden valószínűség szerint Alvinczi Péter tollából született *Querelarum inclyti regni Hungariae … defensió*ról ez kevésbé elmondható, bár az egyetlen ismert kiadásából (amely nyilvánvalóan 1620-ban jelent meg, bár a kiadói adatok feltüntetése nélkül) viszonylag sok, a *Querela Hungariae*-hez hasonlítható mennyiség maradt fenn az elsődleges nemzetközi piacot jelentő Németország könyvtáraiban.[29] A II. Ferdinánd megválasztása és hitlevelének betartása körüli vita rekonstrukciója – amely nyilvánvalóan kulcsfontosságú Beth-

26 A szöveg modern kiadása: PÁZMÁNY Péter, „Falsae originis motuum Hungaricorum succinta refutatio / Az magyarországi támadásoknak hamissan költött eredetinek rövid, velős hamissitása", kiad. KISS József, in *Petri Cardinalis Pázmány … opera omnia,* tom. 6, 471–519.

27 BALÁSFI Tamás, *Apologia pro clero et aliis Catholicis Hungariae, sive Refutatio libelli, cui titulus est Querela Hungariae…* (Bécs: Gelbhaar, 1620) (RMK III. 1279.). Magyar fordítását lásd BÁTHORY, KÁRMÁN és ZÁSZKALICZKY, szerk., *Források…*

28 A *Falsae originis motuum Hungaricorum … refutatio* kiadásairól: RMNy 1202; RMK I. 505; RMK III. 1240b, 1288, 1313. Német változata a következő címet viseli: *Ungerischer Rebellions Brunn, Das ist: Wahrer Gegenbericht, wider die Unwahre Inzicht: Als ob Ihr Kayserliche Mayest: an jetzigen Ungerischen Unwesen die Schuldt hett. Oder Woher dieselbige Unruhe entsprungen. Getreulich Ausz dem Latein ins Teutsche versetzt* (Augsburg: Sara Mang, 1620). Az RMK III. 1278. példányon kívül a VD17 ismer egy kiadási hely nélkül megjelent verziót is (12:191447U). A *Refutatió*ból a VD17 és a KVK negyven fölötti, Németországban fennmaradt példányt ismer, ellentétben az *Apologia pro cleró*val, amelyből összesen kettő áll rendelkezésre (VD17 14:078724W).

29 [ALVINCZI Péter], *Querelarum inclyti Regni Hungariae adversus corruptelas Jesuiticas Augustae Windelicorum recusas defensio…* (S. l.: s. n., 1620) (RMK II. 409). Modern magyar fordításban lásd: ALVINCZI Péter, „A nemes Magyarország panaszainak megoltalmazása a bécsi jezsuiták ellentmondó hamisságaival szemben…" in ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, vál., s. a. r., ford., jegyz. és utószó HELTAI János (Budapest: Európa, 1989), 7–91. A VD 17 (14:002397U) és a KVK összesen tizenhét példányt regisztrál.

len királlyá választásának legitimitása szempontjából – így három nyomtatvány, az *Ordinum responsum*, a *Refutatio* és a *Defensio* párhuzamos olvasásával lehetséges.

A *Querela* rövidke utalása a II. Ferdinánd megválasztásával kapcsolatos problémákra az *Ordinum responsum* olvasása révén válik érthetővé. A magyarországi rendek nevében beszélő irat számos szabálytalanságot, de legalább is szokatlan jelenséget emleget fel az 1618 tavaszán lezajlott diétával kapcsolatban. Annak időpontja (és ezzel együtt az uralkodói meghívólevél tartalma is) többször változott, II. Mátyás magyar király személyesen nem jelent meg és helyetteseként magát Ferdinándot küldte el az országgyűlésre, és az eredeti propozíció nem a főherceg királlyá választásáról, hanem utódlásának elismeréséről szólt, amely a rendek egyik legféltékenyebben védett jogát kérdőjelezte volna meg – ennek volt köszönhető a heves tiltakozás, amelynek végén új szöveg készült. Az *Ordinum responsum* részletesen felhánytorgatja a választási feltételek összeállításának minden problémáját, különösen sokat időzve annak sarokkövén, az 1608-ban biztosított vallásgyakorlati jogok körüli vitán. Mindeközben jelzi, hogy az egyházi rend képviselői (külön nevesítve Pázmány Pétert) mindent megtettek a rendek meggyőzésére, nem válogatva az eszközökben: fenyegetőzéseket ugyanúgy alkalmaztak, mint megvesztegetést, vagy egyszerűen egyes részvételre jogosultak meghívásának elmulasztását. Külön kiemeli (megmagyarázva a *Querela* egy másik utalását is): a rendek nem voltak képesek elérni, hogy Ferdinánd *electió*ja előtt sor kerüljön az új nádor megválasztására, holott a törvények szerint a királyválasztásnál az első szavazatot neki kellett volna leadnia. Az *Ordinum responsum* végül így összegzi a királyválasztással kapcsolatos részt: a számos korábban nem látott elemet tartalmazó eljárás nyilvánvalóan arról tanúskodik, hogy II. Ferdinánd megválasztása nem isteni elhívás eredménye, hanem a jezsuiták istentelen fondorlataié.[30]

Pázmány a *Refutatió*ban sorra veszi az *Ordinum responsum* által a királyválasztással kapcsolatban felhánytorgatott összes problémát és mindegyikről kijelenti: az vagy nem kevés precedenssel rendelkezik korábbi, nem vitatott legitimitású *electió*k történetében, vagy valójában nem is létezik, szabályszegésként való feltüntetése a helyzet teljes félremagyarázásán alapul. Tipikus példaként említhetjük a nádorválasztással kapcsolatos sérelem bagatellizálását. Az érsek-főkancellár egyrészt elmagyarázza, hogy a törvényi előírásban, amelyre a rendek hivatkoztak, konkrétan a király halála után lezajlott választásról esik szó, 1618-ban viszont II. Mátyás még élt, amikor utódját megválasztották. Másrészt felsorolja mindazokat a királyválasztásokat a 16. századból, amikor a nádori hivatal nem volt betöltve – ez a gyakorlat

30 *Ordinum ... responsum...*, 12.

szerinte mindenképpen legitimálná a Ferdinánd *electió*jakor követett sorrendet.[31] Mindez Alvinczi számára lehetőséget biztosít arra, hogy ne egyenként válaszoljon Pázmány kijelentéseire, inkább a módszerről mutassa ki, hogy az elvetendő. A nádorválasztás és a királyválasztás sorrendjével kapcsolatos vita az egyike annak a két kérdésnek, amelyet a *Defensió*ban kifejt (a másik a *libera electio* feltüntetése a választással kapcsolatos okiratokban). A kassai prédikátor számos törvényi helyet hoz, amelyek mind azt bizonyítják, hogy a nádornak minden tisztviselő választásánál elsőként kell szavaznia, a nádor nélküli választásról pedig megírja, hogy lehet rá példákat hozni, de akkor is ellentétes a törvénnyel.[32] Így tulajdonképpen az *Ordinum responsum*hoz képest új érveket nem hoz, bár azok egy részét elmélyíti.

A királyválasztás szabálytalanságainak ismertetése után az *Ordinum responsum* rátér annak bizonyítására, hogy tényleges uralkodásának kezdete (II. Mátyás 1619. március 20-án bekövetkező halála) óta II. Ferdinánd megszegte választási feltételeinek csaknem összes pontját. A retorikai szempontból nagy súlyú kijelentés alátámasztása persze hagy némi hiányérzetet: mindössze fél év alatt a király aligha követhetett el olyan mennyiségű és súlyú törvényszegést, amelynek minden egyes esetéből vitán felül levonható lett volna a következtetés, hogy II. Ferdinánd megszegte adott szavát. Így a listára számos olyan sérelem is felkerült, amelyet bármelyik kora újkori országgyűlés témái között megtalálunk: a végvárak leromlott állapota, külföldiek magyarországi hivatalokba helyezése, a városokat sújtó magas adók kérdése. Hosszasabban időzik az irat a vallásügy kérdésénél, felpanaszolja azt, hogy a protestánsok az 1619 nyarán tartott országgyűlésen nem nyújthattak be templomaik elvételéről szóló *gravamen*-jegyzéket, és hogy a jezsuiták magyarországi birtoklási tilalmának áthágásával kapcsolatos panaszokat sem lehetett kezelni.[33] Emellett a rendek nevében szóló szerzők még két aktuális politikai kérdést hánytorgattak fel: a Szent Koronának az országból való elvitelére vonatkozó állítólagos tervet, illetve azt a tényt, hogy a király a cseh felkelés leverésére Magyarországon toborzott csapatokat. Az előbbi mozgósító ereje egyértelmű: a király és a rendek közös uralkodását szimbolizáló koronázási jelvény nem sokkal korábban, 1608-ban tért vissza Magyarországra mindmáig leghosszabb ideig tartó távolléte után, így az arról szóló hírnek, hogy Ferdinánd öccse, V. Lipót főherceg, Tirol kormányzója állítólag annak újbóli külföldre vitelét javasolta, előre láthatólag nagy felháborodást kellett

31 PÁZMÁNY, „Falsae originis … refutatio", 483–503; a nádorválasztással kapcsolatban: 493–494.

32 ALVINCZI, „A nemes Magyarország…", 47–54; a nádorválasztással kapcsolatban 53–54. A nádorválasztás és a királyválasztás sorrendjének felborítása (legalább is az, amit elég sokan így értelmeztek) széles körben okozott megrázkódtatást, lásd TÓTH Gergely tanulmányát a kötetben.

33 *Ordinum … responsum…*, 15–16.

kiváltania.[34] Kevésbé volt magától értetődő, miképpen bizonyíthatná a magyar csapatok Csehországba vitele Ferdinánd hitszegését, annak ellenére, hogy a Bethlen Gáborhoz csatlakozó magyarországi rendek döntésében a már egy éve tartó cseh felkelés minden jel szerint nagyon fontos szerepet játszott. Az *Ordinum responsum* szerzői azonban mesteri megoldást találtak: azzal érveltek, hogy a választási feltételek szerint a királynak kötelessége lett volna megtartania az ország szerződéseit, márpedig a Cseh Korona országaival, illetve Alsó- és Felső-Ausztriával az „ősi szövetségek" megújultak azáltal, hogy az 1606-ban az egyes tartományok hivatalos okmányokban ígérték: garanciát vállalnak a Rudolf császár-király, illetve a magyar rendek közötti bécsi béke megtartására.[35]

A koronázási hitlevél betartásával kapcsolatos panaszokat Pázmány a *Refutatió*ban meglehetősen sommásan tárgyalja, különösebben sok energiát nem veszteget egyenkénti cáfolatukra. Lipót főhercegnek a korona elvitelével kapcsolatos levelét például egyetlen mondatban intézi el, amelyben érzékelteti: nem nagyon hiszi, hogy az erre vonatkozó hír hiteles, de ha úgy volna is, ebben a helyzetben a javaslatot nyugodtan indokoltnak lehetne tartani.[36] Legfontosabb érve mindazonáltal áttekintő jellegű: az 1619 nyarán ülésező pozsonyi országgyűlés törvényeinek *praefatió*jára hivatkozik, amelyben a Magyar Királyság rendjei hálásan megköszönik II. Ferdinándnak kegyes uralkodását, ennek keretében *expressis verbis* említve a koronázási feltételek betartását is.[37] A *Refutatio* nem kizárólag itt él ilyen jellegű érvvel: már Ferdinánd választásának törvényességét is megtámogatta arra való hivatkozással, hogy az 1618. évi országgyűlés végzéseinek szövegében közös akarattal történő vá-

34 *Ordinum ... responsum...*, 20; Pálffy Géza és Kees Teszelszky, „Koronázási jelvényeink leghosszabb távolléte: Erdélyből Bécsen és Prágán át Pozsonyig (1551–1608)", in *A Szent Korona hazatér: A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)*, szerk. Pálffy Géza, Magyar történelmi emlékek: Értekezések, 169–269 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018), 243–260.

35 *Ordinum ... responsum...*, 20–21. A bécsi béke szövegéért jótállást fogadó okmányokat Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, illetve (közös okiratban) Csehország és inkorporált tartományai (Morvaország, Szilézia, Alsó- és Felső-Lausitz) rendjeinek képviselői állították ki. Roderich Gooss, Hg., *Österreichische Staatsverträge: Fürstentum Siebenbürgen* (Wien: Holzhausen – Engelmann, 1911) (a továbbiakban ÖStV FS), 363–369. A cseh kapcsolat jelentőségéről lásd Makkai László, „Az ellenreformáció és a harmincéves háború: Az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes küzdelmei (1608–1648)", in *Magyarország története 1526–1686*, főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes, Magyarország története tíz kötetben, 6, 777–929 (Budapest: Akadémiai, 1985), 812–831; illetve, további irodalommal: Kármán, „A harmincéves háború...".

36 Pázmány, „Falsae originis ... refutatio...", 517.

37 Pázmány, „Falsae originis ... refutatio...", 504–505. A hivatkozott szöveget lásd: *Articuli dominorum baronum, magnatum, nobilium caeterorumque Statuum et Ordinum Regni Hungariae, Posonii in generali Diaeta, ad festum sanctissimae Trinitatis, hoc est XXVI. Mensis Maii Anni MDCXIX indictae, conclusi* ([Nagyszombat: Moellerus, 1619]) (RMNy 1192), A2.

lasztásról esik szó, és semmilyen utalás nem található bármilyen szabálytalanságra vagy erőszakra. Az önmagában sem túl erős, bevett kancelláriai formulákra való hivatkozással operáló érv felbukkanása utóbbi esetben még sajátosabb, hiszen a hivatkozott szöveghely a dekrétumnak nem a rendek, hanem az uralkodó, II. Mátyás nevében fogalmazott részéből származik.[38] Mindenesetre Alvinczi a *Defensió*ban ezt megjegyzés nélkül hagyja, csak az 1619. évi *praefatio* feletti felháborodásának ad hangot, kijelentve, hogy ilyesmi nem szerepel a rendek végzései közt, csak utólagos hozzátoldás lehet, különös tekintettel arra, hogy megszületésének időpontjában, 1619. augusztus 13-án Magyarország rendjei már fegyverben álltak Ferdinánddal szemben – legalább is, tehetjük hozzá, azok a kevesek, akiket ő reprezentatívnak tart.[39] Az *Ordinum responsum* cseh kérdéssel kapcsolatos érvelését Pázmány egyetlen elegáns gesztussal felbillenti, és úgy tesz, mintha a rendek érvelése általánosságban azt vitatta volna, hogy a királynak jogában áll pénzért hadat toborozni Magyarországon. Alvinczi – amellett, hogy a hangsúlyt visszabillenti és a csehek szövetséges voltát húzza alá – egyben felhasználja az alkalmat arra is, hogy kárhoztassa azt a gyakorlatot, hogy a magyar katonákat, akiknek a várak védelmét kellene ellátni (bármilyen fizetés mellett is) kiviszik az országból.[40]

Mindent összevéve elmondható, hogy a *Refutatio* és a *Defensio* lapjain lezajló vita az *Ordinum responsum* érveit gazdagítja ugyan, de valójában csak két témában hoz teljes újdonságot. Az egyik – és ez aligha meglepő két egyházi személy pengeváltásában – a vallásügy. A vádakra, miszerint nem tartanák tiszteletben a bécsi béke felekezetekkel kapcsolatos végzéseit, Pázmány Péter részletes és világos kifejtését adja a katolikus egyház álláspontjának, amely a kegyúri jogra hivatkozva tartotta

38 Pázmány szükségesnek is tartja, hogy megjegyezze: a választás körülményeit minősítő szövegrész egy olyan oklevélből származik, amelynek kiállítását a rendek kérték: PÁZMÁNY, „Falsae originis … refutatio…", 502–503. A szöveg a dekrétumnak az országgyűlési végzéseket bevezető szakaszára utal: MÁRKUS Dezső, jegyz., *Corpus Juris Hungarici / Magyar törvénytár: 1608–1657. évi törvénycikkek*, ford. KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen (Budapest: Franklin Társulat, 1900) (a továbbiakban *CJH 1608–1657*), 122–123.

39 ALVINCZI, „A nemes Magyarország…", 54–56. Ezek szerint Alvinczi 1620 tavaszán, a *Defensio* írásakor még nem ismerte az 1619 nyarán tartott pozsonyi országgyűlés törvényeinek kiadott verzióját, holott azt II. Ferdinánd már szeptember 11-én, Frankfurtban jóváhagyta, és aztán – amennyire nyomdai anyagából megállapítható – Nagyszombatban nyomtatták a korábban Pozsonyban működő officina betűivel, amelyet majd 1621-ben Kassára költöztetnek: ECSEDY, „A gyulafehérvári fejedelmi nyomda…", 17; RMNy 1192.

40 PÁZMÁNY, „Falsae originis … refutatio…", 516–517; ALVINCZI, „A nemes Magyarország… ", 59–62. Ebben a kérdésben Pázmánynál alaposabb munkát végez Balásfi Tamás, aki a *Querela Hungariae* egy megjegyzésébe kapaszkodva hosszasan érvel az ellen, hogy lehetne a magyarok és csehek között bármilyen ősi szövetségről beszélni azokon kívül, amelyeket királyaik kötöttek egymással – ami viszont nem köti meg II. Ferdinánd kezét. BALÁSFI, *Apologia pro clero,* 70–76.

jogosnak azt, ha protestáns közösségektől földesuraik elveszik templomaikat, hiszen az épület az utóbbi tulajdona, ezzel nem sérül az 1608-ban törvénybe iktatott szabad, senki által nem háborgatott vallásgyakorlat elve.[41] A *Defensió*ban ugyanakkor Alvinczi a protestáns álláspont legrészletesebb kifejtését írta meg – ahogy korábbi elemzői közül többen is rámutattak, túl is menve azon a ponton, amelyet az országgyűlési vitákban részt vevő protestáns rendek általában megengedtek maguknak, elméleti alapon elvitatva a földesúr kegyúri jogának érvényességét, teljesen a közösség kezébe helyezve a templom feletti rendelkezés jogát.[42]

A másik téma, amely kiemelt szerephez jut az *Ordinum responsum*ot követő vitában, annak az Esztergom hatvan körüli falunak a kérdése, amelyek átadásába a legutóbbi tárgyalások idején ment bele a magyar király által delegált küldöttség. A tizenöt éves háborút 1606-ban lezáró zsitvatoroki béke végrehajtása számos megoldandó kérdést vetett fel, nem kis mértékben azért, mert az oszmán oldal által kiállított példányok szövege nem egyezett teljes mértékben a magyar (illetőleg Habsburg) fél okmányaival. Már a béke ratifikációja is évekig húzódott, de egyes pontokban a díszes uralkodói példányok között is mutatkozott eltérés, így 1615-ben még mindig több vitás kérdést kellett rendezni a Bécsbe érkező oszmán követekkel folytatott tárgyalások során.[43] II. Mátyás és fő tanácsadója, Melchior Khlesl bécsi püspök – akik a megelőző évben még a Habsburg tartományok rendjei számára tartott linzi egyetemes gyűlésen felvetették a háború újrakezdésének lehetőségét – ezúttal a kompromisszumot választották és beleegyeztek abba, hogy Esztergom környékén hatvan, korábban az oszmánoknak adót fizető falu újra a szultánnak és szpáhijainak adózzon. A magyar rendek egy része már azt is igencsak nehezményezte, hogy II. Mátyás a fejük felett átnyúlva tárgyalt az oszmán féllel, a végeredményt pedig vehemensen támadták – annak ellenére, hogy a másik lehetőséget, a nyílt háborúét Linzben éppen a magyar delegáció utasította el, az ország már amúgy is leromlott állapotára hivatkozva.[44] Az *Ordinum*

41 Pázmány, „Falsae originis ... refutatio...", 495–501.

42 Alvinczi, „A nemes Magyarország...", 66–79. Teológiai alapú álláspontjának szembenállásáról az általában politikai alapozottságú protestáns rendi érvelésével: Szabó István, „A jobbágy vallásügye 1608–1647", in Szabó István, *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*, A Történettudományi Intézet kiadványai 2, 203–264 (Budapest: Teleki Pál Tudományos Intézet, 1948), 244–256; Heltai, *Alvinczi Péter...,* 133–134.

43 A háttérhez lásd Rudolf Neck, „Andrea Negroni (Ein Beitrag zur Geschichte der österreichisch-türkischen Beziehungen nach dem Frieden von Zsitvatorok)", *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 3 (1950): 166–195; Gustav Bayerle, „The Compromise at Zsitvatorok", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 5–53; Karl Nehring, „Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605–1609)", *Századok* 120 (1986): 3–50.

44 Angyal Dávid, *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig,* A magyar nemzet története 6 (Budapest: Athenaeum, 1898), 130–144. A linzi gyűlésről, illetve Klesl politikájáról lásd Ila Bálint, „Az 1614-i linzi egyetemes gyűlés", *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató In-*

responsum az esetet szintén felháborodottan emlegette fel, az egész írás legerősebb hangvételű ítéletét mondva ki: a Habsburg-házból való királyok egyetlen kardcsapás nélkül, önszántukból vesztegetik el az ország területét és adnak sok ezer keresztényt a török rabigája alá.[45]

A vád súlyát és annak általánosító jellegét tekintve aligha véletlen, hogy a vita folytatásában az Esztergom környéki falvaknak igen komoly terjedelem jutott. A helyzet Pázmány által adott részletes kifejtését Alvinczi megpróbálta hiteltelenníteni, ám az általában szangvinikus retorikai fordulatai mellett is nagyon logikusan érvelő prédikátor ebben az esetben egész egyszerűen nem rendelkezett elég rálátással az ügy részleteire ahhoz, hogy érdemi választ adhasson. Így olyan dolgokat vitat nem kevés gúnnyal, amelyben Pázmánynak teljesen egyértelműen igaza van (így a zsitvatoroki szerződés különböző példányai közötti szövegszerű eltérések tényét), máshol (így a nyílt háború linzi elutasítása esetében) nem hajlandó elismerni a magyar rendek döntéseiből származó felelősséget. Általában véve is: ennek a kérdésnek a tárgyalása során egy ködös és irracionális összeesküvés-elméletet képvisel, amely szerint a papok egyszerű rosszindulatból akarták volna a magyarság minél nagyobb részének török uralom alá jutását – ami tulajdonképpen a *Querelá*ban már szereplő utalás kifejtése és arra a tényre támaszkodik, hogy 1615-ben a tárgyalódelegáció vezetője Forgách Ferenc esztergomi érsek volt.[46] Ebben egyébként nem különbözik az *Ordinum responsum* által képviselt állásponttól – a tét azonban az 1619-es dokumentumhoz képest még magasabbra emelkedett Alvinczi számára. Pázmány Péter ugyanis a *Refutatió*ban elejtett egy megjegyzést azzal kapcsolatban, hogy az Esztergom környéki falvakat nem úgy adták át, mint Lippát – ami közvetlen támadás volt Bethlen Gábor személye ellen, hiszen neki kellett 1616-ban az oszmánok által régóta követelt várból saját helyőrségét ostrommal eltávolítania, hogy átadhassa azt a szultán képviselőinek. Alvinczi hosszas passzusokat szentel annak, hogy bebizo-

tézet Évkönyve 4 (1934): 231–253; CZIRÁKI Zsuzsanna, „Erdély szerepe Melchior Klesl fennmaradt írásos véleményeiben 1611–1616 között", in *Bethlen Gábor és Európa*, 77–102.

45 *Ordinum … responsum…*, 22–23.

46 PÁZMÁNY, „Falsae originis … refutatio…", 507–512; ALVINCZI, „A nemes Magyarország… ", 25–38; ALVINCI, „Magyarország panasza", 176–177. A hatvan falu kérdésére Balásfi Tamás is kitér a *Querela* cáfolatában: BALÁSFI, *Apologia pro clero*, 76–77. Az összeesküvés-elméletek szerepéről a korszak zaklatott, fenyegettség-érzettől áthatott világában lásd Georg SCHMIDT, *Die Reiter der Apokalypse: Geschichte des Dreissigjährigen Krieges* (München: Beck, 2018), 29–63. Elterjedtségükre a társadalom széles rétegeiben kiváló példa az I. Rákóczi Györggyel levelező eperjesi polgár esete: KÁRMÁN Gábor, „Madarász György, Eperjes politikai látnoka", in *„… nem egy történelem létezik". Ünnepi tanulmányok Péter Katalin 80. születésnapja alkalmából*, szerk. NAGY Gábor, RADA János és VISKOLCZ Noémi, Publicationes Universitatis Miskolcinensis: Sectio Philosophica tom. 21, fasc. 2 (Miskolc: Miskolci Egyetem, 2017), 214–235.

nyítsa: az utóbbi eset egyrészt egy – nem mellesleg magyarországi katolikus urak által létrehozott – kényszerhelyzet eredménye volt, másrészt pedig az erdélyi országgyűlés határozatán alapult, így szöges ellentétben áll a rendek megkérdezése nélkül eldöntött magyar–oszmán határrendezési kérdéssel.[47] A problémának szentelt terjedelem is jelzi a diskurzus hangsúlyának eltolódását: míg az *Ordinum responsum* Bethlen Gábort még egyáltalán nem említette meg, a *Defensió*ban Alvinczi Péter már komoly energiákat mozgósít az ekkor még csak Magyarország fejedelmévé megválasztott reménybeli király személyének tisztára mosására. Ugyanezt célozza a *Defensio* végére helyezett toldalék, amely egy ismeretlen szerzőtől származó német nyelvű pamfletnek, a *Türckisches Post und Wechterhorn*nak a fejedelemmel kapcsolatos dehonesztáló állításait cáfolja.[48]

Összességében elmondható, hogy a II. Ferdinánd esetleges letételét igazoló legfontosabb érveket az *Ordinum responsum* foglalta össze, a *Defensio* ezen a téren már valódi újdonsággal nem szolgált – ellentétben (ahogy az egy egyházi személyek közötti vitától várható is volt) a vallásügyi problémák tárgyalásával. A rendek nevében fogalmazott irat ráadásul rövid elméleti igazolást is közölt arról, miért van joguk az alattvalóknak eltávolítani zsarnokká vált uralkodójukat: nem a nép van a fejedelemért, hanem fordítva, az uralkodó legfontosabb hivatása, hogy alattvalói javát keresse és biztonságukról gondoskodjon – amennyiben pedig nem így tesz, elmozdítható.[49] Mindebből az *Ordinum responsum* azonban csak azt a következtetést vonja le, hogy senki nem kételkedhet cselekedeteik jogosságában, miszerint nem a behódolást, hanem a fegyveres ellenállást választották; egyetlen helyen sem közli, hogy ténylegesen eltökélték volna magukat arra, hogy megfosztják II. Ferdinándot királyi hatalmától. Ez persze a szöveg jellegéből is adódik, hiszen az nem egy már megszületett országgyűlési döntést magyaráz, hanem a tárgyalások kezdetekor rögzíti a Pozsonyban megjelent rendek álláspontját – egész addig, amíg az új király meg-

47 Pázmány, „Falsae originis ... refutatio...", 509; Alvinczi, „A nemes Magyarország... ", 31–33. Lippa kérdése a párhuzamosan folyó *Secretissima instructio*–vitában is kiemelt szerepet játszott: Almási, *A Secretissima instructio...,* 144–145; [Alvinczi], *Machiavellizatio...,* [6–8]; *Calvino-Praedicantium ... genius malus...*, 17–18; Balásfi, *Castigatio...*, 12–13; Alvinczi, *Resultatio plagarum...*, C4r–v; Balásfi, *Repetitio...*, 76r–78r. Lippa átadásával kapcsolatban lásd legújabban J. Újváry Zsuzsanna, „»Utolsó veszedelmünknek eltávoztatásáért« (Adalék Lippa 1616-os átadásának történetéhez)", *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 10 (2002): 197–206; Sudár Balázs, „Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem", *Századok* 145 (2011): 975–995, 985–986.

48 Alvinczi, „A nemes Magyarország... ", 81–91. Az 1620-ban három verzióban (minden esetben kiadási hely nélkül) megjelent röpiratból a VD17 összesen harminckét fennmaradt példányt ismer, tehát feltehető, hogy a *Refutatió*n kívül az összes többi legitimációs célú kiadványnál nagyobb szerepet játszhatott a német területek olvasóközönsége számára a magyarországi események értelmezésében (VD17 39:124660E, 14:002897W, 23:233509E).

49 *Ordinum ... responsum...*, 23–24.

választása nem volt eldöntött tény (és mint tudjuk, ezt Bethlen Gábor a pozsonyi gyűlésen még visszautasította) nem lett volna értelme írásban közölni az arra vonatkozó igényt. Az *Ordinum responsum* révén kifejezett politikai szándéknyilatkozat még így is sokkal messzebb megy, mint tíz évvel korábban a Bocskai István mellett felkelt rendek néhány kiáltványa, különösen a szakirodalomban „korponai kiáltvány"-ként ismert irat, amelyből egyenesen kihúztak minden, Rudolfot közvetlenül támadó megjegyzést, a felelősséget a király helyett az általa kinevezett katonatisztekre hárítva.[50] Ehhez képest Ferdinánd nyílt bírálata, sőt, az egész uralkodóház megvádolása azzal, hogy Magyarország romlását kívánják, igen erőteljes politikai állásfoglalásnak számított.

Mivel az *Ordinum responsum* csak a kereteket vázolta fel, elvárhatnánk, hogy amikor a döntés megszületett először Bethlen Gábor fejedelemmé, később királlyá választásáról, a rendek újra kifejtsék, mi legitimálja cselekedeteiket. Csalódnunk kell. Ahogy említettem, mind a pozsonyi, mind a besztercebányai országgyűlések törvényei – a hagyományokat követve – megjelentek nyomtatásban is, és ezek a kiadványok tulajdonképpen biztosítottak valamilyen szintű lehetőséget a cselekedetek indoklására. Az egyes artikulusokat itt is (ahogy általában) egyrészt az uralkodó nevében írt bevezető szöveg, másrészt a rendek nevében fogalmazott *praefatio* előzte meg. Azon kevésbé csodálkozhatunk, hogy a pozsonyi végzések Bethlen Gábor által jegyzett uralkodói bevezetőjéből hiányzik a fejedelemmé választás igazolása – ez nem is az ő feladata lett volna. Azonban a rendek *praefatió*ja is csak a tényeket közli, tudniillik hogy Bethlent egyhangúlag fejedelmükké választották, mindazon kormányzati jogköröket a kezébe adva, amelyeket általában a király gyakorol. Igaz, azt a kérdést mind a *praefatio*, mind a Bethlen uralkodásának kereteit körülíró 2. artikulus megkerüli, mi történik a jogköröket eddig gyakorló, 1618-ban megkoronázott királlyal.[51]

50 Igaz, a szerencsi kiáltvány viszont nagyon radikális képet használt, Nabukodonozorhoz hasonlítva Rudolfot, ezáltal azt az isteni büntetést ígérve neki, hogy nemcsak hatalmát, de emberi jellegét is elveszíti zsarnoki tettei miatt. Kees TESZELSZKY és ZÁSZKALICZKY Márton, „A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok: Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606", *Aetas* 27, 4. sz. (2012): 49–120, 83, 93.

51 *Articuli dominorum, baronum, magnatum et nobilium, caeterorumque Statuum et Ordinum Regni Hungariae, in diaeta eorum Posoniensi, ad Festum Divi Martini Episcopi, Anni Millesimi Sexcentesimi Decimi Noni indicta, Posoniique celebrata conclusi, ac Serenissimo Principi, Dn. Dn. Gabrieli Bethlen etc. publice et solenniter, medio Illustrissimi Domini Comitis Palatini, die Decima octava Ianuarii in Anno Millesimo Sexcentesimo Vigesimo exbhibiti, et a Serenitate Sua acceptati, approbati, ratificati et confirmati Cassoviae, XVIII. Februarii Anno Domini MDCXX* ([Kassa: Festus], 1620) (RMNy 1209), 5, 6–7. A 2. articulus *plenaria* és *absoluta potestas*t, tehát teljes körű és korlátlan hatalmat ad Bethlen kezébe, azzal a megkötéssel, hogy mindazokat a szabadságokat és jogokat tiszteletben tartja, amelyekre a magyar királyok fel szoktak esküdni.

A pozsonyi végzések arról sem tesznek említést, hogy a magyar rendek (legalább is az ott összegyűlt tagjaik) ennél többet, királyi címet is ajánlottak Bethlen Gábornak. Ennek hivatalos rögzítésére csak később, a besztercebányai országgyűlés fejedelmi – illetve ekkor már királyi – bevezetésében került sor. Ebben Bethlen előadja, hogy ezt nem fogadta el, mert nem akarta magánérdekeit a közérdek elé helyezni, remélte, hogy tárgyalásokkal még lehet kezelni a Magyar Királyság problémáit, és csak ezek meghiúsulása után egyezett bele az újonnan felajánlott cím elfogadásába. A procedúrát a rendek által írt *praefatio* részletezi, hosszasan taglalva azt, hogy II. Ferdinánd nem tartotta tiszteletben a fegyverszünetet, későn és elégtelen megbízólevéllel küldte el követeit, akik dolguk végezetlenül, idő előtt távoztak. Noha a törvények szövege továbbra sem tett egyetlen állítást sem azzal kapcsolatban, hogy II. Ferdinánd megválasztását a rendi gyűlés érvénytelennek nyilvánította, vagy a császárt a magyar trónról letette volna, a preambulum úgy fogalmaz, mintha Magyarországon 1620 nyarán interregnum lett volna: a rendek a szöveg szerint azért választották meg Bethlen Gábor királyukká, hogy ne maradjanak tovább vezető és felsőbb hatóság nélkül.[52] A királyválasztás teljes legitimációját így az *Ordinum responsum*, illetve a két országgyűlés törvényei bevezető szakaszainak egymás utáni olvasása nyújtja, egyetlen írás keretei között ennek kifejtésére nem került sor. 1620 decemberéig egészen biztosan nem, hiszen a II. Ferdinánd nevében kiadott *Edictalis cassatio* is kizárólag a besztercebányai végzések preambulumára reagált, pontról pontra elmagyarázva, miért téves az a beállítás, amelyből az bemutatja az eseményeket, és Bethlen Gáborra hárítva a felelősséget a követküldés terén megfigyelhető késlekedésért.[53]

Feltűnő, hogy mindkét olyan nyomtatvány, amely 1620 végén aggályokat vet fel a besztercebányai országgyűlés törvényességével kapcsolatban, sokkal inkább Bethlen Gábor személyére, mint a magyar rendekre koncentrál. Mind az *Edictalis cassatio*, mind Pázmány *Vindiciae ecclesiasticae*-je hosszasan, már Bethlen erdélyi trónra kerülésétől kezdve ecseteli a fejedelem által elkövetett hitszegéseket. Az esztergomi érsek traktátusa a besztercebányai gyűlésre koncentrál, míg a II. Ferdinánd

52 *Articuli … in generali … Diaeta Novisoliensi…*, A–B, C–E. Természetesen a legfontosabb szempontot, amelynek döntő szerepe körül mára nagyjából szakmai konszenzus van a történetírásban – ti. hogy Bethlennek 1619–1620 fordulóján még nem sikerült megszereznie a Fényes Porta egyértelmű beleegyezését és ezért kellett elutasítania a pozsonyi felkérést – a szöveg nem említi. Vö. Péter Katalin, „Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta", *Századok* 117 (1983): 1028–1060; Papp Sándor, „Bethlen Gábor, a magyar királyság és a Porta (1619–1621)", *Századok* 145 (2011): 915–973; Sudár Balázs, „Ottoman Auxiliary Troops in Gábor Bethlen's Armies 1619–1626", megjelenés előtt.

53 *Az … római császárnak … Bethlen Gábor Magyarországban … választtatásának … semmisítő decretoma*, C1r–C2r.

nevében kiadott dekrétum tágabb teret szentel az előzményeknek, Bethlen Gábor hatalomhségével magyarázva az 1619 őszén elindult mozgalmat, kárhoztatva annak erőszakosságát és a fejedelmet vádolva az 1620 januárjában létrejött fegyverszünet sorozatos megszegésével. Az *Edictalis cassatio*nak mindenesetre a fejedelem lendületes ostorozása közben nem sikerült elkerülnie egyes logikai hibákat: így noha állította, hogy a nádor által összehívott pozsonyi országgyűlés törvénytelen volt, ám azt sem tagadta, hogy Ferdinánd elismerte Bethlen magyarországi fejedelmi címét, amit ez a gyűlés adott meg neki. A gordiuszi csomót a dekrétum azzal a némileg meglepő kijelentéssel vágta át, miszerint Ferdinánd arra számított volna, hogy Bethlen majd arra fogja hatalmát használni, hogy ismét az ő hűségére hozza a magyarokat.[54] A királyi dekrétumhoz hasonlóan a *Vindiciae* szövege is szívesen minősíti a két országgyűlést Bethlen hívei zajos csődületeinek és hangsúlyozza, hogy az egyházi rend, illetve Horvátország képviselői részvétele nélkül semmilyen döntésük nem lehetett érvényes.[55]

Az mindenesetre mindkét írásban feltűnő, hogy a magyar rendek felkelésének legitimációját összefoglaló legfontosabb írás, az *Ordinum responsum* érveit teljesen figyelmen kívül hagyják. Mind a Ferdinánd megválasztásával kapcsolatos aggályokat, mind a hitlevél betartására vonatkozó panaszokat ugyanazzal a meglehetősen gyenge lábakon álló, bevett kancelláriai formulákra hivatkozó érvvel intéznek el, amit Pázmány Péter már a *Refutatio*ban is felvetett (de amely akkor még csak egyike volt a sok érvnek): az országgyűlési végzése bevezetéseiben olvasható nyilatkoza-

54 *Az … római császárnak … Bethlen Gábor Magyarországban … választtatásának … semmisítő decretoma*, B2r–B3r, C2v–C3r. Az *Edictalis cassatio* sommásan közli: országgyűlést csak a király hívhat össze, Forgách Zsigmond nádornak (akit erre a szöveg szerint erőszakkal és fenyegetéssel vettek erre rá) nem erre volt joga, így a gyűlés magától értetődően törvénytelen. Figyelemre méltó, hogy a dekrétum figyelmen kívül hagyja a pozsonyi gyűlés végzéseinek preambulumában olvasható hivatkozást, miszerint Forgách Zsigmondnak az 1618: 56. törvénycikk adott lehetőséget a diéta meghirdetésére (lásd *Articuli … in diaeta … Posoniensi, ad Festum Divi Martini Episcopi, Anni Millesimi Sexcentesimi Decimi Noni indicta…*, 3). A törvénycikk szövegében a következőket olvassuk: „Supplicant autem status et ordines: ut in absentia suae majestatis, ingruente necessitate regni, liceat domino palatino conventum instituere, et de tuta permansione cum regnicolis deliberare." (*CJH 1608–1657,* 154.) Az articulus első mondata az általános és részleges hadfelkelés korábbi szabályozását erősíti meg, tehát nyilvánvalóan egy oszmán oldalról érkező támadás esetére íródott, és a nádornak nem országgyűlés (*diaeta*), hanem csak általában vett, törvényhozási joggal nem rendelkező gyűlés (*conventum*) összehívására ad lehetőséget. Így az *Edictalis cassatio* szerzőjének minden jel szerint igaza van, amikor ezen az alapon nem tekinti törvényesnek a pozsonyi országgyűlést, annál is nehezebb megérteni, miért hagyta ki a lehetőséget az ellenfél érveinek szétzúzására. Az 1620 januárjában II. Ferdinánd és Bethlen Gábor között kötött fegyverszünet okmányai mindenesetre utóbbit Magyarország és Erdély fejedelmének címzik – ennek aláírásával pedig a császár elfogadta tárgyalópartnere újdonsült, a saját álláspontja szerint érvénytelen országgyűlés által adott címét: ÖStV FS 495–498.

55 PÁZMÁNY, „Vindiciae ecclesiasticae…", 542–544.

tokkal arról, hogy a választás egyhangú volt, illetve hogy a magyar rendek elégedettek Ferdinánd kormányzásával.[56] Úgy tűnik, eddigre az eredeti vita lecsengett, mindkét fél álláspontja hozzáférhető volt, II. Ferdinándnak és közvetlen támogatóinak pedig már nem annyira saját álláspontjuk legitimálása, hanem a jövőbeli rendezés előkészítése volt a legfontosabb célja. Ahhoz pedig, hogy a magyar rendeket rá lehessen bírni egy kompromisszumos megoldásra és arra, hogy újra elfogadják II. Ferdinándot uralkodójuknak, a legjobb módszernek az tűnhetett, ha minden felelősséget Bethlen Gáborra és híveinek kis, meg nem nevezett személyekből álló csoportjára hárítanak.[57]

Bethlen Gábor legitimációs stratégiái

A magyar rendek részéről tehát nem született olyan írás, amely közvetlenül a közjogi aktushoz csatlakozva bizonyította volna Bethlen Gábor megválasztásának jogosságát a megkoronázott magyar király, II. Ferdinánd életében. Elméletileg persze lehetséges lett volna az is, hogy az 1619-ben a Habsburg ház ellen induló háború másik főszereplője, maga az erdélyi fejedelem bocsát ki olyan dokumentumot, amely ország-világ számára nyilvánvalóvá teszi magyar királlyá választásának jogosságát. Ha azonban végigtekintünk a Bethlen Gábor nevében született legitimációs szövegeken, azzal szembesülünk, hogy az általa alkalmazott érvelés az *Ordinum responsum* által elénk tárt képnél sokkal általánosabb szinten mozog és toposzokban fogalmaz.

Amikor Bethlen Gábor 1619 szeptemberében hadaival a Magyar Királyság területére lépett, körlevelet intézett a vármegyékhez – egész pontosan a „Fátrán, Dunán túl való földeken" lévőkhöz.[58] A „debreceni kiáltvány" logikája formailag

56 Pázmány, „Vindiciae ecclesiasticae...", 542–543; *Az ... római császárnak ... Bethlen Gábor Magyarországban ... választtatásának ... semmisítő decretoma*, A4. Az érvet egyébként Balásfi Tamás is többször felhasználta: Balásfi, *Apologia pro clero,* 47–49; Balásfi, *Castigatio...*, 5–6.

57 Az 1622-ben valóban létrejövő kompromisszumos rendezésről lásd Pálffy Géza, „Egy elfelejtett kiegyezés a 17. századi magyar történelemben: Az 1622. évi koronázódiéta Sopronban", in: *Egy új együttműködés kezdete: Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés*, szerk. Dominkovits Péter és Katona Csaba, Annales Archivi Soproniensis 1 (Sopron–Budapest: MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014), 17–56.

58 Bethlen Gábor körlevele a „Dunán és Fátrán túli" vármegyékhez (Debrecen, 1619. szept. 12.) Szalay László, *Galantai gróf Eszterházy Miklós, Magyarország nádora*, 1. k. (Pest: Lauffer és Stolp, 1863), 61. Az elemzéshez a Szalay által használt másolati példány hibáit korrigáló, a 14. jegyzetben említett antológia készülő második kötetében megjelenő változatot használtam. A korrekciók alapjául szolgáló kézirat jelzete Štátny archív v Nitre, Tekovská župa, Kongregačné spisy 1619/ No. 8. (Fasc. 9.), fotómásolatáért Szabó András Péternek tartozom köszönettel.

követi egy klasszikus háborús kiáltvány szerkezetét, hiszen amellett érvel, hogy teljesül az igazságos háborúhoz szükséges három feltétel, amely Aquinói Szent Tamás óta közhelynek számít a politikai gondolkodásban: azt csak fejedelmi személy indíthatja (*autoritas principis*), aki erre jogos okokkal rendelkezik (*causa iusta*) és szándékai helyesek (*intentio recta*).[59] Az első feltétel teljesülése magától értetődő, a szöveg nagy része a másodikra koncentrál és nem mondhatnánk, hogy nagyon kiérlelt érvelést tár olvasói elé. Egyrészt leszögezi, hogy a fejedelem a magyar királlyal kötött szerződésének megfelelően kész lett volna katonai segítséget küldeni a cseh konfliktus kezeléséhez, ám azt II. Ferdinánd egyes tisztviselői durván visszautasították, amelyből a fejedelem arra következtethetett, hogy maga is veszélyben van. Ezután némileg meglepő, hogy Bethlen háborújának indoklása során arra hivatkozik: a csehek a segítségéért folyamodtak. Másrészt azt is jelzi, hogy a hírek szerint azokat a magyar katonákat, akik elmentek a cseh frontra harcolni, nagy kegyetlenséggel levágták a császár más katonái (ahogy valóban történt olyan eset, amikor Buquoy generális a fegyelem felbomlása és lázadás miatt a büntetésnek ehhez a legdrasztikusabb módszeréhez nyúlt).[60] Végül a szöveg általánosságban utal arra, hogy a katolikus papság írásban és szóban számtalanszor bizonyította: nemcsak a bécsi béke vallásszabadságra vonatkozó rendelkezéseit nem hajlandó elfogadni, de a protestáns urak és városok ellen is „ki tudja, mit akarnának művelni". Mindezeket látva hallgatott a fejedelem a „Fátrán innét való" (tehát felső-magyarországi) urak hívására és jött ki hadaival őket megsegíteni – már csak azért is, mert tartozott nekik ennyivel, hiszen ők is megsegítették 1616-ban, amikor Homonnai Drugeth György megpróbálta elragadni tőle az erdélyi fejedelemséget. Az érvelést az *intentio recta* kinyilvánítása zárja: Bethlen szándéka ezek szerint a békesség helyreállítása, bármely vallás üldözésének mellőzésével. Az igen sommásan összefoglalt legitimációt csak néhány kisebb helyen egészítette ki a fejedelemnek ezzel párhuzamosan egyes északnyugat-magyarországi urakhoz eljuttatott levele.[61] Ebben kevésbé arra kerül a hangsúly, hogy Bethlen jó viszonyra törekedett a Habsburg-házzal (olyannyira, hogy még a csehek ellen is kész lett volna megsegíteni), inkább arra, hogy az

59 James Turner JOHNSON, *Ideology, Reason, and the Limitation of War: Religious and Secular Concepts 1200–1740* (Princeton: Princeton University Press, 1975), 38–41.

60 SZEKFŰ Gyula, *Bethlen Gábor: Történelmi tanulmány* (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1929), 80–81.

61 Ez két, azonos szövegű változatban maradt fenn, Révay Péternek, illetve Illésházy Gáspárnak címezve: SZILÁGYI Sándor, szerk., *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1879), 131–132; SZÁDECZKY KARDOSS Lajos, szerk., *Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz 1619–1629,* Magyar Történelmi Tár 27 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1915), 1–2.

uralkodóház mennyi fondorlattal élt vele szemben, a fejedelem békés szándékainak állandósága ellenére. A klérus hibáztatása mellett itt már „az jésuitáknak faveáló nagyurak" is előkerülnek a vallásszabadság veszélyeztetőinek sorában, és Bethlen nemcsak a felső-magyarországi urak hívására hivatkozik, de kitér arra is, hogy a térség már a lázadás állapotában van és egyes bűnösök jó útra térítése már meg is kezdődött (ami nyilván a kassai főkapitány, Dóczy András őrizetbe vételére utal).

Mindent összevéve elmondható, hogy a szakirodalom által kiáltványként értelmezett szöveg önmagában nem túlságosan meggyőző: érvei vagy kifejtetlenek maradnak, vagy (mint a magyar katonák kivégzésének megemlítése) valójában súlytalanok, ha egy háború kirobbantását kell igazolniuk. A debreceni keltezésű levelek inkább egy kötelező feladat nem túlzottan nagy lelkesedéssel történő abszolválásának tűnnek, olyan szövegeknek, amelyeknek szerzője tisztában van azzal, hogy senkit nem kiáltványa fog meggyőzni a csatlakozásról, vagy annak elutasításáról, de ahhoz, hogy a magyar rendeket csatlakozásra szólítsa fel, a hagyományok szerint szüksége van ilyen körlevelek kiküldésére.[62] Különösen valószínűnek tűnik ez az értelmezés a későbbi fejlemények tükrében: 1623-ban, amikor Bethlen Gábor újra Magyarországra vezette hadait, már gyakorlatilag egyáltalán nem részletezte motivációit, csak általánosságban emlékeztette az általa megszólított rendeket, hogy a nikolsburgi békét a másik oldal nem tartotta be, így kénytelen újra fegyverhez nyúlni.[63] 1626-ban aztán már ezt is sikerült alulmúlni, a hadak harmadízben történő megindításakor a fejedelem ennyiben foglalta össze, miért is kellene mellé állnia a rendeknek: „az Hűségtek közönséges javára, állandó békességére néz ez mostani expeditiónk, szükséges és igen méltó dolog".[64] Ebben természetesen már annak a tapasztalatnak a lecsapódását is felismerhetjük, hogy a rendek és II. Ferdinánd kö-

62 A vármegyéknek küldött körlevelek műfajáról lásd ebben a kötetben Szabó András Péter írását, illetve készülő forráskiadványát: *Ad comitatus: Esterházy Miklós nádor levelei a vármegyéknek* (megjelenés előtt). Bethlen Gábor hasonló módon járt el Homonnai Drugeth György 1616-os támadása alkalmával is, a felső-magyarországi rendekhez írott levelének terjedelme fele azénak, amelyet ellenfelei köröztettek: Bethlen Gábor levele Felső-Magyarország rendjeinek (Kolozsvár, 1616. júl. 18.) Paikoss Endre, „Bethlen Gábor történetéhez", *Történelmi Tár* [10] (1887): 407–409; Homonnai György, Dóczy András, Esterházy Miklós és Lónyay András levele a megyéknek (Ungvár, 1616. aug. 10.) Barabás Samu, „Adatok Homonnai György támadása történetéhez", *Történelmi Tár* [7] (1885): 804–808.

63 Szilágyi, szerk., *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, 391–393. Egyedül ebből a Bethlen-körlevélből ismerünk latin nyelvű verziót is: Štátny archív v Prešove, Špecializované pracovisko Spišsky archív v Levoči, Magistrát mesta Levoča, II. 67. nr. 43. Szabó András Péternek köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet erre a dokumentumra.

64 Bethlen Gábor levele a vármegyéknek (Rakamaz melletti tábor, 1626. szeptember 17.) Štátny archív v Prešove, Špecializované pracovisko Spišsky archív v Levoči, Spišská župa, Kt. 111, No. 193. A kézirat fotómásolatáért Szabó András Péternek tartozom köszönettel.

zött az 1622. évi országgyűlésen kötött kompromisszum, majd annak a 1625-ös diétán bekövetkező megerősítése után a fejedelem valójában már nem számíthatott a magyar elit nagy részének támogatására.[65] Bethlen Gábor debreceni „kiáltványai" így tulajdonképpen a mozgalom legitimációja szempontjából csak másodlagos szerepet töltöttek be a *Querela Hungariae* mögött: funkciójuk nem annyira az okok és célok részletes megvilágítása, mint inkább a potenciális támogatók cselekvésre való felszólítása lehetett.

Ráadásul a debreceni „kiáltványok" csak korlátozott körben terjedtek: a vármegyéknek küldött körlevelek hagyományainak megfelelően ezeket is magyar nyelven, kézírásos formában küldték el a címzetteknek. Ellentétben I. Rákóczi György 1644. évi kállói kiáltványával – amelyet noha szintén e műfaj folytatójának szántak, a fejedelem szándékaitól függetlenül legalább öt nyelven, számos külföldi kiadásban kinyomtatásra is került – Bethlen 1619. évi debreceni körlevele a 19. századig csak kéziratban létezett.[66] Így természetesen a külföld tájékoztatását a vármegyéknek, illetve a főuraknak küldött körlevelek nem tudták ellátni – a *Querela* pedig kifejezetten a magyarországi rendek sérelmeire koncentrált, Bethlen Gábort meg sem említette.

A Német-római Birodalom olvasóközönsége így egyetlen dokumentumból értesülhetett arról, hogy az erdélyi fejedelem megindította csapatait: Bethlen Gábor-

65 NAGY László, *Bethlen Gábor a független Magyarországért* (Budapest: Akadémiai, 1969), 313–438; B. SZABÓ János, „Bethlen Gábor hadai a harmincéves háborúban: A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében. 2. rész", *Hadtörténelmi Közlemények* 127 (2014): 62–70; PÁLFFY, „Egy elfelejtett kiegyezés...". Az 1625. évi országgyűlésről rövid időn belül várható tanulmánykötet: *Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés*, szerk. DOMINKOVITS *Péter,* KATONA Csaba és PÁLFFY *Géza,* Annales Archivi Soproniensis 2 (Sopron–Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, megjelenés előtt).

66 A kállói kiáltvány az RMK és pótlásai alapján összesen tizenegy különböző német verzióban volt hozzáférhető (köztük olyan füzetkékben, amelyek III. Ferdinánd ellenkiáltványát is tartalmazták, de gyűjteményes kötetekben is), és tudunk három holland és egy angol kiadásról is. A British Libraryben fennmaradt egy francia fordítás (jelzete 8026.e.5.(4.)), de svéd változata is ismert: *Thens högborne fursten och herres h. Georg Rakoczi ... manifest till ständerne i Ungern...* (s. l.: s. n., 1644) Kungliga Biblioteket (Stockholm) F1700 Br. 1317. A VD17 csak a német nyelvű verziókból huszonhat példányt tart nyilván Németország könyvtáraiban. Meglehetősen abszurd, hogy noha több német kiadása is jelezte, hogy a szöveg fordítása latinból készült, a kállói kiáltványnak nem ismert önálló latin nyelvű kiadása. Szerepel persze az I. Rákóczi György által összeállított *Manifestum*ban, de abban olvasható egy másik, III. Ferdinándnak címzett „ultimátum" is, illetve további reakciók a Habsburg oldalon született ellenkiáltványra: *Manifestum Georgii Rakoci principis Transylvaniae* ([Bártfa: Klöss], 1644) (RMK II. 644, RMNy 2051). Valószínűtlen, hogy a fordítások e nyomtatvány alapján készültek volna, minden más szöveg kihagyásával – sokkal életszerűbb feltételezni, hogy a kállói kiáltvány már korábban kikerült Németföldre latin fordításban, és jóformán megakadályozta a későbbi, Rákóczi által jóváhagyott, de a magyarországi nyomdából Európa nyugatibb részeire nehézkesen eljutó manifesztum terjedését.

nak az 1619. augusztus 18-án, még Gyulafehérvárról a cseh kormányzatnak írott leveléből, amelyet feltehetően maguk a direktorok szivárogtattak ki, hogy szimpatizánsaikat széles körben értesítsék egy újabb szövetséges érkezéséről.[67] A szöveg azonban egyértelműen nem a széles nyilvánosságnak íródott: a fejedelem gyakorlati jellegű aggályainak, különösen a Fényes Porta várható reakciójának jóval több teret szentel, mint bármilyen az együttműködés mellett szóló érvnek – erről csak annyi derül ki, hogy Bethlen a béke helyreállítását látja feladatának. A fejedelem ráadásul kizárólag saját nézőpontjából ír, a cseh válság súlyosbodása feletti fájdalmára hivatkozik mint a háború alapjára, meg sem említve a Magyar Királyság rendjeit és az ő sérelmeiket – szigorúan véve tehát állításai szöges ellentétben állnak a debreceni körlevélben hangoztatott elvekkel. Mindenesetre a levél nagy népszerűségre tett szert – ráadásul mindkét szemben álló táborban. Olyan verziót is ismerünk belőle, amely a felső-ausztriai protestáns körökhöz köthető, és amely Kovacsóczy István egy korábbi, Bethlen Gábort magasztaló beszédével egy kötetben jelent meg; de olyat is, ahol a szöveget a címlap így vezeti be: „ebből megismerhető, hogyan érez ez a külföldi, és a töröknek elkötelezett potentát, és milyen vállalkozást tervez a kereszténység ellen".[68]

67 A levél 19. századi forráskiadványban is hozzáférhető, ám a Pray György által összeállított kötet nem az eredeti latin dokumentumot közli, hanem egy, feltehetőleg németből, latinra visszafordított szöveget, amelybe értelemzavaró hibák is kerültek. Georgius Pray, *Gabrielis Bethlenii principatus Transsilvaniae coaevis documentis. Tom I. Complectens documenta ab anno MDCXII ad MDCXXIII* (Pestini: Trattner, 1816), 50–53. A több kéziratos másolat által is megőrzött eredeti latin szöveg nyomtatásban itt hozzáférhető: Kovacsóczy István, *Oratio, ad Sigismundum III. Regem Poloniae, habita Anno MDCXV mense Septembri, cum nomine Serenissimi Transylvaniae Principis Gabrielis Bethlehem, legatione fungeretur. Et Copia Litterarum eiusdem Principis Transylvaniae ad Bohemiae Directores datarum Albae-Iuliae 18. Augusti 1619* ([Linz: Hans Planck], 1619) (RMK III. 1254), B3–[B4v].

68 Kovacsóczy, *Oratio…* (lásd még Kármán Gábor, „Kovacsóczy István orációja 1615-ben III. Zsigmond lengyel király előtt", *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények* 17 (2019): 117–142, 122–124); *Copia eines Sendschreibens, so von Betlehem Gabor dem Fürsten in Sibenbürgen, auß Weissenburg, sub dato den 20 Augusti dieses ablauffenden Jahrs, an die Herrn Directores deß Königreichs Böheim abgelauffen, Auß welchem der Außländischen, unnd dem Türcken verpflichteten Potentaten affection und fürnemen gegen der Christenheit zu ersehen, Auß dem Latein in unser Teutsches durch einen Philohistorem fleissig ubersetzet* (s. l.: s. n., 1619) (RMK III. 1258; VD17 23:257316B). Az RMK prágai kiadványnak tartja, de ez az alcím ismeretében nem valószínű. Összesen egy latin, három német és egy holland kiadásról tudunk (RMK III. 1248, 1254, 1258, 1269, 1269b), viszonylag kevés fennmaradt németországi példánnyal: a VD17 és a KVK mindössze kilencről tud. Bethlen egy másik, 1619. szeptember közepén a cseh hadsereget vezető Heinrich Matthias von Thurnnak küldött levelének megjelentetését hasonlóképpen az motiválhatta, hogy abban az egy új szövetséges hadainak megindulásáról lehetett értesülni, mert egyébként a levél a távoli Hollandiából nyilvánvalóan követhetetlen lehetséges hadmozdulatokat taglalta: *Brief van Gabriel Bethlemi Prince van Transylvanien Ghesonden aen den Heere Grave van Toren in Moravia* (s'Graven-Hage: Meuris, 1619) (RMK III. 1247).

A cseh direktoroknak írt levéllel ellentétben voltak olyan külföldi fejedelmi személyek, akiknek Bethlen Gábor azzal a céllal írt, hogy meggyőzze őket a II. Ferdinánd ellen indított mozgalom céljainak jogosságáról. Ez már csak azért is szükséges volt, mert nem sokkal a hadak Erdélyből való kiindulása után III. Zsigmond lengyel király szigorú hangvételű levelet küldött a fejedelemnek, amelyben felelősségre vonta Kassa megszállása és azon hírek miatt, melyek szerint a fejedelem egynéhány obskúrus személy által támogatva újabb vihart akar támasztani Magyarországon és a királyi címet is el akarja ragadni. Egyben Zsigmond arra is felhívta Bethlen figyelmét, hogy neki szövetsége van II. Ferdinánddal.[69] Október elején, a Magyar Királyság szinte teljes északi sávjának hódoltatása után küldött válaszában Bethlen Gábor magabiztosan utasította vissza a támogatói csekély számára vonatkozó vádat, és gyors sikereire, a csatlakozók nagy számára támaszkodva érvelt amellett, hogy mozgalmának alapja nem az ő magánjellegű elhatározása, hanem a magyar rendek saját döntése volt vallásuk és szabadságaik megvédésére. Feltűnő, hogy Bethlen itt már nyíltan arról ír, hogy Ferdinánd csak trónbitorló – noha az ezt tételesen alátámasztani szándékozó *Ordinum responsum* csak másfél hónappal később született (emlékezhetünk, a *Querela Hungariae* a király autoritását nem kérdőjelezte meg). A háború legitim voltát a magyar rendek nevében írott dokumentumokból már ismert érvek egész sora hivatott alátámasztani: a levél a cseh rendekkel fennálló ősi szövetségre, illetve az uralkodóház részéről elszenvedett sérelmekre hivatkozik, külön kiemelve a vallásügyieket, a templomok elvételét, a protestánsok hivatalviselés terén való visszaszorítását. Sőt, megjelenik egy a korábbiakban nem hangoztatott elem is, miszerint a Habsburgok titokban szerződést akarnának kötni az oszmánokkal, hogy a magyarok kiirtása révén a határvidéket egyetlen hatalmas pusztaság alkothassa majd.

Az érvek közös jellemzője mindazonáltal, hogy utalásszerűek, nagyrészt kifejtetlenek maradnak; az összeesküvés-elméletek legvadabb hajtásaihoz tartozó, magyarok elleni Habsburg–oszmán összefogásról például csak annyit közöl, hogy létezéséről elfogott levelekből lehet tudni. Noha Bethlen itt is megemlíti, hogy kötelessége volt a magyar rendeket megsegíteni, cserébe az 1616-ban tőlük kapott segítségért, és az *intentio recta* érzékeltetése végett jelzi, hogy egyik felekezetet sem akarja elnyomni, a hadjárat legitimációja összességében nem kap több teret, mint a levél másik témája, annak érzékeltetése, hogy Erdély képes lenne megvédeni magát egy lengyel támadás esetén. Az utóbbi keretében elejtett utalás a várható oszmán

69 III. Zsigmond levele Bethlen Gábornak (Varsó, 1619. szept. 15.) GINDELY Antal, szerk., *Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1890), 21.

segítségre nem nélkülöz némi iróniát a magyarok kiirtására vonatkozó állítólagos terv fényében. Bethlen Gábor mindenesetre tagadja, hogy bármiféle hatalmi ambíció hajtaná (sőt, a királyi cím megszerzésére vonatkozó vágyával kapcsolatos híreszteléseket explicite elutasítja), saját szerepét – akárcsak a debreceni kiáltványban – kizárólag a magyarok által felkért önzetlen segítőében határozta meg.[70]

A következő alkalom, amikor Bethlen Gábor újabb, addig meg nem szólított fejedelmi személyekhez fordult a II. Ferdinánd ellen folytatott háború igazolása érdekében, 1620 januárjának végén következett be. A pozsonyi országgyűlés végének közeledtével, miután létrejött a konföderáció a magyar rendek és a Cseh Korona országai, illetve Alsó- és Felső-Ausztria protestáns rendjei között, a fejedelem fegyverszünetet kötött a császárral, és megpróbálta elérni, hogy II. Ferdinánd tárgyalásba kezdjen újdonsült szövetségeseivel is. Ennek érdekében küldött levelet a császárt támogató két legfontosabb birodalmi fejedelemnek, I. János György szász választónak és I. Miksa bajor hercegnek. Az utóbbinak szóló levél nem maradt fenn, csak utalásokból ismert, de vélhetően tartalma nagy vonalakban megegyezhetett a szászoknak szólóval.[71] A János Györgynek szóló levél mindazonáltal csak nagyon kompakt összefoglalását adta a Bethlen Gábor-féle mozgalom legitimációjának – ami nem is csoda, ha belegondolunk, hogy ekkorra már a II. Ferdinánd elleni háború csaknem fél éve folyt és a fentebb tárgyalt pamfletek közül már több is hozzáférhető volt nyomtatott formában. Így a január végi levél megelégedett annyival, hogy a csehek megsegítésének, illetve az igaz vallás és a szabadságok megvédésének szükségességére hivatkozzon és leszögezze (az *intentio recta* szellemében), hogy a kitűzött cél nem a római katolikusok, vagy bármely más vallás kiirtása. A szöveg egyetlen kivételt tesz (és ez feltehetőleg kimaradt a katolikus bajor hercegnek küldött változatból): a jezsuita rend Magyarországról való kiűzése, amelyről a pozsonyi országgyűlés addigra már döntött, várhatóan nem volt ellenére az evangélikus vallású János Györgynek sem.[72] Mindez aligha jelentett újdonságot a szász választófejedelemnek,

70 Bethlen Gábor levele III. Zsigmondnak (Vári, 1619. okt. 7.) Hatvani Mihály, szerk., *Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból*, 4. kötet, *1608–1652*, Monumenta Hungariae Historica: Documentaria 4 (Pest: Eggenberger, 1859), 154–158.

71 A Bethlentől érkező üzenetet említi a bajor herceg II. Ferdinándnak írott levele (München, 1620. ápr. 15.) Bayerisches Hauptstaatsarchiv (München, a továbbiakban BHStA) Kasten Schwarz 1256. fol. 122r. A bajor és a szász külpolitikáról a harmincéves háború első időszakában lásd Dieter Albrecht, *Die auswärtige Politik Maximilians von Bayern 1618–1635,* Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 6 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962), 29–48; Frank Müller, *Kursachsen und der Böhmische Aufstand 1618–1622,* Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte 23 (Münster: Aschendorff, 1997).

72 Bethlen Gábor levele I. János György szász választófejedelemnek (Rimaszombat, 1620. január 29.) Gindely, *Okmánytár...*, 86–88. A jezsuiták kitiltását Magyarországról a pozsonyi országgyűlés

akinek a vele korábban is kapcsolatban álló Thurzó Imre már 1619 októberében vázolta a magyarországi események hátterét: Ferdinánd meg nem tartott ígéreteivel, a rendi panasziratok átvételének elutasításával, a csehekkel folytatott háborúval, illetve az evangélikusokkal szembeni titkos fondorlataival magyarázva a király elleni fegyveres fellépést.[73]

Bethlen Gábor e kísérlete arra, hogy a II. Ferdinánd elleni háború jogosságáról meggyőzze a két birodalmi fejedelmet, mindazonáltal nem hozott eredményt: János György biztosította a császárt arról, hogy nem kívánja az erdélyi fejedelmet bevonni a cseh konfliktussal kapcsolatos egyeztetésekbe, hiszen az a török vazallusa és csak veszélyt hozhatna – és álláspontjával Miksa is egyetértett.[74] Nem tudjuk, a szász választófejedelem válaszolt-e; a bajor herceg egészen biztosan nem méltatta reakcióra a fejedelmet.[75] Jobb közönségre talált Bethlen Janusz Radziwiłłben, a kálvinista litván hercegben, aki felesége, a brandenburgi választófejedelem nagynénje révén a birodalmi politikában is érdekelt volt és ebben az időszakban élénk kapcsolatot tartott fenn számos protestáns fejedelemmel.[76] Sajnálatos, hogy ebben az esetben pont azt a levelet nem ismerjük, amelyben a fejedelem összefoglalta mozgalmának motivációit, csak Bethlennek az első levélváltást követő újbóli levele maradt fenn. Ebből azonban nyilvánvaló, hogy a hercegnek a protestantizmus védelme elegendő érv volt arra, hogy támogatásáról biztosítsa az erdélyi fejedelmet – bár hosszú távú, konkrét politikai együttműködésre már csak azért sem kerülhetett sor, mert Janusz Radziwiłł 1620 decemberében meghalt.[77]

Az utolsó olyan alkalom, amikor Bethlen Gábor kísérletet tehetett volna arra, hogy meggyőzze az európai politika addig még meg nem szólított szereplőit saját iga-

törvényeinek 6. artikulusa rendelte el: *Articuli ... in diaeta ... Posoniensi, ad Festum Divi Martini Episcopi, Anni Millesimi Sexcentesimi Decimi Noni indicta...*, 11.

73 Thurzó Imre levele János György szász választónak (Pozsony, 1619. okt. 20.) GINDELY, *Okmánytár...*, 39–40. Thurzó Imrének a drezdai udvarral fenntartott kapcsolataira lásd RING Orsolya, „Thurzó Imre neveltetése", *Sic Itur ad Astra* 12, 1–2. sz. (2001): 33–51, 41–47.

74 János György levele II. Ferdinándnak (Drezda, 1620. márc. 22.) Karl MAYR-DEISINGER und Georg FRANZ, Hg., *Die Politik Maximilians I. von Bayern und seiner Verbündeten 1618–1651. Bd. I/1. Januar 1618–Dezember 1620* (München – Wien: Oldenbourg, 1966), 322, 1. j.

75 Lásd Bethlen Gábor következő levelét Miksának ugyanannak az évnek a nyaráról, amelyben megjegyzi, hogy előző levelére nem kapott választ (Besztercebánya, 1620. aug. 1.) GINDELY, *Okmánytár...* , 173–175. A 19. századi forráskiadvány egy meglehetősen töredékes másolat alapján készült, a teljes levél a következő, 17. századi nyomtatványból ismerhető: *Copien etlicher hoher Potentaten Schreiben, das Königreich Böheimb betrefend...* (S. l.: s. n., 1620) (VD17 32:635204T), Dv–D2v.

76 Adam SZELĄGOWSKI, *Śląsk i Polska wobec powstania czeskiego* (Lwów: Połoniecki, 1904), 17–23.

77 Bethlen Gábor levele Janusz Radzwiłłnak (Kassa, 1620. febr. 24.) SZABÓ Károly, „Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése: Harmadik közlemény", *Történelmi Tár* [4] (1881): 283–343, 342–343.

záról, 1620 tavaszán adódott. A birodalmi fejedelmek követeinek Mühlhausenben rendezett gyűlése (*Fürstentag*) levelet küldött a magyar rendeknek, amelyben felszólította őket: térjenek vissza II. Ferdinánd hűségére.[78] A kizárólag császárhű uralkodók részvételével zajló tanácskozás reményét fejezte ki, hogy a magyarok semmiképpen nem fogják követni a cseh példát, de még csak meg sem segítik azokat a lázadókat és a nemsokára elkezdődő országgyűlésen ellenállnak minden olyan nyomásnak, amely elidegenítené őket királyuktól. A levél mozgósította a „Magyarország a kereszténység védőbástyája" toposzt is – amely a magyarországi diskurzusban ebben a kontextusban addig még nem fordult elő –, felhívva a figyelmet, hogy a Ferdinándtól elszakadó Magyar Királyság a török martalékává válik majd.[79]

Az 1620 májusának legvégére összehívott rendi gyűlés válasz nélkül hagyta a *Fürstentag* levelét, így arra csaknem másfél évvel később, Bethlen Gábor nevében született „válasz".[80] A szöveg természetesen az időközben már alapjaiban megváltozott politikai helyzetre reflektál, csak utalásszerűen említi, hogy a harcot „a hazáért, a vallásért és a szabadságért" vállalják, és a mühlauseni intő levélhez csak annyi köze van, hogy átveszi belőle az *antemurale* koncepcióját – éppen ellenkező előjellel, felhánytorgatva, hogy éppen a „kereszténység védőpajzsa" kénytelen oly sok kegyetlenséget elszenvedni. Megírásának apropóját az adta, hogy Érsekújvár sikeres védelme után, Pozsony újbóli ostromába fogva és a nyugatabbra fekvő frontokról jó híreket kapva Bethlen meglehetősen bizakodva tekintett a jövőbe és a béketárgyalások újranyitásával párhuzamosan azt is felmérte, milyen esélyei lehetnek újabb szövetségesek toborzására. Nem tudjuk, pontosan hová küldte a levelet, de annyi bizonyos, hogy talán ez a szöveg teljesíti legjobban a Bethlen nevében írott összes diplomáciai levél közül a kiáltványokkal kapcsolatban felmerülő elvárásokat. Ezt a jelzőt nemcsak nagyon logikus szerkesztésével érdemelte ki, de azzal is, hogy teljes mértékben figyelembe veszi közönsége igényeit, hiszen úgy tesz, mintha a fejedelem kizárólag az evangélikusok vallásszabadságáért harcolna, a Német-római Birodalomban hivatalosan el nem ismert kálvinista felekezetet említés nélkül hagyva. A levél azonban tulajdonképpen semmilyen hatást nem gyakorolt: nemcsak nyomtatásban

78 A birodalmi rendek levele a magyarországi rendeknek (Mühlhausen, 1620. márc. 23.) Pray, ed., *Gabrielis Bethlenii principatus..., Tom. I*, 127–130. A *Fürstentag*ról lásd Stephan Messinger, *Die Übertragung der pfälzischen Kurwürde auf das Herzogtum Bayern: Rechtliche, zeremonielle und politische Probleme*, Geschichte 124 (Münster: LIT, 2015), 61–62.

79 Az *antemurale* toposz 17. századi felhasználásáról legújabban lásd Paul Srodecki, *Antemurale Christianitatis: Zur Genese der Bollwerksrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit* (Husum: Matthiesen, 2015), 305–337.

80 Bethlen Gábor levele a Német-római Birodalom rendjeihez (Pozsony melletti tábor, 1621. aug. 25.) Szilágyi Sándor, „Levelek és acták Bethlen Gábor uralkodása történetéhez 1620–1629 között: Első közlemény", *Történelmi Tár* [9] (1886): 1–57, 46–48.

nem jelent meg a korszakban, de kéziratos másolati példányt is csak egyetlen egyet ismerünk belőle.[81]

Sőt, minden olyan, legitimációs célokat is szolgáló diplomáciai levél osztozott ebben a sorsban, amelyet a fentiekben elemeztem. Annak ellenére, hogy Bethlen Gábor levelei közül számos nyomtatásban is napvilágot látott az 1619 és 1621 közötti években, az egyetlen, amelyet tényleg szélesebb közönségnek szánhatott, az 1620. novemberi fehérhegyi csata után minden szövetségesének küldött, kitartásra buzdító üzenet volt. Kiadását nyilvánvalóan nem a fejedelem kezdeményezte, hiszen mindkét ismert verziója az eredeti latin helyett egy német fordítást ad közre, ráadásul az egyik egy több diplomáciai iratot tartalmazó gyűjtemény része, míg a másik a levél feladóját Báthory Gáborban azonosítja.[82] Az összes többi Bethlen-levél jobb esetben a korszakban népszerű „fontos diplomáciai levelek" jellegű gyűjtemények részeként jelent meg, rosszabb esetben abba a trendbe illeszkedik, amely épp ezekben az években éri el első csúcspontját: az elfogott, és az ellenfél lejáratása végett nyomtatott formában, dehonesztáló kommentárokkal együtt megjelentetett diplomáciai levélkiadásokéba. Utóbbinak 1621-ben magyar nyelvű példája is akadt, a kutatás jelenlegi állása szerint Esterházy Mikóshoz köthető *Magyarországnak mostani állapatjáról egy hazája szerető igaz magyar embernek tanácslása*.[83] A szá-

81 Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten: Allgemeine Akten Kt. 171/172. Konv. A fol. 170–171. A dokumentum fotómásolatának megküldését Cziráki Zsuzsannának köszönöm. A hadi helyzetről és Bethlen reményeiről hű képet fest feleségének, Károlyi Zsuzsannának írott levele (Pozsony melletti tábor, 1621. aug. 22.) GERGELY Samu, „Bethlen Gábor levelei feleségéhez Károlyi Zsuzsannához", *Történelmi Tár* [5] (1882): 124–133, 128–33. Lásd még NAGY, *Bethlen Gábor...*, 282–299; B. SZABÓ, „Bethlen Gábor...", 60–62. Feltűnő, hogy a Német-római Birodalomnak küldött „kiáltványt" Bethlen nem említi egy nappal korábban Pfalzi Frigyesnek írott, a helyzetről és terveiről nagyon részletesen beszámoló levelében: BHStA Kasten Blau 122/3c. fol. 304–305.

82 Bethlen Gábor levele a szövetségeseihez (Bazin, 1620. nov. 16.) PRAY, ed., *Gabrielis Bethlenii principatus...*, *Tom. I.*, 208–212. Német nyelvű kiadásai: *Betlehem Gabors Praesentschreiben, so er an die sämptliche Unirte, Correspondirende Fürsten, Graven, Stadt und Stände zu Posing den 16. Novembris Anno 1620. abgehen lassen: Neben allen Puncten, so Ihre Königl. Majest. auff dem LandtTag zu Warschaw den sämptlichen LandStänden allda vorgetragen* (S. l.: s. n., 1621) (VD17 35:724072G); *Copia Konig Gabriels Battori Schreibens an die Gesambte confoederirte Ständt* (S. l.: s. n., 1621) (VD17 7:655466Q).

83 *Magyarországnak mostani állapatjáról egy hazája szerető igaz magyar embernek tanácslása.* ([Bécs: Gelbhaar,] 1621) (RMK I. 517, RMNy 1234). A munka szerzőségéről legújabban lásd: TÖMÖSVÁRI Emese, „Két Esterházy – egy Tanáchlás", in *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és művészet határvidékén*, szerk. ÁCS Pál (Budapest: Reciti, 2015), 89–106. A diplomáciai levelek megjelentetéséről a korszakban lásd (további irodalommal): ALMÁSI, *A Secretissima instructio...*, 40–48; ALMÁSI, „Bethlen és a törökösség...", 331–340; G. ETÉNYI, „Politika és publicisztikai kontextus...", 245–260; illetve G. ETÉNYI Nóra tanulmányát ebben a kötetben.

mos megjelentetett levél között helyenként hamisítványok is találhatók, például az a győzelmi jelentés, amelyet a fejedelem állítólag a szultánnak küldött, hírt adva arról, hogy a rá bízott küldetést teljesítette és Magyarországot hódoltatta az oszmán uralkodó hűségre.[84] A legnagyobb botrányt kavaró diplomáciai irat azonban hiteles volt: a tatár kánság második legfontosabb személyének, a kalgának szóló, 1621 tavaszán született levélben a Bethlen Gábor által használt diplomáciai nyelv és a bőséges zsákmány kilátásba helyezése minden utólagos hozzátoldás nélkül is elegendő volt a kortárs európai közvélemény idegeinek borzolásához.[85]

Mindent összevetve elmondhatjuk, hogy noha az 1619-ben kezdődő magyarországi háború mindkét oldala korábban nem látott mértékben használta fel igazának bizonyítására a nyomtatás által nyújtott új lehetőségeket (még ha a rendek részletes állásfoglalása nem saját kezdeményezésükre jelent is meg), Bethlen Gáborra, mint Erdély, majd Magyarország uralkodójára ez legkevésbé sem volt jellemző. A magyarországi háborúba való beavatkozásának – bár valójában inkább annak megindításáról kellene beszélnünk – legitimációját még diplomáciai levelekben is csak ritkán és igen nagy vonalakban foglalta össze, az ő nevében szóló egységes narratíva nem született. Konkrétan a királlyá választással kapcsolatban pedig Bethlen egyetlen széles körben terjedő, legitimációs célú megnyilvánulása a besztercebányai országgyűlés végzéseinek már idézett bevezető szakasza volt. Ebben mindazonáltal nem volt tér többre, mint a felkelés motivációinak toposz jellegű felsorolására (a hangsúlyt a szabadságok és a vallás védelmére fektetve), a fejedelem beavatkozásának a közös vér és a szomszédság kötelékeihez, illetve a magyar rendekkel fennálló szövetséghez kötésére (utalással a Homonnai-féle támadás során tőlük kapott segítségre), végül a rendek hálájának megemlítésére, amelynek kimutatása maga az *electio* volt.[86] Az újdonsült király ebben a néhány sorban tudatta a nagyvilággal, miért tartotta jogosnak, hogy még elődje életében, sőt, formálisan annak letétele, vagy megválasztásának annulálása nélkül ő foglalhassa el Magyarország trónját.

84 *Extract Eines Relationsschreibens Herrn Bethlehem Gabors, Fürsten in Siebenbürgen, an den Türckischen Kayser, wegen glücklich Occupirten Königreichs Hungarn abgangen* (S. l.: s. n., 1619) (RMK III. 1271; VD17 14:002167P).

85 A tatár kalgának 1621. április 1-én írott levélből (amely eredeti magyar nyelven a *Tanácslás*ban is szerepel) egy latin, három német és egy francia kiadást is ismerünk: RMK III. 1317, 1318, 1336, 1338, 1340. Lásd Almási, „Bethlen és a törökösség…", 336; R. Várkonyi Ágnes, „Bethlen Gábor jelenléte Európában", in *Bethlen Gábor és Európa*, 9–75, 49–50.

86 *Articuli … in generali … Diaeta Novisoliensi…*, A–B.

A legitimációs nyomás hiánya

Mint a fentiekből világos, a döntés legitimálását célzó jogi iratok szempontjából nem is lehetne nagyobb a különbség a között, ahogy a cseh és a magyar rendek az új király megválasztását kezelték még előző, megkoronázott uralkodójuk, II. Ferdinánd életében. A cseh felkelés – amelynek fejleményeit a magyar rendek is közelről követték, sőt, amely motivációt nyújtott nekik saját mozgalmuk megindítására – komoly figyelmet fordított arra, hogy minden újabb lépését egyre növekvő terjedelmű legitimációs írásokkal bástyázza körül és azok nyomtatásban való terjesztéséről is gondoskodjon. A magyar rendek ellenben megelégedtek azzal az egyetlen országgyűlési irattal, amely ráadásul minden jel szerint nem is az ő kezdeményezésükre jelent meg, és az olvasókra bízták azt, hogy a további fejleményekre vonatkozó megállapításaikat a törvényszövegek bevezetéséből keresgéljék ki. Felmerülhetne persze, hogy a különböző megoldásokat a különböző közjogi helyzetek indokolták, hiszen mint ismeretes, Bethlen Gábor koronázására nem került sor, márpedig Pfalzi Frigyes csak közvetlenül a koronázáshoz kötve adta ki manifesztumát. A helyzet azonban nem analóg: Frigyessel ellentétben, aki a cseh felkelésben 1619 késő nyaráig nem volt személyesen érintett és csak hosszas fontolgatás után hagyta magát bevonni a korona elfogadásával, Bethlen az első pillanattól kezdve résztvevője, nem kis részben kezdeményezője és irányítója volt a II. Ferdinánd elleni magyarországi mozgalomnak.[87] Ráadásul az erdélyi fejedelem, ahogy már korábban esett róla szó, 1620 januárja óta a pozsonyi országgyűlés felhatalmazásával gyakorolta a királyi jogokat – persze csak azokon a területeken, ahol elfogadták a diéta döntéseinek legitimitását. Tehát még Bethlen Gábortól is elvárható lett volna, hogy a hatalom átvétele mellett érvelő írást bocsát ki – de a Pozsonyban, majd Besztercebányán jelen lévő magyar rendektől mindenképpen, hogy részletes indoklással támogatják meg nagy horderejű közjogi döntéseiket. Ehelyett azt látjuk, hogy kizárólag egy protestáns egyházi értelmiségi, Alvinczi Péter folytatott érvelő, nyomtatott formában megjelentetett vitát a fejleményekkel szemben fellépő katolikus egyházi értelmiségiekkel – ráadásul azzal a Pázmány Péterrel és Balásfi Tamással, akikkel korábban már több menetben mérte össze erejét teológiai kérdésekben, hitviták keretei között.[88]

87 Frigyes kétségeiről lásd Brennan C. PURSELL, *The Winter King: Frederick V of the Palatinate and the Coming of the Thirty Years' War* (Aldershot: Ashgate, 2003), 76–86.

88 HELTAI, *Alvinczi* Péter..., 111–115; HELTAI János, „A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655)", in *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...": Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János és TASI Réka (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005), 115–174.

Régóta tudjuk persze, hogy a kora újkori Magyarországon a politikáról folytatott beszéd nem ugyanolyan keretek között zajlott, mint tőlünk nyugatabbra: a közügyekről szóló vitákat általában nem az ott megszokott nyomtatott traktátusokban, hanem más fórumokon, akár más műfajok mögé rejtve találhatjuk meg.[89] De éppen ebben az időszakban történik meg a látványos áttörés, a politikáról folytatott viták megjelentetése nyomtatásban, ahogy azt a tanulmány első felében bemutattam. Ha a *Secretissima instructio* állításainak megvitatására nem kevesebb, mint öt nyomtatott írás vállalkozott, hogy lehetséges az, hogy a *Querela Hungariae* által megnyitott fórumot a továbbiakban sem a magyar rendek, sem az erdélyi (majd magyarországi) fejedelem nem használták ki saját céljaik igazolására? Még ha az *Ordinum responsum* nem saját kezdeményezésükre jelent is meg, az általa kiváltott vitával szembesülhettek és ez sarkallhatta volna arra a fejedelem pártján álló magyar rendeket, hogy saját nevükben is vitatkozzanak, újra, részletesebben kifejtsék, a *Refutatio* kritikus megjegyzései ellenére miért van mégis joguk új királyt választani.

Noha a 20. század utolsó negyedében több történész is hangot adott annak a véleményének, hogy Bethlen Gábor körül nem volt elegendő mennyiségű olyan értelmiségi, aki a fejedelem politikai elképzeléseinek gyakorlatba való átültetését megfelelő szakértelemmel tudta volna segíteni, nem valószínű az sem, hogy a királyválasztás jogossága mellett érvelő traktátus azért nem született volna meg, mert hiányzott az a személy, aki a legitimációs iratot össze tudta volna állítani.[90] Kancellárja, a széles körű humanista műveltséggel rendelkező Péchi Simon képességei valóban nem a politikai érvelés terén bizonyultak a legcsillogóbbaknak: a Bethlen királlyá választása után tartott beszéde meglehetősen nagyvonalú ténykezelésével tűnik ki. Kiderül ugyanis belőle, hogy mind a pápák, mind a császárok régóta nagy erőket mozgósítanak a magyarság kiirtására, megpróbálva bevonni ebbe a gyalázatos vállalkozásba a Fényes Portát is. Bár Péchi nézőpontja a nyomtatott legitimációs írásokkal szemben

89 Bene Sándor, „A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – a kora újkori modell", *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001): 285–315; Uő, „Politikai nyilvánosságmodellek és politikai diskurzustípusok a kora újkori Magyarországon (Javaslat egy kutatási programra)", in *Hatalom és kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*, szerk. Jankovics József és Nyerges Judit (Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2004), 11–34; Uő, „Eszmetörténet és irodalomtörténet: A magyar politikai hagyomány kutatása", *BUKSZ* 19, 1. sz. (2007): 50–64.

90 A politikai tevékenység napi szintű lebonyolításához a fejedelem számára rendelkezésre álló értelmiségi háttérrel kapcsolatos kételyeit legnyíltabban Benda Kálmán fejtette ki: „Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában", *Századok* 115 (1981): 725–730. E tételének alátámasztása végett Benda hivatkozik a kancelláriai ügymenet nagyon erősen a fejedelem személyéhez való kötöttségére is, amelyben az uralkodó rendszeresen maga írja, de legalább is saját kezűleg egészíti ki az instrukciókat, lásd Trócsányi Zsolt, *Erdélyi központi kormányzata 1540–1690,* Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 6 (Budapest: Akadémiai, 1980), 206–212.

nagyon hangsúlyosan erdélyi – így tulajdonképpen meggyőzően állíthatná elénk Bethlen Gábor cselekedeteinek lehetséges indoklását –, nemzetközi közönség előtti esetleges sikerét jelentős mértékben tompíthatta volna, hogy a tényeken alapuló vádak (például az erdélyi fejedelmek és a Habsburg uralkodók közötti megállapodások betartásának nehézségeiről tett megállapításai) szétszálazhatatlanul keverednek benne a legvadabb összeesküvés-elméletekkel.[91] Az 1615-ben lengyelországi ünnepélyes követségben járt Kovacsóczy István fejedelmi titkár fennmaradt orációja is arról tanúskodik, hogy a történeti érvek pontosságának kisebb jelentőséget tulajdonított, mint a szöveg retorikai megformálásának.[92] Azonban ebben az esetben mind a magyar rendeknek, mind frissen választott fejedelmüknek-királyuknak rendelkezésre állt több, ezen a téren már bizonyított értelmiségi is. A II. Ferdinánd elleni fegyveres ellenállás legitimitásáról folytatott vita során a *Defensió*ban Alvinczi Péter megmutatta, hogy nemcsak teológiai kérdésekben tud logikus és megalapozott érvekkel vitát folytatni, hanem ha szükséges, a magyar országgyűlések törvényeit és a Hármaskönyvet is legalább olyan nagy biztonsággal forgatja, mint főkancellár ellenfele, Pázmány Péter. Az *Ordinum responsum* első két részének ismeretlen szerzői (hiszen biztosan többen voltak) szintén bizonyították, hogy nagy jogi tapasztalattal és hozzáértéssel rendelkeznek – elvileg semmi akadálya nem lehetett annak, hogy ők egy későbbi alkalommal újra munkához fogjanak és a királyválasztás előtt, vagy közvetlenül utána részletesen érveljenek annak jogossága mellett.

Mindennek arra kell minket sarkallnia, hogy a különbség okát ne a kínálatban, hanem a keresletben próbáljuk megtalálni: annak kell utánajárnunk, milyen közönség számára készültek az egyes legitimációs szövegek. A protestáns cseh rendek második *Apologiá*ja közli, hogy az írást elsődlegesen a Birodalom rendjeinek, közelebbről a választófejedelmeknek szánták; ahogy a *Deductió*t is igyekeztek eljuttatni minden tárgyalópartnerüknek. Fennmaradt a vaskos kötethez csatolt kísérőlevél, amelyben a cseh kormányzat felkéri V. Frigyes pfalzi választófejedelmet – két héttel később megválasztott királyukat –, hogy a császárválasztásra összeülő *Kurfürstentag*on ennek az írásnak alapján próbálja meg támogatni érdekeiket.[93]

91 Az eredetileg magyar nyelven elhangzott beszédet latin fordításban a sziléziai követek beszámolója őrizte meg: MTA KIK Ms 4942/a. nr. XCVIII, 283–301 (a beszéd elhangzásának körülményeiről uo. 155–156). Igen jóindulatú ismertetése: DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon,* Humanizmus és reformáció 13 (Budapest: Akadémiai, 1987), 159–163. Magyar fordítását a 14. jegyzetben említett antológia szerkesztés alatt álló második kötetében közöljük.

92 KÁRMÁN, „Kovacsóczy István orációja...", 121.

93 *Die andere Apologia...*, 126; a cseh direktorok levele V. Frigyesnek (Prága, 1619. aug. 14.) Národní archív (Prága; a továbbiakban NA) Čechy, Morava, Slezsko (a továbbiakban ČMS) Kt. 22. Konv. Heidelberger geheime Akten.

A közönség hasonló meghatározása a *Querela Hungariae* legvégén olvasható. Eszerint a szöveg „több szomszéd urainknak és frigyes társainknak" íródott (ami ebben az esetben a Cseh Korona országait, illetve Alsó- és Felső-Ausztriát jelenti), valamint „egyetemben az egész keresztyénségnek".[94] Ha utóbbitól, mint vágyott hosszabb távú céltól eltekintünk, a *Querela* megírásának közvetlen motivációját tehát abban lelhetjük fel, hogy mindazokat tájékoztassa, akiket rá kellett ébreszteni az érdekek azonosságára, akiktől már rövid távon is támogatás volt várható.

Ennek a közegnek azonban ennél több meggyőzére nem volt szüksége: azzal, hogy 1620. január 19-én aláírták a konföderáció okmányait a Magyar Királyság, illetve Csehország és inkorporált részei, valamint mindkét Ausztria protestáns rendjei között, létrejött egy olyan politikai egységfront, amelynek tagjait már nem kellett győzködni a II. Ferdinánd ellen lázadó magyar rendek igazáról.[95] Miközben az értelmiségi közegben a vita a *Refutatió*val és a *Defensió*val tovább folyt, a II. Ferdinánd ellen fordult rendek politikai közösségként szemlátomást úgy érezték, nincs többé szükség lépéseik további igazolására, hiszen abban a körben, amely saját értelmezésük szerint a döntések meghozatalára és értelmezésére hivatott, nem maradt híve Ferdinánd uralkodásának. A magyar rendek számára pedig hiányzott egy olyan közeg, az Impériumé, amely a cseheket – mint a Német-római Birodalom egy tartományának, sőt, választófejedelemségének lakosait – továbbra is folyamatosan körülvette, és amelyben helyzetüket és lépéseiket állandóan igazolni kellett.[96] Ahogy Bethlen Gábornak sem kellett azzal számolnia, ami Pfalzi Frigyessel történt, akit a császár először birodalmi átokkal (*Reichsacht*) sújtott, majd választófejedelmi rangjától is megfosztotta. A vita, amely a két aktus érvényességéről évtizedekig folyt a

94 Alvinci, „Magyarország panasza", 184. A latin verzióban: „Reliquis vero Dominis vicinis, fratribus confoederatis, adeoque toti Christianitati".

95 Angyal, *Magyarország története…*, 248, 263–264; Demkó Kálmán, „A magyar-cseh confoederatio és a beszterczebányai országgyűlés 1620-ban", *Századok* 20 (1886): 105–121, 209–228, 291–308; Joachim Bahlcke, „Durch »starke Konföderation wohl stabiliert«: Ständische Defension und politisches Denken in der habsburgischen Ländergruppe am Anfang des 17. Jahrhunderts", in *Kontakte und Konflikte: Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte* (Horn–Waidhofen an der Thaya: Waldviertler Heimatbund, 1993), 173–186.

96 Csehország jogállásáról lásd Jaroslav Pánek, „Der böhmische Staat und das Reich in der Frühen Neuzeit", in *Alternativen zur Reichsverfassung in der Frühen Neuzeit?*, hrsg. von Volker Press, Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 23 (München: Oldenbourg, 1995), 169–178; Alexander Begert, *Böhmen, die böhmische Kur und das Reich vom Hochmittelalter bis zum Ende des Alten Reiches. Studien zur Kurwürde und zur staatsrechtlichen Stellung Böhmens*, Historische Studien 475 (Husum: Matthiesen, 2003). Ezzel szemben a Magyar Királyság és a Német-római Birodalom viszonyáról: Pálffy Géza, „Szent István birodalma a Német-római Birodalom határvidékén: A Magyar Királyság és a Német-római Császárság a 16–17. században", *Történelmi Szemle* 49, 3. sz. (2007): 327–349.

Birodalom különböző fórumain, híven mutatja a közeg által megszabott keretek fontosságát.[97]

Ha vetünk egy pillantást korábbi, illetve későbbi Habsburg-ellenes felkelésekre, a külkapcsolatok keresése terén azonnal világos lesz a különbség az 1619–1620-as helyzettel szemben. A Bocskai István mozgalmának során született és Németföldön, vagy még távolabb sajtó alá került nyomtatott legitimációs írásokat szerzőik általában a szomszédos államok (így Lengyelország vagy Szilézia) rendjeinek meggyőzésére állítottak össze, vagy még távolabbi körökben, a Birodalom protestáns választófejedelmei között kívántak velük támogatást szerezni. Nyomtatásban való megjelentetésük mindazonáltal nem a fejedelmi külpolitika kezdeményezésére, hanem a Gutenberg-galaxis korabeli aktorainak önálló elhatározásából történt. Ebben hasonlítanak rájuk 1619-es utódaik is, hiszen a jelek szerint az *Ordinum responsum* sem szerzőinek (vagy az általa megszólaltatott politikai csoportnak) kezdeményezésére jelent meg – ám fontos különbség, hogy a II. Ferdinánd uralkodása ellen fellépő szöveg nem is azzal a céllal készült, hogy a külföldöt informálja.[98]

Csaknem tizenöt évvel Bethlen után I. Rákóczi Györgynek újra fontos lesz majd kiáltványának kibővített formában való kinyomtatása – legalább is az után, hogy a Habsburg oldal megjelentette a III. Ferdinánd nevében ellene írott manifesztumot –, hogy francia és svéd szövetségeseit, de még inkább a Birodalomban élő, vele potenciálisan érdekközösséget vállaló csoportokat tájékoztassa támadásának okairól.[99] Bethlen Gábor első magyarországi támadása alkalmával azonban nem voltak olyan esetlegesen még elérhető diplomáciai partnerek, akiknek a meggyőzésére ér-

97 PURSELL, *The Winter King*..., 165–187; MESSINGER, *Die Übertragung der pfälzischen Kurwürde*..., 57–96.

98 TESZELSZKY és ZÁSZKALICZKY, „A Bocskai-felkelés"; Kees TESZELSZKY, „Üzenet az utazótáskában: Diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt", in *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. G. ETÉNYI Nóra és HORN Ildikó (Budapest: L'Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2008), 127–146; Uő: „Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében", in *Színlelés és rejtőzködés: A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra és HORN Ildikó (Budapest: L'Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2010), 143–163; Johannes BOCATIUS, *Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato / Magyarnémetharc, avagy beszélgetés a császáriak és a magyarok között a most fellángolt háborúról*, szerk. Kees TESZELSZKY és TÓTH Gergely (Budapest: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014).

99 *Manifestum Georgii Rakoci*... Ironikus módon – ahogy korábban jeleztem – hiába gondoskodott ezúttal a fejedelem az általa véglegesnek tartott, jóváhagyott verzió kinyomtatásáról, a külföldön terjedő változatok szinte kizárólag a kállói kiáltványt tartalmazták (lásd 66. jegyzet). I. Rákóczi György hadjáratának legitimációjáról lásd KÁRMÁN Gábor, *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után* (Budapest: L'Harmattan, 2011), 33–71.

demes lett volna további legitimációs írásokat összeállítani. III. Zsigmond lengyel király, amellett, hogy II. Ferdinánd sógora volt, katasztrofálisan rossz viszonyban állt Bethlennel, amióta az 1616-ban, annak érdekében, hogy erdélyi uralmát megőrizhesse, kénytelen volt (ha késve és végül főleg csak közvetítői feladatokat vállalva is) részt venni lengyelek elleni oszmán hadjáratában.[100] A Német-római Birodalmon belüli és annál távolabbi szövetségesek elérésének feladata a cseh félre hárult, itt egész egyszerűen nem volt olyan terület, ahol Bethlen, vagy a magyar rendek akkor is sikerre számíthattak volna, ha konföderált partnereik kudarcot vallanak.[101] A magyar fél a közös diplomáciai erőfeszítésekhez az oszmán kapcsolat bevonásával tudott hozzájárulni és Bethlen Gábor ezt nem is mulasztotta el: 1620 augusztusában, az országgyűlés végén Besztercebányáról indult tovább a Cseh Királyságot és inkorporált részeit képviselő díszes követség a Portára, a Magyar Királyság képviselőinek kíséretében.[102] A szultáni udvarban azonban egészen más legitimációs stratégiák mozgósítására volt szükség, apológiák írását és kinyomtatását ez a diplomáciai irány egyáltalán nem tette szükségessé.

A két szövetséges pozíciója és ebből fakadó hozzáállásuk közötti különbséget mi sem illusztrálja jobban, mint a reakció, amit az 1620 tavaszán zajló, mühlhauseni *Fürstentag*ról küldött, fentebb röviden bemutatott levél váltott ki. A frissen megérkezett levelet a magyar rendek megosztották konföderált partnereikkel is, akik a besztercebányai országgyűlésre delegált követeikkel egy részletes véleményt is küldtek arról, mit kellene válaszolni, mintegy negyven kéziratos oldal terjedelemben.[103] A kiáltó ellentét, ami e szöveg megszületése, illetve a között feszül, hogy a magyar rendek csaknem másfél évig (illetve valójában soha) nem válaszoltak a Birodalomból érkező intésre, híven tükrözi a helyzetet: a Magyar Királyság politikai elitje (il-

100 Gebei Sándor, „Bethlen Gábor viszonya a Rzeczpospolitához (1622-ig)", in *Bethlen Gábor képmása,* szerk. Balogh Judit és Papp Klára (Debrecen: Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 2013), 93–116; Sudár, „Iszkender", 985–986. A fejedelemmel fennálló rossz viszony ellenére a lengyel király a magyar rendekhez küldött követet 1619-ben a pozsonyi, majd 1620 nyarán a besztercebányai országgyűlésre is, de követeinek orációi, amelyek az uralkodó hűségére térést szorgalmazták, nem váltottak ki nagy hatást. Lásd a lengyel követ beszédeit az 1619 és 1620 fordulóján rendezett pozsonyi, illetve az 1620-as besztercebányai országgyűlésen, valamint a magyar rendek válaszát: Szabó, „Bethlen Gábor...", 325–329; Gindely, *Okmánytár...*, 210–213, 199–200.

101 Ebből az időszakból nem tudunk Prágánál nyugatabbra fekvő területre küldött magyar diplomatáról. A cseh rendek, illetve királyuk külpolitikai útkeresési törekvéseiről lásd Josef Polišenský, *Tragic Triangle: The Netherlands, Spain and Bohemia 1617–1621* (Prague: Charles University, 1991); Pursell, *The Winter King...*, 57–113.

102 Reinhard Rudolf Heinisch, „Habsburg, die Pforte und der Böhmische Aufstand (1618–1620): II. Teil", *Südost-Forschungen* 34 (1975): 79–124, 110–124; Papp, „Bethlen Gábor...", 955–958.

103 A szöveg két másolati példányban ismert: Archív města Kutná Hora, Aktová sbírka Kart. 64. č. 7524. fol. 1–24; illetve MTA KIK Történl. 4rét 115, 376–416.

letve annak az országban maradt része) nem érezte azt, hogy bármi is politikai álláspontjának kifejtésére kényszerítené. Saját országgyűlésén belül természetesen érvelt igaza mellett (így készült az *Ordinum responsum*), ám a megszületett döntés érvényességét magától értetődőnek tartotta, szélesebb körben nem látta szükségesnek igazolni. Tulajdonképpen ugyanebből a helyzetből eredő extrém következménynek tarthatjuk azt is, hogy Bethlen Gábort úgy választották meg királynak, hogy II. Ferdinándtól törvényileg nem vonták meg a hatalmát: elméletileg nem volt olyan fórum, amely felülbírálhatta volna őket, vagy számon kérhette volna következetlenségüket. És ennek következménye volt az is, hogy a választás tényéről – legalább is jelenlegi tudásunk szerint – mindössze egyetlen hatalmat tájékoztattak, cseh szövetségeseiket; ám ezekben a levelekben sem menve túl a törvények preambulumába foglalt rövid összefoglalás állításain.[104] Mindent összevetve: az ötszáz oldalas *Deductió*nak, vagy Pfalzi Frigyes manifesztumának az 1620-as besztercebányai királyválasztás esetében azért nem készült párja, mert a Német-római Birodalom határain kívül eső, ezért közvetlen ellenőrzést gyakorló államjogi kerethez alkalmazkodni nem kénytelen Magyar Királyságnak erre nem volt szüksége.

104 A magyar rendek, illetve Bethlen Gábor levelei a cseh rendeknek (Besztercebánya, 1620. aug. 26.) NA ČMS Kt. 17. nr. 1087–1088. A két, a kutatás számára mindezidáig ismeretlen levelet – amelyhez hasonlóakat valószínűleg a többi konföderációban részt vevő tartomány rendjei is kaptak, de ezek már elvesztek – a tanulmány függelékében közlöm.

FÜGGELÉK

A magyar rendek levele a cseh rendeknek (Besztercebánya, 1620. augusztus 26.)

Národní archív (Prága) Čechy, Morava, Slezsko Kt. 17. nr. 1087. (huszonnégy eredeti gyűrűspecséttel, alátírások nélkül)

Illustrissimi, Illustres, Spectabiles, Magnifici, Generosi, Strenui, Egregii et Nobiles, Prudentes item et Circumspecti Domini, Amici, Vicini et Confoederati nostri longe charissimi.

Salutem prosperam felicissimosque rerum omnium successus reprecati, officia nostra suspiciendis vestris Dominationibus paratissima nuncupamus: Cum amicissimis et Nobis longe gratissimis, Illustrissimarum, Illustrium, Spectabilium, Magnificarum, Generosarum, Strenuarum, Egregiarum et Nobilium, Prudentum item et Circumspectarum Dominationum Vestrarum literis, tum etiam Dominorum Legatorum huc ad Comitia nostra transmissorum fideli relatione tanto magis de Earundem erga Nos singulari propensionis studio et affectione in animis nostris sumus obfirmati, quantominus antehac iis de rebus ambigere unquam potuerimus, nihil hodieque dubitantes quin id ipsum Vestrae quoque Dominationes Illustrissimae, Illustres, Spectabiles, Magnificae Generosae, Strenuae, Egregiae Nobiles, Prudentes item et Circumspectae, ex parte nostra non habuerint non semper exploratissimum. Caeterum quod Eaedem novissimae Diaetae Posoniensis statuti, legum foederis, bonaeque vicinitatis jurium memores honorifica sua legatione nostra haec condecorare voluerint Comitia, vel hoc ipso pientissimum in communem causam publicamque salutem zelum suum testatum faciendo, in eo rem synceris Confoederatis, bonis vicinis, integerrimis amicis dignam, suoque loco et tempore a Nobis grata reciprocaque benevolentia reponendam praestiterunt: Equidem non sumus nescii omnes omnium Christiani Orbis statuum atque Ordinum oculos in haec nostra conversos fuisse Comitia: cumprimis autem eorum, qui vel minimo Christianae huius cladis sensu affecti, nobiscum una desideratissimae pacis anhelant reditionem, in quam quantum nam laboris, quantum curarum, temporis expensarumque impenderimus, nihil attentantes quod vel minimum adjumenti promotionisque adferre posse videbantur, testem invocamus eum quem [!] nihil clam esse solet, Dominique Legati in Eadem hic nobiscum palaestra strenue desudantes, sat luculenter comprobare poterunt. Verum adeo obdurata sunt corda eorum (divi-

no id ita justissimoque permittente iudicio) quibuscum res Nobis intercessit, ut ad pacis media nulla induci quiverint ratione; Animadvertentes itaque omnem Nos ludere operam, praeterque irrecuperabilem preciosissimi Temporis jacturam aliud Nos lucri vel commodi nihil hinc reportaturos, diutius sane Nobismet ipsis deesse nec potuimus nec debuimus, sicque tandem post multos Tractatus, consultationes et deliberationes invocato numine Divino Serenissimum Principem et Dominum nostrum clementissimum, in Caput et Regem nostrum unanimis votis paribusque suffragiis elegimus, Regem Regum ardentissimis votis deprecantes, ut is opus hoc vere suum proprium potenti suo brachio, justissimo judicio, sapientissimo et inperscrutabili consilio ceptum, et hucusque continuatum propitius confirmet, Suam Maiestatem Regiam Nobis et Reipublicae Christianae, sanctaeque confoederationi servet praestetque diutissime sospitem, felicissime regnantem, et de iis, qui resipiscere nescii arma in sanguinem Christianum convertere perrexerint, gloriose triumphantem. Verum de his omnibusque aliis ultro citroque in hisce Comitiis habitis consultationibus, et rebus, quae acciderunt scitu necessariis, Domini Legati, qui honorificentissime, laudabiliter, summoque studio et dexteritate muniis suis perfuncti sunt, Nobisque non potuerunt esse non gratissimi, uberiorem Illustrissimis, Illustribus, Spectabilibus, Magnificis, Generosis, Strenuis, Egregiis et Nobilibus, Prudentibus item et Circumspectis Dominationibus Vestris relationem pari dexteritate et fide sunt reportaturi, nostramque erga Easdem animorum promptitudinem studiorumque alacritatem testificaturi. Quibus Nos et officia nostra syncere offerentes; bene et feliciter Easdem valere et florere optamus. Dabantur in Regia libera Civitate Montana Novisoliensi die 26. Augusti Anno MDCXX.

Illustrissimarum, Illustrium, Spectabilium, Magnificarum, Generosarum, Egregiarum, Strenuarum et Nobilium Prudentum item et Circumspectum Dominationum Vestrarum Amici, Vicini et Confoederati studiosissimi

N.N. Comes Palatinus, Comites, Barones, Magnates, Equites et Liberae ac Regiae Civitates, omnes Tres ordines Regni Hungariae in Comitiis publicis pro Tempore congregati

[külcím:] Illustrissimis, Illustribus, Spectabilibus, Magnificis, Generosis, Strenuis et Nobilibus, Prudentibus et Circumspectis, N. N. N. Baronibus, Equitibus, Pragensibus, Cuttenis et caeteris liberis Civitatibus omnium Trium Ordinum Inclyti Regni Bohemiae etc. Dominis Amicis et Confoederatis longe charissimis

[érkeztetés:] 15. September 1620.

Bethlen Gábor levele a cseh rendeknek (Besztercebánya, 1620. augusztus 26.)

Národní archív (Prága) Čechy, Morava, Slezsko Kt. 17. nr. 1088. (eredeti, saját kezű aláírással)

Gabriel, Divina favente Clementia Electus Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae etc. Rex, Transylvaniae Princeps et Siculorum Comes etc.

Illustrissimi, Illustres, Spectabiles, Magnifici, Generosi, Strenui et Nobiles, Prudentes ac Circumspecti, grati Nobis dilecti: Quod Vestrae Illustrissimae, Illustres, Spectabiles, Magnificae, Generosae, Strenuae et Nobiles, Prudentes ac Circumspectae Dominationes ea, qua in bonum publicum communemque non sine numine susceptam causam affectae sunt pietate, zelo et observantia, memores etiam praescripti, quod Sancta nostra foedera continent, novissimae denique Diaetae Posoniensis statutorum reverentia ductae, Illustres, spectatae authoritatis integerrimaeque fidei viros e medio sui cohonestatum solemnia isthaec Comitia nostra expedire haud intermiserint, non potuit id Maiestati nostrae non fuisse plus quam gratissimum. Multo tamen gratius, multo desiderabilius, uniceque exoptatissimum accidisset Nobiscum una bonis piisque omnibus, si ea desuper Regnis hisce et provinciis Confoederatis felicitas obtigisset; quae votis omnium concupiscebatur maxime, scilicet ut jam tandem effusioni Christiani sanguinis, totque ac tantis calamitatibus fine modoque posito, pristina almae et quovis Thezauro preciosioris pacis incrementa recuperari, restaurari et stabiliri quivissent; quo etiam nomine quam syncere, quam anxie quamve solicite fuerint exquisitae, tentatae et adhibitae omnes illius adipiscendae viae, rationes, consilia et studia; haud quispiam alius luculentiori Nobis testimonio esse poterit, iis, qui continui rerum actionumque Nostrarum contemplatores, coadjutores et socii fuerunt, legationemque hancce dextre sane summoque studio sustinerunt et feliciter illa perfuncti sunt. Verum ea fuit, est et erit semper adversae partis durities, ut in nulla iustae pacis media adduci quivierit, idque solum et unice egerit qualiter preciosissimo Nobis tempore surrepto, vires suas renovare, bellumque in Nos gravius comparare possit. His itaque animadversis connivendum ipsis diutius consultum censebatur minime, abreptoque Comitiorum Termino ea erant capessanda consilia, quibus publica salus et permansio sarta tectaque conservetur. Jamque Nos etiam ipsi omni abscissa longiore mora hinc cum Exercitu nostro propediem moturi, invocato Divino auxilio Dominis Confoederatis succurrere constituimus, nec patientur quicquam in Nobis posthac desiderari, quod in emolumentum illorum, gloriam et decus, permansionemque et conservationem mutuam cedere posse animadverterimus. Caete-

ra, quae hic in Comitiis ultro citroque acta, tractata et conclusa fuere, Domini Legati, quorum praesentia Nobis grata iucundaque extitit, quive provinciae suae munia prudenter, dextre, et cum benigna nostra satisfactione exequuti sunt, Vestris Dominationibus fideliter uberiusque referre, et de nostra erga Easdem benevolentissimi animi affectione coram pluribus informare poterunt; Quorum industriae istud committentes, Vestris Dominationibus amicitiam, bonam vicinitatem, grataque benevolentiae nostrae studia promittimus; felicissimos rerum omnium successus precamur, beneque et feliciter valere et florere optamus. Dabantur in Libera et Montana Civitate Nostra Novisoliensi die 26. Augusti Anno Domini MDCXX, Regni vero nostri Hungariae primo.

Vicinus et Confoederatus

Gabriel manu propria

Johannes Kraus manu propria

[külcím:] Illustrissimis, Illustribus, Spectabilibus, Magnificis, Generosis, Strenuis et Nobilibus, Prudentibus et Circumspectis, N. N. N. Baronibus, Equitibus, Pragensibus, Cuttenis et caeteris liberis Civitatibus omnium Trium Ordinum Inclyti Regni Bohemiae etc. Amicis et Confoederatis synere Nobis dilectis

Báthory Orsolya

Pázmány *Vindiciae*-je és Balásfi *Refutatió*ja
Két röpirat a besztercebányai országgyűlés végzései ellen

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és a hozzá csatlakozott magyar rendek Habsburg-ellenes felkelése 1619. augusztus 26-án vette kezdetét, és olyan gyors ütemben haladt előre, hogy szeptember 5-én Rákóczi György hajdúi el is foglalták Felső-Magyarország központját, Kassát. Az ott és más városokban, a katolikus papok sérelmére elkövetett erőszakos cselekmények (köztük a kassai vértanúk szeptember 7-i halála) híre hamar eljutott Nagyszombatba. Az ideiglenes érseki székhelyen tartózkodó Pázmány Péter és Forgách Zsigmond nádor szeptember 10-én a jezsuiták templomában tartott misén értesültek Kassa elfoglalásáról.[1] Pázmány több főpappal együtt kénytelen volt Bécsbe menekülni, ahol kényszerű emigrációja 1622 elejéig tartott.[2]

Pázmány úgy vélte, ha már egyháztartományától távol nem tudja teljes körűen ellátni főpásztori feladatait, közjogi méltóságként igyekszik beavatkozni a magyar belpolitikába.[3] Ő és a Bécsben tartózkodó főpapok, köztük Balásfi Tamás címzetes boszniai püspök, időről időre meghívást kaptak a császári titkos tanács magyar ügyeket tárgyaló üléseire. Fraknói Vilmos egyenesen magyar tanácsként emlegeti az emigráns főpapokból és főurakból álló csoportosulást.[4] Pázmány magyar ügyekre

1 Frankl [Fraknói] Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, 3 köt. (Pest: Ráth, 1868–1872), 1:508.

2 Fraknói, *Pázmány Péter és kora*, 1:509; Pázmány Péter, *Pázmány Péter Összegyűjtött levelei*, s. a. r. Hanuy Ferenc, 2 köt. (Budapest: A Budapesti Kir. Magyar Tudományegyetem Tanácsa, 1910–1911), 1:208. (A továbbiakban: PPÖL I).

3 Pázmány Bécsben folytatott politikai ténykedéséről bővebben lásd Fraknói, *Pázmány Péter és kora*, 1:543–544.

4 Pázmány és Balásfi mellett Lépes Bálint kalocsai érsek, győri püspök, Pyber János váradi, Telegdy János nyitrai, Dallos Miklós pécsi püspökök menekültek Bécsbe. Fraknói, *Pázmány Péter és kora*, 1:543.

való befolyását példázza, hogy az 1620 májusában nyíló besztercebányai gyűlésen megjelent császári követek azokat a kívánságokat tolmácsolták, amelyeket a prímás előzőleg a titkos tanácsi ülésen javasolt.[5]

Politikai tevékenysége mellett Pázmánynak elég ideje maradt arra, hogy a Bethlen-féle mozgalommal kapcsolatos röpirat-harcokban is részt vegyen. A pamfletek alapvetően valláspolitikai, közjogi jellegűek, amelyek tartalmilag az egymástól elszenvedett sérelmek, szenvedélyes hangvételű vádaskodások, érvelés tekintetében pedig a természetjog és a pozitív jog, azaz a korabeli hatályos jog narratíváiban mozognak. 1619–1621 között három politikai-vallási diskurzus is zajlott. Az első polémiabokor nyitódarabja a *Querela Hungariae* volt, erre Pázmány és Balásfi is külön-külön írtak válaszröpiratokat.[6] A pamfletek második csoportja Kaspar Schoppe *Secretissima instructió*ja nyomán született, a szerzők Alvinczi és Balásfi voltak.[7] A két politikai diskurzushoz gondolati, nyelvi és retorikai szinten is kapcsolódnak a besztercebányai gyűlés vallásügyi határozatai, valamint az azokra adott katolikus válaszok, röpiratok Pázmány és Balásfi tollából.[8]

5 ZSILINSZKY Mihály, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformátiótól kezdve*, 4 köt. (Budapest: Magyar Protestáns Irod. Társ., Hornyánszky, 1881), 2:220; FRAKNÓI, *Pázmány Péter és kora*, 1:545–546.

6 A *Querela Hungariae*-re (Kassa, 1619) Balásfi Tamás válaszolt az *Apologia pro clero* (Bécs, 1620 eleje) című vitairatával. Pázmány *Falsae originis motuum Hungaricorum succincta Refutatio* (Bécs, 1620 eleje) című írása nem annyira a *Querelá*ra, mint inkább az *Ordinum regni Hungariae ad propositiones in Comitiis Posoniensibus anni MDCXIX. responsum et attestatió*ra (Pozsony, 1619) reagál, bár a vita folyamán a két, jellemzően protestáns pamflet összemosódik. A polémiabokor utolsó darabját jelentő, nagy valószínűséggel valóban Alvinczi által írt *Querelarum inclyti regni Hungariae [...] Defensio* ([s. l.],1620) is Pázmány fentebbi *Falsae originis [...] Refutatio* című írására válaszol. HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Humanizmus és reformáció 21 (Budapest: Balassi, 1994), 138; HELTAI JÁNOS, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Res Libraria 2 (Budapest: Universitas–Országos Széchényi Könyvtár, 2008), 285.

Az irodalomtörténet sokáig homogén módon Alvinczi Pétert tartotta a diskurzusindító *Querela* szerzőjének Balásfi *Apologia pro clero*ban (6.) tett megjegyzése alapján. Heltai János azonban igen meggyőzően mutatta ki, hogy a *Querela Hungariae*-t több ember, egy munkacsoport állította össze a korabeli politikai közgondolkodás írott és szóbeli elemeiből. Ez nem zárja ki ugyanakkor, hogy a szerkesztői csoport egyik meghatározó tagja akár Alvinczi is lehetett. HELTAI, *Alvinczi Péter...*, 137–149.

7 Kaspar Schoppe *Secretissima instructió*jára (Augsburg, 1620) Alvinczi felelt *Machiavellizatio, qua unitorum animos Iesuaster quidam dissociare nititur...* (Kassa, 1620) című művével. Erre készült Balásfi válasza a *Castigatio libelli calvinistici, cui titulus est Machiavellizatio...* (Bécs, 1620), Alvinczi viszontválasza a *Resultatio plagarum castigatoris autorem Machiavellizationis reverberata in Thomam Balásfia...* (Kassa, 1620) volt. A röpiratcsata zárlatát Balásfi írta meg *Repetitio castigationis et destructio destructionum Petri P. Alvinczi...* (Bécs, 1620) címmel.

8 PÁZMÁNY Péter, *Vindiciae ecclesiasticae, quibus edita a principe Bethlen in clerum Hungariae decreta divinis humanisque legibus contraria ipso jure nulla esse demonstrantur [...]* (Viennae: Wolfgang Schump, 1620) (RMK III. 1287, RMK III. 6087; a továbbiakban: *Vindiciae*). A mű két kiadásváltozatának vizsgálatát Borda Lajos végezte el. BORDA Lajos, „Pázmány Péter »Vindiciae ecclesiasticae«

Az 1620. június elseje és augusztus 24. között tartott besztercebányai gyűlésen a jelen lévők lényegében véglegesítették azokat a döntéseket, amelyeket már az előző diétákon, főként a pozsonyin tárgyaltak, illetve elfogadtak,[9] köztük a Pázmány és Balásfi örökös száműzéséről szóló törvényt is.[10] Pázmány nem jelent meg egyik országgyűlésen sem, és ugyanezt tanácsolta a vele emigrációban lévő főpapoknak is, noha Bethlen mindkét diéta idejére menlevelet, a pozsonyira még kezeseket is küldött Bécsbe.[11] Az utóbbit a besztercebányai gyűlés előtt már nem volt hajlandó megtenni, kizárólag a menlevelet adta ki. Az érsek úgy vélte, Bethlen *salvus conductus*a önmagában, kezesek küldése nélkül nem szolgál elegendő biztosítékul,

(1620) című vitairatának két kiadásváltozata", *Magyar Könyvszemle* 115 (1999): 425–435. A Besztercebányán elfogadott, Balásfi Tamásra vonatkozó 25. artikulusra maga az érintett adott választ: Balásfi Tamás, *Bethleniani Novizoliensis Articuli Vigesimi quinti, contra Thomam Balasfi Refutatio* (Viennae: Matthaeus Formica, 1621) (RMK III. 1322, a továbbiakban: *Refutatio*).

9 Az 1619. november 18-tól 1620. január végéig tartó pozsonyi országgyűlésen hozott vallásügyi cikkelyekről lásd Zsilinszky, *A magyar országgyűlések*..., 2:189–204. A besztercebányai országgyűlésen hozott vallással kapcsolatos határozatok: *A magyar országgyűlések*..., 2:231–240. A végzések szövegeit a következő korabeli kiadványok tartalmazzák: *Articuli [...] Statuum et Ordinum Regni Hungariae, in Diaeta eorum Posoniensi ad festum divi Martini episcopi Anni millesimi sexcentesimi decimi noni indicta, [...] exhibiti* ([Kassa: Festus], 1620); *Articuli [...] Statuum et Ordinum Regni Hungariae, in Generali eorundem Diaeta Novisoliensi, Anni millesimi sexcentesimi vigesimi, ad Dominicam exaudi, alias ultimum Maii diem, proxime praeteritur, indicta, conclusi* ([s. l.: s. n.], 1620). A besztercebányai végzések latin szövegét Katona *Historia critica*ja alapján idézem: Katona István, *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae*, Tom. XI, Ord. XXX (Budae: Typis Regiae Universitatis, 1794), 495–548. (A továbbiakban Katona, *Historia critica*, XXX.) Gebei Sándor tanulmányában következetesen konventnek nevezi a besztercebányai országgyűlést, mivel Pázmány Forgách Zsigmondhoz szóló, a tanulmányszerző által idézett levelében (1619. november 20., PPÖL I, 208–213) kifejti, hogy a nádort nem illeti meg a „generális gyűlés" tartásának a joga, így Forgách legfeljebb egy *conventus*t hívhatott össze. Gebei Sándor, „A vallási motiváció Bethlen Gábor politizálásában", in *Rekatolizácia, protireformácia a katolícka reštaurácia v Uhorsku*: *Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon*, ed. Peter Kónya, 355–369 (Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013), 363. A levél azonban a pozsonyi országgyűlésre vonatkozik, a rendek Besztercebányán II. Ferdinánd engedélyével gyűltek össze, ahogyan az a Bethlennel kötött fegyverszüneti megállapodásban (1620. január 17.) is szerepel. *Gabrielis Bethlenii principatus Transsilvaniae [...]*, collegit et in seriem chronologicam digessit Georgius Pray, edidit, auctarium adiecit Iacobus Ferdinandus Miller, 2. köt (Pestini: Thomas Trattner, 1816), 1:122. Pázmány maga is csak egy alkalommal nevezi a két országgyűlést lekicsinylően „konventecskéknek" (*conventiculi*), egyébként a besztercebányai diétára a *comitia* szóval hivatkozik, és ugyan illegitimnek tartja, de azért, mert az egyházi rend nem képviseltette magát rajta, és ennek ellenére fogadták el a törvényeket. Egyébként „Comitia quidem authoritate Sacratissimae Caes. Regiaeque Majestatis Inducialium diplomatum vigore ut fierent, obtinuerant." – írja Pázmány a *Vindiciae*-ben (21.).

10 A pozsonyi országgyűlésen elfogadott 27. törvénycikk. Katona, *Historia critica*, XXX, 290. Magyarul: Zsilinszky, *A magyar országgyűlések*..., 203.

11 A kezesek megérkezése után a pozsonyi országgyűlésen egyedül Lépes Bálint kalocsai érsek, kancellár vett részt mint a királyi biztosok egyike. Fraknói, *Pázmány Péter és kora*, 1:530.

amint azt szerinte Dóczy András bebörtönzése is bizonyította.[12] Pázmány aggodalma megalapozott volt, ugyanakkor az egyházi vezetők távolmaradása később az egyik érvként szolgált a prímás számára a *Vindiciae*-ben, hogy kimutassa, a besztercebányai országgyűlés illegitim, és az azon hozott törvények érvénytelenek.[13]

A Besztercebányán megjelenő, zömükben protestáns rendek miután Bethlent királlyá választották, augusztus végén benyújtották az általuk kidolgozott törvényeket elfogadásra az új uralkodó elé. A vallásügyi határozatok egy része a szabad vallásgyakorlatot, illetve a felekezetek közti egyenlőséget biztosította, ami leginkább a katolikus egyházat érintette érzékenyen. Így az 1. cikkely megerősítette azokat a pozsonyi diétán elfogadott artikulusokat, amelyekben a szabad vallásgyakorlatot kiterjesztették a templomokra, és a katolikusokat kötelezték a protestánsoktól elvett templomok visszadására.[14] Az 5. cikkely kimondta, hogy a felekezetek egyenlősé-

12 „Az minemő salvus conductust az erdélyi fejedelem kiküldött, abban is sok akadékim vadnak; mert csak magától és maga hadairúl felel, hogy azoktul bántásom nem leszen. Tudja penig azt kegyelmed, hogy most sok idegen hadak vadnak ott az tájon; az is nyilván vagyon kegyelmednek, hogy a szegény Dóczy uramot nem az erdélyi fejedelem hadai fogták meg, de ugyan megfogták. Ennekfelette oly clausulák is vadnak abban az salvus conductusban, melyek de industria láttatnak oda helyeztetni, hogy exceptio lehessen az dologban." – írta Pázmány Forgách Zsigmond nádornak Bécsből még 1619. november 20-án. PPÖL I, 210. Pázmány a besztercebányai gyűlést megelőző titkos tanácsi ülésen is Dóczyra hivatkozva bojkottálta a diétán való részvételt. FRAKNÓI, *Pázmány Péter és kora*, 1:545.

13 Bethlen vélhetőleg azért nem küldött kezeseket, mert valóban el akarta fogatni Pázmányt az első adandó alkalommal. Thurzó Szaniszlóhoz 1620. március 2-án kelt levelében írja: „Pázmánt pedig, minthogy nem napig, hanem in perpetuum exulálták az statusok, kegyelmed el ne mulassa, hanem mindjárt abban laboráljon, hogy megfogathassa mint ország proscriptusát és küldje alá ide Kassára. Ezek kegyelmednél in alto silentio legyenek, senki ne értse ilyen szándékát, talám az úristen azért hozta alá közőnkben, hogy meglakoljék országa ellen való sok machinálásiról." SZILÁGYI Sándor, kiad., *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1879), 168. A Hanuy-féle levelezéskiadás alapján Pázmány ugyanennek a Thurzó Szaniszlónak panaszkodott volna egyebek mellett száműzetéséről 1620. március 17-én kelt misszilisében. PPÖL, I, 226–228. A levél némely mondata komolyan elgondolkodtatja az olvasót, hogy vajon tényleg Thurzó volt-e a címzett. „Veszem eszemben, hogy Kgld peregrinus est in Izrael, és nem tudja az megtörtént dolgokat. [...] Kgldet és engemet proscribáltak." PPÖL I, 226. Hanuy Ferenc Barabás Samu közlése alapján rendezte sajtó alá a levelet a Pázmány-levelezés kiadásába. BARABÁS Samu, „A Thurzók levéltárczájából", *Történelmi Tár* 4 (1881): 706–726, 707–709. Thurzó Szaniszló Bethlen híveként pontosan tudhatta, milyen törvényeket fogadtak el a pozsonyi országgyűlésen, és ő biztosan nem szerepel az ott száműzöttek között. (Vö. KATONA, *Historia critica*..., XXX, 290.) Pázmány a levelet vélhetőleg az épp Lengyelországban tartózkodó és a távollétében szintén proszkribált Homonnai Drugeth Györgynek írta. A levelet Bethlen hívei elfoghatták, így kerülhetett be Thurzó Szaniszló levelezése közé.

14 KATONA, *Historia critica*, XXX, 495–496. A bécsi béke és az 1608. koronázás előtti 1. törvénycikk általánosságban rendelkeztek a szabad vallásgyakorlatról, viszont az annak helyszínéül szolgáló templomok használatáról nem esett bennük szó. A templomhasználatra vonatkozó kegyúri jog azonban sok esetben akadályozta a patrónusétól eltérő felekezetű híveket vallásuk szabad gyakorlá-

ge végett a római katolikusoknak is három (egri, nyitrai, győri) püspökük legyen, úgy miként az evangélikusoknak is három szuperintendensük van, évi 2000-2000 forint jövedelemmel.[15] A 8. artikulus értelmében a katolikus egyház jövedelmeit és birtokait az ország közszükségleteire és a végvárak fönntartására kell fordítani. Ezért a püspökségek, az esztergomi érsekség, nagyobb prépostságok és apátságok, káptalanok birtokait a korona elidegeníthetetlen javainak nyilvánították. A törvény indoklásában az állt, hogy a „papság a javaival visszaélt; azokat nem az istentisztelet emelésére szentelte, hanem egyesek dölyfük táplálására, feslett életmódra, és a haza nyugalmának megzavarására használták; az egyháziak ahelyett, hogy a közjó érdekében fáradoztak volna, nyilvános és magán tanácskozásokban mindig akadályul szolgáltak az ország jólétét és biztonságát célzó megállapodásoknak".[16] Az általánosságban megfogalmazott, közhelyszámba menő vádak már a *Querela Hungariae*ban és Alvinczi *Defensio*jában is előfordultak konkretizált sérelmek formájában, részletesebb kifejtésben.[17] A röpiratokban közölt és az országgyűléseken is hangoztatott rendi gravameneket felidéző kulcskifejezések, közhelyek az artikulusok szövegében immáron a végzések indoklásául szolgáltak. Az említett két pamflet az ország minden bajáért és nyomorúságáért felelősnek kikiáltott „nyírt papság" mellett az esztergomi érsek kártékony tevékenységével is kiemelten foglalkozik. A Besztercebányán elfogadott 24. törvénycikk pedig egyenesen Pázmány Péter száműzését, proszkripcióját mondta ki.[18] A példa nélküli határozat indoklásában szereplő közhelyek megint csak

sában. Ezt a helyzetet igyekezett megoldani az 1619–1620. évi pozsonyi országgyűlésen elfogadott végzés, amely szerint a patrónus senkit sem akadályozhat a szabad vallásgyakorlatban, a templomok, temetők és harangok használatában.

15 Katona, *Historia critica*, XXX, 500–501.

16 „[...] clerus e contra abusus eiusmodi beneficiis regni, non ad promotionem divini cultus, sed ad fomentum sui fastus, et nonnulii luxuriae quoque, ac in perturbationem patriae, ipsa usurpavit. Tantum enim abest, ut ex bonis et reditibus suis publico commodo et usibus inservierit, ut si quando consultationes, vel publice, vel privatim, super communi bono, tutaque et secura permansione regni institutae fuissent, semper eam impedierit." Katona, *Historia critica*, XXX, 505. A határozat részleges magyar fordítása: Zsilinszky, *A magyar országgyűlések*..., 2:232.

17 *Querela Hungariae: Magyarország panasza* ([Kassa: Festus, 1619]) RMK I 507, E3r–[v]; [Alvinczi Péter], *Querelarum inclyti regni Hungariae adversus corruptelas Jesuiticas Augustae Windelicorum recusas Defensio* ([s. l.: s. n.], 1620). (A továbbiakban: *Defensio*). RMNy App. 115. Magyar fordítása: Alvinczi Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, s. a. r., ford., jegyz. Heltai János, Bibliotheca Historica (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989), 7–91.

18 Az 1619–1620-as pozsonyi országgyűlésen született 27. törvénycikk tulajdonképpen már megelőlegezte az érsek száműzetését, amennyiben kimondta, hogy „Pázmány Péter, Balásfi Tamás, Homonnai György, Kendy István, Herencsényi István és Hetei András és a hozzájok hasonlók a fejedelemtől semmiképpen kegyelmet ne nyerhessenek; a legközelebbi országgyűlésen pedig az országból ünnepélyesen kitiltassanak és soha többé ide visszatérniök szabad ne legyen." Zsilinszky, *A magyar országgyűlések*..., 2:203.

a hatalommal való visszaélés, a fényűzés, a közjó akadályozása, a közbéke megzavarása.[19] Ezek mellett ugyanakkor megjelennek olyan érvek, amelyek a korban divatos *arcana* irodalmat – vagyis a kormányzás titkos módszereibe bepillantást nyújtó írásokat – idézik.[20] Ilyen például a különböző mesterkedések (*diversis practicis*) révén megszerzett érsekség vádja, vagy Pázmány Homonnai Drugeth Györgyhöz intézett és a protestánsok által elfogott levelének bizonyítékként való feltűntetése.[21] A törvénycikk szövege némely helyen itt is egybecseng a *Defensio* Pázmánnyal foglalkozó passzusával, ahol Alvinczi többek között szintén az érsekség fondorlatos megszerzésével (*artibus*), valamint ősi származással büszkélkedő főnemesek semmibe vételével vádolja az érseket.[22] „A rókaagyafúrtságot nyomban oroszláni természettel cserélte fel" kitétellel Alvinczi egyértelműen machiavellizmussal vádolja Pázmányt. A közismert Machiavelli-idézet szerint ugyanis a fejedelemnek „hurkot ismerő rókának és farkast rémítő oroszlánnak kell lennie."[23]

A mind tartalmukban, mind megfogalmazásukban rendkívüli és határozottan radikális besztercebányai törvényeket II. Ferdinánd a pozsonyi diéta rendelkezése-

19 „Art. XXIV. Quia vero Petrus Pazman, ex ordine Iesuitico *diversis practicis* in archiepiscopatum Strigoniensem non ita pridem evectus in tantum fastui et luxuriae deditus erat, ut non bonum, non commodum et salutem regni publicam promoveret, sed *spretis et postpositis illustrium et antiquarum familiarum heroibus sese extollere,* omniaque pro libidine facere et attentare praesumebat; sicque non solum ex eo tempore, quo eamdem dignitatem adeptus erat, verum et antea, dum in ordinis Iesuitici societate exstiterat, se malum patriae civem cum scriptis, tum verbis ac etiam ipsis factis publice et manifeste ostendit et declaravit, ita nimirum, ut praesentis motus regni causa auctorque et occasio fuerit; factoque motu malorum suorum conscientia territus e regno profugerit; nihilque eorum, quae in perniciem ipsius regni inveniri possent, praetermiserit; quemadmodum *ex litteris eius ad Georgium quondam Homonnai exaratis et interceptis evidentissimum documentum exstaret:* ob hoc idem, tamquam turbator regni et publicae pacis, vigore huius statuti, unanimi voto et consensu regnicolarum proscribitur, et perpetuus exsul habetur." KATONA, *Historia critica*, XXX, 528. (A kurzivált kiemelések tőlem – B. O.)

20 A politikai *arcaná*val foglalkozó irodalomhoz, illetve annak szakirodalmához lásd bővebben ALMÁSI Gábor *Secretissima instructio* elé írt bevezető tanulmányát. ALMÁSI Gábor, *A Secretissima instructio (1620)*: *A kora újkori politikai paradigmaváltás egy Bethlen-kori röpirat tükrében* (Budapest: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014), 23.

21 Lásd a 19. jegyzetben lévő citátum idevágó kiemelését. Az elfogott levélről lásd a 13. jegyzetet.

22 „Postquam enim Pazmann, quadrato deposito ornamento ejurato ordine Iesuitico, Gnathonicis artibus, Archiepiscopatus Strigoniensis insignia, indignus *in praejudicium et vilipendium verorum Regni Nobilium, generosa juxta ac antiqua stirpe coruscantium* (a quibus publicae pacis turbator, liberae religionis euersor in Comitatu Aba-Vyuariensi non pridem pronunciatus; a quibus vitae suae metuens e conuentu extrusus clam se Cassouia subduxerat; a quibus capite et fide diminutus, et in conscientia cauteriatus proclamatus fuerat) extorsit: illico a *Vulpino ad Leoninum transiens ingenium*". [ALVINCZI], *Defensio*, 7; Magyarul: ALVINCZI, *Magyarország panaszainak megoltalmazása…*, 14.

23 Niccolò MACHIAVELLI, *A fejedelem*, ford. LUTTER Éva (Budapest: Kossuth, 1978), 18.

ivel együtt érvénytelenítette a cseh felkelés bukását jelentő fehérhegyi csata (1620. november 8.) után.[24] A király neve alatt megjelent rendelkezés indoklásában kemény hangon bírálta Bethlen egész addigi politikai pályafutását (Báthory Gábor megbuktatásától kezdve az események ismertetését), és azzal együtt hitszegő, színlelő magatartását.[25]

Pázmány, aki akár néhány héten belül is képes volt előállni cáfolattal az őt vagy a katolikus ügyet támadó írásokra,[26] az augusztus végén elfogadott besztercebányai végzések után kivárt, és vélhetőleg csak a törvények annullálását követően, tehát 1620. december 10. után fogott hozzá a *Vindiciae ecclesiasticae* megírásához. A mű II. Ferdinándhoz szóló ajánlása december 26-i keltezésű, a prímás tehát körülbelül két hét alatt készülhetett el a röpirattal. A gyors alkotói munkát segíthette, hogy több, a *Vindiciae*-ben kifejtett és hosszasan taglalt katolikus sérelmet, valamint a katolikus egyház és

24 Az 1620. december 10-ei keltezésű *Edictalis Cassatio (Sacratissimae Caesareae, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae etc. Regiae Maiestatis), Iniquae praetensa, et ipso Iure nullae Electionis, Gabrielis Bethlen, in Regno Hungariae. Nec non actorum omnium, tractatorum, et conclusorum in conventu Posoniensi et Novizoliensi, Annullatio* (Viennae: [s. n.], 1620) (RMK III. 1285).

25 A rendelet Bethlen azon politikai „húzásait" (*machinationes*) emeli ki, amelyek jól illusztrálták az erdélyi fejedelem jellemét, színlelését („simulandi"), hazugságait („fingendi"), hízelkedését („verborum lenocinia"). Így említésre kerül, hogy Bethlen már nem sokkal a nagyszombati szerződés 1619-es megerősítése után szervezkedni kezdett a Habsburgok ellen, és ezt magyar vezető hivatalnokoknak küldött levelekkel akarta leplezni. Emellett a Bethlentől csúnyán rászedett Dóczy András kínos esetét is felidézi az írás. *Edictalis Cassatio*, [A3v]–[A4r]. Dóczy megvezetéséről bővebben lásd: Szekfű Gyula, *Bethlen Gábor: Történelmi tanulmány*, 2. kiad., bev. Pamlényi Ervin (Budapest: Helikon, 1983), 88–89. A törlési rendelet megemlíti Bethlen törökösségének a *Secretissima instructio* alapján elhíresült bizonyítékát, tudniillik a Lippa környéki erdélyi várak török kézre való átjátszását. Emellett a titokban Karakas Mehmed pasának ígért Vác ügyét is szóvá teszi az írás azzal együtt, hogy Bethlen az árulást a király nyakába próbálta varrni. *Edictalis cassatio*, [Bv]. Ezek után nem meglepő, hogy a *Cassatió*t az az antwerpeni Abraham Verhoeven (1575–1652) is kiadta, akinek műhelyében más, a Habsburgokat támogató propagandakiadványok is megjelentek, köztük a *Secretissima instructio* három latin nyelvű kiadása 1620-ban. *Historica narratio de Rebellione Hungarorum per Betlenum Gaborem procurata, sive Sacratissimae Caesareae [...] Majestatis Edictalis Cassatio [...]* (Antverpiae: Abraham Verhovius, 1621). Almási, *Secretissima instructio*..., 63. Verhoeven propagandaterjesztő tevékenységéhez lásd: Kees Teszelszky, „Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjáratai idején 1604–1626", in *Bethlen Gábor és Európa*, szerk. Kármán Gábor és Kees Teszelszky, 202–244 (Budapest: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2013), 222.

26 Elsősorban az 1609-es év gyors ütemben zajló vitairat-váltásaira gondolhatunk, vagyis az *Öt szép levél*re, majd Alvinczi erre adott és mára elveszett válaszára felelő *Megrostálás*ra. A művek modern kritikai kiadásai: Pázmány Péter, *Egy keresztyén prédikátortúl, S.T.D.P.P. Az kassai nevezetes tanítóhoz, Alvinczi Péter uramhoz íratott Öt szép levél (1609) – Egy tudakozó prédikátor nevével íratott Öt levél (1613)*, s. a. r. Horváth Csaba Péter, Pázmány Péter Művei, Kritikai Kiadás 10 (Budapest: Universitas Kiadó, 2019); Pázmány Péter, *Megrostálás (1609)*, s. a. r., jegyz. Báthory Orsolya, Pázmány Péter Művei, Kritikai Kiadás 9 (Budapest: Universitas, 2017).

a klérus jogainak és kiváltságainak védelmére szánt számos érvet és gondolatmenetet Pázmány már egy szintén II. Ferdinándhoz címzett, 1620. január 16–18-ra datált levelében megírt.[27] A pozsonyi országgyűlés végzései ellen szóló ún. protestáció egyes állításai visszaköszönnek a *Vindiciae* bizonyos témaegységeiben, immár közjogi érvekkel alátámasztva. A levél ugyanakkor rámutat egy másik fontos körülményre is. Az érsek ugyanis nehezményezi, hogy a királyi biztosok és Bethlen között zajló fegyverszüneti tárgyalásokon, illetve az azt lezáró megállapodás szövegében egyáltalán nem esett szó az egyházi rend jogaiba való visszahelyezéséről, sőt a tárgyalások idején fogadta el az országgyűlés a klérus- és egyházellenes határozatokat. Mindezekkel szemben Pázmány kifejezte a tiltakozását.[28] Az érsek már ekkor aggódott amiatt, hogy a klérus hallgatása azt a látszatot kelti, mintha beleegyezését adná a jogait csorbító döntésekhez („per suam taciturnitatem idem Status Ecclesiasticus consensisse videatur"), és később a *Vindiciae* első fejezetét szinte teljes egészében annak szenteli, hogy megmagyarázza, miért nem hagyhatja szó nélkül a történteket, noha legszívesebben csöndben maradna. A „hallgatás" nyilván abból is adódott, hogy Pázmány és a püspökök nem mertek részt venni a rebellis országgyűléseken, így az érsek a királyt próbálta rávenni, hogy biztosai révén erélyesebben lépjen fel a papság ügyében. Ehhez járult még hozzá, hogy az emigrációban lévő magyar főpapok véleményét (Pázmányét főleg), ha ki is kérték a titkos tanácsi üléseken, saját ügyükre nézve túlságos befolyással nem rendelkezhettek, már csak azért sem, mert az udvart egyelőre elsősorban Bethlen politikai és területi térnyerése aggasztotta, nem pedig a magyar klérus általános pozícióvesztése.[29] A Bécsben tartózkodó főpapok személyükben is megtapasztalhatták, hogy az udvart különösebben nem foglalkoztatta az egyházi rend ügye, mindennapi megélhetésüket ugyanis teljes egészében maguknak kellett biztosítaniuk.[30]

27 PPÖL I, 220–222.

28 PPÖL I, 221. „[...] in illis Tractatibus atque Conclusionibus et desuper emanatis Diplomatibus, Literisque Judicialibus [helyesen: Inducialibus] Status Ecclesiastici, restitutionisque ejusdem in integrum prorsus nulla mentio facta, [...]" Ugyanerről ír a már említett 1620. március 17-én kelt levelében: „Induciát kértünk uram Bethlennél Szent Mihály napig, addig egész Magyarországot mind, valamint bírta, úgy engedék neki. És noha az egész ecclesiasticus statust minden jószágától megfosztotta, személyeket ex ordine statuum kirekesztötte, és csaknem funditus az egész catholica religiót letörlötte, de ezekről semmi emlékezet nem Jött az induciákban." PPÖL I, 226.

29 Erre enged következtetni, hogy II. Ferdinánd súlyosabb áldozatok meghozására is kész volt, csak hogy a fegyverszünet megkötésével időt nyerjen. Lásd a fegyverszüneti megállapodás szövegét: *Gabrielis Bethlenii principatus...*, 120–124.

30 Pázmány a már említett 1620. március 17-i levelében (lásd a 13. jegyzetet) így panaszkodik: „Én egy talpalatni földet, egy pinz jövedelmet septembertől fogva nem birok; [...] soha bizony, miolta itt vagyunk, senkinek közülünk egy falat kenyeret (nem hogy egyebet) senki sem adott. Én is, minthogy csak úgy jöttem vala ide, hogy Poson oltalmára segítséget kérjek, nem is hittem, hogy Posony oly könnyen elveszessék, mindenömöt oda vesztöttem. [...] kevés magammal megvontam magamot; nem tu-

A király katolikus vallásüggyel kapcsolatos hozzáállása vélhetőleg a fehérhegyi csata után meginduló politikai alkudozásoknak köszönhetően megváltozott. A pozsonyi és besztercebányai országgyűlések határozatait érvénytelenítő rendeletének szövegébe ugyanis bekerültek a katolikusok szabad vallásgyakorlatát és az egyházi rendet érintő jogsértések.[31] Az *Edictalis cassatio* latin szövegét olvasva ugyanakkor az a benyomásunk támad, mintha Pázmány stílusa, fordulatai köszönnének vissza. Annak kimutatása, hogy az érsek esetleg valóban közreműködött az érvénytelenítő határozat létrejöttében, természetesen alaposabb filológiai vizsgálatokat igényel. Annyi viszont feltételezhető, hogy a *Cassatio* jelenthette azt a „zöld jelzést" a tiltakozó röpirat megjelentetésére, amelyre Pázmány várt.[32] Az a tény pedig, hogy a *Vindiciae*-t az egyik udvari nyomdász, Wolfgang Schump nyomtatta ki, arra enged következtetni, hogy II. Ferdinánd talán nemcsak dedikáltja, de mecénása is lehetett a röpirat megjelentetésének.[33]

A *Vindiciae* 1621. február-március körül kerülhetett ki a nyomdából, mivel Pázmány, aki XV. Gergely pápának elküldte a kötetet, az azt kísérő, 1621. március 13-án kelt levelében azt írja, hogy azokban a napokban jelent meg a magyar klérust védelmébe vevő műve.[34]

---

dom, meddig vonhatom." PPÖL I, 226–227. 1620. november 6-án pedig Pázmány és a vele Bécsben lévő püspökök együttesen kérték az uralkodót, hogy foglalja le Bethlen egyik legfőbb hívének, Thurzó Imrének bécsi házát, vagy legalább tegye rá a kezét a Bethlen-párti magyar polgárok Bécsben kihelyezett pénzére. Kérésük indoklására azt hozták fel, hogy ugyanígy járt el előzőleg Bethlen és Bocskai is a katolikus egyház vagyonával és a császár jövedelmeivel is. PPÖL I, 230–231. Pázmány anyagi helyzete Bécsben a későbbiekben sem javult, sőt súlyos adósságot halmozott fel, mivel száműzetésében nem volt számottevő jövedelme. 1621. februári levelében kérte II. Ferdinándot, hogy a még meglévő négyszáz márkányi ezüstjéből Brünnben pénzt verethessen. Tusor Péter, „Petri Pázmány Epistulae, acta notationesque inedita", *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 9, 1–2. sz. (1997): 98–99.

31 „Deinceps [...] indignissimis contumeliosisque fidelium Nostrorum tam Ecclesiasticorum quam saecularium oppressionibus grassatus Bethlen [...] profanatisque ac devastatis Catholicorum templis, expulsis vel occisis Sacerdotibus, bonis Ecclesiasticis occupatis". Edictalis cassatio, [A4r]. „Status Ecclesiastici vetustissimam praerogativam abrogandam censuerunt: bona Ecclesiastica omnia profanis usibus addixerunt [...]" [A4v]. „[...] in Conventu Posoniensi aut Novizoliensi contra jura nostra Regia, contra Ecclesias Dei ac Statum Ecclesiasticum contra Leges, libertates ac antiquas Regni nostri Hungariae laudabiles consuetudines [...]" *Edictalis cassatio*, [B2v].

32 Almási Gábor szerint *Vindiciae* megírásában a közelgő reváns reménye is közrejátszhatott. Almási, *A Secretissima instructio...*, 56.

33 Wolfgang Schump (†1623) 1615-ben költöztette át nyomdáját Innsbruckból Bécsbe. 1617-től haláláig ő volt az udvari nyomdász (*aulicus typographus*). https://data.bnf.fr/fr/12231007/wolfgang_schump/ (Az utolsó letöltés ideje: 2019. szeptember 7.) A nyomdahely megjelölése nélkül megjelent *Edictalis cassatio* is valószínűleg az udvari műhelyben, Schumpnál jelent meg, és a *Vindiciae*-vel való tipográfiai hasonlósága is erre enged következtetni.

34 „In Patria nostra quanta strage eversa sit Religio Catholica, longum esset hac Epistola complecti: Offero Sanctitati Vestrae brevem pro Clero Ungarico Apo[logiam, a me his] diebus editam, ex qua Religionis Catholicae detrimenta Sanctitas Vestra cognoscere dignabitur." PPÖL I, 237.

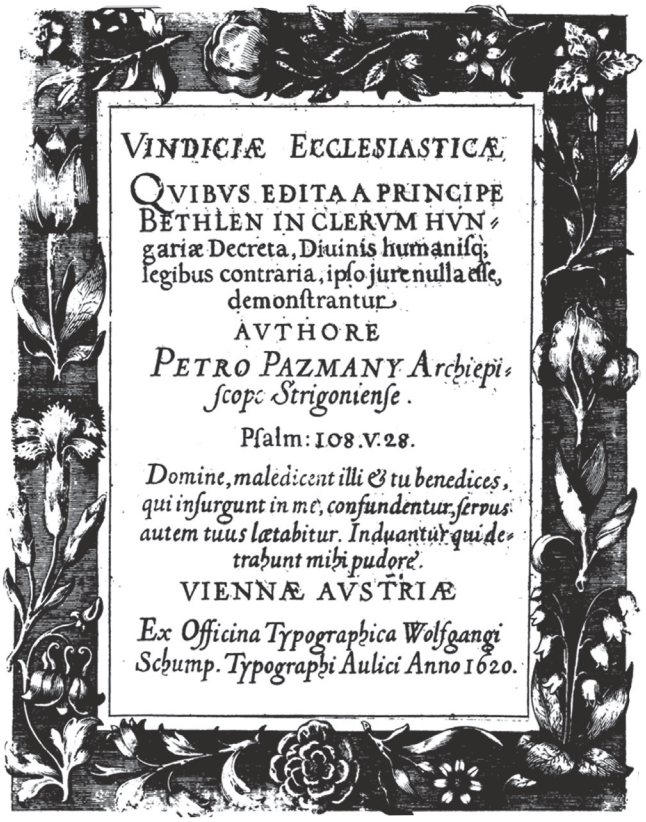
VINDICIÆ ECCLESIASTICÆ,
QVIBVS EDITA A PRINCIPE BETHLEN IN CLERVM HVNgariæ Decreta, Diuinis humanisq; legibus contraria, ipso jure nulla esse, demonstrantur.
AVTHORE
PETRO PAZMANY Archiepiscopo Strigoniense.
Psalm: 108. v. 28.
Domine, maledicent illi & tu benedices, qui insurgunt in me, confundentur, servus autem tuus lætabitur. Induantur qui detrahunt mihi pudore.
VIENNÆ AVSTRIÆ
Ex Officina Typographica Wolfgangi Schump. Typographi Aulici Anno 1620.

Pázmány Péter *Vindiciae ecclesiasticae* című röpiratának két kiadása közül a korábban megjelent és ritkább, ún. „virágos" változat (RMK III. 6087) címlapja

Jóllehet Fraknói Vilmos Pázmány-monográfiájában közölt egy viszonylag hosszabb áttekintést a *Vindiciae*-ről annak harmadik fejezetétől kezdve az ismertetést, mégis érdemes egyrészt néhány mondatban összefoglalni a kihagyott részeket, másrészt a jogi érveken alapuló argumentációkra fókuszálva ismertetni a művet.[35] Az

35 A röpirat tartalmi bemutatását indokolja az is, hogy Fraknói Vilmos maga is egyházi személy (váradi kanonok, arbei címzetes püspök) lévén, némileg elfogultan tárgyalja a *Vindiciae*-t. FRAKNÓI, *Pázmány Péter és kora*..., 1:557–565. Hasonló elfogultsággal találkozunk protestáns oldalon is. Zsilinszky Mihály kissé ironikusan ugyan, de elismeri Pázmány retorikai ügyességét és díjazza a klérus ügye iránti elkötelezettségét, azonban szerinte az érsek bizonyos tényeket figyelmen kívül hagyott, és noha következtetései formailag helyesek, mégsem felelnek meg a valóságnak. ZSILINSZKY, *A magyar országgyűlések*..., 2:242–244.

állam = hajó toposz köré szerveződő allegórián (törvényes uralkodó = kormányos, konszolidáció = nyugodt kikötő, II. Ferdinánd = a navigációban fontos Sarkcsillag) alapuló ajánlásban Pázmány arról igyekszik meggyőzni II. Ferdinándot (illetve az olvasót), hogy a katolikus egyházat, főként a papságot ért jogi támadás, illetve az az elleni tiltakozás nem pusztán a klérus belügye, hanem az hatással van általában a vallás (a katolikusok szabad vallásgyakorlata) és ezzel összefüggésben a köznyugalom visszaállításának ügyére is. Bethlen Gábor neve már a dedikációban előkerül azzal a minősítéssel, hogy ő volt az, aki „a jogsértést sugalmazó tanácsokra hallgatva elvállalta az egyházi rend méltóságának teljes tönkretételét és koholt vádakkal való megsemmisítését".[36] Pázmány szerint Bethlen és hívei elsősorban kálvinista vallásuk miatt voltak képesek ekkora bűnre, hiszen Kálvin egyes írásai sem nélkülözik a blaszfém gondolatokat, amelyekre az érsek hoz is néhány, a kontextusukból kiragadott példát.[37]

A *Vindiciae* első fejezetét Pázmány lényegében annak szenteli, hogy megindokolja, miért fogott bele mégiscsak a röpirat megírásába, noha legszívesebben válasz nélkül hagyta volna a besztercebányai végzéseket, főleg miután már az uralkodó is érvénytelenítette azokat. A prímás végül az egyházáért felelős főpásztor kötelességérzetével magyarázta a válaszadást. A továbbiakban a *Vindiciae ecclesiasticae* közjogi-politikai röpiratként elsősorban a hatályos jog, a magyar Corpus Juris, vagyis a *Decreta, constitutiones et articuli regum inclyti regni Hungariae* (Nagyszombat, 1584) és a *Tripartitum* (Bécs, 1517) alapján bizonyítja, hogy a besztercebányai végzések ellentétesek mind a világi, mind az egyházjoggal.[38] Pázmány érvelése a történeti hagyományra épül a Szent István-i államalapításból két lényeges elemet emelve ki, a kereszténység felvételét és a törvényalkotást. A mindenkori magyar király egyik legfőbb kötelessége volt a katolikus vallás és a papság törvényekkel való védelme, ezen még a reformáció terjedése sem üthetett rést.[39] Pázmány 1523 és 1563 közötti időszakból nyolc olyan törvényt idéz, amelyek az eretnekségek elharapódzását kívánták meggátolni.[40] A fordulópontot szerinte az 1606-os bécsi béke elfogadása

36 *Vindiciae*, A3[r]–[v].

37 *Vindiciae*, [A3v].

38 *Decreta, constitutiones et articuli regum inclyti regni Hungariae ab anno Domini millesimo trigesimo quinto ad annum sesquimillesimum octogesimum tertium [1035–1583] publicis comitiis edita, cum rerum indice copioso*, kiad. Mossóczy Zakariás ([Nagyszombat: Typ. Telegdy], 1584). Pázmány *Hármaskönyv*re való utalásaiból nem tudjuk eldönteni, hogy a jogszabály-gyűjtemény melyik kiadását használhatta. A *Vindiciae*-ben hivatkozott szöveghelyeket a *Hármaskönyv* magyar nyelvű internetes kiadása alapján adom meg: http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm (Az utolsó hozzáférés időpontja: 2019. 09. 03.) A továbbiakban: HK.

39 *Vindiciae*, 6.

40 *Vindiciae*, 8–9. Pázmány is hivatkozik a közismert „Lutherani omnes comburantur" (1525. évi 4. tc.) cikkelyre, amelyet a többi, 1525-ben hozott törvénnyel együtt 1526-ban hatályon kívül helyeztek.

jelentette, amikor is „hogy véget vessenek a felkeléssel járó erőszak okozta szenvedésnek, valamint hogy távol tartsák a török és Bocskai fegyvereit, a bécsi békével az összes vallás szabadságát kizsarolták az egyházi rend tiltakozása ellenére. Történt mindez azoknak a politikában résztvevő katolikusoknak a hibájából, akiket a későbbi tapasztalat tanított meg arra, hogy a vallást érő jogsérelem nem váltja ki az ország közbiztonságát, viszont utat enged az újabb és még súlyosabb zendülések számára."[41] Pázmány ugyanakkor hozzáteszi, hogy a bécsi békével a protestánsoknak tett engedmények mellett legalább a katolikusok szabad vallásgyakorlata megmaradt, templomaikat és a papságot is sértetlenül hagyták. A rendek által Bethlennek benyújtott koronázási hitlevél első cikkelye éppen ezt a helyzetet kívánta eltörölni azáltal, hogy „a bécsi béke és II. Mátyás törvényeinek minden egyes, a római katolikus papságra és annak jószágaira vonatkozó szabályozását, továbbá a jezsuita rendet érintő cikkelyét teljes egészében semmisnek nyilvánítja, eltörli, érvényteleníti, csakúgy, mint az ország általános rendelkezéseiben elfogadott cikkelyeket."[42] A prímás ezt, valamint a besztercebányai határozatok közül a 8. és a saját száműzését kimondó 24. artikulust tartotta a leginkább méltánytalannak és önkényesnek.

Pázmány még ugyanebben a fejezetben ismerteti azokat a törvényeket, amelyek évszázadokon át előjogokat, mentességeket és szabadságokat biztosítottak a klérus tagjainak. Kitér a főpapokat, közülük is az esztergomi érseket megillető jogokra, és külön passzusban tárgyalja az egyháziak ingó- és ingatlanjavadalmaira, javadalmazására vonatkozó jogszabályokat. Ezek a történeti, jogi bizonyítékok/érvek a röpirat további fejezeteiben a besztercebányai határozatok cáfolatának megalapozását szolgálták.

Pázmány a harmadik fejezetben hét pontba rendezve fejti ki, hogy a végzéseket eleve semmisnek és érvénytelennek kell tekinteni, minthogy nem törvényes módon alkották meg és fogadták el őket. Magyarországon egyedül a megkoronázott király alkothat törvényeket a *tripartitum*i értelemben vett nép beleegyezésével.[43] Bethlent hiába választották királlyá az országgyűlésen, nem koronázták meg, és kálvinista vallása eleve alkalmatlanná tette a trón elfoglalására. Pázmány az *Intelmek* egyes fejezeteire hivatkozva állítja, hogy törvényeink „a katolikus hitet köve-

CSEPREGI Zoltán, „»Lutherani omnes comburantur«: legenda, források, rekonstrukció", in *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály és SZÁRAZ Orsolya, Loci Memoriae Hungaricae 3 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015), 30–40.

41 *Vindiciae*, 9.

42 *Vindiciae*, 13–14. A hitlevél szövegét lásd KATONA, *Historia critica*, XXX, 468–469.

43 *Vindiciae*, 16.

telik meg minden magyar királytól".[44] A besztercebányai gyűlés nem tekinthető legitim országgyűlésnek, minthogy a főpapok, köztük a prímás nem voltak jelen, márpedig a királykoronázás az esztergomi érsek privilégiuma – írja Pázmány Révay Péter *De sacrae coronae regni Hungariae* (Augsburg, 1613) című művét citálva.[45] Ráadásul Magyarországnak II. Ferdinánd személyében van törvényesen megválasztott és megkoronázott királya, akit nem lehet csak úgy megfosztani uralkodói jogától. Bethlen királlyá választása azért is aggályos, mert az országgyűlésen megjelent rendeket a fejedelem hívei megfenyegették, fegyveres csapatokkal vették körül a tanácskozás helyszínét.[46] II. Ferdinánd, mivel a fegyverszüneti megállapodásban szerepelt, engedélyezte a gyűlés összehívását az uralkodó, az egyházi rend és a többi rend közötti megegyezés megteremtése végett. Miután azonban bebizonyosodott, hogy a valódi cél az ellentétek továbbmélyítése, királyi biztosaival feloszlatta a gyűlést.[47] Ennek dacára és a királyhoz hű vármegyék tiltakozása ellenére választották meg Bethlent uralkodónak.[48] Az erdélyi fejedelem ezzel megszegte 1613-as beiktatásakor tett esküjét, miszerint „a keresztyénséggel is, római császárral ő felségével és Magyarországgal a jó szomszédságot és békességet szorgalmatosan megőrzi".[49] Ugyanígy megsértette az 1615. és 1617. évi nagyszombati szerződéseket,[50] ahogy azon ígéretét is megszegte, „hogy az erdélyi fennhatóság alá tartozó erődítéseket és határokat soha nem fogja a koronától elidegeníteni".[51] A besztercebányai törvények érvénytelen volta mellett szól az is, hogy – amint az a *Tripartitum*ban is szerepel[52] – a főpapok is a nemességhez tartoznak. Márpedig a magyar nemesség elsődleges kiváltsága, hogy kizárólag a törvényesen megkoronázott uralkodó hatalma alatt áll. „Mivel jogilag Bethlen fejedelem és hívei hatalma alatt egyetlen egyházi, vagy akárcsak egy aprócska nemesi személy sem áll, nagyon is helyesen ragaszkodunk ahhoz, hogy semmilyen törvényt nem hozhatnak ellenünk, és semmiféle ítéletet

44 *Vindiciae*, 17.
45 *Vindiciae*, 18.
46 *Vindiciae*, 20.
47 1620. augusztus 15-én.
48 *Vindiciae*, 21.
49 *Vindiciae*, 21. Bethlent az 1613. október 21–29. között tartott kolozsvári országgyűlésen választották meg fejedelemnek. A beiktatásról szóló kiadványra utal Pázmány. *Rerum in Transsylvania anno Domini 1613. toto mense Octobri gestarum ordo et series [...]* (Claudiopoli: typis Helthanis, 1613). RMNy 1058. Kiadva: *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel*, szerk. Szilágyi Sándor, 21 köt., Monumenta Historiae Hungarica: Comitialia (Budapest: MTA Történelmi Bizottsága, 1875–1898), 6:346–365, 358 (a továbbiakban: EOE VI).
50 A nagyszombati szerződésekről lásd: Oborni Teréz, „Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615)", *Századok* 145 (2011): 877–914.
51 *Vindiciae*, 21.
52 HK, 1, 9, 4.§, 7.§

nem mondhatnak ki ránk."[53] Pázmány hétpontos érvrendszerének utolsó tételében Szent István, Szent László és I. Kálmán törvényeire hivatkozva jelenti ki, hogy személyi keresetekben világi bíró nem idézhet be egyháziakat, és „világi ember tanúságát papi rend ellen senki el ne fogadja".[54] Mindezekből Pázmány azt a konklúziót vonja le, hogy „a papság Bethlen általi megbélyegzése, letétele, elnyomása meggondolatlanul és jogszerűtlen módon történt. Nyíltan és ünnepélyesen kijelentjük, hogy Bethlen fejedelem és követői személyünkről nem ítélhetnek."[55]

Pázmány a negyedik fejezetben a vezető egyháziakkal szemben hozott döntéseket, köztük saját proszkribálását, igazságtalan és jogsértő bírósági ítéletekként mutatja be, amelyek kimondása előtt teljességgel mellőzték a bírósági eljárásokban szokásos lépéseket, azaz nem történt vádemelés, törvényszéki vizsgálat, a vádlottak beidézése, tanúkihallgatás, a vádlottak távollétükben nem védekezhettek stb. Érvelése szerint, minthogy a főpapok nemesek, a *Tripartitum*ban szereplő sarkalatos nemesi kiváltságok őket is megilletik.[56] A négy legfőbb nemesi jog közül mindjárt az első kettőt sértik a besztercebányai végzések.[57] Pázmány szerint Bethlen ezzel precedenst teremtett a nemesi előjogok bármikori megsértéséhez. „Egy és ugyanazon szabadsággal él az egyházi rend és a magyar nemesség is, [...] ezért az utókor számára is ártalmas például szolgál, hogy Bethlen aláássa és eltörli a magyar nemesség lényegében valamennyi előjogát, úgy, hogy minket sem be nem idéz, sem a bizonyítás terhét nem rója ránk, csak az ítéletet mondja ki felettünk. És ne legyenek kétségeid: ami ma velünk történik, holnap majd veled esik meg. Mert miről is van szó? Ha ma Bethlennek szabad a nemesség előjogait a Királyság akárcsak egyetlen tagjában is megsérteni, majd tilos lesz neki holnap egy másikban?"[58]

Pázmány állítása szerint két tiltakozó levelet is írt az országgyűlésnek, az egyikben az egyházi rend előjogait védte, a másikkal saját ártatlanságát kívánta bizonyítani, ezek azonban, noha Forgách nádor felolvastatta őket, süket fülekre találtak.[59]

53 *Vindiciae*, 22.
54 I. István második törvénykönyve, 3, 1§.
55 *Vindiciae*, 22.
56 *Vindiciae*, 24.
57 HK 1, 9, 1.§, 4. §
58 *Vindiciae*, 25.
59 *Vindiciae*, 25. „Perlatum ad me fuit, Betlenium auide bonis Ecclesiasticis inhiantem in eo esse, ut Ordinem Ecclesiasticum Conuenticuli Nouizoliensis suffragio, bonorum possessione deturbaret. Ideoque mature ad eos qui Nouizolij conuenerant binas exaraui literas, quarum alterae meam proprie personam, alterae totum Statum Ecclesiasticum concernebant. [...] Repraesentatae fuere hae literae per Dominum Ungariae Palatinum, ac in publico perlectae, praeualuit tamen Betlenij potentia". Sem a Pázmány-levélkiadásban, sem más forrásban nem találtam nyomát a két levélnek és a szakirodalom sem tud ezekről.

A *Vindiciae* ötödik fejezete a katolikus egyház vagyonának elidegenítését megcélzó határozat jogsértő voltát kívánja bizonyítani. Eszerint az Istennek szentelt vagyon elvétele és világiaknak történő odaítélése ellenkezik a Szentírással és a kánonjoggal, csakúgy, mint a magyar törvényekkel, és a természetjogot is sérti. Pázmány jogi bizonyítékai megint csak két első szent királyunk törvényei, valamint a *Hármaskönyv*, ezek alapján az egyháznak örök alamizsnául adott jószágokat, minthogy azok Istennek lettek adva, elvenni nem lehet. Minthogy Pázmány már előzőleg bizonyította, hogy sem Bethlen, sem a Besztercebányán összegyűltek nem rendelkeztek felhatalmazással a törvényalkotásra, így ez a határozat is semmis. Ráadásul a régi törvényeket nem írhatja felül olyan új rendelkezés, amely sérti az isteni és természeti jogot.[60]

Az írás utolsó, hatodik fejezetében tér rá Pázmány a klérust és a saját személyét elítélő döntések cáfolatára. A határozatokat már csak azért is el kell vetni szerinte, mert indoklásuk elégtelen és hamis. A prímás az általa leginkább nehezményezett 8. cikkelyt alapos vizsgálatnak veti alá, oly módon hogy annak indoklását négy okra bontva ismerteti és cáfolja. Eszerint az első ok, hogy „a klérus a javadalmakat nem az isteni tisztelet előmozdítására használta". A prímás szerint ez mindössze egy álságos ürügy, a papság elleni támadások valódi oka, hogy Bethlen rá akarja tenni a kezét az egyházi vagyonra. Pázmány ugyan nem részletezte, de ismert tény lehetett, hogy Bethlen a hadműveletek finanszírozására, párthívek szerzésére 1619 végétől egyre-másra foglalt le és zálogosított el egyházi javakat.[61] A prímás szerint a protestánsok gyűlöletét a katolikus egyház sikerei miatti félelem táplálja. „Merem állítani" – írja Pázmány – „hogy az iskolák, szemináriumok, kisszemináriumok, kollégiumok szokatlan és elődeink által nem tapasztalt, gyors és napról napra növekvő sikere, a hittudósok, a kiválóan prédikáló papok sokasága, a példaképül szolgáló papok tömege, a mindkét nemből való szerzetek vallásos buzgalma, végül pedig a templomok építése, felújítása, tisztelete és díszítése akkora gyarapodást ért el Magyarországon, hogy hacsak az irigy démon nem gördít akadályt a szent vállalkozások elé, úgy tűnik, Pannónia rövidesen ismét a magyar nép régi kegyességében virágozhat."[62]

Ugyancsak a 8. törvénycikkben szerepel az a vád, miszerint „a papság az egyházi vagyont hatalmaskodásának kielégítésére használta fel."[63] Pázmány adózási jegyzé-

60 *Vindiciae*, 26–29.

61 Fraknói, *Pázmány Péter és kora*, 1:538. A besztercebányai országgyűlésen elfogadott 8. törvénycikk a Bethlen által önkényesen elidegenített egyházi birtokok felülvizsgálatát a következő diétára utalta. Ugyanez a törvénycikk kimondta a papi javak és birtokok szekularizálását, felsorolva a korona számára lefoglalt birtokokat. A listában nem szereplő egyházi birtokokat Bethlen zálogba adhatta. Katona, *Historia critica*, XXX, 506–507.

62 *Vindiciae*, 31–32.

63 *Vindiciae*, 32.

kekre és több évre visszamenően vezetett számadásokra hivatkozva jelenti ki, hogy a Magyar Királyság területén működő katolikus egyház valójában messze kevesebb jövedelemmel rendelkezett, mint európai testvéregyházai, mindössze évi 60 ezer forintnyi bevétellel számolhatott. A jóval gazdagabb spanyol, francia, itáliai vagy akár lengyel egyházak jövedelmének bemutatására Giovanni Botero (1544–1617) világkrónikáját, a *Relazioni universali*t használja fel.[64] Ugyanakkor kijelenti, hogy saját személyére az érseki jövedelmeknek még az egy harmadát sem fordította.[65] A klérus kicsapongó életmódjára vonatkozó vádra Pázmány válasza, hogy „csak egy-két pap él könnyelmű életet, akiket ha tetten érnek, a méltó büntetésüket nem kerülik el. Vajon emiatt fel kell forgatni az egész papi rendet?"[66] Ezt követően Kálvin és Bornemisza Péter írásaira hivatkozva állítja, hogy némely protestáns prédikátorok életvitele sokkal feslettebb, kicsapongóbb volt, mint a katolikus papoké.[67]

Érdekes lehet még a törvény indoklásában szereplő további kitétel cáfolata: „A klérus megzavarja a haza nyugalmát. A köz- és magánügyekről tartott tanácskozásokon a közjót és az ország biztos megmaradását célzó megállapodásokat akadályozta."[68] Pázmány a vád egyértelmű tagadása után Bethlent szólítja fel, hogy fejtse ki részletesebben, a klérus milyen ügyben, mikor és hol akadályozta az országot érintő tanácskozásokat. A prímás, felidézve Aiszóposz fabuláját a bárányról és a farkasról, visszafordítja a vádat a vádlókra.[69] Szerinte ugyanis a papság éppen hogy az ország javát, annak köznyugalmát szolgálta, amikor megakadályozta, hogy Bethlen párthívei végrehajtsák a kizárólag számukra hasznos terveiket, miután a cseh felkelőkkel a pozsonyi országgyűlésen szövetségre léptek.[70] Az pedig, hogy a főpapok ugyancsak a pozsonyi diétán felléptek a templomfoglalásokkal szemben és tiltakoztak a jezsuiták kitiltása ellen, pásztori hivatalukkal együtt járó kötelességük volt. Pázmány szerint a végzés indoklása azért sem fejti ki, hogy a klérus milyen megállapodásokat, terveket akadályozott meg, mert kiderülne, hogy „bárkit, aki rendelkezik a szabad tanácskozás és szavazás jogával, és más véleményen van, mást gondol, vagyonelkobzással és a méltóságától való megfosztással meg lehet büntetni. Miféle szólás- és szavazati szabadság az, ha száműzetést és vagyonelkobzást von maga után a lelkiismeret diktálta vélemény, csak azért mert az másoknak nem tetszik?"[71]

64 *Vindiciae*, 33–34.
65 *Vindiciae*, 35.
66 *Vindiciae*, 37.
67 *Vindiciae*, 37.
68 *Vindiciae*, 38–39.
69 *Vindiciae*, 39.
70 *Vindiciae*, 40–41.
71 *Vindiciae*, 41.

A hatodik fejezet további részében Pázmány a személyét érintő vádakra tíz pontban reagált. Egyebek mellett cáfolta, hogy önkényesen szerezte volna meg Csuty Gáspár vágsellyei házát, és tagadta több Nyitra, Trencsén, Hont, Esztergom és Komárom vármegyében lévő templom erőszakos elfoglalását.[72] Ugyancsak kitért a fentebb már említett rágalomra, miszerint „különféle fortélyok segítségével szerezte meg az esztergomi érsekséget".[73] Ebben az ügyben Pázmány igyekezett arról meggyőzni az olvasót, hogy noha minden tekintetben méltó volt rá, mégsem vágyott az érseki méltóságra, és mintegy a feje fölött döntöttek annak neki ítéléséről.[74] A csalással, fortélyok révén megszerzett hatalomra vonatkozó rágalmat egyúttal visszafordítja Bethlenre, amikor sokatmondóan célzást tesz arra, hogy ő is tudna mesélni a praktikákról, amelyek Bethlent a fejedelmi székbe juttatták.[75]

A 24. artikulus szerint a felkelés oka és értelmi szerzője az esztergomi érsek volt. Pázmány ezt a vádat is Bethlen ellen fordítja, amikor szenvedélyes kirohanásában költői kérdésekkel (interrogatiókkal) „sorozza meg" ellenfeleit. „Talán én szólítottam fel Bethlent, hogy foglalja el Magyarországot? Én mentem Kassától egészen Telegdig elébe? Én sürgettem, hogy siessen? Én mentem Heidelbergbe azzal az ürüggyel, hogy oda tanulókat kísérek? Én fontam ott az árulás fonalát a rajnai palotagróffal? Én voltam az, aki közvetítőként alkudoztam a csehekkel Prágában? Én hoztam meg a török jóváhagyását és biztosítékait? Én támadtam meg Kassát? Én vertem bilincsbe a főkapitányt? Én öltem meg a katolikus papokat? Én zavartam össze mindent?"[76] Heidelberg és a rajnai palotagróf említésével Pázmány egy másik népszerű propagandakiadvány, a *Türkisches Post- und Wächterhorn* alapján tett burkolt célzást arra, hogy Bethlen azért küldte udvari bizalmasainak kíséretében 14 éves unokaöccsét, Bethlen Istvánt Heidelbergbe, hogy az V. Frigyes pfalzi választóval, a későbbi cseh királlyal folytasson titkos tárgyalásokat.[77] A prímás noha alaptalan hazugságnak minősíti a törvénycikk azon kitételét is, hogy „gaztettei miatti lelkiismeret-furdalástól felzaklatva menekült el az országból," azért igyekezett magyarázattal szolgálni tettére. Attól tartott, írja, ha a Magyar Királyság területén

72 *Vindiciae*, 41–43.

73 *Vindiciae*, 43.

74 Tusor Péter szerint Pázmányt valóban váratlanul érte érseki kinevezése. Tusor Péter, *Pázmány, a jezsuita érsek: Kinevezésének története, 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány)*, Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae Ser. 1., Collectanea Vaticana Hungariae 1/13 (Budapest–Róma: MTA PPKE „Lendület" Egyháztörténeti Kutatócsoport–Gondolat, 2016), 246.

75 *Vindiciae*, 43.

76 *Vindiciae*, 45.

77 A *Türkisches Post- und Wächterhorn*ban lévő vádat Alvinczi cáfolta a *Defensió*ban. Alvinczi, *Magyarország panaszainak megoltalmazása...*, 88–90.

marad, őt is bilincsbe verik, ahogyan azt Dóczy András felső-magyarországi főkapitánnyal tették, két választást hagyva meg neki, tudniillik vagy a vallás és a közjó számára bármiféle haszon nélkül, feleslegesen feláldozza magát, esetleg meghal, vagy kénytelen lesz asszisztálni Bethlen Habsburg-ellenes politikájához (ahogy például erre Forgách Zsigmond nádor is rákényszerült).[78]

A következő vádpont, hogy az érsek az ország romlására törekedett, és ez „teljességgel nyilvánvaló a Homonnai grófhoz intézett és elfogott leveléből."[79] Pázmány válasza erre: „Az aljas árulás kiötlői még a felkelés kezdetén, Homonnai gróf és mások nevében leveleket írogattak a kézírás és pecsét alávaló meghamisításával, és úgy küldözgették azokat ide-oda, hogy a csalásról mit sem sejtő protestánsok kezébe kerüljenek."[80]

A többi, szintén elnagyoltan fogalmazott, klisés vádra, miszerint rossz állampolgár lett volna, illetve megvetette az ősi, előkelő családok nagyjait stb. Pázmány is inkább tagadással, illetve a rágalmak visszafordításával, mint érvekre épített cáfolattal válaszolt. Még Fraknói Vilmos is szóvá teszi monográfiájában, hogy Pázmány nem reagált kellő alapossággal az irodalmi, egyházi és politikai tevékenységét egyaránt támadó vádakra, kitért az eseményekben való felelősségének tisztázása, pozitív módon való cáfolata elől, amikor egyszerűen Bethlent és társait okolja a történtekért.[81] A *Vindiciae*-vel mindenesetre elégedett lehetett a bécsi udvar, hiszen Pázmány kellő kompetenciával és meggyőző retorikával védte nemcsak az egyház, az egyházi rend, de a Habsburgok ügyét is. Az olvasók körében is népszerű lehetett a röpirat, minthogy nem sokkal az első megjelenését követően a Schump-féle nyomdában elkészült a mű utánnyomása.[82] A *Vindiciae* amellett, hogy a klérus előjogait, kiváltságait, tulajdonához való jogát kívánta igazolni, egy viszonylag részletes tájékoztatást is adott a magyar politikai, felekezeti viszonyokról, valamint a magyarországi katolikus egyház aktuális állapotáról. Valószínűleg ezért is tartotta fontosnak a Rómában tartózkodó Melchior Klesl, hogy a *Vindiciae* egy példányát a XV. Gergelyt követő pápa, VIII. Orbán is megkapja. A bíboros szerint ugyanis a Szentszékkel tárgyaló császári küldöttek egyáltalán nem ismerik a magyar viszonyokat.[83]

78 *Vindiciae*, 46.

79 *Vindiciae*, 47. Vélhetőleg egy ilyen Homonnai Drugeth Györgynek szóló, elfogott levél lehetett az is, amelyről feljebb, a 13. jegyzet végén volt szó.

80 *Vindiciae*, 47.

81 FRAKNÓI, *Pázmány Péter és kora*, 564–565.

82 BORDA, „Pázmány Péter...", 433.

83 Khlesl Pázmánynak, Róma 1623. november 11. „Consilium Illustritatis vehementer commendatur, et magni fit. Vindiciae Ecclesiasticae non minus placebunt. Tractat Sua Majestas hoc negotium per illos hic, qui nullam prorsus rerum hungaricarum cognitionem habent". FRANKL Vilmos, kiad., *Pázmány Péter levelezése*, Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria 19 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1873), 359.

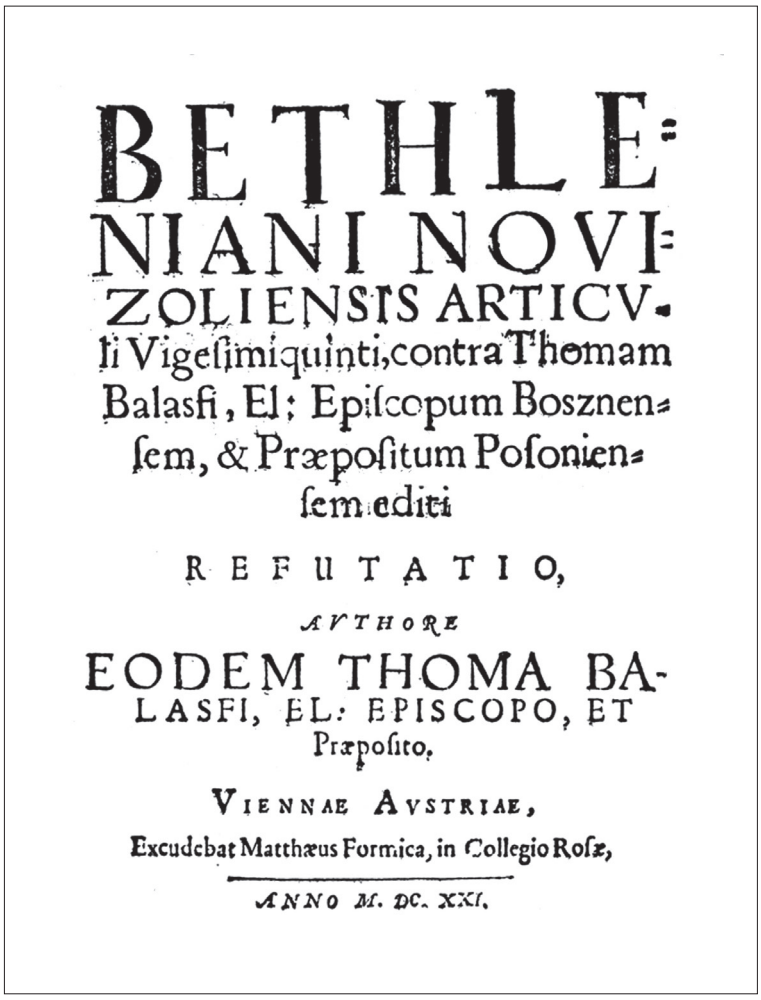

BETHLE-
NIANI NOVI-
ZOLIENSIS ARTICV-
li Vigeſimiquinti, contra Thomam
Balasfi, El: Epiſcopum Bosznen-
ſem, & Præpoſitum Poſonien-
ſem editi

REFUTATIO,

AVTHORE

EODEM THOMA BA-
LASFI, EL: EPISCOPO, ET
Præpoſito.

VIENNAE AVSTRIAE,
Excudebat Matthæus Formica, in Collegio Roſæ,

ANNO M. DC. XXI.

Balásfi Tamás *Refutatió*jának (RMK III. 1322) címlapja

A besztercebányai határozatok ellen a *Vindiciae* mellett Balásfi Tamás lépett fel a *Refutatió*val.[84] Az 1621-ben megjelent röpirat valamivel később készülhetett el, mint Pázmány *Vindiciae*je, minthogy Balásfi megjegyzi művében, „az a hír járja, a besztercebányai törvényeket már alaposan meg is cáfolta egy írás, ami rö-

84 A mű címleírását lásd a 8. jegyzet végén. A *Vindiciae*-vel ellentétben, amely viszonylag ismert írás, a *Refutatió*ból hosszabban idézek latinul a röpirat nyelvezetének, stílusának illusztrálására.

videsen napvilágot lát."[85] A *Refutatio*, amint a címében is szerepel, a Besztercebányán elfogadott 25. törvénycikket kívánta megcáfolni. A szóban forgó határozat így szólt: „Amiként Balásfi Tamás is, boszniai püspök, minthogy hasonló kihágásokban, gonosz tettekben és merényletekben vétkes, a fent nevezett Pázmány Péternek segédje, és a pozsonyi templom nyilvános megszentségtelenítője, szintén örökre száműzetik."[86] A címzetes boszniai püspök a rá kiszabott súlyos büntetés konkrétumokat nem tartalmazó indoklását joggal tartotta nem kielégítőnek, hiszen sem Pázmány, sem az ő esetében nem derül ki, miféle bűnök elkövetésével vádolják őket, így a törvényszövegében lévő „hasonló" szónak nincs értelme ez esetben.[87] Egyébként Pázmányhoz hasonlóan Balásfi is hiányolja az ítélethozatalt megelőző törvényes eljárást[88] és a szakértő bírói hivatalt.[89] A törvényalkotók felületessége az ítélet indoklásában esetleg azzal is magyarázható, hogy Balásfi erőszakossága, botrányai éppúgy közismertek voltak, mint az, hogy hű és megbízható munkatársnak bizonyult Pázmány egyházpolitikai és kontroverz irodalmi működésében.[90] A pozsonyi templom szintén mindenki előtt ismert megszentségtelenítése 1619. január 5-én történt, amikor Balásfi felfegyverzett szolgáival berontott a Szent Márton székesegyházba, és az éppen liturgikus szolgálatot végző kanonokokat ütlegelte, majd kikergette a templomból.[91] Balásfi valószínűleg úgy

85 *Refutatio*, [C3r] „[...] fabulosas illas Tabulas [...] alio etiam scripto abunde refutatas fama fert quod breue tempus efferet in lucem."

86 „Sicut et Thomas Balásfi, alia episcopus Bosnensis, similium excessuum facinorumque et scelerum reus, ac praefati Perti Pazman assecla, templique parochialis Posonienis publicus profanator, similiter proscribitur, et in perpetuum exsilium relegatur." KATONA, *Historia critica*, XXX, 531–532. ZSILINSZKY, *A magyar országgyűlések...*, 2:238.

87 *Refutatio*, D2[v]. „Verius igitur a Bethlenio scribi potuisset et fuisset scriptum Archiepiscopum et me simili odio, simili injuria proscriptos, quam ob similes culpas, quas cum de neutro nostrum comprobauerit, qui ponat sine correlatis (de culpis loquor) relationem similitudinem sine consimilibus? Sunt figmenta sine fundamentis."

88 *Refutatio*, C2.

89 *Refutatio*, [D4v].

90 Balásfi Tamás jelleméről és „kihágásairól" részletesen ír FRAKNÓI, *Pázmány Péter és kora*, 394–432. Polemikus írásairól Pázmány Péter munkatársaként: FRAKNÓI, *Pázmány Péter és kora*, 137–139, 157–161. Balásfi életpályájához lásd: SZABÓ Ignác, „Balázsfi Tamás püspök és egyh. író élete és művei", *Magyar Sion* 11 (1897): 122–133, 184–209; LUX Etelka, „Balásfi Tamás", in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, szerk. KŐSZEGHY Péter és TAMÁS Zsuzsanna, 14 köt. (Budapest: Balassi, 2003–2014), 1:174. Balásfi politikai nézeteiről Pázmánnyal összefüggésben: HARGITTAY Emil, „Balásfi Tamás és Pázmány Péter politikai nézetei", *Irodalomtörténet* 63, 1. sz. (1980): 134–147. Balásfinak a *Querelá*ra adott válaszát, az *Apologia pro cleró*t Tóth Gergely vizsgálta: TÓTH Gergely István, „Politika, történelem, múltszemlélet három 17. századi kanonok műveiben", in *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*, szerk. VARGA Szabolcs és VÉRTESI Lázár, Pécsi Egyháztörténeti Műhely 3 (Pécs: Történészcéh Egyesület–META-Egyesület, 2018), 297–314.

91 FRAKNÓI, *Pázmány Péter és kora*, 418.

gondolta, ha Pázmány már előzőleg válaszolt a *Vindiciae*-ben az egyházi rendet érintő vádakra, akkor neki, akit „hasonló kihágásokban, gonosz tettekben" stb. találtak bűnösnek, már nem kell reagálnia ezekre. A mű elején kifejti, hogy mivel „tisztességes emberhez nem méltó, hogy hallgatással igazolja a hazugságot" a 25. törvénycikk jelentette jogsértéssel szemben a *Refutatió*ban gyűjti össze az érveket saját védelmére, valamint a gondolatokat, amelyek vigaszul szolgálnak számára.[92] A vigasztalást ez esetben Justus Lipsius morálfilozófiai dialógusa, a *De Constantia* (Antwerpen, 1584) jelentette Balásfi számára, írásában többször idéz a műből.[93] A németalföldi filozófus-filológus újsztoikus írásának már a kiindulási helyzete is alkalmas párhuzamul szolgált Balásfi számára, minthogy Lipsius a németalföldi vallásháborúkkal járó veszteségek és csapások elviselésének megkönnyítésére, azokra vigasztalásul írta művét. Balásfi több helyen idézi a *De Constantia* nézeteit, használja terminológiáját, így például teljesen átveszi Lipsiusnak az isteni gondviseléssel kapcsolatos eszmefuttatását, amely szerint bármennyire rosszak is az Isten által az emberiségre mért szerencsétlenségek (mint például a Bethlen jelentette zsarnokság) és csapások, az általuk keltett szenvedés célja valami jó kell, hogy legyen.[94] A „nagy római–belga filozófus arannyal és gyémánttal felérő szavait" az *Eszter könyvé*ből vett, a gőgös Ámán (= Bethlen) és az alázatos Mardokeus (= Balásfi, illetve a katolikusok) példázatra alkalmas történetével támasztja alá, amely egyben az aktuális politikai helyzettel való párhuzamként is felfogható.[95] A történet befejezését – tudniillik hogy a „zsarnok" (Bethlen) gonoszsága milyen módon váltja ki az emberekből a megbánást és az Isten iránti szeretet megerősödését, vagyis a már említett jó célt – Balásfi már saját, manierisztikus képekben gazdag leírásában közli. „A nyomorúság érzése, az általa keltett nyugtalanság imádkozásra ösztönzi őket, lelkükben összezúzva hevülnek, forronganak, lángolnak az Isten iránti legtisztább szeretet és hódolat lángjáig. Zsigereikben fáztak annak előtte, immár olvadnak, és szemükön keresztül, mint valami kanálisokon

92 *Refutatio*, A2[v] „[...] injuria, contra quam et quae me defendant, et quae consolentur, et brevissimam etiam complectar proscriptionis Refutationem. Non hic mihi talio in affectu, ne in cogitatione quidem, sed ea tantum mei cura, quae praecipua mihi esse debet. Indignum siquidem homine ingenuo tacendo firmare falsitatem."

93 Balásfi írásai közül a *Castigatió*ban (a teljes címet lásd a 7. jegyzetben) találunk még példát a Lipsius-recepcióra, ott a németalföldi filozófus politikai műveire (*Politicorum sive civilis doctrinae libri*, valamint a *Monita et exempla politica*) hivatkozik.

94 *Refutatio*, [B4v]–C[r] „[...] refero [...] Deum ipsum nobis immisisse et permisisse, ut Bethlen tam in Divinam quam in Caesarem Regiamque Majestatem in Patriam in alios et in me peccaret, et quidem in nobis his tres fines *exercendi, castigandi, puniendi*."

95 *Refutatio*, C[r]. „Hoc affero cum magno illo vere Romano Belga, cuius et haec verba sunt digna Auro, digna Adamante". Balásfi ezzel vezeti fel Lipsiustól vett idézetet (*De Constantia*, 2,7)

át tör elő a könnyek meleg árja, üdvös gőzével az eget korbácsolva. Hamuszórás, vezeklőruhák, virrasztások, böjtök készen állnak, kifejezetten mind Isten kibékítésére stb."[96]

A röpirat argumentatív részeit több, ehhez hasonló kitérés (*digressio*) szakítja meg; ezek túlretorizáltságuknak és a bennük lévő bonyolult metaforarendszereknek köszönhetően olykor elég nehéz olvasmánnyá teszik a *Refutatió*t. Valószínűleg ez az egyik ok, amiért a szakirodalom szinte egyáltalán nem foglalkozott a művel, mindössze Szabó Ignác írt egy rövidke tartalmi összefoglalást róla a Balásfi életművét ismertető tanulmányában.[97]

A *Refutatio* mintegy kiegészíti Pázmány *Vindiciae*-jét. Pázmány röpirata átfogóan támadja a Besztercebányán alkotott vallásügyi törvényeket, és részletesen, elsősorban jogi bizonyítékokkal alátámasztott logikai érveléssel cáfolja azokat. Balásfi a 25. törvénycikk elleni, saját védelmét megcélzó érvelését jobbára nem tényszerű bizonyítékokra építi fel, logikai argumentációt döntően csak nyelvi szinten, a törvény szövegének értelmezésében alkalmaz, az is inkább rabulisztika, például amikor az „assecla" szó értelmét csavargatja.[98] A pozsonyi dóm megszentségtelenítésével kapcsolatban sem ír terjedelmes választ, minthogy a tulajdonképpeni cáfolat így szól: „ha meg is történt, senki sem győzne meg, hogy akár a parancsomra, akár egyetértésemmel, akár az én kezdeményezésemre történt volna".[99] Balásfi láthatóan nem akart tételes cáfolatot írni a maga védelmére, a 25. törvénycikk elleni tiltakozás viszont jó ürügy volt arra, hogy nagy szenvedéllyel részletezhesse a papság, valamint a katolikusok ellen elkövetett jogsértéseket, amelyekért Bethlent teszi felelőssé. Szerinte az erdélyi fejedelem által elkövetett jogtalanságok (a proszkripciók, a klérus ellehetetlenítése, a felkelés révén megszerzett királyi cím) végső soron a haza,

96 „Excitantur ad preces, et hoc tribulationis motu, ac agitatione inter sese, et in pectoribus collisi, calent, ignescunt, ardent ad flammas usque purissimae in Deum charitatis et venerationis. Frixerant intus antea fibris, jam liquescunt, et per oculos tamquam per canales erumpunt calidissima flumina lachrymarum, Coelos ipsos verberantia vapore salutari. Cineres, cilicia, vigiliae, jejunia in promtu, exprompta omnia placando Deo." Refutatio, C[r–v]. Balásfi szerint amellett, hogy a zsarnok okozta nyomorúságok elszenvedése az isteni gondviselésnek köszönhetően elvezet az ideális állapothoz, amikor végre jó kezekbe kerül a hatalom, még a zsarnok is megbűnhődik. „Exercitor iste, Castigator iste, Punitor iste, sed in omnibus pro summa sua immensaque bonitate, summe et immense bonus et mitis, en ex mala Amanis voluntate, ex patibulo, ex edicto, ex proscriptione, ex designata demandataque caede, quantum bonum elicit Mardochaei et Iudaeorum, et malum, quod illos formidantes manere videbatur, vertit in malum Authorem, et in malum Authoris, quem alta securitas et in securitate superbia possidebat." *Refutatio*, [Cv]

97 SZABÓ, „Balázsfi Tamás...", 207–208. A röpiratot említi még FRAKNÓI, *Pázmány Péter és kora*, 432.

98 *Refutatio*, C2[v]–D[v].

99 *Refutatio*, D2[v]. „Templi Posoniensis profanationem mihi obiectat, quam, si facta est, nemo unquam, vel me jubente, vel consentiente, vel Authore factam euicerit".

és azon keresztül a természet ellen elkövetett bűnök. „Bethlen magát a természetet száműzte, mondhatni önnönmagát. Mi ugyanis a hazaszeretet, ha nem a természet által az emberekbe születésükkor beoltott vonzalom a hazájuk iránt, amely nem idegen az emberi természettől, hanem maga az emberi természet?"[100] Szintén a haza és a nemzet ellen irányuló tette volt Bethlennek, mikor a Lippa környéki erősségeket és Vácot átengedte a töröknek. A szultánnak átjátszott erdélyi várak (pontosabban lakosaik) listáját Balásfi a *Secretissima instructio* alapján közli, ahogy Bethlen Nakkás Haszan, Iszkender és Karakas Mehmed pasákhoz írt leveleit is a népszerű propagandairat nyomán említi meg.[101]

Érdemes a továbbiakban egy, a *Vindiciae*-vel való összehasonlítással folytatni a *Refutatio* bemutatását. Annak ellenére, hogy feltételezhetően Pázmány és Balásfi egyeztetett egymással arról, hogy miről fognak írni műveikben, vagy inkább Balásfi igazította úgy a *Refutatió*t, hogy az inkább kiegészítse, mint ismételje a *Vindiciae*-t, műveikben némi tartalmi párhuzam óhatatlanul jelentkezik. Ilyen például, amikor mindketten a katolikusok ellen elkövetett jogsértéseket idézik fel. Pázmány egyházi és közjogi méltóságához illően visszafogottan, konkrétumokat nem említve, patetikus hangnemben ír általában az atrocitásokról. Balásfi jóval konkrétabban, részletekbe menően, az országgyűlési *querelae* stílusában sorolja a sérelmeket.[102]

100 *Refutatio*, [A3v].

101 *Refutatio*, [A4r]. „Sic jussit Bethlen Lippenses, Solymosienses [<Solymosvár], Eperiesienses [<Maroseperjes], Totvaradgiaienses, Margitaienses, Monostorienses, Aradienses, Syrienses, Facsatienses, nuper Vaczienses, id est, Patriam et Gentem suam. [...] et cum hoc, ad Nakas Vezirium, ad Bassas Szkenderium et Budensem [Karakas Mehmed], nec ambigo, quin etiam ad Supremum Turcam, scribendo confecerit, semetipsum proscripsit." A pasákhoz írt levelek Bethlen-ellenes propagandában betöltött szerepét Almási Gábor vizsgálta. Almási Gábor, „Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában", in *Bethlen Gábor és Európa*..., 333–335, 356. Almási, *A Secretissima instructio*..., 11–12.

102 *Vindiciae*, 39; *Refutatio*, [B3v]. Balásfi a sérelmek taglalásában továbbmegy, így megemlíti a királyi és egyházi vagyon elrablását, valamint Homonnai Drugeth György, Dóczy András, Esterházy Miklós, a Pálffy Miklós és Pál jószágainak lefoglalását. Szóvá teszi királyi hivatalnokok felfüggesztését, valamint a Szent Korona elrablását őrzési helyéről (vagyis a pozsonyi Koronatoronyból). Pálffy Géza, „A Szent Korona Bethlen Gábor erdélyi fejedelem birtokában (1619–1622). Egy koronaitinerárium összeállításának lehetőségeiről," in *A történelem mint hivatás. A 2013. november 27-én tartott Benda-emlékkonferencia előadásai*, szerk. Szijártó M. István (Budapest: Balassi–Ráday Gyűjtemény, 2015), 75–107.

Pázmány, *Vindiciae*, 39.

„Széttépik az adott szó, a megkötött szövetségek s az alattvalói hűség kötelékeit, gonoszul fegyvert fognak a legjobb és minden tekintetben ártatlan király, valamint hívei ellen, erőszakkal, vért ontva foglalják el az idegen országot, tűzzel-vassal pusztítanak, gyalázatos módon istentelen, gonosz, szentségtörő szövetségeket hoznak létre fittyet hányva valamennyi nemesi kiváltságra. Elfogják, s bilincsekbe verik a királyi tisztviselőket, méltatlan bánásmódban részesítik a püspököket, kínozzák és gyilkolják a papokat, megszentségtelenítik a templomokat, összevissza fölforgatnak minden törvényt és jogot. Ráadásul azok, akik a számtalan gaztettet elkövették, a papokat teszik felelőssé."

Balásfi, *Refutatio*, [B3v]

„[Bethlen] más dolgokat követett el a honi törvények ellen, de olyan sokat, hogy soha senki nem tett a törvényekért annyit, amennyit ő egyedül ellenük tett. A felkelést szervezett a törvényesen megválasztott és megkoronázott Ferdinánd király ellen. Fegyveresekkel vette körbe a pozsonyi és besztercebányai országgyűléseket. Letartóztatta, bebörtönözte Dávid Pál tinnini címzetes püspököt, a főurak közül Dóczy András, Cziráki Mózest, Esterházy Dániel; a nemesek közül Zichy Pált, Darabos Jánost, Kőszeghi Mártont, Horvát Ferencet. Se szeri, se száma az ártatlanok lemészárlásának, a kassai vértanúkon kívül. Ungvárt, Jeszenőt, Munkácsot, Pozsonyt, Nyitrát, Szombathelyt [...] erővel, megfélemlítéssel, hízelgéssel vette el a magyar király iránti hűségtől."[102]

Pázmány a *Vindiciae* egészében megfontoltan és tárgyilagosan fogalmaz (ne felejtsük el, hogy a mű dedikáltja II. Ferdinánd!), és egy-két szenvedélyesebb kifakadásától eltekintve higgadt, érvelő hangnemet üt meg röpiratában. A címzetes püspöknek ezzel szemben nem kell türtőztetnie magát, leírhatja mindazt és olyan hangnemben, amit a prímás nem engedhet meg magának. Balásfi alaposan ki is használja ezt a szabadságát, így jellemzően érzelmekre ható érvelést használ művében, ugyanakkor ezzel mintegy ki is egészíti Pázmány logikai argumentáción alapuló *Vindiciae*-jét.[103]

A két pamflet Bethlen Gáborról sugallt képe is jelentősen eltérő, ugyanennek a szerzői attitűdbéli különbségnek köszönhetően.[104] Pázmány egy megtévedt, fiatal

103 Az egymást kiegészítő ész- és érzelemalapú retorizálás tendenciájára hívja fel a figyelmet Ajkay Alinka megjelenés előtti tanulmányában. A szerző a csepregi evangélikus tanítók, Zvonarits Imre és Nagy Benedek ellen írt Pázmány- és Balásfi-vitairatokat (1614–1616) vizsgálva jelenti ki, hogy „Balásfi a *Csepregi iskolá*ban követi Pázmány *Csepregi szégyenvallás*ban alkalmazott érvelését, átvéve annak modorát, nyelvi regiszterét, szarkazmusát, de mindent kicsit erőteljesebb, durvább hangvétellel." AJKAY Alinka, *Morgók nyelveskedése – Pázmány és a nyugat-dunántúli evangélikusok*. „A dialógus formái a magyar régiségben (1450–1750)" című konferencián (MTA BTK ITI/Babeş–Bolyai Tudományegyetem; Kolozsvár, 2018. május 3–5.) elhangzott előadás.

104 Pázmány egyébként tájékozódott Bethlen Gábor múltja és jelleme felől. Erről tanúskodik Szentandrássy Csiky István erdélyi püspök neki írt levele, amelyben jobbára Bethlen Báthory Gábor uralkodása alatti, „praktikákban" bővelkedő politikai tevékenységéről ír. FRANKL, *Pázmány Péter levelezése*, 257–261.

tanácsadóinak meggondolatlan véleményétől félrevezetett uralkodónak állítja be a fejedelmet,[105] akit a mű egy pontján megpróbál „keresztényi és papi lelkülettel" jobb belátásra bírni.[106] Ugyanakkor felrója neki, hogy a hatalmat pusztán hiú dicsvágyból akarta megszerezni, a fejedelmi székbe praktikák révén került, és a királyságba való belekóstolása sem több színpadi mutatványnál.[107] A klérusellenes besztercebányai törvényeket végül Pázmány is egy az egyben Bethlen „nyakába varrja", hiszen a rendek által benyújtott végzést ő fogadta el, és mondta ki a „zsarnokhoz illő ítéletet" az egyházi rend felett. A röpirat végső konklúziója is az, hogy a Besztercebányán száműzöttek Bethlen igazságtalan és zsarnoki ítélete alapján lettek elítélve, kifosztva és száműzve.[108] Mindezzel együtt is a *Vindiciae* inkább a fejedelemhez köthető törvénysértő intézkedéseket, hatalomra jutásának a joggal ellentétes módszereit vizsgálja, így a fejedelmet jobbára politikusi minőségében támadja.

Balásfinál Bethlen Gábor zsarnok volta szorosan összekapcsolódik kálvinista vallásával és klérus iránti gyűlöletével; ezek mozgalmának mozgatórugói. „Bethlen kálvinizmusából fakadóan még az embereknek sem tulajdonít semmiféle szentséget, nemhogy a templomoknak és az élő Istennek." A fejedelem kihasználva a felkelést, gyűlöletből és a megtorlás miatt, színlelt ürüggyel nem a katolikusok által elkövetett bűnök, hanem maga a katolikus hit miatt állt bosszút az egyházi renden és szentségtelenített meg templomokat. Személyesen őt magát is azért támadta Bethlen, mert írásaiban és prédikációiban a kálvinizmus ellen foglalt állást, mert hűséges maradt a királyhoz, és mert idejében elmenekült a fejedelem elől.[109] Balásfi, mintha csak Pázmánynak válaszolna, elutasítja azt a kibúvót, hogy Bethlen mások ösztönzésére cselekedett. „Semmi sem menti fel – mások vétkei révén, de saját hibájából hibázott."[110]

A címzetes püspök nem bocsátkozik precíz, jogi érveken alapuló bizonyításba azt illetően, hogy Bethlen nem lehet törvényes uralkodó és legitim törvényalkotó. Szerinte a fejedelem, minthogy hatalmát fegyverrel szerezte meg, nem lehet más, csak zsarnok.[111] Az igazságtalan hatalom azonban soha nem lesz tartós és a zsar-

105 *Vindiciae*, 13.
106 *Vindiciae*, 19.
107 *Vindiciae*, 17.
108 „Atque ex his constare arbitror, quam iniusta, quam Tyrannica sententia, a Betlenio damnati, spoliati, proscripti simus." *Vindiciae*, 48.
109 *Refutatio*, [D3v] „Sic recoquit vetera Bethlenius occasio illi a Rebellione causa ab odio, praetextus a simulato in ea, quae religiosa sunt affectu, vere autem vindicta est non culpae, sed fidei Catholicae, scriptorum meorum et concionum contra Calvinismum, innocentiae a rebellante [!] perfidia, fidelis constantiae in Regem, maturae a Bethlenio fugae."
110 *Refutatio*, [D4r]
111 *Refutatio*, [B3v] „Electum se appellat, quem tamen non electio, sed propria armataque ambitio, et multorum inermis formido non Regem fecit, sed contra verum Regem erexit in Tyrannum."

nokra is szörnyű vég leselkedik, ahogyan azt Balásfi *Jób könyve* (15,20–33) alapján bemutatja.[112]

Mindezek fényében a *Refutatio* inkább tekinthető egy Bethlen-ellenes vádiratnak, mint a szerzőjével szemben megfogalmazott vádak cáfolatának. A mű középpontjában egyértelműen az erdélyi fejedelem áll, akit Balásfi minden baj eredőjének tekint, és a korábbi írásaira is gyakorta jellemző szubjektivitással, szenvedélyes módon von felelősségre. Balásfi tagadja ugyan a 25. törvényben ellene felhozott vádakat, de azonnal vissza is fordítja azokat Bethlen ellen (ilyen például a pozsonyi székesegyház megszentségtelenítésének vádja), és újabbakkal egészíti ki azokat.

Ha figyelembe vesszük, hogy mindkét röpirat a besztercebányai törvények annulálása után született, joggal feltételezhetjük, hogy a művek (főleg a *Vindiciae*) már a klérus szervezeti és vagyoni helyzetének, valamint politikában betöltött szerepének helyreállítását kívánták előkészíteni. Pázmány talán azért is küldte el a röpiratot XV. Gergelynek, hogy a pápa is tisztában legyen a magyarországi vallási viszonyokkal és beavatkozhasson, ha netán II. Ferdinánd nem tudná megnyugtatóan rendezni a helyzetet a katolikusok számára. A nikolsburgi béketárgyaláson Bethlen nem gördített akadályt a vallási visszarendeződés elé, amennyiben fel sem vetette a szabad protestáns vallásgyakorlat kérdését, így Pázmány röpiratára mint a jogok kimutatására alkalmas segédletre sem volt szükség a béketárgyalások során.[113] Mindenesetre, amit mind a *Vindiciae*, mind a *Refutatio* reményként, sőt olykor biztosan bekövetkező jövőként fogalmazott meg, az megvalósult, vagyis az egyháznak és az egyházi rendnek a Bethlen fellépése előtti jog- és birtokviszonyai a *jus postliminii* alapján már a békekötést megelőzően önmaguktól ismét hatályba léptek. A pozsonyi és a besztercebányai diéták artikulusai pedig a Corpus Juris törvényei helyett végleg az országgyűlési emlékek közé kerültek.

112 *Refutatio*, Er–[v]

113 Bethlen nyilván nem volt abban a helyzetben, hogy megvédje a radikális besztercebányai végzéseket. Szekfű Gyula szerint a szabad protestáns vallásgyakorlat ügye azért sem merült fel a nikolsburgi tárgyalások során, mert a vallási kérdés csak a „másod-, harmadfokon" szerepelt Bethlen támadásának indokai között. SZEKFŰ, *Bethlen Gábor*..., 141. Kármán Gábor árnyaltabban fogalmaz mind a nikolsburgi békét, mind annak tágabb kontextusát, azaz Bethlen Gábor első magyarországi hadjáratának felekezeti motivációját illetően. Kármán szerint a nikolsburgi békével vallási téren nem történt előrelépés a 1618. országgyűlésen megszilárdult status quóhoz képest (és ebben egyezik véleménye Szekfűével), mivel Bethlen meglepő módon még a patrónusi jog és a törvényben előírt szabad vallásgyakorlat közti konfliktus feloldására sem tett kísérletet. KÁRMÁN Gábor, „A harmincéves háború Magyarországon mint vallásháború", in *Vallásháborúk, felekezeti konfliktusok Európában és a közeli térségekben az ókortól napjainkig*, szerk. VESZPRÉMY László (Budapest: Zrínyi, megjelenés előtt). Itt köszönöm meg a szerzőnek, hogy betekinthettem a tanulmányba.

Szabó András Péter

Eszmék a nádori politika szolgálatában Esterházy Miklós levelei a vármegyéknek (1626–1645)

Misszilisek és politikai eszmetörténet

A 17. századi magyar történelemre vonatkozó kutatásoknak alig van olyan részterülete, amely ne támaszkodna erősen a korábbi időszakhoz képest látványosan megszaporodó és tartalmilag is egyre színesebb magyar nyelvű levelekre.[1] Akadnak olyan esetek és témák, amikor a kizárólag misszilisekre támaszkodó megközelítés talán csak arra szolgál, hogy a kényelmes kutató elkerülhesse a témára vonatkozó más jellegű iratok átolvasását és fáradságos feldolgozását. A politikai eszmetörténet azonban az a terület, ahol a leveleknek logikus módon és teljesen indokoltan jut fontos szerep, különösen Magyarországon, ahol a kora újkori politikai irodalom sokkal szerényebb, mint Nyugat-Európában. Ennek ellenére a misszileseknek a magyar politikai eszmetörténetben való módszeres hasznosítására alig-alig látunk példát. A 17. század vonatkozásában egy kezünkön meg tudjuk számolni az ilyen tanulmányokat.[2] A jelenség annál is különösebb, mivel átfogó elemzésekhez tulajdonképpen már a 19. századi forráskiadások tömegét böngészve is találni elég anyagot. Ha azonban egy-egy személy eszméire vagy egy szűkebb időszakra vagyunk kíváncsiak, akkor elkerülhetetlen a módszeres levéltári forrásfeltárás is. Jelen tanulmányban ez utóbbi utat követem: Esterházy Mik-

1 Itt szeretném megköszönni kedves kollégáimnak, Kármán Gábornak és Pálffy Gézának a tanulmány figyelmes átolvasását és javítását.

2 J. Újváry Zsuzsanna, „A hazaszeretetnek és a haza veszedelmének megjelenítése Wesselényi Ferenc leveleiben" 2005, http://iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Ujvary_Zs.pdf; Szabó András Péter, „»De profundis«: Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában", *Századok* 146 (2012): 1085–1160 (utóbbi nem csak misszilisekre épít).

lós nádornak (1625–1645)[3] a vármegyékhez írott, jórészt kiadatlan levelei alapján megpróbálok képet adni politikai gondolkodásáról, illetve arról a 17. századi magyar politikai nyelvről, amely megnyilatkozásainak eszköze és kerete volt, és amelynek további formálódásához véleményem szerint maga is jelentősen hozzájárult. A király és a rendek között közvetítő szerepet játszó nádor mint az ország rangban első világi méltóságviselője már csak feladatánál fogva is arra kényszerült, hogy gondolatait hosszú eszmefuttatásokba fűzze. Esterházy Miklós esetében erre már nem kizárólag magánlevelekben, vagy viszonylag szűk körnek szánt feljegyzésekben (memorialékban, opiniókban)[4] került sor, de a vármegyékhez írott nyilvános levelekben is.[5]

3 Az életére vonatkozó legfontosabb szakirodalmi összefoglalások és forráskiadványok: Toldy Ferenc, szerk., *Galantai gróf Esterházy Miklós munkái* (Pest: Edelmann, 1853); Szalay László és Salamon Ferenc, *Galantai gróf Eszterházy Miklós, Magyarország nádora*, 1–3 köt. (Pest: Lauffer, 1863–1870); Márki Sándor, „Esterházy Miklós nádor", in *Magyar Helikon: Jeles magyar államférfiak életrajz gyűjteménye*, szerk. Helmár Ágost és Mangold Lajos, II. osztály 1 (Pozsony: Stampfel Károly, 1884), 97–120; Hajnal István, *Esterházy Miklós nádor lemondása (székfoglaló értekezés)* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1929); Hajnal István, szerk., *Az 1642. évi meghiúsult országgyűlés időszaka: 1640. december–1643. március*, Esterházy Miklós nádor iratai = Schriften des Palatins Nikolaus Esterházy (Budapest: Paul Esterházy, 1930); Csapodi Csaba, *Eszterházy Miklós nádor 1583–1645*, Magyar életrajzok ([Budapest]: Franklin, 1942); Péter Katalin, *Esterházy Miklós*, Magyar história (Budapest: Gondolat, 1985); Hiller István, *Palatin Nikolaus Esterházy: Die ungarische Rolle in der Habsburger-Diplomatie 1625 bis 1645*, Esterházy-Studien 1 (Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 1992); Diana Duchoňová, *Palatín Mikuláš Esterházy: dvorská spoločnosť a aristokratická každodennosť*, 2. kiad. (Bratislava: VEDA, Historický ústav SAV, 2017). A szűkebb korszak magyarországi történelmének átfogó feldolgozásai: Angyal Dávid, *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig*, A magyar nemzet története 6 (Budapest: Athenaum, 1898); Szekfű Gyula, *Magyar történet IV.* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935); Makkai László, „Az ellenreformáció és a harmincéves háború. Az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes küzdelmei (1608–1648)", in *Magyarország története 1526–1686*, főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes, 1. kötet, Magyarország története tíz kötetben 6/1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 777–929.

4 Esterházy Miklós opinióiról: Csapodi, *Eszterházy Miklós*, 119–131; Péter, *Esterházy Miklós*, 73–153; J. Újváry Zsuzsanna, „Nemzeti identitás és a törökkel megtartandó béke kérdése a 17. század első felében. Esterházy Miklós 1641. évi opiniója", in *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. Ács Pál és Székely Júlia (Budapest: Balassi, 2012), 383–397. Néhány opinio kiadása, romlott szövegű, nem egykorú másolatok alapján: Toldy, *Esterházy Miklós munkái*, 351–402. Esterházy 1627. jún. 2-án Bécsben kelt opiniójának magyar fordítása: Szalay és Salamon, *Eszterházy Miklós...*, 3:53–63. Esterházy latin és magyar nyelvű opinióinak egykorú, fogalmazványokat és másolatokat is tartalmazó gyűjteménye két vaskos kötet formájában ma is megtalálható az Esterházy család levéltárában. MNL OL P 108 Esterházy család, Repositorium, Rep. 71. Fasc. 25a-b. Összevetést nem végeztünk, de valószínűleg ezek alapján készültek az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található másolatok is: Quart. Lat. 423. (19. század), Fol. Lat. 2263. (18–19. század fordulója, igen gazdag), Fol. Lat. 2335. (17–18. század), Fol. Lat. 2550 (18. század, de benne egy 1636. évi opinio fogalmazványával), Fol. Lat. 4196. (19. század).

5 A nádorok által a vármegyéknek küldött misszilisekről: Dominkovits Péter, „Vármegyei vezetők, közigazgatási feladatok. A 17. századi Sopron és Vas vármegyék példáján", in *Megyetörténet. Egyház-*

Írásom hátterét hosszú, majd egy évtizedes anyaggyűjtés adja. Várkonyi Gábor 2008 és 2011 között zajló, Wesselényi Ferenc nádor (1655–1667) leveleinek felkutatására és közlésére irányuló projektjének résztvevőjeként kerültem közel a témához. Wesselényi barokkos politikai levelei már R. Várkonyi Ágnes érdeklődését is felkeltették, aki feltételezte, hogy azok a nádor titkárának (1663–1667) a költő Gyöngyösi Istvánnak tollán születtek.[6] Éppen kutatócsoportunk volt az, amely többek kételyeit megerősítve végérvényesen igazolta, hogy ezeknek díszeit és tartalmi elemeit egyaránt magának Wesselényinek kell tulajdonítanunk. A vármegyei levéltárak hosszú sorát átnézve arra is rá kellett döbbennem, hogy a 17. század közepi nádori körlevelek stílusának forrása a nagy elődnek, Wesselényi politikai tanítómesterének, Esterházy Miklósnak a levelezése volt, tehát ha a hivatalos nádori misszilisek műfaját és politikai érvkészletét jobban meg akarom ismerni, akkor a vizsgálódást ezekkel érdemes kezdenem.

Nádori levelek és vármegyei jegyzőkönyvek

Esterházy Miklós vármegyéknek írott misszíliseit azonban csak úgy tudjuk az eszmetörténet szempontjai szerint elemezni, ha előtte bemutatjuk a 17. századi hivatalos levelezés eddig kevéssé feltárt rendszerét, a levelek fennmaradásának a mintát torzító sajátosságait, és végül keletkezésük politikai hátterét is. Írásom tehát szükségszerűen kétarcú: egészen földhözragadt kérdésekkel kezdődik, és csak azután lép tovább az eszmék felé, miután az előbbieket több-kevesebb sikerrel megválaszolta.

Bár eredeti célom csak egy tanulmánynak (tulajdonképpen ennek a mostani írásnak) elkészítése lett volna, mivel a jellegzetes kifejezések gyors kiemeléséhez és az elemzéshez szükségem volt a levelek modern átírására, a misszilisek feltárása és átírása nyomán hamarosan egy nagy forráskiadvány terve rajzolódott ki. Első elképzeléseim szerint csak a több vármegyének, netán az ország összes törvényhatóságának küldött leveleket néztem volna át, ám hamar rájöttem, hogy a körleveleket nem lehet mindig teljes biztonsággal megkülönböztetni az egy-egy vármegyének küldött levelektől; illetve igen, de csak komoly háttérkutatás árán. A felismerés következményeként végül arra törekedtem, hogy a nádor összes vármegyei címzettnek írott leve-

és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére, szerk. Hermann István és Karlinszky Balázs, A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22, 421–444 (Veszprém: Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár–Veszprém Megyei Levéltár, 2010), 435.

6 R. Várkonyi Ágnes, *A rejtőzködő Murányi Vénus*, Labirintus (Budapest: Helikon Kiadó, 1987), 88. R. Várkonyi Ágnes feltevésével kapcsolatban már J. Újváry Zsuzsanna is kételyeit fejezte ki: J. Újváry, „A hazaszeretetnek…", 4.

lét egybegyűjtsem és átírjam. Elmentem a Kárpát-medence összes olyan levéltárába, amely a nádor korából vármegyei közgyűlési iratokat tartalmaz, és lefényképeztem Esterházy missziliseit.[7] (Kivételt csak Szatmár vármegye jórészt Kolozsvárott őrzött közgyűlési iratsorozata jelentett, amelynek esetében kedves kollégáim, W. Kovács András és Flóra Ágnes siettek segítségemre.) A legtöbb helyen nem csupán a nádor leveleit gyűjtöttem össze, de ennek a húsz évnek a vármegyei jegyzőkönyveit is.[8] Ezek esetében olykor támaszkodhattam a már megjelent regesztakötetekre,[9] illetve az interneten is elérhető digitalizált protokollumokra.[10]

A jegyzőkönyvi anyag alapvető előnye, hogy sokkal kevésbé sérülékeny, mint a szálas iratok. Ennek a törvényszerűségnek a következménye az, hogy kilenc olyan vármegye is van (Bars, Bereg, Esztergom, Gömör, Komárom, Liptó, Nyitra, Torna, Veszprém), amelyekből ismerünk az 1625 és 1645 közötti közgyűlések és ítélőszékek történéseit legalább részben rögzítő köteteket, de amelyeknek szálas anyagában nem találni Esterházy Miklósnak egyetlen levelét sem. Egy részüknek egyáltalán nem is maradtak a korszakból közgyűlési iratai.

De miért is annyira fontosak számunkra ezek a jegyzőkönyvek, ha vizsgálódásunk tárgyát állítólag a levelek, és az azokban foglalt eszmék képezik? Azért, mert a vármegyékhez a felsőbb hatóságoktól (jellemzően a királytól, a nádortól, a Magyar-,

7 Kutatásaimat jelentős részben a Lendület Szent Korona Kutatócsoport támogatásával végezhettem, amiért köszönet illeti a csoport vezetőjét, Pálffy Gézát.

8 A forrástípusról: Föglein Antal, „A vármegyei jegyzőkönyv", *Levéltári Közlemények* 16 (1938): 142–167.

9 Az Esterházy Miklós nádor korára vonatkozóan megjelent közgyűlési regesztakötetek a következők: Kántor Klára, *Esztergom vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1702*, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára évkönyvei (Esztergom: Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, 1999); Gecsényi Lajos, *Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1617–1626* (Győr: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 1995); Gecsényi Lajos, *Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái III. 1627–1637* (Győr: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 2004); Hegedűs Zoltán és Szabó Zoltán, *Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái IV. 1638–1650* (Győr: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 2007); Borosy András, *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638-1711. I. (1638–1644, 1656–1665)*, Pest Megyei Levéltári Füzetek 6 (Budapest: Pest Megyei Levéltár, 1983); Henzsel Ágota, *Szatmár vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II/1. 1629-1634*, A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai 2. Közlemények (Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 1996); Künstlerné Virág Éva, *Szatmár vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II/2. 1635-1640*, A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai 2. Közlemények (Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 1997); Tóth Péter, *Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1601–1620, 1631–1641*, Vas megyei levéltári füzetek 5 (Szombathely: Vas Megyei Levéltár, 1992); Turbuly Éva, *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1611–1655*, Zalai gyűjtemény (Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 1996).

10 www.adatbazisokonline.hu.

illetve a Szepesi Kamarától, valamint a területen illetékes kerületi főkapitánytól, vagy távolléte esetén annak helyettesétől) érkezett leveleket a közgyűléseken vagy törvényszéki üléseken (sedriákon) felolvasták, kihirdették, és a rájuk adandó válaszról határozatokat hoztak.[11] (A kétféle ülésen tárgyalt ügyek nagyon sok helyen egészen a 17. század második feléig átfedésben maradtak.) Nagyon ritkán, különleges súlyú kérdésekben az is előfordult, hogy a levelek teljes szövegét bemásolták a jegyzőkönyvekbe, de ezek jellemzően inkább királyi misszilis parancsok voltak,[12] amelyeket olykor saját válaszuk szövegével is kiegészítettek. Néhány ritka kivétellel például Sopron, Vas és Veszprém vármegyék közös jegyzője Darás István örvendezteti meg a kutatót, aki Veszprém vármegye első fennmaradt, 1639-ban kezdődő protokollumába bemásolta a nádor két, 1643. augusztus 4-én Pozsonyban, illetve 1645. május 31-én Lakompakon kelt levelét.[13] Zólyom vármegye Dubecius György nótárius (1626–1652) által vezetett protokollumaiban még ennél is több másolatot találunk, ezek a kötetek viszont nem klasszikus közgyűlési jegyzőkönyvek.

Az általános eset azonban az, hogy a kötetet vezető jegyző egy-két latin nyelvű mondatban, legfeljebb egy hosszú bekezdésben rögzítette a levél tartalmát, gyakran összevontan ismertetve több, egymáshoz közeli időpontban érkezett és ugyanazzal az alkalommal felolvasott misszilis parancsot. Így történt ez például Nyitra vármegye 1626. április 21-én tartott közgyűlésén, amelynek jegyzőkönyvében egy

11 Ember Győző, *Az újkori magyar közigazgatás története: Mohácstól a török kiűzéséig*, Magyar Országos Levéltár Kiadványai (Budapest: Budapest Irodalmi Művészeti és Tudományos Intézet, 1946), 522–526; A korszak vármegyei közgyűléseiről Zala vármegye jegyzőkönyvei és a Corpus statutorum alapján: Degré Lajos, „Megyei közgyűlések a XVI–XVII. századi török háborúk korában", in *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*, szerk. Bónis György és Degré Alajos (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971), 35–52. Pest-Pilis-Solt illetve Heves–Külső-Szolnok vármegyék működését a 17. század második feléből származó anyag alapján Szakály Ferenc tárta fel, komoly általános tanulságokkal is szolgálva: Szakály Ferenc, *Magyar intézmények a török hódoltságban*, Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21 (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1997), 317–338. A 17. századi vármegyékre vonatkozó további két, alapvető fontosságú tanulmány: Gecsényi Lajos, „Győr vármegye közigazgatása és tisztikara a XVII. században", *Levéltári Szemle* 38, 3. sz. (1988): 14–34; Dominkovits Péter, „A rendi jogok védelmezője – a központi utasítások végrehajtója: a 17. századi magyar vármegye", *Századok* 139 (2005): 855–888.

12 Már I. Ferdinánd uralkodásától (1526–1564) misszilis formában (külön címzésoldallal, papírfelzetes zárópecséttel) állították ki a királyi parancsok többségét, a 16. és 17. század gyakorlata között mindössze annyi volt a különbség, hogy a 16. században a még nem összehajtott ív hosszú oldalára merőlegesen írtak, míg a 17. században a már egyszer összehajtott papírra (tehát lényegében az ív hosszú oldalával párhuzamosan). A nem misszilis parancsok ismertetőjegye, hogy nincs külön címzésük, és nyitott formájúak, azaz a pecsét nem zárópecsét.

13 Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (A továbbiakban: MNL VML) IV.1.a. Veszprém vármegye levéltára, Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek, 1. kötet (1639–1702), 27, 35.

bekezdésben szerepel a nádor két levele. Az első feltehetően az 1626. január 31-én Kismartonban kelt, a vármegyei adószedők és pénztárnokok kötelező pozsonyi elszámolásáról szóló, Felső-Magyarországról példányból is ismert körlevélnek valamilyen későbbi, külön Nyitra vármegyének szóló utasítással is kiegészített, változata volt, a másik pedig egy olyan, legfeljebb néhány törvényhatóságnak elküldött, egyelőre ismeretlen levél, amely segítséget kért a Forgách Miklós alatt szolgáló mezei katonaság lovainak legeltetésében.[14] Ebben és a misszilisekről szóló bejegyzések többségében sajnos nem tüntetik fel a nádori levelek pontos keltét, ami azonosításuk során akkor is okozhat nehézséget, ha a tartalmi kivonat egyébként használható. Ezért is nagy öröm, ha az illetékes tisztviselő vette a fáradtságot, és ezeket az adatokat is beírta, mint például Sáros vármegye veterán jegyzője, Szemere Pál, amikor Esterházy Miklós 1641. június 20-án Höflányban kelt, a vámegyék számára a török veszély miatt hadkészültséget elrendelő körlevelét megörökítette.[15]

A parancs nyomán hozott határozat az esetek egy részében külön bekezdésbe került, így járt el az iménti 1641. évi hadfelkelési parancs nyomán Veszprém vármegye nótáriusa, Darás István is, aki egészen részletesen leírta az insurrectio helyi előkészületeit.[16] Máskor a nádori levél említését és a tömören megfogalmazott határozatot egyetlen mondatba préselték bele, és ilyenkor a misszilis tartalmára inkább

14 1626. ápr. 21. [Nyitra] Nyitra vármegye törvényszéke „Inprimis exhibitae sunt binae litterae illustrissimi domini comitis palatini, quibus illustrissima sua celsitudo hortatur comitatum, ut dicatores et perceptores istius comitatus, qui nimirum rationibus obligarentur ad dandas rectificandas suas rationes et persolvendas restantias, nominatim vero orphani Frencz [!] et Andreas Berény, Posonium proficiscantur compareantque. Deinde, ut res mercimoniales in praesenti statu patriae iam Dei beneficio pacificato ad condignum ordinentur pretium et valorem. Secundae litterae pascuationem militibus magnifici domini Nicolai Forgach campestribus expetentes." Štátny archív v Nitre, Nitrianská župa, Kongregačné zápisnice, No. 2. (1607–1640), 454.

15 1641. júl. 3. Eperjes. Sáros vármegye törvényszéke „Litterae excellentissimi domini, domini comitis palatini, Nicolai Ezterhasÿ etc. in curia sua Hofflan 20. iunii 1641 datae exhibitae sunt, in quibus sua illustrissima dominatio intimat comitatui ingentes Turcarum apparatus, ob hoc ad mandatum suae maiestatis mandat dominus palatinus, ut parati simus, et gentes comitatus nostri lustremus, ac ubi aliae litterae domini palatini supervenerint, personaliter insurgamus." Štátny archív v Prešove, Šarišská župa (A továbbiakban: ŠAP ŠŽ), Kongregačné zápisnice, No. 7. (1620–1639), 203.

16 1641. júl. 10. Pápa. Veszprém vármegye közgyűlése. „Quibus perlectis ex unanimi voto et consensu dominorum et nobilium conclusum est, ut quo commodius quotidianis Turcarum excursionibus, iniuriis et insolentiis consuetis resisti et obviam iri ingruentiaque pericula et incommoda huius regni Hungariae averti queat, milites iuxta priorem limitatonem comitatus conscribantur, qui serio in his partibus invigilent, ac dum aliud praefatae sacrae caesareae regiaeque maiestatis benignum mandatum intervenerit, quo necessitas postulaverit, ac per eandem maiestatem caesaream et regiam destinatum fuerit, expediantur. His pro duce seu antesignano electus est egregius Emericus Vámos, cui pro menstruali salario deputati sunt floreni hungaricales 12, pro vayvoda vero nobilis Nicolaus Biro, cui similiter deputati sunt floreni 6 pro salario per mensem. Terminus autem lustrationis praefixus est 16. praesentis mensis." MNL VML IV.1.a. 1. kötet, 15.

csak az utóbbiból lehet következtetni. A szűkszavúság hátterében az is állhat, hogy a halaszthatatlan ügy kapcsán valójában már korábban, a vármegye éppen esedékes gyűlését meg sem várva, intézkedtek, amit a testület utólag csak nyugtázni tudott.[17] Néha a nádor kifejezetten kérte is ezt az alispántól.

A fenti jegyzőkönyvi adatok három szempontból is fontosak számunkra: Egyrészt segítségükkel vázlatos képet nyerhetünk az elveszett levelek tartalmáról, másrészt kedvező esetben tisztázhatjuk azt, hogy a más levéltári anyagokban fennmaradt levelek körlevelek-e, és ha igen, körülhatárolhatjuk, nagyjából mely vármegyék kapták meg azokat. Harmadrészt pedig megismerhetjük az egyes „felső szervektől" érkezett parancsok egymás közötti összefüggéseit, például leleplezhetjük azt, hogy az adott nádori levél egy királyi parancs vagy egy kamarai levél kísérődokumentuma volt. (A levelek szövege ugyanis erre nem minden esetben utal.) Bár a jegyzőkönyvi bejegyzések átírásának még csak az elején járok, világos, hogy a nádori leveleket tartalmazó forráskiadványban majd ezeknek is szerepelnie kell függelékként, az egyes misszíliseknél pedig lehetőleg azt is fel kell tüntetni, hogy mely közgyűlési bejegyzések kapcsolódnak hozzájuk, és ezek nagyjából milyen intézkedéseket indítottak el.

A nádori levelek feltárása során igyekeztem összegyűjteni a vármegyék által írott leveleket is, mivel azonban a nádorhoz küldött misszíliseknek az Esterházy család anyagaiban csak egy kis töredéke maradt fenn, és általában a vármegyei misszilisekről készült másolatok is viszonylag ritkák, a végeredmény mindenképpen erősen hiányos lesz. A tervezett forráskiadványba ezek átírásának nem is feltétlenül kell bekerülnie, csak az értékelésüknek, hiszen nem két egyenrangú fél levelezéséről van szó, engem pedig mindenekelőtt a nádori politika és annak nyelve érdekel, nem pedig a vármegyék alig retorizált, a politikai eszmetörténet szempontjából kevésbé hasznosítható írásos reakciója. Nagyon gyakran csak egy egyszerű megbízólevél áll a rendelkezésünkre, mert a követek a lényeget szóban mondták el, amikor pedig a vármegye mégis megfogalmazott egy viszonylag tisztességes levelet, az érvelés nagyon sokszor kimerült a költségminimalizálás üdvös törekvésében, és a status quóhoz való makacs ragaszkodásban.

17 Egy jellemző példa: 1631. jan. 21. Aszaló. Borsod vármegye közgyűlése. „Ad literatorium mandatum illustrissimi domini comitis palatini ad conventum Cassoviensem pro die 17. mensis praesentis ianuarii iam praeter celebrandam generosi domini Sigismundus Búk vicecomes comitatus Borsodiensis et Georgius Kürty ablegati sunt, cum sufficienti instructione, quibus pro expensis pro una hebdomada dabuntur in paratis f. 40" Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Miskolci Levéltára (A továbbiakban: MNL BAZMML) IV-501/a. Borsod vármegye levéltára, Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek, 5. kötet (1630–1639), 18.

A nádor vármegyéknek küldött levelei

Hosszú gyűjtésem eredményeként a nádor által a vármegyéknek írott levelek összesen 460 példányát tudtam feltárni, ezek közül 331 eredetiben, 91 másolatban, 36 fogalmazványként, két darab pedig csak latin fordításban maradt fenn.[18] Több olyan misszilis is van, amelyből hat példányt is ismerünk, sőt, olyan is akad, amelyikből hat eredeti darab áll a rendelkezésünkre, azaz hat különböző vármegye példánya. Az egyes iratok összevetése után kiderült, hogy az egész kutatás végeredménye 298 levélszöveg, amelyeket – 24 latin nyelvű kivételével – mind magyarul írtak. A kevés latin nyelvű levél között ott találjuk az egyedi igazságszolgáltatási ügyekben megfogalmazott üzeneteket, illetve számosat a Turóc vármegyének (főleg egyedi jogi ügyekben írott) levelek közül. Erős a gyanúm, hogy az utóbbi jelenségnek a terület dominánsan szlovák nyelvhasználatához is van némi köze. Talán ha a szintén szlávajkú Liptó és Árva vármegyék közgyűlési iratsorozatait a kuruc időszak megkímélte volna, még több latin levelünk lenne. (A nádor jellegzetes, hosszú politikai levelei azonban Turócba is magyar nyelven érkeztek meg.)

A legtöbb levél természetesen a vármegyei levéltárakból került elő (a korabeli Magyar Királyság 32 működő vármegyéjéből összesen 17 olyan van, amelynek közgyűlési iratsorozata tartalmazott ilyen tételeket), a második helyen pedig az Esterházy családnak a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött fondjai állnak a maguk másolataival és fogalmazványaival. A megfogalmazás azt fedi, hogy a nádor hivatali levéltára három helyen maradt fenn, Esterházy Miklós személyi fondjában (P 123), a *Repositorium*nak nevezett hagyományos rendezés egyik sorozatában (P 108. Rep. 71.), illetve a Magyar Kamara Archívumának Esterházy-iratai között (E 174), amelyek a nádor titkárán, Aszalay Istvánon keresztül jutottak a kamara kezébe. Utóbbiakból két, az újkori tematikus rendezések nyomán köztörténeti fókusszal összeállított mesterséges fondba, az *Acta publicá*ba (E 142), illetve a *Tractatus publiciba* (E 143) is szivárogtak át fogalmazványok. Ezen túl meglehetően sok levélre bukkantam az Országos Levéltár nagy (és darabszinten rendezett) misszilisanyaggal bíró családi levéltáraiban: a Rákócziak (E 190), a Batthyányak (P 1314) és a Zichyek (P 707) levelezésében. Hasonló számban lehetnek még vármegyéknek szóló nádori levelek a Pálffy és Erdődy családok Pozsonyban és Bécsben, a Révay familia Pozsonyban, illetve a Kohároyak Besztercebányán őrzött,

18 Feltárásukban nagy segítségünkre volt a Kosáry Domokos nevével fémjelzett új bibliográfia-sorozat vármegyei kötete: Kosáry Domokos, Kovács Ferenc, Lappints Ferenc és Goda Károly, *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába: Általános rész: Megyei levéltárak és forrásközlések*, Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába (Budapest: Osiris, 2008).

misszilisekben szintén gazdag levéltáraiban is, azonban ezeknek a szerkezete lényegesen bonyolultabb. Átnézésükre eddig nem volt időm, ám a sok hónapos munka igazán szerencsés esetben is feltehetően pusztán néhány tucattal növelhetné leveleink számát. Ahogy a fenti példák mutatják, egyes levelek másolata a közgyűlésekről általában távolmaradó főispánoknál kötött ki.[19] Ugyanezért találjuk néhány, Esztergom vármegyének szóló levél másolatát a vármegye örökös főispánjainak, az esztergomi érsekeknek levéltárában.

Ám a családi fondokba került nádori levelek nem mindig másolatok. Mivel a vármegyéknek a 17. században általában még nem volt székháza, sőt, sok esetben állandó székhelye sem, a levelesláda kezelése gyakran alispánról alispánra, vagy még inkább jegyzőről jegyzőre szállt.[20] (A köteteket a 17. században már egyértelműen a nótárius őrizte, a szálas iratok őrzési helye azonban változatos lehetett.) Így egy-egy tisztviselőözvegy hanyagsága vagy rosszindulata nyomán akár egész évtizedek anyaga veszhetett el a vármegyei archívum és az utókor számára,[21] súlyosbítva azzal a mellékkörülménnyel, hogy a káderhiány miatt egy rátermett jegyző gyakran több vármegye írásos adminisztrációját is kezelte.[22] Végső soron tehát nem túlzás kije-

19 Egy főispán a korábbi időszakok levelezéséhez is könnyen hozzáférhetett, erre jó példa a Batthyány család egykori pinkafői uradalmi levéltára, ahol egész sor Thurzó György és Thurzó Szaniszló nádorok által Vas vármegyének írott eredeti levelet találunk: https://www.burgenland.at/fileadmin/user_upload/Downloads/ Kultur/Landesarchiv_Bestaende/A-II-2__Herrschaft_Pinkafeld.pdf – Vas vármegye első, a családból származó főispánja Batthyány Kristóf (1637–1687) volt, aki 1684-től töltötte be a tisztséget. Ennek anyagából adta ki Dominkovits Péter Thurzó Szaniszló nádor egy 1620. évi misszilisét: Dominkovits Péter, „Thurzó Szaniszló levele Vas vármegye rendjeihez (1620)", *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények* 6 (2008): 43–49.

20 A vármegyei jegyzőkről, főleg a Zólyom vármegyei anyag alapján: Föglein Antal, „A vármegyei notárius", *Levéltári Közlemények* 14 (1936): 149–171. Újabban, Nyitra vármegye jegyzőiről: Peter Keresteš, „Notár v živote stoličnej samosprávy v 16. a 17. storočí (na príklade Nitrianskej stolice)", *Slovenská archivistika* 44, no. 1 (2009): 41–56.

21 Egy jellemző eset Gömör vármegyéből: 1625-ben Forgon Péter gömöri alispán 200 forint értékben saját birtokait kötötte le Gallyas Tamás jegyző özvegyének, Figedi Annának, hogy a vármegye protokollumát kezéből kiváltsa (az asszony valószínűleg férje elmaradt fizetését szerezte meg a kötet visszatartásával). Az alispán költségének megtérítésére a vármegye végül különadót vetett ki, portánként egy forint értékben. 1625. máj. 12. Pelsőc, sedes iudiciaria. „Quod quia in eliberationem protocoli huius comitatus Gömöriensis a generosa domina Anna Figedi, relicta egregii olim Thomae Gallias, alias iurati notarii huius comitatus Gömöriensis fiendam generosis dominus Petrus Forgon, vicecomes eiusdem comitatus Gömöriensis certa bona sua, usque ad summam 200 florenorum hungaricalium eidem dominae relictae solvendorum certo in termino obligasset..." MNL OL X 1051 Gömör vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei, 4. kötet (1625–1638) f. 4v. A szálas közgyűlési iratoknak ráadásul a jegyzőkönyvekhez képest sokkal csekélyebb jelentősége volt a vármegyei nemesség számára.

22 Föglein, „A vármegyei notárius", 156–157; Dominkovits, „A rendi jogok védelmezője...", 875–876.

lenteni: bármelyik olyan család levéltárában lehetnek a vármegyének szóló levelek, amelyekből alispán vagy jegyző került ki. (Szúrópróbaszerűn tettünk is kísérletet ilyen iratanyagok átnézésére, de pont Esterházy Miklóstól egyelőre nem találtunk misszilist.)

Viharos időkben alighanem az is előfordult, hogy a nádor levele el sem jutott a címzetthez. Máskor a címzett hűségének bizonyítására egyszerűen továbbküldte az eredeti levelet. Valószínűleg rendszeresen így járt el 1626 és 1629 között az erdélyi fennhatóság alatt álló hét felső-magyarországi vármegye, amelyeknek levéltáraiból annak ellenére is hiányzik a korai körlevelek többsége, hogy a királyság részének tekintették őket, és nekik is megküldtek minden hivatalos parancsot. Az Esterházy által 1644. február 17-én Szatmárnak írott misszilis esetében pedig mindkét fent vázolt eshetőség előfordulhat: a levelet vagy I. Rákóczi György fogta el, vagy a vármegye maga adta át a hadjáratra induló fejedelemnek.[23] Az anyaggyűjtés teljessége tehát szép eszme, de esetünkben bizony hiú ábránd.

Akadnak olyan levelek is, amelyek nem a fenti kézenfekvő vagy legalább logikus módokon, hanem különleges úton kerültek be gyűjtésembe. A nádor I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel 1644–1645-ben, annak magyarországi hadjárata nyomán heves írásos vitába bonyolódott. Misszilisként kiküldött politikai nyilatkozatok egész sora után 1645-ben azzal a magyar viszonylatban meglehetősen újszerű lépéssel élt, hogy a békeközvetítőként fellépő református nagyúrnak, Lónyay Zsigmondnak, illetve a vármegyéknek írott több levelét nyomtatásban is megjelentette.[24] A kiadvány egy másik nyomtatványnak, az I. Rákóczi Györgyhöz írott *Intő levelek* bővített kiadásának pár darabja volt. Az itt szereplő, vármegyéknek küldött három misszilis közül kettőt csak ebből a rendhagyó kiadványból ismerünk, és valójában abban sem lehetünk biztosak, hogy szövegüket a nádor utólag nem módosította, stilizálta.

23 1644. febr. 17. Bécs. Esterházy Miklós nádor Szatmár vármegyének. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban: MNL OL) E 190 Magyar Kamara Archívuma, Archivum familiae Rákóczi de Felsővadász, Missiles, No. 3425. (15. doboz). Ha volt is ennek a levélnek átvételi jegyzete (ami azt jelentené, hogy a vármegye hivatalosan átvette a küldeményt), az a pecsétfelzettel együtt leszakadt.

24 Esterházy Miklós, *A magyar-orszagi palatinusnak, grof Eszterhazi Miklosnak Lonyai Sigmondhoz és némelly vármegyékhez írt leveleinek igaz pariája* (Bécs: Matthäus Cosmerovius, 1645) (RMK I. 769, RMNy 2096). A három vármegyéknek írott levél: 1644. febr. 17. Szatmár vármegyének, 1–2. Ennek a nyomtatvánnyal egyező szövegű eredeti levéltári példánya is ismert (lásd az előző lábjegyzetet); 1644. jún. 13. Kassai „császári" tábor (ex castris caesareis). Szepes és Sáros vármegyéknek, 10–11; 1644. szept. 27. Sempte. Körlevél vármegyék és városok ismeretlen körének, 41–46.

Más jellegű tanulságokkal szolgál az a nyolc, Győr vármegyének küldött eredeti levél, amely a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában maradt meg.[25] Ezek Ráth Károly (1821–1868) győri történész gyűjteményéből kerültek a kézirattárba, ő pedig minden bizonnyal Győr vármegye levéltárából vette őket kölcsön-örökbe. A dolog igazi érdekességét az adja, hogy éppen Ráth Károly rendezte sajtó alá Esterházy Miklós Győr vármegyének írott leveleit (jelenleg is ez a nádor ilyen hivatalos missziliseit tartalmazó legnagyobb nyomtatott corpus),[26] azonban a könyv hosszúságú közleményben a fenti levelek nem szerepelnek. A kiadott misszilisek között egyébként 22 olyan van, amely már nem található meg Győrött – ezeket Ráth láthatóan szintén nem juttatta vissza helyükre.

Érdemes néhány szót ejtenünk a fennmaradt 459 levélpéldány vármegyék szerinti megoszlásáról is. Az alábbi összesítés (*1. táblázat*) értelemszerűen nem azt mutatja, hogy a nádor milyen élénken kommunikált az egyes területekkel (hiszen erről a vármegyei jegyzőkönyvek teljes feldolgozása után tudok csak majd valami érdemit mondani), hanem vizsgálatomnak az iratpusztulás által kijelölt korlátait rajzolja meg. Táblázatomban többszörösen szerepelnek azok a fogalmazványok vagy másolatok, amelyek esetében az írnok több vármegyét is nevesített címzettként.[27] Azokat a vármegyéket, amelyeknek saját (szálas) közgyűlési iratsorozatában is maradt fenn levél, dőlten kiemeltem.

25 Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ (A továbbiakban: MTA KIK), Kézirattár, Oklevélgyűjtemény, K 344. doboz, No. 1697/2, 1698–1700, 1708–1709, 1741, 1743.

26 Ráth Károly, szerk., „Gróf Eszterházy Miklós nádor levelei", *Magyar Történelmi Tár* 1 (1861): 1–208. A továbbiakban csak akkor hivatkozunk erre a kiadványra, ha a levél eredetije a levéltárban már nincsen meg. A későbbi szakirodalom ezeket a Győr vármegyének írott leveleket be is építette a maga téziseibe, Szekfű Gyula például a nádor tekintélyének hanyatlását vezette le belőlük: Szekfű, *Magyar történet IV.,* 44–45.

27 A már azonosított, de a címzett vármegyéket külön nem megnevező körlevél-fogalmazványokat és -másolatokat viszont egyelőre nem számoltam be az egyes vármegyék által kapott levelekhez, mert ennek csak akkor látom majd értelmét, ha minden körlevél címzetti köre meghatározásra került már.

1. táblázat. A nádor vármegyéknek küldött levelei, az ismert példányok száma az ország kerületei szerint

Felső-Magyarország (13 vármegye + a Hajdúság)		**Dunáninnen** (12 vármegye)		**Dunántúl** (7 vármegye)	
Szepes	81	*Zólyom*	37	*Győr*	84
Sáros	55	*Turóc*	22	*Vas*	11
Zemplén	23	*Pest-Pilis-Solt*	11	*Sopron*	6
Szabolcs	16	*Trencsén*	9	*Zala (és Somogy)*	4
Borsod	12	Nyitra	6	Komárom	3
Szatmár	12	Liptó	6	Veszprém	3
Abaúj	5	Árva	3	Moson	2
Hajdúvárosok	5	Bars	3		
Ugocsa	4	Esztergom	3		
Ung	4	Nógrád	3		
Bereg	3	Pozsony	3		
Torna	2	Hont	1		
Gömör	2				
Heves–Külső-Szolnok	2				

Az már első pillantásra is világos lehet, hogy a szűkebb értelemben vett Magyar Királyság három, „közigazgatási" és hadügyi igazgatási egységként szolgáló kerülete közül messze az Esterházy leveleiben „Felföld" néven emlegetett Felső-Magyarországról maradt fenn a legtöbb levél.[28] Az egészen gazdag Szepes és Sáros vármegyei anyagok mellett négy, viszonylag használható vármegyei sorozatra (Zemplén, Szabolcs, Borsod és Szatmár) is támaszkodhattam. A felső-magyarországi kerülethez számoltam azokat a kiváltságos hajdúvárosokat is, amelyek 1618-tól elvileg Szabolcs vármegye joghatósága alatt álltak,[29] de valójában megőrizték autonómiájukat, és

28 Ez a „Felföld" kifejezés nem összekeverendő a jóval későbbi és tágabb értelmű „Felvidék" földrajzi névvel, amely mai jelentését csak a Magyar Királyság északi területeinek az újonnan létrejött Csehszlovákiához csatolásával nyerte el.

29 1618. évi 63. törvénycikk. MÁRKUS Dezső, jegyz., *Magyar Törvénytár = Corpus Juris Hungarici: 1608–1657. évi törvényczikkek*, ford. KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen, Millenniumi emlékkiadás (Budapest: Franklin, 1900) (a továbbiakban *CJH 1608–1657*), 164.

ennek megfelelően önálló címzettként szintén kaptak külön hivatalos leveleket a nádortól, mégpedig egészen hasonló jellegűeket, mint a vármegyék. Ezek közül néhány szerencsésen fennmaradt a nádor fogalmazványai között (igaz, a vármegyéknek szánt átlagos körleveleket címzettjei között ők valószínűleg nem szerepeltek). Egyedül a kivételesen erős Győr vármegyei anyagnak köszönhető az, hogy a Dunántúlról is mondhatunk valamit, hiszen a többi dunántúli vármegyéből csak néhány darab van a kezünkben, és az is főként a főúri levéltárakban és a nádor hagyatékában őrzött másolat. A leggyengébben pedig a Dunáninnennel állunk, ahol egyetlen igazán jó sorozat sem áll a rendelkezésünkre a vármegyéknek küldött levelekből. Bár Horvátország és Szlavónia nem a nádor, hanem a horvát-szlavón bán fennhatósága alá tartoztak, ismerünk egy olyan esetet, amikor Esterházy egy igazságszolgáltatási ügy kapcsán a szlavóniai Varasd vármegyének írt levelet, ez inkább a szabályt erősítő kivétel, ahogyan maga Varasd megye is különleges helyet foglalt el a Drávától délre fekvő vármegyék között.[30]

Különösen fájó, hogy azon három vármegye közül, amelynek Esterházy Miklós a főispánja is volt (Bereg, elvileg 1617–1645; Zólyom, 1618–1645; és Sopron, 1626–1645)[31] csak Zólyom levéltárában van értékelhető mennyiségű levél, így a kétféle – nádori és főispáni – szerepkör átfedéseit, érintkezéseit csak részben lehet majd értékelni, és inkább a jegyzőkönyvek, mint a misszilisek alapján.

A levelek fennmaradásának imént vázolt esetlegessége egyben azt is jelenti, hogy az ismert levelek időbeli eloszlásából (*1. grafikon*) nem sok érdemi következtetést lehet levonni.

30 1633. ápr. 30. Kismarton. Esterházy Miklós Varasd vármegyének. MNL OL P 1314. Batthyány család levéltára, Missiles, No. 12425 és 12426. (4808. filmtári tekercs) két egykorú másolatban. Az No. 12425, címzésoldalán 17. századi jegyzet: „Paria litterarum palatinalium ad comitatum Varasdiensem ratione arestationis et despoliationis Georgii Malenich pro domino comite Adamo de Battyan". Varasd megye helyzetéről lásd Pálffy Géza, „Horvátország és Szlavónia a 16–17. századi Magyar Királyságban", *Fons* 9 (2002): 107–121.

31 Fallenbüchl Zoltán, *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon: Adattár*, Nemzeti téka (Budapest: OSZK–Osiris, 2002), 90.

1. grafikon. A fennmaradt nádori levelek (levélszövegek) évenkénti száma

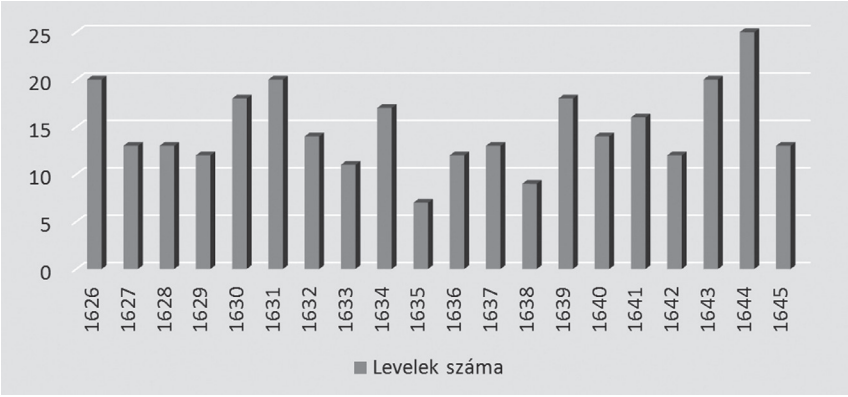

Azon az evidencián kívül, hogy I. Rákóczi György magyarországi hadjárata idején és azt megelőzően látványosan megszaporodtak a nádori levelek, talán csak annyit lehet biztosan mondani, hogy hivatalba lépésének évében, 1625-ben, pontosan az abból hátralévő bő két hónapban még nem írt a vármegyéknek, ami érthető, hiszen az őt megválasztó soproni diétáról csak december közepén távozott. 1626-ban, illetve 1630–1631-ben, a harmadik hajdúfelkelés, a rakamazi csata és a felső-magyarországi parasztfelkelés tarkította két esztendőben mintha valamelyest szintén megugrana a levelek száma (ám könnyen állhat a jelenség hátterében az események által közvetlenül érintett felső-magyarországi vármegyék viszonylagos forrásgazdagsága is). A jegyzőkönyvi adatok feldolgozása alighanem majd abban is segíthet, hogy a nádori hivatalos levelezés időbeli változásait tisztábban láthassuk, azonban nem annyira a vármegyék, mint inkább a kerületek és ország szintjén. Óvatosságra int a kötetek használhatóságával kapcsolatban, hogy Győr vármegye tartalmilag nem teljesen hiánytalan, de viszonylag ép fogalmazvány-protokollumaiban Esterházy Miklósnak összesen 79 misszilisről esik említés, míg példányból, Ráth Károly kiadásából illetve egy fogalmazvány alapján valamivel többet, 84-et ismerünk. Márpedig számos olyan vármegye van, amelynek a győrinél sokkal szórványosabbak és rendszertelenebbek a közgyűlési bejegyzései, jellemzően éppen azok, amelyeknek szálas iratsorozata is szegényes.

Első, felületes benyomásom szerint azok a vármegyék, amelyekkel a nádor viszonylag szoros kapcsolatban állt, a csaknem húsz év folyamán összesen körülbelül 100–120 misszilist kaphattak Esterházy Miklóstól, azaz átlagosan évi öt-hat darabot, de erősen egyenetlen eloszlásban. Ebbe természetesen nem számítanak bele a kötött jogi formákhoz igazodó, latin nyelvű, külalakilag is eltérő bírói parancsok,

ám ide tartoznak az egyedi igazságszolgáltatási ügyekben magyarul vagy latinul írt levelek, amelyeket a nádor néha nem is a vármegye közönségének, hanem külön a törvényszéknek címzett. Gyűjtésem ez utóbbi ritka típus példáit is magába foglalja, annak ellenére, hogy politikai eszmék vizsgálatára teljességgel alkalmatlanok.

A nádori levelek fejlődése és jellegzetességei

A Magyar Királyság első igazi kora újkori nádorától (mert az 1541 előtt működő ecsedi Báthori Istvánt és Bánffy Jánost még inkább lehet középkori tisztségviselőnek tekinteni), Nádasdy Tamástól, aki 1554 és 1562 között töltötte be a tisztséget, egyelőre egyetlen vármegyének írott misszilist ismerek, egy 1555. június 16-án Bécsben kelt igazságszogáltatási tárgyú levelet, amelynek címzettje azonban Trencsén vármegye alispánja és szolgabírái voltak, tehát pro forma nem is a vármegye közönsége.[32] Abban a kevés közgyűlési iratsorozatban, amely egyáltalán visszanyúlik ilyen régi időkre (Szepes, Trencsén) a 16. század közepi „politikai" levelek szinte mind a királytól vagy, ha katonai ügyekről volt szó, főkapitányoktól származnak. A Nádasdy Tamás korából fennmaradt vármegyei protokollumok (pl. Liptó, Szabolcs, Szepes, Zemplén) pedig csaknem kizárólag bíráskodási anyagot és protestatiókat tartalmaznak. A legtöbb helyen maga a közgyűlés (mint döntően nem igazságszolgáltatási, hanem politikai, közéleti fórum) fogalma is csak a 16. század végére jelent meg. Ennek alapján úgy tűnik, hogy a nemesi vármegyék mint közösségek ekkor még nem igazán ébredtek politikai öntudatra, és valószínűleg a nádorral sem álltak olyan szoros kapcsolatban, mint ahogy azt a 17. századból ismerjük. A korai iratanyag nagyfokú pusztulása bizonyos óvatosságra int. Annyit azonban mindenképpen ki lehet mondani, hogy a vármegyék által kapott levelek kihirdetését ekkor még nem rögzítették a jegyzőkönyvekben, és ez valószínűleg nem pusztán a helyi írásbeliség gyengeségével magyarázható, hanem azzal is, hogy a 17. századinál jelentősen szűkebb volt a nyilvánosság tere.

A Nádasdy utáni majd ötven esztendő főpapi körökből érkező királyi helytartóitól (akik a nádor bíráskodási jogkörét nem is gyakorolták) szintén nem ismerünk az Esterházy Miklóséhoz hasonló levélfolyamot.[33] A vármegyei politikában alighanem a 17. századi magyar politikai eszmetörténet nagy fordulópontja, a Bocs-

32 Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči, Trenčianská župa (A továbbiakban: ŠAŽ TŽ), Kongregačné spisy, 113. doboz (1528–1586), No. 12.

33 A nádori helytartói intézmény kezdeteiről: Pálffy Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, História könyvtár. Monográfiák (Budapest: História–MTA Történettudományi Intézet, 2010), 282–285.

kai-felkelés és Illésházy István rövid nádorsága hozott alapvető változást, de ennek részleteiről nem sokat tudunk. Az első nádor, akitől valamivel több levelet ismerünk, az evangélikus felekezet nagy pártfogója, Thurzó György (1609–1616). Ezek között még viszonylag sok a latin nyelvű. A vármegyékkel való kapcsolattartásáról leginkább a Bars és Turóc vármegye levéltárában fennmaradt misszilisek tájékoztathatnak.[34] Ezekben néha már felbukkan az Esterházy levelezéséből ismert összetett érvelés és szónoki megformáltság, de általában még nem jut főszerephez.[35] Ugyanez a helyzet a következő két, politikusként lényegesen szürkébb és rövid ideig működő nádorral, a katolikus Forgách Zsigmonddal (1618–1621) és az evangélikus Thurzó Szaniszlóval (1622–1625) is, akik már szinte kizárólag magyarul írták a vármegyéknek címzett misszíliseiket. Nagyon úgy tűnik tehát, hogy Esterházy Miklós valóban megújította a műfajt. Hogy sok múlott az adott tisztviselő személyiségén is, azt jól mutatja, hogy az Esterházy utáni két nádor, Draskovich János (1646–1648) és Pálffy Pál (1649–1654) leveleiből megint csak hiányzik a barokkos retorika.[36]

34 Thurzó György Bars vármegyéhez írott levelei közül meglehetősen sokat kiadott Odescalchi Artúr (Szerémi), de kizárólag a magyar nyelvűeket. Ugyanitt Forgách Zsigmond nádor leveleit is közölte: Odescalchi Artúr, „Emlékek Barsvármegye hajdanából (1439–1711)", *Magyar Történelmi Tár* 14 (1891): 367–388, 589–620; *Magyar Történelmi Tár* 15 (1892): 127–142, 319–366, 513–558, 716–736; *Magyar Történelmi Tár* 16 (1893): 52–92. Az itt közreadott misszilisek jelentős része ma már nincs meg a közgyűlési iratanyagban, Esterházy Miklós levelei azonban láthatóan már a 19. század végén is hiányoztak.

35 A kivételek közé tartozik Thurzó 1611. szept. 6-án Kassán kelt körlevele, amely Bars vármegye levéltárában maradt fenn. A hajdúk tiszántúli mozgolódása kapcsán személyes hadfelkelést elrendelő levél klasszikus toposzok egész sorát vonultatja fel: „In tantis malis et motuum fluctibus, quibus dulcissima haec patria nostra non tam ab externis hostibus, quam domesticis malignis per haydonum videlicet colluviem, qui tanquam servi nobis dominari et universam nobilitatem delere satagunt, conflictamur, miramur magnopere, quod tam dira calamitas gentis nostrae, praesertim nobilitatis Ultra Tibiscanae spectabiles, magnificas, generosas, egregias et nobiles dominationes vestras Hungaros, ut opinari licet, saxei cordis non permoveat et ad commiserationem provocet. Nonne obsecro viribus enervati Hungari consideratis, quod si tantum membrum regni labefactatum fuerit, omnes discrimen incurremus et periclitabimur, aliarumque gentium et nationum mancipia (quod a nobili gente Hungarica divina bonitas avertere dignetur) erimus. Insolens namque haydonum propago e conditione servili et subditorum prognata florem nobilitatis ideo impetit, ut rupta legum et constitutionum repagulo dominandi liberam potestatem sortiatur, nulloque magistratui subiecta, confusionem in perpetuam perniciem gentem Hungaricam (quae armis copiosoque sanguine hanc libertatem sibi acquisivit) detrudentem invehat. Talia dissidia quot regna et provincias in servitutem proiecerunt, historiae et moderna experientia docent. Ne itaque exemplo Graecorum et aliarum nationum similia experiamur, per manes domesticos perque omnia sacra spectabiles, magnificas, generosas, egregias et nobiles dominationes vestras rogamus, hortamur et requirimus, ut quibus salus et permansio regni suorumque chara est, iuxta praemissum nostrum mandatum ad nos in persona accurrant, et laboranti patriae nobiscum succurrant..." Štátny archív v Nitre, Tekovská župa, Kongregačné spisy, Fasc. 1. No. 28. (1. doboz. 1610–1611).

36 Pálffy Pál nádori működéséről modern feldolgozás is a rendelkezésünkre áll: Anna Fundárková, *Barokový aristokrat* (Bratislava: Veda, 2018), 122–172.

A hidegfejű volt kamaraelnök, Pálffy különösen nagy mestere volt az értesülések és utasítások száraz és gyakorlatias közlésének. Az Esterházy politikai iskolájához tartozó Wesselényi Ferenc 1655. évi hivatalba lépésével aztán megint visszatért a vármegyéknek küldött misszilisekbe a hév és az ékesszólás. Tizenkét esztendei működése alatt a nádori levelek száma is megugrott: a Kárpát medence leggazdagabb vonatkozó archívuma, Szepes vármegye levéltára tőle már kereken kétszáz levelet őriz. Igaz, ebben a látványos növekedésben az időszak meglehetősen viharos politikai-katonai körülményei is szerepet játszhattak, kiemelten azok a konfliktusok, amelyeket 1660-tól a német katonaság állandó és hangsúlyos jelenléte gerjesztett.

A vármegyéknek küldött legtöbb 17. századi nádori levél minden cirkalom ellenére sem volt más, mint misszilis formában kiállított parancs. Azonban éppen Esterházy Miklósnak és Wesselényi Ferencnek a címzett meggyőzésére irányuló kétségbeesett szónoki törekvése jelzi azt, hogy a vármegyék feltétlen engedelmességéhez nemritkán bizony kétség fért, és nem pusztán arról van szó, hogy passzív ellenállást fejtettek ki: a közgyűlési határozatok gyakran szabályosan meg is indokolták, hogy egy-egy nádori parancsot a vármegye miért nem tud vagy hajlandó végrehajtani.[37] Az utasítások végső forrása sok esetben nem is a nádor volt, hanem maga az uralkodó, vagy a pénzügyeket felügyelő Magyar Kamara; rendelkezéseikhez a palatinus csupán egy azokat rendi oldalról nyomatékosító kísérőlevelet írt, nem is mindig jókedvéből.

A leveleket a nádori kancellária írnokai írták Esterházy Miklós titkárának irányításával,[38] ezért egy-egy körlevél különböző példányain gyakran más és más kéz írását ismerhetjük fel. Wesselényi Ferenccel ellentétben, akinek számos, a vármegyékhez írott misszilisét azokkal azonos szövegű sajátkezű fogalmazványaiból is ismerjük (azaz olykor a teljes levelet maga öntötte végleges formába), Esterházy inkább csak javításokkal és kiegészítésekkel látta el az írnokok által készített szövegeket. Az persze valószínű, hogy ezek az írnoki fogalmazványok is a nádor lazábbszigorúbb diktálása nyomán születtek. A vármegyéknek küldött misszilisek politikai értelemben mindenképpen az ő leveleinek számítottak, mégpedig személyes részvételének mértékétől függetlenül, valahogy úgy, ahogy a mai szövegírók által

37 Ember Győző, *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*, Magyar Országos Levéltár Kiadványai (Budapest: Budapest Irodalmi Művészeti és Tudományos Intézet, 1946), 526. Ugyanakkor Ember Győző hivatkozását az egyedi ügyben hozott 1545. évi 33. törvénycikkre elhibázottnak érzem.

38 Esterházy Miklós kancelláriájáról (és annak állandóan a nádor mellett tartózkodó részéről) eddig egyedül Diana Duchoňová írt, de feldolgozásának mélységét nagyban korlátozták a nem igazán kedvező forrásadottságok. Így egyelőre csak feltételezni lehet, hogy a titkár alatt öt-tíz írnok dolgozott, annyi, mint Batthyány Ádám udvarában: Duchoňová, *Palatín Mikuláš Esterházy*, 237–254.

írt beszédeket is a felhasználóhoz, tehát a politikushoz szokás kötni. A misszilisek teljesen egységes stílusa és fogalomkészlete mindazonáltal arra utal, hogy Esterházy – csakúgy, mint a korszak számos más magyar államférfija –, ha hivatalos kommunikációról volt szó, igen szorosan fogta a gyeplőt.

A vármegyéknek küldött leveleket a nádor sajátkezű aláírása és papírfelzetes pecsétje hitelesítette. Címzésoldalukon jó esetben ott találjuk a vármegyei jegyzőnek a közgyűlési kihirdetésről szóló jegyzetét is, és/vagy egy másik feljegyzést, amely az alispánnak való egyszerű kézbesítés időpontját és helyét rögzítette. Czunkó Mihály, Győr vármegye 1637 és 1640 között működő jegyzője például annyira gondos volt, hogy ugyanitt egészen röviden a levél nyomán meghozott határozatot is összefoglalta.[39] A kihirdetési jegyzetek és a hátterükben meghúzódó közgyűlési bejegyzések időpontjából az derül ki, hogy nagyon sokszor egy hónap vagy akár még hosszabb idő is eltelt, amíg a vármegye közönsége hivatalosan is tudomást szerezhetett egy-egy nádori levélről. Közgyűlést vagy törvényszéki ülést (az utóbbiakon ekkor még általában politikai ügyeket is tárgyaltak, ha úgy hozta a szükség) a legtöbb vármegyében csak átlagosan egyhavonta tartottak, vagy még ritkábban,[40] és a jegyzőkönyvek tanúsága szerint akadtak többhónapos szünetek is, különösen nyár közepén. Márpedig szabályos kihirdetésekre csak ezeken kerülhetett sor. Éppen ezért történhetett meg, hogy „sűrű" esztendőkben olykor két-három nádori levél is egymásra torlódott.

Másfelől az átvétel kelete azt mutatja, hogy Esterházy Miklós kedvelt dunántúli és dunáninneni tartózkodási helyeiről, rezidenciáiról (Biccse, Kismarton, Lakompak, Nagyhöflány, Pozsony, Sempte) gyakran elég lassan jutott el a levél a távolabbi vármegyék alispánjaihoz, de olykor a viszonylag közeliekhez is érthetetlen komótossággal. Érsekújvárról például már az akkori viszonyok között sem kilenc napig tartott volna az út az onnan 160 kilométerre fekvő Fülekig, ahol a menekült Pest-Pilis-Solt vármegye székelt (*lásd a 2. táblázatot*). Úgy tűnik, hogy a kézbesítés sebessége nagyban függött az ügy fontosságától. A szabályos hadfelkelési parancsokat például Felső-Magyarországra is viszonylag gyorsan megvitték.

39 Egy példa: 1637. júl. 8. Lakompak. Esterházy Miklós nádor Győr vármegyének. A címzésoldali jegyzetek: 1637. aug. 14. [Győr], congregatio generalis „quarum resolutio differatur ad terminum compilationis gravaminum"; /későbbi jegyzet más kéz írásával:/ „Eodem anno, die vero 26. augusti reassumptis praesentibus earundem discussio differtur ad sedem sigillarem primitus celebrandam" (egyszerű exhibitio: 1637. júl. 18. Szapáry Andrásnak [Győr vm alispánjának]) MTA KIK, Kéziratár, K 344. doboz (Oklevélgyűjtemény) No. 1700.

40 Degré Alajos összesítése szerint Zala vármegyében az 1645 és 1664 közötti húsz évben összesen 50 közgyűlést és 33 sedriát tartottak: Degré, „Megyei közgyűlések...", 36. A legaktívabbak közé tartozó Szatmár vármegyében 1629 és 1634 között évente átlagosan 15-16 tanácskozást tartottak: Henzsel, *Szatmár vármegye... II/1*, 6.

2. táblázat. Néhány példa a vármegyéknek küldött nádori misszilisek átvételéről és kihirdetéséről

A nádori levél kelete	címzett vm	egyszerű exhibitio	kihirdetés
1626. jan. 11. Kismarton	Szepes	1626. jan. 31. Szepesdaróc	1626. febr. 9. Lőcse
1628. jan. 25. Biccse	Győr	1628. febr. 11. [Győr]	1628. febr. 19. Győr
1638. okt. 18. Kismarton	Szepes	1638. okt. 29. Márkusfalva	1638. nov. 1. Lőcse
1639. márc. 26. Kismarton	Borsod	1639. máj. 6. Szendrő	nincs jegyzőkönyvi nyoma
1640. jún. 29. Sempte	Zólyom	1640. júl. 3. hely nélkül	1640. júl. 19. Besztercebánya
1641. febr. 6. Sempte	Borsod	1641. febr. 15. Szendrő	1641. febr. 20. Szendrő
1641. aug. 19. Érsekújvár	Pest-Pilis-Solt	1641. aug. 28. Fülek	1641. szept. 12. Fülek
1641. aug. 21. Érsekújvár	Turóc	1641. szept. 5. Kisselmec	1641. szept. 25. Turócszentmárton
1645. ápr. 26. Pozsony	Győr	1645. ápr. 28. [Győr]	1645. máj. 2. Győr

Ha belegondolunk, hogy a közgyűlési/törvényszéki kihirdetés jelenti azt az időpontot, amikor a vármegye közönsége egy-egy nádori levél nyomán határozatot hozott, és csak ezután következett adott esetben a végrehajtás, akkor fogalmat nyerünk arról, hogy milyen lassú és nehézkes volt ez a rendszer. A vármegyék ráadásul a döntések halogatásában is igen kreatívnak bizonyultak. Hivatkozhattak a főurak megbízottainak távollétére,[41] mondhatták azt, hogy meg kell várniuk a kerület többi vármegyéjének állásfoglalását, sőt, néha azt a gyakorlat fényében nyilvánvalóan álszent érvet is bevetették, hogy törvényszéken nem hirdethetnek ki leveleket. Sokszor végül csak a nádorral folytatott hosszas alkudozás nyomán dőlt az el, hogy az eredeti nádori parancsot pontosan hogyan és milyen mértékben hajtottak végre. Gyakran azt látjuk, hogy a vármegyék – korábbi tapasztalataikból okulva – Esterházy utasításait csak tárgyalási alapnak tekintették.

De nem csak a nádori rendelkezések értek lassan és nehezen révbe, hanem tulajdonképpen minden parancs. A vármegyei szervezet ugyanis nem azért jött létre,

41 Degré, „Megyei közgyűlések…”, 40; 1636. máj. 26. Szombathely. Vas vármegye közgyűlése Tóth, *Vas vármegye…*, 205 (No. 1665).

hogy a hatékony közigazgatás eszköze, illetve a kormányszervek és a rendi méltóságok helyi végrehajtó intézménye legyen, bármennyire törekedett is erre a kamara vagy éppen a nádor. Ha nem is voltak még a vármegyék a 17. század első felében a rendi autonómia olyan tudatosan politizáló fellegvárai, mint később a reformkorban (ennek első kezdeményeit én egyébként az 1650–1660-as évek, sok szempontból speciális helyzetű, Felső-Magyarországán már látni vélem)[42] a saját érdekükben már ekkor is hajlamosak voltak az „érett megfontolás" útját járni, különösen azokon a tájakon, ahol egy-két főúri família túlsúlya nem nyomta rá a bélyegét az egész vármegye vagy egy egész régió közéletére. Igaz az ellenálláshoz éppenséggel a vezető arisztokrata családok vagy örökös főispáni tisztet betöltő főpapok eltérő véleménye is hozzájárulhatott, akik familiárisaik mozgósításával bármilyen központi szándéknak könnyedén gátat vethettek, vagy éppen hathatósan támogatni tudták azt. Általában elmondható, hogy minél jobban eltávolodunk a központi kormányszervek székhelyeitől, Bécstől és Pozsonytól, annál nehezebben kezelhető vármegyékkel találkozunk.

A levelek egy része (egyelőre nehéz megbecsülni, hogy mekkora hányada, talán valamivel több, mint a fele) csak egy adott vármegyének ment ki. Általában ezek számítottak a kevésbé fontos, partikuláris ügyeknek, és ennek megfelelően megfogalmazásuk is egyszerűbb volt; azonban egy, a vármegyével való komolyabb nézeteltérés esetén a nádor ezekben is felvonultatta a barokk retorika teljes fegyvertárát. Nem véletlen például, hogy a nádor szempontjából problémásnak számító, politikailag aktív és jórészt protestáns Szatmár vármegyének annyi remekbe szabott levelet küldött.

A levelek másik fele körlevél volt, ami alatt nem azt értjük, hogy ezeket vármegyéről vármegyére továbbították volna. Valójában ismerünk egy ilyen esetet is: Esterházy Miklós 1632. szeptember 11-én Lakompakon kelt, négy felső-magyarországi levéltárból ismert levelének egyik példánya Ugocsa vármegyének lett címezve, de az ugocsai kézbesítési jegyzet (szept. 24.) mellett egy Szatmár vármegyei kihirdetési jegyzet (szept. 28.) is szerepel rajta, és ennek megfelelően a szatmári közgyűlési iratsorozatban kötött ki.[43] Ez azonban csak a szabályt erősítő kivétel, a legtöbb körlevél

42 Dominkovits Péter volt az, aki hiánypótló tanulmányában először hívta fel nyomatékosan a figyelmet a 19. századi viszonyok visszavetítésének veszélyére. Véleményem szerint azonban Dominkovitsnak az az álláspontja is árnyalandó, hogy a 17. századi vármegye sokkal inkább a központi hatalom végrehajtó szerve volt. Bár tanulmánya végén hangsúlyozza az egyes régiók közötti erőteljes különbségeket, általános érvényűnek szánt megállapításainak alapjául mégis csak a kevésbé harcias dunántúli vármegyék iratanyaga szolgált. DOMINKOVITS, „A rendi jogok védelmezője…", 886–888.

43 Arhivele Naţionale ale României, Direcţia Judeţeană Cluj, Prefectura Judeţului Satu Mare (A továbbiakban: ANDJC PJSM), Acta Publico-Politica Fasc. 2. No. 64. (22. d.).

alighanem annyi példányban készült el, ahány vármegye szerepelt a címzettek között. A körlevelek egyes darabjain nem csupán a címzés, hanem egy, a főszöveg alatt, az első lap alján található kis jegyzet is mutatja, hogy melyik vármegyének szólnak.

A körlevelek egy része csak egy bizonyos kerület vármegyéinek szólt. Ilyen volt például a felső-magyarországi vármegyéknek 1633. szeptember 19-én Biccséről küldött általános hadfelkelési parancs, amelyet három (Sáros, Szabolcs, illetve Szepes vármegyéknek szóló) eredeti példány mellett két fogalmazványból is ismerünk, és utóbbiak pontosan feltüntetik a címzetti kört is.[44] De ilyen kerületi körlevelek azok a misszilisek is, amelyeket Esterházy Miklós az 1632. március 8-ra Szombathely városába meghirdetett dunántúli kerületi gyűlés kapcsán írt az ottani vármegyéknek.

A körlevelek egy másik részét az ország összes vármegyéje megkapta. Ilyen például az az 1634 áprilisában írott, számos témát érintő terjedelmes misszilis, amelynek négy, két felső-magyarországi, egy dunántúli és egy dunáninneni vármegyéhez szóló példányát ismerjük, négy különböző kelettel (április 10., 11., 13. és 16.).[45] Ezek a körlevelek több jellegzetességére is fényt vetnek. Egyrészt kiderül belőlük, hogy bizonyos sürgős esetekben a nádori kancellárián a térbeli távolságot legalább annyiban figyelembe vették, hogy a messzebb fekvő vármegyéknek néhány nappal korábban küldték el a levelet (pontosabban, azok megírásával egy kicsit jobban siettek). Másrészt arra is jó példát nyújtanak, hogy az egyes kerületeknek (sőt, az egyes vármegyéknek) küldött darabok között volt némi különbség. A két felső-magyarországi vármegye, Sáros és Szepes által kapott levelek főszövegébe beillesztettek egy-egy hosszú bekezdést, amelyben a nádor hevesen kikelt a magánföldesúri hajdútelepíté-

44 Az eredeti példányok: ŠAP ŠŽ, Administratívne písomnosti, 1633/No. 14. (50. doboz) – Sáros vármegye; Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (A továbbiakban: MNL SZSZBML) IV.A.1.b. Szabolcs vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Acta politica, Fasc. 51. No. 30. (107. doboz) – Szabolcs vármegye; Štátny archív v Prešove, špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči, Spišská župa (A továbbiakban: ŠAP SAL SŽ), Kongregačné spisy, Fasc. 4. No. 124. (112. doboz) – Szepes vármegye. A két fogalmazvány: MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 1/I. No. 160. (p. 710-713.) „az felső-magyarországi vármegyéknek írt levelemnek parja, Biccséről. 19. septembris 1633" (a „par" szó használata ellenére egyértelműen egy inpurum fogalmazványról van szó); MNL OL E 174 Esterházy család, 6. t. f. 124–125. (2. d.) Abaúj, Bereg, Borsod, Gömör, Heves, Sáros, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Torna, Ugocsa, Ung, Zemplén – a címzett vármegyék, azaz a 13 felső-magyarországi vármegye, egyenként felírva és áthúzva (tisztázat).

45 Szepes vármegyének: 1634. ápr. 10. Kismarton. ŠAP SAL SŽ Kongregačné spisy, Fasc. 4. No. 143. (112. doboz). Sáros vármegyének: 1634. ápr. 11. Kismarton. ŠAP ŠŽ, Administratívne písomnosti, 1634/No. 1. (50. doboz). Győr vármegyének: 1634. ápr. 13. Kismarton. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (a továbbiakban: MNL GYMSMGYL) IV.A.1.b. Győr vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Legrégibb közgyűlési és törvénykezési iratok, II. 1634/3. (1. doboz). Esztergom vármegyének: 1634. ápr. 16. Kismarton. Prímási Levéltár, Esztergom, Archivum saeculare, Acta radicalia, Classis V. No. 15. (MNL OL 2868. filmtári tekercs) egykorú másolat. A vármegyét a megszólítás elején álló, csak bíborosoknak kijáró „eminentissime" tiszteleti cím azonosítja.

sek ellen. A Győrnek és Esztergomnak szóló, néhány nappal későbbi levelek végén pedig egy utóirat a többlet, amelyben az áll, hogy II. Ferdinánd a korábbi tervekkel ellentétben végül mégsem hagyja el Bécset. De a dunántúli Győr és a dunáninneni, menekült vármegyeként Érsekújvárott székelő Esztergom példányai között is volt különbség. Azt a friss hírt, hogy a török Pétervárадnál átkelt a Dunán, egy további utóirat keretében mindketten megkapták, ám némileg eltérő megfogalmazásban. A hasonló nagy országos körlevelek tehát egész szövegcsaládot képeznek, amelyet egyetlen vármegyei példányból nem is lehet megismerni.[46] Olykor a kerületi körlevelek egyes darabjai között is megfigyelhetőek az írnokok mindennapos szócseréin túlmenő különbségek.

A fenti típusukon felül akadnak speciális esetek is, például olyan, több kerületnek szóló misszilisek, mint az 1640. június 29-én Semptén kelt, a dunántúli és dunáninneni vármegyék számára részleges hadfelkelést elrendelő körlevél. Ennek ráadásul volt egy utóirata a kiállított katonák Érsekújvárra küldéséről, amelyet csak a dunáninneni kerületnek az erősséghez közelebb fekvő vármegyéi (Árva, Bars, Esztergom, Komárom, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Turóc és Zólyom) kaptak meg.[47] Végül olyan körlevelek is születtek, amelyek a vármegyék egy alkalmilag, nem a kerületekhez igazodva meghatározott csoportjához mentek ki. Ilyen például a nádor 1627. március 14-én Kismartonban kelt levele, amelyet a hágók és utak fokozott elenőrzéséről (egészen pontosan a Bethlen Gábor erdélyi fejedelemhez igyekvő nyugati követek és levélvívők feltartóztatásáról) írt Árva, Liptó, Trencsén és Turóc dunáninneni, valamint Szepes és Sáros „felföldi" vármegyéknek.[48]

Természetesen felmerül a kérdés, hogy nem voltak-e olyan nádori körlevelek is, amelyeknek címzettjei között nem csupán a nemesi vármegyék, de egyúttal az adott területen található szabad királyi városok is szerepeltek. Eddig csak a dunáninneni

46 A fenti körlevél 1634. április 13-án kelt Győr vármegyei példányának például van kiadása: Ráth, „Eszterházy Miklós nádor levelei", 86–95 (No. 74.).

47 MNL OL E 174 6. t. f. 260–263. (2. d.) a dunántúli és dunáninneni vármegyéknek („ad comitatus ultra- et citra danubianos") fogalmazvány, Esterházy Miklós nádor sajátkezű javításaival és utóiratával; MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 1/II. No. 216. (p. 44-47.) a dunántúli és dunáninneni vármegyéknek („copia litterarum ad comitatus Cis- et Ultra Danubianos 26. [!] iunii 1640.") egykorú másolat; Zólyom vármegye eredeti példánya: Štátny archív v Banskej Bystrici, Zvolenská župa (A továbbiakban: ŠABB ZŽ) Kongregačné spisy A XXIV. Miscellanea, Fasc. 1. No. 55. A főszöveg végén szereplő keltezés minden példány esetében azonos.

48 MNL OL P 123 5. d. II.v. tétel, fol.76r–v. („ad comitatus Trinchen, Lipto, Arua, Scepes, Saros, Turocz") fogalmazvány; MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 1/I. No. 88. (p. 356–358.) (Esterházy Miklós sajátkezű jegyzete: „Az idegenek követség hordozásáról vármegyékre írt levelemnek mása, 1627. die 16. martii") egykorú másolat. Sáros vármegye eredeti példánya: ŠAP ŠŽ Administratívne písomnosti 1627/No. 2. (49. doboz). Szepes vármegye eredeti példánya: ŠAP SAL SŽ Kongregačné spisy, Fasc 3. No. 212. (111. doboz). A keltezés minden példány esetében azonos.

Szakolca, Trencsén, illetve a felső-magyarországi Kassa és Lőcse levéltári anyagát, illetve az Esterházy-levéltárak fogalmazványait tudtam ebből a szempontból átnézni, de rövid kutatásom alapján nagyon úgy tűnik, hogy a szabad királyi városok az őket is egyaránt érintő országos és kerületi jelentőségű ügyek többségében külön magyar vagy latin nyelvű körleveleket kaptak, amelyeknek tartalma ugyan nagyjából megegyezett a vármegyéknek küldött misszilisekével, sőt helyenként egy-két bekezdés terjedelmű szövegszerű egyezéseket is fel lehet fedezni közöttük, ám a különbségek annál már jelentősebbek, hogy ugyanazon levél egy másik változatáról beszélhessünk. Ilyen például az imént emlegetett 1640. június 29-i vármegyei körlevél három nappal később kelt, szintén magyar nyelvű városi megfelelője.[49] Az erőteljes eltérések oka teljesen világos: a városok teljesen más társadalmi közeget jelentettek, mint a vármegyék, és az országon belül lényegesen kisebb politikai súlyt képviseltek, így őket nem lehetett, sőt nem is volt érdemes ugyanúgy megszólítani. Ezért is van az, hogy a nekik küldött levelekben kevesebb az érvelés. Ha pedig a misszilis parancsban anyagi ügyekről esett szó, értelemszerűen másnak kellett a szövegben szerepelnie, mert a városok eltérő módon (egy összegben) adóztak és katonákat is más szabályok szerint állítottak, mint a nemesség.

A vármegyék és a városok felé irányuló, meglehetősen differenciált nádori kommunikáció ennél szorosabb összefonódására csak ritkán, szélsőséges helyzetekben van példa. Így például 1626 tavaszán, amikor komoly pánikot vált ki a határvidéki oszmán csapatok mozgolódása,[50] vagy I. Rákóczi György 1644–1645. évi magyarországi hadjáratának idején. Így Esterházy Miklós 1645. január 3-án Nagyszombatban kelt, a tárgyalások kudarcáért a fejedelmet hibáztató, nyilvánvalóan a dunáninneni és a dunántúli rendek számára megfogalmazott körlevelét, amelyet Győr és Zólyom vármegyék archívumaiból ismerünk, Szakolca város levéltárában is megtaláljuk, eltérő, a városi tanácshoz igazított tiszteleti címzéssel, ám teljesen azonos szöveggel.[51]

49 1640. júl. 2. Sempte. Esterházy Miklós nádor Trencsén szabad királyi városnak. Štátny archív v Trenčíne, Magistrát mesta Trenčín, Palatinalia, 1. d.

50 1626. ápr. 28. Kismarton. Esterházy Miklós az ország vármegyéinek és városainak. A szokásosonál bővebb címzetti kört a levél kelet nélkül fennmaradt fogalmazványa teszi egyértelművé: MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 1/II. No. 318. (p. 496–499.) „az vármegyékre és városokra írt levél az particularis expeditio és vigyázás felől". A szöveget pedig a két fennmaradt eredeti példány segítségével lehetett keltezni: MNL Pest Megyei Levéltára IV.1.-c/2. Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Királyi és helytartótanácsi rendeletek, Intimata inutilia 1. dob. 1626/No. 6. Pest-Pilis-Solt vármegyének; ŠAP SAL SŽ Kongregačné spisy, Fasc. 3. No. 177. (111. doboz) Szepes vármegyének.

51 A Győr vármegye eredeti példánya: MNL GYMSMGYL IV.A.1.b. II. 1645/4; Zólyom vármegye eredeti példánya: ŠABB ZŽ Kongregačné spisy, A XXIV. Miscellanea, Fasc. 1. No. 75. Ennek Dubecius György vármegyei jegyző által készített részleges másolata: ŠABB ZŽ Kongregačné

Ha a nádori hivatalos levelezés vármegyei irányának imént vázolt, igen összetett rendszerét összevetjük gyűjtésünk fenti statisztikai adataival, akkor még világosabban láthatjuk kutatásunk korlátait. Míg az országos körleveleket alighanem teljesen sikerült feltárni, és kisebb hiányokkal talán a felső-magyarországi és dunántúli kerületnek kiküldött misszíliseket is, addig a dunáninneni levelezésnek pusztán egy kis hányadát ismerjük (leginkább azokat a darabokat, amelyek a Dunáninnennek és a Dunántúlnak együttesen szóltak). A csak egy-egy vármegyének írott levelekről pedig még annál is kevesebbet tudunk. Mivel azonban a szónoki fordulatok általában inkább a körleveleket jellemezték, ez mégis elég lehet ahhoz, hogy a nádori misszilisek retorikájáról és a bennük használt politikai fogalmakról átfogó képet rajzoljunk.

A nádori levelek tematikája

Mielőtt az eszmék és fogalmak terepére lépnénk, egészen röviden azt is fel kell vázolnunk, hogy Esterházy Miklós megnyilatkozásai milyen kérdések és események kapcsán születtek. Minden jogtörténeti tankönyvben szerepel az újkori nádorokról, hogy a gyakorlatilag állandóan távollevő uralkodók helytartóiként, továbbá az ország legfőbb bírájaként és a rendi hadak főparancsnokaként tevékenykedtek.[52] Aligha lehet meglepetés, hogy Esterházy Miklós vármegyékhez írott leveleiben a tisztséghez kapcsolódó mindhárom (közigazgatási, igazságszolgáltatási és katonai) feladatkör megjelenik.

A bíráskodási kérdések mindenekelőtt az egyes vármegyéknek küldött, a sedria előtt folytatott perek menetébe informálisan beleavatkozó levelekben jönnek elő. A II. Mátyás koronázása után hozott 1608. évi 6. törvénycikk az ilyen nem szabályos bírói parancsok kiadását szigorúan megtiltotta az ország nagybíráinak,[53] de a „korszakváltó" országgyűlés sok más rendelkezéséhez hasonlóan ez sem ment át a gyakorlatba. Az Esterházy egyik nagy ellenlábasa,[54] Pálffy Pál

protokoly, No. 14. p. 585–591. Szakolca város eredeti példánya: Štátny archív v Trnave pracovisko Skalica, Magistrát mesta Skalica, Litterae missiles, 600. tétel. Mindhárom itt felsorolt eredeti példány: 1645. január 3-án Nagyszombatban kelt.

52 EMBER, *Az újkori magyar közigazgatás*..., 518.

53 Az 1608. évi 6. törvénycikk: „Mandata, quae non sunt iuridica, per iudices regni non expediantur" *CJH 1608–1657*, 28. Ennek rendelkezését az 1618. évi 13. törvénycikk is megerősítette: Uo., 132.

54 MAKKAI, „Az ellenreformáció", 890. A Pálffy Pál és Esterházy közötti ellentétről: FUNDÁRKOVÁ, *Barokový aristokrat*, 81–89. Fundárková az ellentét mögött főként a két fél vezető szerepre való törekvését, illetve a nádor újító, sok fiatal követőt vonzó politizálási stílusát látja. A rossz kapcsolathoz az utolsó években az a feszültség is hozzájárult, amely 1639-ben a semptei uradalom kapcsán kelet-

által vezetett Magyar Kamara még 1642-ben is szükségét érezte, hogy a nem bírói pecsét alatt, hanem egyszerű missziliskénti kiadott igazságszolgáltatási parancsok miatt panaszt tegyen III. Ferdinándnál a nádorra.[55] Az ilyen bűnben fogant levelek nem igazán tartalmaznak a „nemzet" sorsára vonatkozó elvont eszmefuttatásokat. Más a helyzet az országos törvényszakok (octavák) kapcsán született misszilisekkel, amelyek jellemzően körlevelek.[56] Ezekre a Dunáninnen és a Dunántúl illetve Felső-Magyarország számára elvileg külön megtartott, hat héten át működő felsőbb bírósági ülésszakokra a hivatalos, latin nyelvű meghívót szinte minden esetben a király küldte ki, kivételt csak az 1626. március 1-re a rövid perek számára meghirdetett pozsonyi törvényszak képez, amelyre a király különleges felhatalmazása nyomán a nádor fogalmazta meg az invitálást.[57] Ezeket a több országrészben is birtokkal rendelkező főnemesek miatt gyakran nem csak a közvetlenül érintett kerület vagy kerületek kapták meg. Országos törvényszakot azonban a levelek tanúsága szerint Esterházy működése alatt nem évente háromszor tartottak, ahogyan azt az 1609. évi 70. törvénycikk és az azt megerősítő törvénycikkek előírták, hanem sokkal ritkábban, sőt Felső-Magyarországon egyáltalán nem került rájuk sor.[58]

kezett közöttük, mivel Pálffy a fiatal Batthyány Ádámot próbálta támogatni az értékes birtoktest megszerzésében.

55 1642. ápr. 3. Pozsony. A Magyar Kamara III. Ferdinándnak: „Etenim pro comperto est penes complures causantes, quod sua dominatio illustrissima soleat, nedum mandatis per leges patriae legitime admitti consuetis, sed solummodo simplicibus missilibus suis et iudicia impedire, et mandatis maiestatis vestrae contraire." Hajnal, *Az 1642. évi meghiúsult*, 156. (No. 53.).

56 Az Esterházy működése alatt (annak elején) tartott octavákra csak Szalay László tért ki bővebben: Szalay és Salamon, *Eszterházy Miklós*..., 3: 403–416.

57 1626. jan. 11. Kismarton. Esterházy Miklós Szepes vármegyének. ŠAP SAL SŽ Kongregačné spisy, Fasc. 3. No. 153. (111. doboz).

58 Márki Sándor azt írja, hogy Esterházy egy 1642. évi, a királynak benyújtott emlékirata szerint Felső-Magyarországon már harminc éve nem tartottak octavát: Márki, „Esterházy Miklós nádor...", 110.

3. táblázat. Az Esterházy Miklós korából jelenleg ismert (legalább meghirdetésre került) törvényszakok

A törvényszak kezdőnapja és helyszíne	A törvényszak neve	Mely kerületek számára lett meghirdetve?	Megjegyzés
1626. márc. 1. Pozsony (dom. Invocavit)	„iudicia brevia"/ „brevis octava"	Dunántúl, Dunáninnen	
1627. dec. 6. Nagyszombat	„iura extraordinaria" Az 1625. évi 60. törvénycikk alapján.	[vsz. országos]	
1628. okt. 25. Pozsony (octava Lucae)	„generalia iudicia octavalia"/ „Szent Lukács octava"	Dunántúl, Dunáninnen	
1629. márc. 25. Nagyszombat (Annunt. Mar.)	„extraordinaria iura" Az 1625. évi 60. törvénycikk alapján, de más ügytípusokban is	[Dunántúl és Dunáninnen?]	
1629. máj. 1. Lőcse (octava Georgii)	„generalis octava" / „octavalia iudicia"	Felső-Magyarország	elhalasztva
1631. okt. 25. (octava Lucae)	„iudicia octavalia"	Dunántúl, Dunáninnen	elhalasztva
1636. máj. 1. Eperjes (octava Georgii)	„generalis octava"/ „iudicia octavalia"	Felső-Magyarország	elhalasztva
1636. okt. 25. Pozsony (octava Lucae)	„generalia iudicia octavalia"	Dunántúl, Dunáninnen	elhalasztva
1638. okt. 25. Pozsony (octva Lucae)	„Szent Lukács octavája"	Dunántúl, Dunáninnen	elhalasztva
1642. márc. Nagyszombat	„iura extaordinaria"	[vsz. országos]	a nádor az összeülés után feloszlatta

A nádornak az egyik levélben szereplő megjegyzése szerint 1630 és 1635 között az országban egyszer sem tartottak törvényszakot, sem rendeset, sem rendkívülit.[59]

59 1635. aug. 30. Kismarton. Esterházy Miklós Győr vármegyének: „Minthogy azért tudhatja azt kegyelmetek is, hogy ez elmúlt gyűlésben más több közönséges jót néző dolgok tractálása miatt affélék revisiója nem lehetett, és attól fogvást penig sem octava, sem iuris extraordinariii revisiones nem voltanak..." MNL GYMSMGYL IV.A.1.b. I. 1635/39. (1. dob.)

Az ülések rendszeres elmaradásához a gyakori általános hadfelkelések mellett nem egyszer az is hozzájárult, hogy maguk a rendek kérték, a drágaságra és a járványokra hivatkozva, annak elhalasztását.[60] A hosszú szünet után összehívni tervezett 1639. évi felső-magyarországi octavát a fenti okok miatt már meg sem hirdették.[61]

Mivel Esterházy Miklós korának Magyar Királysága a többször megerősített béke ellenére valójában állandó hadiállapotban élő ország volt, nem csodálkozhatunk azon, hogy a legtöbb levél a hadügyek, és a katonaság fenntartásához szükséges adók körül forog. Az 1609. évi 65., illetve az 1622. évi 21. és 22. törvénycikkek értelmében a részleges és általános („személyes") hadfelkelést, a királynak, vagy pedig – a király előzetes engedélye nyomán – a nádornak volt joga meghirdetni.[62] A fenti jogszabályok a hatáskörnek a nádor és a király közötti megosztásával, és az insurrectiós parancsok kiküldésével kapcsolatban elég homályosan fogalmaztak. A nádor által meghirdetett részleges hadfelkelések esetén a későbbi törvénycikkek alapjául szolgáló 1609. évi szabályozás csak arról beszél, hogy a király „kegyelmes akaratából" (*ex benigna voluntate*) kell eljárnia, míg az általános felkelések módját rögzítő 1622. évi jogszabályban a rendek háromlépcsős cselekvési tervet vázolnak. A nádor először értesíti a veszedelemről a királyt; az uralkodó, ha úgy látja jónak, a hadfelkelés kihirdetéséhez beleegyezését adja, és erről írásos parancsot is kiállít (nincs meghatározva, hogy kinek, a jogalkotók eredetileg talán egy, a nádornak írt

60 Az általános hadfelkelés meghirdetése az éppen esedékes octava automatikus elhalasztásához vezetet: 1636. okt. 20. Regensburg. Lippay György veszprémi püspök, magyar kancellár Batthyány Ádámnak: „Az mi az kegyelmed prorogataját /perhalasztó parancsát/ illeti, minthogy őfelsége az mostani állapatokhoz képest szegény hazánk oltalmára generalis insurrectiót hirdetett, országunk írott törvénye és szokása szerint az octavának el kelletik múlni..." Tusor Péter, szerk., *„Írom kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak...": Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez, 1635–1665*, Collectanea Studiorum et Textuum: Classis I 1 (Budapest: MTA–PPKE „Lendület" Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2015), 13 (No. 10.).

61 1639. febr. 8. Kismarton. Esterházy Miklós Szepes vármegyének: „Őfölsége, az mi kegyelmes urunk, hogy ez aránt való igéretinek is, melyet az nemes országnak tött, eleget tegyen, kész volt volna az mostani előttünk álló Szent György napi octavát publicálni, de kegyelmesen és compassióval értvén őfölsége, hogy azon is az földön kegyelmetek között mind az kenyér drágaságára és mind egyéb élésre nézve nagy szükség vagyon, azt ítélte őfölsége, hogy talám haszontalan publicálná, és nem lehetne progressusa ebbéli intentiójának." A levél további részében a vármegye véleményét kéri, hogy ennek ellenére adottnak látják-e az octava megtartásának feltételeit. ŠAP SAL SŽ, Kongregačné spisy Fasc. 4./No. 379. (113. doboz).

62 *CJH 1608–1657*, 194, 196. 1609. évi 65. tc. 2.§. „Hi autem ad intimationem et requisitionem suae maiestatis vel domini palatini ex benigna voluntate suae maiestatis fiendam statim insurgere, et hi non in confinia locari, sed pro campestri militia, quo necessitas postulaverit, deputari debeant." 1622. évi 21. tc. 1.§. „...ut in tali summae casu necessitatis, confestim dominus palatinus superinde maiestatem suam certificare, ac si sua maiestas annuerit, et ita mandaverit, singulos comitatus tempestive requirere, et assumpto penes se banderio suae maiestatis et proprio, in campum prodire debeat."

parancsra gondoltak itt), és a nádor csak ezután juttatja el a vármegyékhez a maga insurrectiós utasítását.

A gyakorlat úgy nézett ki, hogy a részleges hadfelkeléseket olykor csak egy nádori misszilis jelentette be, míg az általános felkelésekről az uralkodó is mindig küldött parancslevelet a vármegyéknek, és a nádori üzenet csak annak kifejtésére szolgált. Úgy tűnik azonban, hogy Esterházy észrevette a joghézagot, és szeretette volna saját mozgásterét tágítani. 1627 júliusában a szőnyi béketárgyalásokon képviselt uralkodói álláspont megtámogatására, és az oszmán követelések mérsékelésére maga hirdetett az ország összes vármegyéje számára általános felkelést, mégpedig úgy, hogy írásos királyi parancs ebben a tárgyban nem ment ki.[63] A nádor nem járt sikerrel: a vármegyék egy része a szokásoktól való eltérésbe belekapaszkodva egyáltalán nem jelent meg a hadfelkelés gyülekezési helyszínén, Semptén, sőt, szépen fokozatosan a már összegyűlt hadak is elszivárogtak. A rendek makacsságában minden bizonnyal szerepet játszott az is, hogy a magyar egyház feje, Esterházy legelszántabb belföldi politikai ellenfele, Pázmány Péter esztergomi érsek is törvénytelennek nyilvánította a rendelkezést, sőt ezt a véleményét utóbb – egyébként szintén elég szokatlan módon eljárva – egy körlevélben is közölte a vármegyékkel.[64] Ebben határozottan leszögezte, ő bizony soha nem lesz hajlandó királyi parancs nélkül engedelmeskedni a hadfelkelésről szóló nádori felhívásoknak. A nádor ezek után hiába akarta, érthető módon nem tudta érvényesíteni azokat a szankciókat, amelyet a törvény az insurrectiót elmulasztó nemesekkel szemben előírt. Végül 1627. október 26-án ő is egy körlevélben próbálta a dunántúli és dunáninneni vármegyéknek megmagyarázni a bizonyítványát, miszerint ő a király beleegyezése és (neki szóló) parancsa nyomán hirdette meg az általános hadfelkelést.[65] Esterházy a királynak szóló memo-

63 1627. júl. 24. Lakompak. Esterházy Miklós Győr vármegyének. RÁTH, „Eszterházy Miklós nádor levelei", 14–16. (No. 14.) lappangó levél. Ugyanennek a levélnek ismerjük a Szepes vármegyéhez küldött, 1627. júl. 29-én Lakompakon kelt eredeti példányát is: ŠAL SŽ Kongregačné spisy, Fasc. 3. No. 219. (111. doboz)

64 1627. szept. 30. Pozsony. Pázmány Péter a vármegyéknek. HANUY Ferenc, *Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország herczegprímása összegyűjtött levelei*, 2 köt. (Budapest: Királyi Magyar Tudományegyetem, 1910), 1:653-654. (No. 437.). Szekfű Gyula a számára Ráth kiadásából ismert levelek szűkebb kontextusát, a háttérben meghúzódó jogvitát nem ismerte fel: SZEKFŰ, *Magyar történet IV.*, 44–45.

65 1627. okt. 26. Kismarton. Esterházy Miklós Győr vármegyének: „Noha úgy vagyon, az mint értjük, némelyek maguk fogyatkozását és hazájukhoz való affectiójukat /érzelmi viszonyukat/ tapasztalván ez mostani expeditióban /hadjáratban/, in diversum sensum /más értelemben/ akarják interpraetálni /értelmezni/ erről az insurrectióról való országunk végezését, azt erősítvén, mintha nem adta volna az ország palatinusának azt az authoritást az articulus, hogy ő indicálhassa /hirdethesse ki/ az insurrectiót, hanem hogy csak országunk szükségének és periculumjának /veszélyének/ őfelségének való intimatiója /jelzése/ illetné az palatinust, és az insurrectióra való parancsolat penig az nemes vármegyékre őfelségét

randumában azt is kifejtette, hogy a hadfelkelés ilyen általános semmibevétele után a jövőben egyáltalán nem számíthatnak majd a vármegyék csapataira. „Nem kell semmit is az vármegyékhez is bíznunk, mert soha annyit ezután nem parancsolhatunk nekik, hogy felüljenek, holott csoportostúl jővén az urak és nemesek előmben, nyilván protestálnak, hogy ők ezután fel nem ülnek mellettem, mivelhogy aki az javát és zsírját bírja az országnak, többire majd ugyan senkit közikbe nem küldtenek, mely felette nagy botránkozásokra is esett."[66]

A kellemetlen 1627. évi eset 1634 tavaszán is megismétlődött. A nádor ekkor az állandó török fenyegetésre hivatkozva saját hatáskörében nem egy szabályos hadfelkelést próbált meghirdetni, hanem egy, a végvárakban állomásozó új típusú rendi haderő felállítását kezdeményezte, határozatlan időre, de az adott helyzetet illetően az általános hadfelkelés előkészületeként.[67] A javaslat egy némileg eltérő és átfogóbb változata Esterházy rendi reformról szóló bizalmas tervezeteinek visszatérő elemei közé tartozott, és ez volt az egyetlen alkalom, amikor ilyen széles nyilvánosság előtt előhozakodott vele. Levele aligha nyerte el a vármegyék tetszését, sőt, az udvar roszszallását is kiváltotta, és persze Pázmány sem mulasztotta el a kedvező alkalmat, hogy a nádor próbálkozásába belekapaszkodva újabb politikai támadást intézzen ellene.[68] Nagy valószínűséggel az érsek fellépése is szerepet játszott abban, hogy a

magát nézné, ezzel akarván magát is menteni, és az palatinusnak is auctoritását elvenni, és hazánkat is vele valami confusióban /zűrzavarban/ hozni, maga expresse /szó szerint/ vagyon az articulusban, hogy »post intimationem periculi in regno« /hogy az országban fennálló veszélyhelyzet jelzése után/ annuál és parancsol az palatinusnak, azután az palatinus publicálja az insurrectiót, ki ebben az mostani insurrectióban igen megtartatott, mert mi iteratis vicibus intimáltuk /ismételten jeleztük/ alázatosan őfelségének hazánknak periculumját és szükségét. Melyet őfelsége is látván, nem csak nem javallott és annak annuált kegyelmesen, hogy generaliter insurgáljon, de annak módjáról és maga banderiumjának is mellénk való küldéséről tractáltatott őfelsége velünk, és végezett és concludált is, az mint ex effectu /a foganatosításból/ meg is tetszett." Ráth, „Eszterházy Miklós nádor levelei", 22–26. (No. 19.) lappangó levél. Ugyanennek a levélnek egy nem kiküldött eredeti példányát és a latin fordítását az Esterházy-levéltárban is megtaláljuk: MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 25/a. No. 20. p. 161–164. ill. No. 23. p. 215–218. A levél egy másik, részben eltérő szövegű, a fenti passzust nem tartalmazó 1627. okt. 30-án Kismartonban kelt változata Sáros és Szepes vármegyék levéltáraiban maradt fenn: ŠAP ŠŽ Administratívne písomnosti 1627/No. 3. (49. doboz); ŠAP SAL SŽ Kongregačné spisy, Fasc. 3. No. 230. (111. doboz).

66 Szalay és Salamon, *Eszterházy Miklós…*, 3:199. Esterházy ezzel az idézettel alighanem a főpapok csapatainak távolmaradását kívánta kárhoztatni.

67 Nem igaz, illetve nem teljesen pontos a szakirodalom egy részének az a Pázmány vádjaira építő állítása, miszerint Esterházy Miklós 1634 tavaszán szabályos generalis insurrectiót hirdetett volna meg. A nádor áprilisi körlevele világosan leszögezi, hogy nem általános hadfelkelésről van szó, és nem is részlegesről, hanem valami újról. (Valószínűleg az is szerepet játszott Esterházy döntésében, hogy levonta az 1627. évi eset tanulságait.) A fenti tévedés Toldy Ferenc rövid összefoglalásából indult hódító útjára: Toldy, *Esterházy Miklós munkái*, XLIV–XLV.

68 Az 1634. évi hadfelkeléshez, illetve Pázmány és Esterházy Miklós nyilvános vitájához: MNL OL P 108 Rep. 98.Fasc. C. No. 37a-b. és Fasc. I. No. 152.

soproni országgyűlés 1635-ben végre értelmezte az 1622. évi 21. törvénycikket, és kimondta, hogy a király kifejezett parancsa (értsd: minden érintett törvényhatóságnak megküldött közvetlen írásos parancsa) nélkül senki sem köteles az általános felkelésben résztvenni.[69]

A vármegyék hadfelkelésre való hajlandósága azonban gyakran Pázmánynak a nádori tekintélyt romboló politikai manőverei nélkül is elég gyér volt, különösen Felső-Magyarországon, és különösen akkor, ha az erdélyi seregekkel szemben kellett volna kivonulniuk. 1626 szeptemberében Szepes vármegye az általános hadfelkelési parancsra válaszul közölte a nádorral, hogy ők a korábban meghirdetett részleges insurrectio pénzbeni megváltását kifizetik, de személyesen még nem hajlandóak hadbaszállni, mert két irányból, Lengyelország felől és az erdélyi fejedelem irányából is támadástól tartanak, és szeretnék megvárni azt, hogy valóban kitör-e háború, vagy pedig lecsendesedik a feszült helyzet.[70] A lengyel fenyegetésre való hivatkozást természetesen nem lehet komolyan venni, de közlésüket az erdélyi veszély emlegetése teszi igazán abszurddá, hiszen az általános hadfelkelést részben éppen Bethlen Gábor küszöbön álló támadása miatt hirdették meg, és ezzel a szepesi nemesség nagyon is tisztában volt. Választhatták volna azt a gyakori megoldást is, hogy kiállítják a csapatokat, majd amellett érvelnek a nádornál, hogy azok maradhassanak a vármegye területén, de valójában eszük ágában sem volt harcolni.

Talán még ennél is hajmeresztőbbek azok a levelek, amelyeket 1644 januárjában (szintén egy közelgő erdélyi támadás kapcsán) Szatmár, illetve Bereg vármegyék küldtek Esterházy Miklós nádornak.[71] A misszilisekből teljesen világos, hogy tartalmukat egymás között előzetesen nagy műgonddal egyeztették, ahogy a királynak

69 1635. évi 88. tc. 1. §. „De generali autem insurrectione: status et ordines per omnia accomodabunt se publico regni statuto, articulo 21. anni 1622 superinde edito, hoc per expressum declarato, ne absque expresso suae sacratissimae maiestatis mandato ad ullius requisitionem insurgere teneantur generaliter." *CJH 1608–1657*, 348; ANGYAL, *Magyarország története*, 313.

70 1626. szept. 3. Lőcse. Szepes vármegye Esterházy Miklós nádornak: „Personalem vero insurrectionem quod attinet, equidem nos uti veros patriae cives decet, humillime accomodare vellemus, verum enimvero in tam ferventibus bellicarum tempestatum procellis qualiter insurgere debeamus, non videmus. Poloni enim nostri vicini, sicuti etiam illustrissima celsitudo vestra in litteris suis ad nos datis specificare non dedignatur, sunt in armis et in limitibus regni, atque vicinia nostra excubant. Ii quid in animo habeant, scire non possumus". ŠAP SAL SŽ Kongregačné spisy, Fasc. 3. No. 188. (111. doboz), eredeti levél.

71 1644. jan. 13. Szatmár. Szatmár vármegye Esterházy Miklósnak. MNL OL A 27 Magyar Kancelláriai Levéltár, Litterae comitatuum, 36. csomó, Szatmár vármegye/No. 94. (28292. filmtári tekercs); 1644. jan. 18. Beregszász. Bereg vármegye Esterházy Miklósnak, Uo. 6. csomó, Bereg vármegye/No. 87. (28239. filmtári tekercs). Ugyanezeken a helyeken a Szatmár vármegye/No. 93. és a Bereg vármegye/No. 86. alatt a királynak írott hasonló tartalmú leveleket is megtaláljuk. A főszövegben szereplő idézetek Bereg vármegye leveléből származnak.

küldött hasonló tartalmú levelekét is. Ebben a két törvényhatóság először kifejti, hogy ők, mint hű alattvalók más esetben természetesen készek, vagy pontosabban készek lennének a hadfelkelésre, de finoman emlékeztetik a nádort, hogy a király és az erdélyi fejedelem közötti nézeteltéréseket az érvényben lévő szerződések szerint tárgyalásos úton kellene rendezni. „Melyekben, az mint reáemlékezünk, inserálva is vagyon /bele van foglalva/, hogy ha mi difficultások /nézeteltérések/ az két ország és fejedelem között suboriálhatnának /támadnának/, azok nem fegyverrel, hanem tracták /tárgyalások/ és békességes mediumokkal /eszközökkel/ igazodnának el, könyörgöttünk alázatosan őfelségének, hogy méltóztassék kegyelmesen proponálni /javasolni/ az jó egyezségre való mediumokat és csendes tractákat, hogy sem az hadakozásnak bizonytalan kimeneteli miatt veszedelmes háborúkra és romlásra jusson szegény hazánk." A két levélre végül az teszi fel a koronát, hogy a vármegyék a nádor emlékezetébe idézik a király által annyiszor elhalasztott országgyűlést, amely pedig már nagyon időszerű lenne: „Könyörgöttünk azon is egyszersmind őfelségének, hogy mivel mind az pogány ellenségnek naponként való ínsége, s mind az felindult háborúknak eltávoztatása az őfelsége országaival és híveivel együtt való atyai kegyelmes gondviselését kívánja, méltóztatnék immár őfelsége kegyelmesen, kegyelmes oblatiói /felajánlásai/ szerint országunk gyűlését is celebráltatni, hogy abban mindenekre jobb módjával való provisiók /intézkedések/ lehetnének." Nem tudjuk, de nem túl nagy képzelőerő birtokában is sejthetjük, hogy a nádor erre mit és milyen hangnemben válaszolt. A két vármegye természetesen hű maradt „roppant életszerű" jogértelmezéséhez, és nem vonult hadba akkor, amikor I. Rákóczi György 1644. február 10. után tényleg a Magyar Királyság területére lépett.

Ha nem is ilyen fejlett öntudatot kifejezve, de a hadfelkelés alól olykor a dunántúli vármegyék is kimentették magukat, mégpedig úgy, hogy a területüket közvetlenül fenyegető török veszélyre hivatkoztak (bizonyos esetekben természetesen joggal.) Így például Vas vármegye 1643 őszén, egy a Kemenesalját ért nagy török portya után, még a nagyon határozott királyi parancs ellenére sem akart a morva határszélen lévő Szakolcára vonulni, hogy egy esetleges svéd betörés ellen védelmezze az országot.[72]

Minden mozgósítási kudarc ellenére Esterházy Miklós működésének alig akadt olyan esztendeje, amikor legalább a részleges hadfelkelés ne lépett volna életbe valamelyik kerületben. A nádor a rendi hadak gyülekezésének végtelen, az iménti 1643. évi dunántúli és dunáninneni *generalis insurrectio* esetében már egyenesen bohó-

72 1643. júl. 20. Szombathely. Vas vármegye III. Ferdinándnak. MNL OL A 27 10. cs. Vas vármegye/No. 77. (28246. filmtári tekercs).

zatba fulladó[73] lassúságát és a csapatok szerény harcértékét felmérve végig arra törekedett, hogy a vármegyék (különösen a félreesőbbek) a részleges hadfelkelést, sőt, gyakran a személyes hadfelkelést is pénzben váltsák meg, ezzel sokszor csak utólag beszállva az általa már előre megfogadott hadak zsoldjába. Esetenként ugyanezt az engedményt kapták a közvetlen oszmán fenyegetésnek kitett vármegyék is.[74]

Esterházy volt az, aki a törvényekben a rendek részéről megígért gabonasegély (*annonarium subsidium*) megadását kérte a nélkülöző végvári vitézek számára, és időnként az egy-egy vármegye területén átvonuló mezei katonaság igényeit is ő tolmácsolta. Hálátlan szerepet vállalva arra is rendszeresen megpróbálta rábírni a vármegyéket, hogy számoltassák el a volt dicatorokat vagy perceptorokat és fizessék be tetemes adóhátralékaikat a Magyar-, illetve Szepesi Kamarának. Ezek nagyobb részt az országgyűléseken több évre megszavazott rovásadóból, kisebb részt a koronaőrség fizetésének céljára szolgáló ún. koronapénzből (*pecunia coronalis*) származtak. Esterházy rendíthetetlenül érvelt amellett is, hogy az 1635-ben a végvárak finanszírozására – éppen az ő kezdeményezése nyomán – bevezetett új külkereskedelmi vámot, a félharmincadot[75] a törvényben meghatározott kétéves időszak lejárta után is fenn kell tartani. Továbbá ő közvetítette a főkapitányoknak és kapitányoknak a vármunka (*labor gratuitus*) elvégzésére vonatkozó ismételt kéréseit is. Azt, hogy melyik vármegyének melyik erősséghez kellett ezt és a gabonasegélyt teljesíteni, rendszeresen országgyűlési törvénycikkek szabályozták.

A levelek egy kisebb csoportja az egyes kerületek Esterházy Miklós korában még viszonylag ritkán megtartott, de a század második felében nagy politikai jelentőségre szert tevő gyűléseire vonatkozik. Bár ezeken az adott országrész főkapitánya elnökölt, de összehívásukra a nádor és a király előzetes beleegyezése nélkül elvileg nem volt lehetősége.[76]

73 1643. okt. 1. Pozsony. Lippay György Forgách Zsigmondnak. SZABÓ András Péter, „Forgách (III.) Zsigmond levelezése Lippay Györggyel (1639–1644)", *Collectanea Sancti Martini* 3 (2015): 247–297, 275–277.

74 1644. márc. 14. Szombathely. Vas vármegye Esterházy Miklósnak. MNL OL A 27 10. cs. Vas vármegye/No. 88. (28246. filmtári tekercs). A vármegyének a királyi parancs értelmében eredetileg Nyitrára, a rendi hadak gyülekezési helyszínére kellett volna vonulnia, ám a nádor végül beleegyezett, hogy personalis insurrectio helyett 200 lovasra való zsoldot küldjenek. A levél írásának apropója az volt, hogy egyes főurak külön is megkapták a hadbahívó parancsot, és ők – hivatkozva a befizetett pénzre – szintén nem akartak embereikkel felkelni.

75 1635. évi 1. tc. *CJH 1608–1657*, 311.; KENYERES István, „A félharmincad 1635–1638-ban", in *Archivariorum historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára*, szerk. KÁDÁR Zsófia, LAKATOS Bálint és ZARNÓCZKI Áron (Budapest: Magyar Levéltárosok Egyesülete, 2013), 567–590.

76 Az 1618. évi 56. törvénycikkben a rendek kérték, hogy ha a király távol van (valószínűleg azt értve ezalatt, hogy elutazott Bécsből) vészhelyzetben a nádor is hirdethessen meg ilyen gyűléseket (*conventus*). „Supplicant autem status et ordines: ut in absentia suae majestatis, ingruente necessitate regni, liceat

Ahogy az Esterházynak az 1632. március 8-i szombathelyi gyűlés[77] előtt Nádasdy Pál dunántúli főkapitány számára kiállított instrukciójából kiderül, gyakran még a rendek elé beterjesztett javaslatcsomag első verzióját is a nádor állította össze.[78] Amikor pedig 1630-ban Alaghy Menyhért felső-magyarországi főkapitány a saját szakállára hirdetett meg kerületi gyűlést, sőt hadfelkelést, azzal Esterházy Miklós igen komoly rosszallását váltotta ki, amelynek kivételesen a vármegyékhez írott leveleiben is hangot adott.[79] Valószínűleg nádori kezdeményezésre tartottak például ilyen tanácskozást a dunántúli nemesek 1633 tavaszán a Sopron megyei Lózson,[80] a felső-magyarországi rendek pedig 1631 januárjában és 1639 decemberében Kassán.[81] 1643 elején pedig a király parancsa nyomán mindhárom kerület számára meghirdettek egy-egy gyűlést (*conventus*) a végvárak ügyében, de valószínűleg csak a dunáninnenit tartották meg 1643 februárjában, Nagyszombatban.[82]

---

domino palatino conventum instituere, et de tuta permansione cum regnicolis deliberare." *CJH 1608–1657,* 154.

77 A gyűlés határozatainak kivonatát Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyve tartotta fenn: Tóth, *Vas vármegye*, 179–181.

78 [1632. márc. eleje] Instrukció/memoriale Nádasdy Pál dunántúli főkapitány számára azokról a pontokról, amelyeket az 1632. márc. 8-ra Szombathelyre összehívott dunántúli kerületi gyűlésen a nádor nevében a vármegyék követei elé kell terjesztenie. MOL P 108. Rep. 71. Fasc. 24/b. No. 74. p. 451–458. (latin fordítás) 459-468. (magyar fogalmazvány).

79 1630. szept. 17. Kismarton. Esterházy Miklós a felső-magyarországi vármegyéknek: „szükségesnek ítéltük, hogy kegyelmetek értse, mindazokra az dolgokra, úgy mint insurrectio hirdetésre, gyűlésre való hívásra és követségeknek extra regnum való instituálására sem őkegyelmének, sem másnak senkinek hatalma nincsen az országban, hanem ha az őfelsége kegyelmes parancsolatjából és annuentiájából, avagy in absentia suae maiestatis /őfelsége távollétében/ az mi hírünk és engedelmünkkel. Szeretettel kérjük és tisztünk szerint intjük is annakokáért kegyelmeteket, hogy ennekutána se gyűlésre, se insurrectióra, se követségküldésekre ne lépjék az őfölsége, a mi kegyelmes urunk nyilvánvaló parancsolatja, avagy, amint mondánk, őfelsége után a mi intimatiónk nélkül, tartozván még mi is az ilyetén casusokról őfelségét, a mi kegyelmes urunkat nem csak tudósítanunk, de praeter celerem casum /sürgős eseteket leszámítva/ engedelmet is vennünk." MNL OL E 174 6. t. f. 38. (2. doboz) „ad comitatus partium regni superiorum", fogalmazvány; Szatmár vármegye eredeti példánya: ANDJC PJSM Acta publico-politica Fasc. 2. No. 51. (22. doboz); Szepes vármegye eredeti példánya: ŠAP SAL SŽ Kongregačné spisy, Fasc. 3. No. 290. (111. doboz).

80 Vas vármegye 1633. május 31-én Szombathelyen összeülő közgyűlése említi ezt a nem sokkal korábban tartott gyűlést: Tóth, *Vas vármegye*, 188. (No. 1582.).

81 Toldy, *Esterházy Miklós munkái*, 191; Künstlerné Virág, *Szatmár vármegye II/2.*, 174. (No. 1154 és 1157). 1640. jan. 28. Pászthói Mátyásnak [Szatmár vármegye jegyzőjének] a felső-magyarországi rendek követének III. Ferdinánd előtt elmondott beszéde (*oratiuncula votiva*), és az ehhez csatlakozó kérvény: Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Sátoraljaújhelyi Levéltára (A továbbiakban: MNL BAZMSL) IV-2001/b. Zemplén vármegye levéltára, Zemplén vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Szirmay–Kazinczy-féle históriai iratok – Acta politica fasc. 187. No. 193. (Hist. Tomus XVI.).

82 A dunántúli gyűlés 1643. március 1-én, a felső-magyarországi rendek számára meghirdetett kassai pedig 1643. március 15-én kezdődött volna. A dunántúli gyűlés elmaradására egyelőre nincsen

A levelek egy számszerűen és tartalmi tekintetben is jelentős hányada nem a nádor szokásos tevékenységi körébe tartozó feladatokhoz kapcsolódik (ideértve az oszmán betörések miatti állandó hadfelkeléseket, és hódoltatás kapcsán a budai pasával folytatott határmenti diplomáciát is), hanem olyan rendkívül eseményekhez, amelyek Esterházy Miklós és a Magyar Királyság rendei számára szokatlan politikai kihívást jelentettek. Esterházy nádori működését eleve két általa – túlzás nélkül – gyűlölt erdélyi fejedelemnek, Bethlen Gábornak 1626. évi, illetve I. Rákóczi Györgynek 1644–1645. évi hadjáratai fogják keretbe. Az ő idején került vissza az országhoz majd 170 év osztrák fennhatóság után a fraknói és a kaboldi uradalom (1626),[83] több mint hét esztendő erdélyi uralom után a hét felső-magyarországi vármegye (1630), zajlott a harmadik hajdúfelkelés és I. Rákóczi György hatalomátvétele (1630–1631), a rakamazi csaza (1631) a felső-magyarországi parasztfelkelés (1631–1632),[84] Bethlen Istvánnak és a budai pasának Erdély elleni „támadása" (1636), született meg Erdéllyel a kassai (1631) és az eperjesi egyezmény (1633), és köttetett meg a törökkel az első (1627) és a második (1642) szőnyi béke.[85]

Ezek az események mind felbukkannak a vármegyékhez írott levelekben, a békekötéseknek még az előkészítése (azaz a kártételi jegyzékek összeállítása), és a végrehajtása is. És előkerülnek a Német-római Birodalomban zajló harmincéves háború nagy fordulópontjai is, amelyek az udvar magyarországi politikáját mindvégig meghatározták, természetesen megfelelő tálalásban és az illő kincstári optimizmussal körítve. Első pillantásra furcsának tűnhet, hogy az Esterházy nádorsága alatt tartott három országgyűlésről (1630 Pozsony, 1634/1635 Sopron, 1637/1638 Pozsony) a vármegyéknek írott levelekben alig esik szó: az igazat megvallva lényegesen többet szerepelnek az elmaradt diéták. Amit azonban a megtartott gyűlések kapcsán a nádor közölni akart, azt minden bizonnyal elmondhatta közvetlenül, a diétákon megjelent

kézzelfogható adatom, de a nádor 1643. febr. 20-án a felső-magyarországival együtt ennek is határozottan elhalasztását javasolta: Hajnal István, *Az 1642. évi meghiúsult,* 405–406. (No. 131.). A dunáninneni gyűlés meghirdetésére: Kántor, *Esztergom vármegye*, 50. (No. 54.); 1643. febr. 21. Bécs. III. Ferdinánd értesíti Zemplén vármegyét az 1643. márc. 15-re meghirdetett kassai gyűlés átmeneti elhalasztásáról. MNL BAZMSL IV-2001/b. fasc. 161. No. 87. (Tomus VI.).

83 A két uradalom visszacsatolásáról: Bariska István, *A Szent Koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország 1447–1647*, Archivum Comitatus Castriferrei (Szombathely: Vas Megyei Levéltár, 2007), 137–138.

84 Makkai László, *A felső-tiszavidéki parasztfelkelés 1631–1632* (Budapest: Művelt Nép, 1954).

85 A két szőnyi békéhez legújabban (irodalomjegyzékükben a régebbi szakirodalom felsorolásával): Brandl Gergely, Göncöl Csaba, Juhász Krisztina, Marton Gellért Ernő és Szabados János, „Válogatott források az 1627. évi szőnyi békeszerződés történetéhez", *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények* 15 (2017): 151–203; Juhász Krisztina, „Esterházy Dániel és Esterházy Miklós levelei az 1642. évi szőnyi békekötés idején", *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények* 17 (2017): 175–204.

követeknek vagy fontos híveinek. Másrészt az országgyűlés összehívása és megtartása a király kizárólagos jogköre volt, ezért van az, hogy még az Esterházy életében nagy törést jelentő 1642. évi elmaradt diéta is csak közvetve tűnik fel a szövegekben.

Esterházynak Pázmány Péter esztergomi érsekkel (1616–1637), a magyar főpapság fejével való mély és kibékíthetetlen szembenállását ismerve[86] valamelyest érthető, hogy a vármegyéknek szóló misszilisekben egészen 1638-ig egyetlen egyszer sem, még a kettejük közötti heves pengeváltások alatt sem kerül elő az „érsek" szó, mintha a magyar rendeknek csak egyetlen vezetője lenne, a nádor. Úgy tűnik tehát, hogy ellentétüket ezekben a nyilvános leveiben nem akarta megjeleníteni, hanem inkább egy olyan otthonos, az események szálait kizárólag a király és a nádor köré csoportosító beszédmódot alkotott meg, amelyben a nagy rendi ellenlábasnak egyszerűen nem jutott hely.

A nádori levelek retorikája és eszméi

Az imént észrevett anomáliával, az érsek alakú űrrel már el is érkeztünk tanulmányunk fő témájához, a leveleinkben jelentkező fogalmakhoz és eszmékhez. Talán azzal a faék egyszerűségű módszerrel érdemes kezdenünk, hogy felmérjük az egyes szavaknak a szövegeken belüli gyakoriságát. Játékos kísérletünk tárgya a teljes levélanyag lesz, eszközünk pedig egy on-line szófelhő készítő program, amely nem csak megmérni tudja az előfordulások számát, de ábrázolni is, a gyakoribb szavakat nagyobb betűvel, központi helyzetben megjelenítve. A használt program ugyanakkor nem igazán okos, például a főnevek egyes ragozott alakjait nem tudja összekötni egymással, mert a magyar nyelv szerkezetét nem ismeri. Hogy a végeredmény mégse legyen torz, a szavak listájából kivettem a messze leggyakoribb kifejezés „a kegyelmetek" néhány ragozott alakját, a névelőket, a személyes névmások ragozatlan alakjait, a tagadószókat, a legáltalánosabb kötőszavakat (a vonatkozó, magyarázó, következtető és ellentétes értelműeket nem), a vármegyék és a nádor nevét, a latin szavak jelentős részét (kivéve azokat, amelyek a magyar szövegek szövegtörzsében is előfordulnak), és végül az összes 20-nál kevesebbszer előforduló szót lenyestem.[87]

86 Az érsek és a nádor ellentétéhez: Fraknói Vilmos, *Pázmány Péter 1570-1637*, Magyar történeti életrajzok (Budapest: Méhner Vilmos, 1886), 257–266; Hajnal, *Esterházy Miklós nádor*, 5–73; Bitskey István, „A nádor és az érsek (Esterházy Miklós vitája Pázmány Péterrel)", in *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*, szerk. Angi János és ifj. Barta János (Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2005), 55–61.

87 A program még az ezután fennmaradó részt sem képes teljes egészében megjeleníteni, ráadásul a kész rajzon is meglehetősen sok a szabad szemmel nem látható, kisméretű szó.

Eljárásom természetesen korántsem védhetetlen. Statisztikai értelemben pontosabb lenne, ha a főnevek és igék különböző ragokkal, jelekkel ellátott alakjait kézzel csoportokba rendezném,[88] és csak a szótőt hagynám benne a listában, vagy ha egyes szófajokat teljesen kiszűrnék, ám az ábra úgy sokkal kevesebbet mutatna meg a nádori levelek stílusából. A számítógép által emberi beavatkozás nélkül elkészített rajz (*1. ábra*) sokat elárul arról, hogy Esterházy milyen technikával és milyen fogalmakat használva érvelt. Eszmetörténeti elemzésre persze önmagában nem alkalmas, hiszen egy szöveg nem pusztán a szavak, de a közöttük fennálló kapcsolatok összessége is, és a levelek nem minden bekezdése bírt azonos súllyal. Ráadásul, ahogy mostanában, akkor is a töltelékszavakból volt a legtöbb. Ha viszont félretesszük az egyes szavak gyakoriságát, megkeressük az állandósult szókapcsolatokat, kulcsfogalmakat, és feltérképezzük ezek egymáshoz való viszonyát, pontosabb eredményekre juthatunk. Közben persze mindig érdemes egy kicsit visszapillantanunk a szófelhőre is, ami abban segíthet bennünket abban, hogy néhány kulcsfogalomra és állandó jelzőre felfigyeljünk.

Esterházy Miklós a levelekben szereplő kulcsszavakat és az ezek hátterében meghúzódó eszméket igen határozott célok érdekében állította csatasorba. A rendi öntudat erősítésén kívül arra is szolgáltak volna, hogy újra és újra megtámogassák a nádori méltóság szerinte romlásnak indult tekintélyét. Ennek a végig meglehetősen egységes, Esterházy érdekeihez szabott rendi eszmerendszernek a valódi középpontjában tehát maga a nádor mint „fő magistratus" állt.[89] (Ábránkon csak azért nem foglal el központi helyet, mert a beszélőt mindig a szófelhő „mögött" találjuk, jelenlétét legfeljebb az általam könyörtelenül megritkított személyes névmások és személyragok jelezhetik.)

Esterházy már első, 1626. januári bemutatkozó levelében megadta az alaphangot, kifejtve, hogy ezt a „nagy, terhes és gondos tisztet" csak a közösség és a haza érdekében vállalta el. „Kitől noha méltán vonogathattam volna magamat nagy sok

88 Így jártak el például a Zrínyi-szótár szerkesztői, akik a szövegekből kézzel, nagy munka árán kicédulázott szavakat szóbokrokba/címszavak alá rendezték, és a kötet elején egy hosszú listában megadták előfordulási sorrendjüket: BEKE József és BENKŐ Lóránd, *Zrínyi-szótár: Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*, Zrínyi-könyvtár (Budapest: Argumentum, 2004), 35–103.

89 1639. jún. 26. Sempte. Esterházy Miklós Szatmár vármegyének. „hanem őfelsége után minket, úgymint fő magistratust" MNL OL E 174 6. t. f. 246–247. (2. doboz) fogalmazvány; 1628. ápr. 28. Lakompak. Esterházy Miklós Zemplén vármegyének. „mint supremus magistratus post suam maiestatem" MNL BAZML IV-2001/b. Szirmay–Kazinczy-féle históriai iratok – Acta politica, Fasc. 182. No. 102. (Hist. Tom. XIV.). Kiadása: DONGÓ GYÁRFÁS Géza, „Rákóczy János elfogatása – egy adat a homonnai templom történetéhez", *Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez* 7 (1901): 49–51, olvasati hibákkal, az évszámot „1628 vel 1638" formában leírva, Kazinczy Ferencnek a *Felsőmagyarországi Minervá*ban közreadott első közlése alapján.

1. ábra. Esterházy Miklós vármegyékhez írott leveleinek szófelhője (wordclouds.com)

tekintetekre nézve, s kiváltképpen szegény hazánk mostani állapatját az magam erőtlenségével összevetvén, mindazonáltal hogy Isten ő szent felsége hivataljját (ki erre engem nem csak sok ellenkezések közt megtartott kegyelmességéből, de sokképpen nevelt is), ne láttassam megvetni, és hogy az kegyelmetekhez és édes hazámhoz való igazságomat, szeretetemet és annak szolgálatjára való készségemet is ily munkás és fáradságos hivatalban is megmutassam, késznek kellett lennem magam megvetésével is ennek felvételére. Mely hivatalomban, úgy vagyon, sokat nem ígírhetek kegyelmeteknek, mindazonáltal amivel az jó Isten gondviselése szeretett, s amennyire erőt s észt, értéket és gondviselést adott, azokat kész vagyok az kegyelmetek szolgálatjára fordítanom, és ha úgy kívántatnék, véremet és életemet is szegény édes hazánkért és kegyelmetekért kiadnom, kit nem is szóval mondok csak, hanem ha az szükség behozná, cselekedetben is ezent fogná tapasztalni kegyelmetek."[90]

90 1626. jan. 12. Kismarton. MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 1/I. No. 49. (p. 188–193.) fogalmazvány; 1626. jan. 12. Kismarton. ŠAP SAL SŽ Kongregačné spisy Fasc. 3. No. 154. (111. doboz) valószínűleg Szepes vármegye eredeti példánya, hiányzó címzésoldallal; 1626. jan. 13. Kismarton. ŠAP ŠŽ Administratívne písomnosti 1626/No. 2. (49. doboz) valószínűleg Sáros vármegye eredeti példánya, hiányzó címzésoldallal.

Több olyan elem szerepel itt, amelyek nehéz politikai helyzetben hivatalba lépő politikusok beszédeiből ismerősek lehetnek. A kötelező *captatio benevolentiae*, azaz a saját érdemek kicsinyítése, esetünkben azért nem csekély kiválasztottságtudattal is fűszerezve, „a sokat nem igérhetek, de a körülmények szorításában is megteszem, amit tudok" toposza, majd a drámai lezárás, amely ebben az esetben a korabeli magyar nemesség egyik dédelgetett eszméjéből merít: a jogszerző és érdemet bizonyító nemesi vér kultuszának jegyében ígéretet tesz akár a hazáért hozott véráldozatra is, amennyiben a szükség úgy kívánná.

A nádort tehát a nemességhez komoly ígéretek és kötelességek fűzik, de cserében ők is tartoznak azzal, hogy mindent megtegyenek a nádor, a király, a haza és végső soron a nemesi rend boldogulása érdekében. Esterházy kedvelt, sokat alkalmazott fordulata szerint: „Kegyelmeteknek meg nem fogyatkozunk, csak kegyelmetek is maga magának meg ne fogyatkozzék!"[91] (Ennek a nyomatékos kérésnek különböző verziói nem kevesebb, mint 27 alkalommal fordulnak elő a levelekben.) A nádor a kölcsönösség kívánalmát gyakran egy negatív záradékkal is megtoldotta, a kudarc felelősségét előre áthárítva az engedetlen rendekre: „Kegyelmeteket mégis szeretettel kérem, ne fogyatkozzék meg maga magának, és utolsó ruináját /pusztulását/ néző édes hazájának. Egyébaránt én protestálok /tiltakozom/, hogy ha mi veszedelem találná nemzetünket, nem más, hanem maga leszen oka kegyelmetek, mi egyébaránt kívánván eleget tenni mind kötelességünknek és mind édes hazánkhoz és nemzetünkhöz való igazságunknak."[92] Ám még ebben a kemény mondatban is feltűnik a nemességet és a méltóságviselőt elvileg összekötő másik kapocs, a szeretet, a 17. századi keserű pirulák standard bevonata. Ezért is van az, hogy szófelhőnk határozószói között a „szeretettel" (a latin *amice* megfelelője) olyan előkelő helyen szerepel.

A fenti, a nádornak a rendek iránti őszinte elkötelezettségét hangsúlyozó beszédmód azonban láthatóan nem győzött meg mindenkit Esterházy jószándékáról, különösen a felekezeti sérelmeikre orvoslást váró felső-magyarországi protestánsokat nem, akiknek követei már 1625. évi megválasztásakor sem rá, hanem az evangélikus Nádasdy Pálra szavaztak. 1628-ban Rákóczi János Zemplén megyei református nemes (a későbbi fejedelemi család távoli rokona) vármegyéje közgyűlésén nyilváno-

91 1633. ápr. 27. Kismarton. Esterházy Miklós Győr vármegyének. MNL GMSMGYL IV.A.1.b. II. 1633/16. (1. doboz) eredeti, Ráth Károly közlésében tévesen október 27-i kelettel; 1633. április. 28. Kismarton. Esterházy Miklós Liptó vármegyének. ŠAP SAL SŽ Kongregačné spisy, Fasc. 4. No. 113. (112. doboz) egykorú másolat.

92 1640. jún. 29. Sempte. Esterházy Miklós a dunáninneni és dunántúli vármegyéknek. MNL OL E 174 6. t. f. 260–263. (2. doboz) fogalmazvány, Esterházy Miklós nádor sajátkezű javításaival és utóiratával.

san kirohant a nádor ellen. „Esék értésünkre, hogy az elmúlt napokban kegyelmetek gyűlése lévén, némelyek kegyelmetek között nagy sok alkalmatlan és minden ok nélkül való zúgolódásban voltak volna, és nevezet szerint Rákóczi János zúgolódván az homonnai szentegyháznak visszavételéért, sőt, amint értjük, Rákóczi János nem kicsin becsületünknek sérelmével is emlékezett légyen kegyelmetek között felőlünk [...], mindazonáltal megmutatom neki, ha Isten megtart bennünket, hogy amiolta Isten magunk nemzete kívöl való birodalom alá adta koronánkat és országunkat, igazb és hasznosb mediatorságot minálunknál az mi praedecessorinkban /elődeinkben/, tisztelet essék nekik, egy sem mutatott az magyar nemzethez."[93]

A kötelező szerénység itt már a múlté, Esterházy egyenesen a mohácsi csata utáni legjobb nádor címére pályázik. Ahogy az már egy Thurzó Imrének írt 1619. évi magánleveléből is kiderül, büszkén vallotta, hogy anyai nagybátyjához, Illésházy Istvánhoz, illetve a szintén homo novus 16. századi nádorhoz, Nádasdy Tamáshoz hasonlóan őt sem származása, hanem képességei juttatták magas polcra.[94] Erősen kérdéses, hogy a zempléni nemesség számára ez a határozott küldetéstudat menynyire bírt meggyőző erővel, de számunkra a kiváltott hatásnál sokkal érdekesebb a szöveg két részlete. Az egyik az „Isten magunk nemzete kívül való birodalom alá adta koronánkat és országunkat" passzus, ami jól kifejezi azt a feszültséget, ami a nemesi nacionalizmusnak a középkorban gyökerező titkos vágyképe, a „nemzeti" király által vezetett ország és a realitások között húzódott, ugyanakkor ez a megfogalmazás a legkevésbé sem kérdőjelezi meg a Habsburg-ház magyarországi uralmát. A király hatalma azonban nem holmi örökösödési szerződésre, hanem Istennek – a rendek választásában megnyilvánuló – akaratára épül.[95]

A másik fontos részlet pedig a „mediator" (közvetítő) szó, amely a vármegyéknek írott levelekben ugyan csak kétszer kerül elő, de maga a király és a rendek közötti közvetítés, mint a nádor legfontosabb feladata, a szövegek egyik vezető motívuma. A fenti szerep valójában nem volt ősrégi, a Nádasdy Tamás környezetében a 16. század közepén összeállított (ám a nagyobb hitelesség kedvéért Mátyás király korára visszakeltezett) „Nádori cikkelyeken" alapult.[96] A jogi szöveg erről szóló

93 1628. márc. 1. Biccse. Esterházy Miklós Zemplén vármegyének. MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 1/I. No. 94. (p. 379-382.) fogalmazvány.

94 „Tisztesség adassék azért minden rendnek, de sem kocsisa, sem jobbágya fia azoknak az jámboroknak egyiknek sem voltam, az kik oly igen megütköztenek az én tiszteimben, kiket nem magam vettem magamnak, hanem érdemes emberségemmel találtam. Soha egy szóval és egy igével sem kértem egyiket is." Szalay és Salamon, *Eszterházy Miklós*, 1:87–88.

95 Erre az egyértelműen kitapintható szemléletre más források alapján, és kicsit más hangsúllyal, már Péter Katalin is felhívta a figyelmet: Péter, *Esterházy Miklós*, 90.

96 C. Tóth Norbert, „A Magyar Királyság nádora. A nádori és a helytartói intézmény története (1342–1562)" (akadémiai doktori disszertáció, 2016), 183–236.

hatodik cikkelye a Mossóczy Zakariás-féle első magyar nyomtatott törvénykönyv (1584) révén a 17. században széles körű hatást gyakorolt, és a rendi elképzeléseknek éppúgy szerves részévé vált, ahogy a nádornak a középkorban még nem létező országos főkapitányi jogköre is. Nem véletlen, hogy maguk a vármegyék is hivatkoznak rá, ahogy azt például Bereg tette a fentebb idézett 1644 eleji, csak színleg udvarias levelének végén: „Azért nagyságodat is alázatosan kérjük, megemlékezzen méltóságos hivataljáról és mediatorságáról inter regem et regnicolas /a király és az országlakosok között/, és egyszersmind édes hazájához, nemzetéhez való szeretetiről, méltóztassék kegyelmesen mindezeket méltóságos intercessiójával /közbenjárásával/ és mediatorságával az mi kegyelmes urunknál, őfelségénél nem csak promoveálni /előmozdítani/, de minden jó és alkalmatos mediumokkal efficiálni /eszközökkel elérni/ is."[97]

Esterházy azonban a Nádasdy korából megörökölt, időközben számos oldalról megkérdőjelezett közvetítői szerepet igyekezett felélesztени, sőt, tovább bővíteni. Az igényeket, és nem a valós helyzetet leképező szemlélete szerint a nádor az uralkodó és a magyar alattvalók közötti kommunikáció legfontosabb csatornája. Mindenekelőtt ő az, és nem a központi kormányszervek (vagy *horribile dictu* az esztergomi érsek, netán a főpap-kancellár), akin keresztül az uralkodói akaratnak meg kell nyilvánulnia, és ő az is, akinek segítségével a magyar rendek megfogalmazhatják jogszerű kívánságaikat a király felé, amelyek, amennyiben azt a külső körülmények engedik, bizonyosan meghallgatásra találnak. Ezen felül elsődlegesen a nádor feladata az ország törvényeinek és szabadságának védelme.[98] Tevékenységének kereteit pedig végső soron nem pusztán az írott jog jelöli ki, hanem nemzetéhez és hazájához való „tökéletes szeretete" is.[99]

Esterházy szűk körnek szánt opiniói és magánlevelei arról tanúskodnak, hogy mindez nem, illetve nem csak a rendeknek szánt retorika volt, hanem többnyire valóban tükrözte a nádor szerepfelfogását. Esterházy elvárásainak és a rendi reformra vonatkozó terveinek a valósággal való ütközése vezetett el aztán 1638. és 1642. évi

97 1644. jan. 18. Beregszász. Bereg vármegye Esterházy Miklósnak. MNL OL A 27 6. csomó, Bereg vármegye/No. 87. (28239. filmtári tekercs).

98 1639. jún. 26. Sempte. Esterházy Miklós Szatmár vármegyének „úgy mint akinek incumbál is ante alios országunk szabadságának és constitutiójának oltalma" MNL OL E 174 6. t. f. 246–247. (2. doboz) fogalmazvány.

99 1626. dec. 9. Pozsony. Esterházy Miklós a Bethlen oldalán hadba vonult vármegyéknek: „és emellett bízzon mireánk is valamit az dologban kegyelmetek, elhívén, hogy nem csak igazsággal, de nemzetünkhez és hazánkhoz való tökéletes szeretetünkhez és kötelességünkhez képest is szívből igyekezünk, nem különben, mint magunk dolgait, az kegyelmetek igyét is szorgalmaznunk, kiben meg sem fogyatkozik." MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 1/I. No. 86. (p. 350–352.) „az hét vármegyének, az kik az fejedelem mellett voltanak az táborban", egykorú másolat.

lemondási kísérleteihez.[100] Ahogy azt maga is elismerte, már a gesztus is rendkívüli volt, hiszen a nádorok és más hasonló méltóságviselők nem szoktak lemondani. Ezt a nádor az utóbbi alkalommal még azzal is tetézte, hogy szándékát egy veretes körlevélben jó előre közölte az ország összes vármegyéjével. Ezt a híres, többször is kiadott misszilist már egy tetterő és önbizalom helyett törődöttséget kommunikáló, a „palatinusság kemény igájának viselésében" megfáradt Esterházy Miklós fogalmazta meg, aki láthatóan valóban kritikusan tekintett vissza tizenhat esztendei nádori működésének eredményeire és kudarcaira,[101] és tudta, hogy személye sokak számára gyűlöletes.[102]

Míg saját nádori szerepfelfogása és a vármegyék számára erről rajzolt kép mindvégig elég nagyfokú átfedésben voltak egymással, addig a király a levelekben akkor is idealizált alak maradt, amikor Esterházy már sok tekintetben kiábrándult a bécsi udvarból. Igaz, az uralkodó iránti szilárd hűségének nemhogy feladásáig, de megkérdőjelezéséig sem jutott el soha, ellentétben politikai tanítványával, Wesselényi Ferenc nádorral, akit az 1660-as évek súlyos magyarországi válsága sokkal radikálisabb irányba mozdított el. Esterházy már csak stratégiai okokból sem osztotta meg a vármegyékkel saját sérelmeit, hiszen ettől nem kezesebbek lettek volna, hanem csak újabb érveket merítettek volna belőle az engedetlenségre. Retorikailag megkönnyítette a nádor dolgát az az ügyes fogás, hogy az udvart egyáltalán nem emlegette ezekben az üzeneteiben. Egyetlen olyan levele van, amelyben szót ejt arról, hogy valamit kérvényezett Bécsben,[103] maga az „udvar" szó is csak kétszer szerepel ezzel a jelentéssel a vármegyéknek írott misszilisekben.

Ahogy a levelek képzelt politikai terében a nádornak jutott a magyar rendek kizárólagos vezetése, úgy a központi hatalmat kizárólag a király személye képviselte, életnagyságúnál terebélyesebb alakjával jótékony homályba borítva a magyar rendi autonómia korlátozásán munkálkodó központi kormányszerveket. Ez az eszményített uralkodó a levelekben legalább annyira király, mint amennyire császár,

100 A nádor 1638. évi lemondási kísérletéhez lásd 1638. márc. 16. hely nélkül. Esterházy Miklós III. Ferdinándnak: Toldy, *Esterházy Miklós munkái*, 351–357. Az 1642. évi lemondási kísérlet hátterének részletes feldolgozása: Hajnal, *Esterházy Miklós nádor*..., 74–153.

101 Toldy, *Esterházy Miklós munkái*, LIX; Hajnal, *Az 1642. évi meghiúsult*..., 160–163. (No. 56.).

102 Toldy, *Esterházy Miklós munkái*, 352; 1642. nov. 24. Pozsony. A nádor memorialéja a királyoz küldött megbízottjának: „Senex sum et aetate provectus, in officioque odioso constitutus..." Hajnal, *Az 1642. évi meghiúsult*..., 345. (No. 107.).

103 [1629 vége. Ismeretlen dunáninneni vármegyének: „Mely vitézlő népnek mi, úgy vagyon, eléggé sollicitáltuk fizetéseket udvarnál, de fáradságunknak nem látván semmi futamatját, úgy köllött némely bizonyos vármegyéket azoknak bevételek és tartások felől levelünk által requirálnunk." MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 1/II. No. 351. (p. 599-602.) „ad comitatus" (ennek ellenére világos, hogy egy bizonyos vármegyének szól), fogalmazvány.

és láthatóan nem egy dinasztia tagjaként gyakorolja hatalmát, mert a „dicsőséges Ausztriai Háznak" a szövegekben nyomát sem látjuk. A királyt nem írott betű, hanem a magyarok választása emelte trónusra, ezért nem „német", nem idegen.[104] Nem pusztán „kegyelmes ura" alattvalóinak, de „édesatyja" is, akinek „szokott kegyelmessége" nem csak a szokásos *clementia caesaris*, de a gyermekei iránt mutatott szeretet kifejeződése is, tehát „atyai kegyelmesség". Ez az uralkodó már nem egy, a hazának nagy szolgálatokat teljesítő ókori *pater patriae*, a fogalom Esterházynál és a kortársainál érzelemmel telítődik, és az alattvalókhoz való személyes kötődést is kifejezi. A királytól éppen ezért nem kell félni: „csak mi okot ne adjunk reája, nem lészen szükséges rettegni az mi kegyelmes urunktól."[105] Alattvalóit szükség esetén a „szárnya alá veszi", „atyai oltalmát" nyújtja neki, „atyai gondviselését" bizonyítja, akaratát pedig nem rideg parancsszavakkal, hanem „atyai intéssel" fejezi ki. Mindezért a méltó viszonzás alattvalói hűsége, sőt „devotiója." Élete végén Esterházy már részben maga is kölcsönveszi ezt az atyai szerepet, és a vármegyéket néhány ízben ő is „atyaiképpen inti", fenti 1642. évi búcsúzó levelében pedig a hazának nem csupán fiaként, de nádori tisztére hivatkozva atyjaként is megjelenik.

Esterházy azt az országot, amelyet nádorként szolgál, jelöli az „országunk" kifejezéssel is, de háromszor ilyen gyakran használja a „hazánk" szót. Ahogy a királyt alattvalóihoz mély szeretet kapcsolja, úgy az alattvalókat is az országhoz. A „haza" terminus, ahogy sok más nyelvben, a magyarban is egyfajta, az egész országkeretre kiterjesztett otthonfogalom, ám az érzelmi viszonyulást a nádor leveleiben gyakran (egészen pontosan 121 alkalommal) az „édes" jelző is nyomatékosítja (latinul ugyanez *gens nostra charissima* lenne). Hasonló állandó kísérője a szónak a „szegény" melléknév („szegény hazánk", 137 előfordulás), amely nagyon gyakran társul a másik állandó jelzővel („szegény édes hazánk"), egyszerre fejezve ki az ország tragikus helyzetét és a hazához való ragaszkodást. A szófelhőnkben is előkelő helyen szereplő „szegény" melléknév a korabeli magyar nyelvben az elárvult vagy egyenesen halott emberek jelzője volt, de itteni jelentésének teljes megértéséhez az összetett kifejezés latin szövegekben használt megfelelőit, a *misera patria nostra* (nyomorult

104 A szemlélet nagyon hasonló Zrínyinél is: „Német a másik szomszédunk. Ki kell itt választanunk a többitűl a mi kegyelmes urunkat, királyunkat, aki kétség nélkül minden igyekezetivel azon vagyon, hogy minket, mint sajátját, oltalmazzon..." ZRÍNYI Miklós, *Prózai munkái*, szerk. KULCSÁR Péter (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 205 (Az török afium ellen való orvosság).

105 1629. nov. 16. Kismarton. Esterházy Miklós Szatmár vármegyének. „Securus lehet azért ezaránt őfelsége kiadott assecuratiójában kegyelmetek, elhívén tökéletesen, hogy az mint akkor talám vindictát is tehetett /bosszút állhatott/ volna őfelsége, nem szomjúhozta szegény nemzetünknek vérét és veszedelmét, úgy most és ezután is, csak mi okot ne adjunk reája, nem lészen szükséges rettegni az mi kegyelmes urunktól." ANDJC PJSM, Acta publico-politica, Fasc. 2. No. 35. (22. doboz).

hazánk) és az *afflicta patria nostra* (földre sújtott hazánk) fordulatokat is figyelembe kell vennünk. A haza lakóit Esterházy a „hazafiai" vagy „nemzetünk" kifejezéssel illeti, utóbbi rendszerint a „szegény hazánk és nemzetünk" terminus egyik elemeként fordul elő.

A fenti fogalmak egymáshoz való viszonya és jellegzetes használata nagyon szépen kirajzolódik abból a levélből, amelyet a nádor 1629 végén írt a királysághoz való visszatérésre, illetve a pozsonyi országgyűlésre készülődő Szatmár vármegyének (a korszak egyik protestáns vezérmegyéjének). „Nagy szeretettel kérjük kegyelmeteket, hogy szemei előtt viselvén szegény hazánknak nagy romlott állapatját, kemény ügyét, s az sok visszavonások miatt megpusztult állapatját, benne lakó nemzetünknek is ugyan azon visszavonások miatt nagy sok felé szakadott elmélkedését, legyen azon, hogy ezen gyűlésre válasszon oly fő renden való becsületes atyjukfiait kegyelmetek közül fel, az kik békességet és egyezséget kívánó értelmes emberek légyenek."[106] A szövegünkben feltűnő jellegzetes elemek persze a 17. századi közepi magyar politikai irodalomból és politikai levelekből, például Zrínyi Miklóstól már ismerősek lehetnek. Egyelőre csak sejtésként merem megfogalmazni, hogy széles körű elterjedésükhöz talán maga a nádor is nagy mértékben hozzájárult.

Akad azért néhány olyan kérdés is a közösséget jelölő fogalmakkal kapcsolatban, amelyeket Esterházy mintha szándékosan nyitva hagyott volna leveleiben, például, hogy az Erdélyi Fejedelemséget a magyarországi kortársak egy jelentős részéhez hasonlóan beleérti-e a „hazába". Ha nagyon közelről szemügyre vesszük a szövegeket, arra a következtetésre jutunk, hogy gyakorlatilag nem: számára Erdély külön „birodalom", külön ország, amelyet azonban a nemzetből nem zár ki. „Nemzet" alatt pedig mindenekelőtt azt a nemességet érti, amely a 17. század elején kifejlesztette a maga múltba révedő különleges nacionalizmusát.[107] Ennek lényegét ismeretlen szintetizálói az „igaz magyarság" összetett fogalmába sűrítették, amely egyszerre fejezte ki a közösség iránti feltétlen áldozatvállalást, a régi magyar vitézi erények felélesztését, és a szittya vér higítatlanságát: magyarán az idegen származásúaktól és sok esetben a többi rendtől való elhatárolódást is (egyesek már ekkor a meghatározás részévé tették a magyar nyelv használatát is).

A nemesi nemzeteszme indikátoraként is használható „igaz magyar/igaz magyarság" kifejezés a nádor általunk vizsgált leveleiben is feltűnik, igaz csak hat alkalommal. Szerepel például abban a misszilisben, amelyet Borsod vármegyének küldött 1640 augusztusában, miután azok panaszkodtak, hogy velük ellentétben más

106 1629. nov. 16. Kismarton. Esterházy Miklós Szatmár vármegyének. ANDJC PJSM, Acta publico-politica, Fasc. 2. No. 35. (22. doboz).

107 Szabó, „»De profundis«...", 1117–1131.

felső-magyarországi vármegyék késlekedtek a részleges hadfelkeléssel: „Isten oltalmazza kegyelmeteket, de bizony ott vesznének ők is, ahol kegyelmetek, ha hivalkodó nézéssel veszni bocsátják kegyelmeteket. Mi minden rendeket igen diligenter requiráltunk /szorgalmasan kértünk/, és eleget declaráltuk is szegény hazánk mostani veszedelmes állapotját, kiben ha ki nem concurrál /segít/, bizony méltán sem hazafiának, sem igaz magyarnak nem mondathatik, és nem is tudom, micsoda meghidegedett szívek lehetnek azok, az kik ilyen ügyén sem szánakodni nem akarnak, sem segedelmeket adni nem kévánnák."[108]

A nemesi nemzeteszmének és általában a 17. századi magyarországi politikai gondolkodásnak kedvelt, tettekre sarkalló módszere volt az eszményített múltbeli aranykor és a sivár jelen összehasonlítása. Ilyen összevetés tömör eredménye Esterházynál a „megkevesedett nemzetünk" szókapcsolat, amellyel nem pusztán a nép megfogyatkozására, de az általános romlásra is utalt. A nádor abban a levelében, amelyet 1630 elején küldött a szabolcsi hajdúkhoz, óva intve őket a töröknek való meghódolástól, a hanyatlás képzetét a „régi magyarok" vitézségének hangsúlyozásával teremtette meg. „De aki mindezeknél nagyobb, ki hallotta vagy históriákból ki olvasta, hogy valaha csak száz vitézlő kardos magyar együtt lévén is, fegyverével való szolgálatjára alája adta volna az töröknek magát? Úgy annyira, hogy inkább készebb volt levágatni magát, vagy rabságban lenni, hogy sem szolgálatjában állott volna. Hogy gyalázná tehát inkább kegyelmetek régi vitéz eleinek és szép nemzetségének örök emlékezetre méltó neveket meg, az kik nem százan, hanem egynéhány ezeren vannak együtt?"[109] Tehát azok a magyarok, akik nem felelnek meg a nemes elődök felállította vitézi ethosznak, a közösség korábban megszerzett jóhírét teszik kockára. A hajdúknak írott levél utolsó mondata mintha már Zrínyi Miklós hadtudományi munkájának, a *Vitéz hadnagy*nak érzelmes ajánlását idézné: „Ime, ti vitézséggel tündöklő dicsős magyarok, a ti világ fogytáig jó hírrel megmaradandó cselekedeteket mind általolvastam, azokat megtanultam, mind megbátorodtam..."[110]

A nádor a nemesi nacionalizmusnak láthatóan azt a válfaját közvetítette a vármegyék felé, amely magába foglalta a Szent Koronára, és annak különleges szerepére vonatkozó rendi elképzeléseket is. Nem véletlen, hogy a vármegyéknek írott levelekben 44 alkalommal fordul elő a „koronás királyunk" kifejezés, ahogy az sem, hogy a koronaőrség szégyenteljes fizetetlenségét annyiszor hozza elő a vármegyék-

108 1640. aug. 14. Sempte. Esterházy Miklós Borsod vármegyének. MNL BAZMML IV-501/b. Borsod vármegye levéltára, Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Közgyűlési iratok. Mat. II. Fasc. III. No. 5.

109 [1630. jan. eleje] Esterházy Miklós a szabolcsi hajdúvárosoknak. MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 24/b. No. 16. (p. 85–88.) „az hajdúkhoz írt levélnek mása" egykorú másolat.

110 Zrínyi, *Prózai munkái*, 62.

nek. 1629 elején így írt erről Szepes vármegyének: „Elvévén is az pogány ellenség nagyobb részét országunknak, mindazáltal ím Isten az mi Szent Koronánkat megtartotta kezünk között, az ki mellett egész országostól is nem lévén ötven szolgánknál több, ím azok is nagy sok fogyatkozásokban vannak, az mely dolognak ingyen csak emlékezeti is szomorú, és az idegen nemzetnek is, az kik ezt látják, nevetségekre vagyunk, hogy országostúl sem tudunk csak ily kevés embernek is fogyatkozás nélkül megfizetnünk."[111] Fél évvel később csaknem ugyanezekkel a szavakkal rótta fel azt a Bethlen kezén lévő hét felső-magyarországi vármegyének, hogy többszöri ismételt figyelmeztetése ellenére tetemes összeggel tartoztak a koronapénzből: „Ím több kincsünk avagy jószágunk országostól az egy koronán kívül nincsen, akihez ötven gyalog rendeltetett volna. Csúful vagyunk az idegen nemzeteknek, hogy azoknak sem tudjuk gondjukat viselni."[112]

A Szent Korona tehát ebben az érvelésben az ország legnagyobb kincseként, a rendi jogok alapvető fontosságú támaszaként szerepel, összhangban azzal a szemlélettel, amely II. Mátyás 1608 évi koronázása óta általános érvényre jutott.[113] Külön figyelmet érdemel az „idegen nemzet" vagy „idegen nemzetek" emlegetése, ami itt egyértelműen a németeket jelöli. A nemesi nacionalizmus egy igen elterjedt változata ugyanis nemcsak az oszmánokkal szemben határozta meg magát, de – a királyhoz való esetleges hűség ellenére – a németekkel szemben is. A császári katonaság által menetrendszerűen okozott károk mellett ennek az elvi alapokon álló elkülönülésnek is szerepe volt abban, hogy az „idegen had" a vármegyéknek írott levelekben olyan kockázatként jelentkezik, amelyet az országnak csak végveszély esetén szabad vállalnia. „Német és lengyel hadra is offerálta magát az mi kegyelmes urunk őfelsége, hogy kész adni, de mivel tudjuk, mely nagy terhére vagyon szegény nemzetünknek afféle idegen had, eltávoztatjuk, ha lehet, annak behozását, hanem magunk nemzetebeli hadakkal igyekezünk csak occurrálni /elébe sietni/ az veszе-

111 1629. jan. 28. Kismarton. Esterházy Miklós Szepes vármegyének. ŠAP SAL SŽ Kongregačné spisy, Fasc. 3. No. 245. (111. doboz).

112 1629. júl. 5. Kismarton. Esterházy Miklós a Bethlen Gábor kezén lévő hét felső-magyarországi vármegyének. ANDJC PJSM Acta publico-politica Fasc. 2. No. 36. (22. doboz) Szatmár vármegye eredeti példánya; MNL BAZMSL IV-2001/b. Fasc. 171. No. 1415. (Hist. Tom. IX.) Zemplén vármegye eredeti példánya; MNL OL E 254 Szepesi Kamarai Levéltár, Repraesentationes, informationes et instantiae, 40. cs. 1629/No. 2. egykorú másolat, a Péchy Zsigmondnak, a Magyar Kamara tanácsosának és a Szepesi Kamara adminisztrátorának írott levél mellékleteként.

113 Kees Teszelszky, *Az ismeretlen korona: jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*, Historia pro futuro (Pannonhalma: Bencés, 2009), 159–291; Kees Teszelszky és Pálffy Géza, „Koronázási jelvényeink leghosszabb távolléte: Erdélyből Bécsen át Prágán és Pozsonyig (1551–1608)", in *A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)*, szerk. Pálffy Géza, Magyar történelmi emlékek: Értekezések, 169–269 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018), 260–262.

delemnek, és reméljük, hogy Isten segítségével meg is olthatjuk ezt az tüzet."[114] – írta a nádor 1630 viharos őszén a vármegyéknek. A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy az 1625. évi soproni diétán még ő is azok között volt, akik az „idegen hadak" benntartása mellett kardoskodtak.

Esterházy Miklósnak és nagyon sok kortársának helyzetfelmérése szerint mind a haza, mind a nemzet végveszélyben van, amelyet a vármegyéknek küldött levelekben az „utolsó ruina" vagy „utolsó veszedelem" szókapcsolatok fejeznek ki. Ennek a magyarságra szabott apokalipszisnek végső oka pedig nem is annyira a külső fenyegetésben, hanem a nemzeten belül rejlik, a széthúzásban (*discordia*), amelyet a kor magyar nyelve a fenti idézeteink egyikében is felbukkanó „visszavonás" vagy az „egyenetlenség" szóval jelöl. A fogalom ellenpárja pedig az egyetértés/összefogás (*concordia*), régi magyar szóval az „egyezség", amely gyógyírt jelenthet az ország minden gondjára, és rövidtávon is legalább egy „kis csendességet", egy „kevés békességet" szerezhet. Esterházy 1637. évi, hamvába holt országgyűlési házszabálytervezetének is egyik központi sarkköve volt az egyetértés megteremtése, és ebben az ellentétpár ősforrására, a közkedvelt római szerző, Sallustius művére, a *Bellum Iugurthinum*ra /a Jugurtha-féle háború/ is rámutatott.[115] Amikor valamivel később, 1637 decemberében, a pozsonyi országgyűlésen felkeresték szállásán az alsótábla követei, egy kis csavarral ugyanezt a mondást idézte fel nekik: „Azt is mondotta őnagysága, hogy mennénk az őfölsége szállására [a pozsonyi várba], és néznénk meg az falon való írást, mely írás olyan nagy betűkkel vagyon írva mint az ujjam »Res parvae crescunt concordia, discordia maximae dilabuntur.« /A kis dolgok is növekednek az

114 1630. okt. 14. Kismarton. Esterházy Miklós Győr vármegyének (körlevél). RÁTH, „Eszterházy Miklós nádor levelei", 53–54. (No. 44.). Lappangó levél.

115 „Equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni eritis, sin mali, inbecillum. Nam concordia parvae res crescunt, discordia maximae dilabuntur." Caius Sallustius Crispus (Kr. e. 86–35.): Bellum Iugurthinum, 10. (Micipsa numidiai király Iugurthához intézett beszédéből); Az 1637. évi országgyűlési házszabálytervezet vonatkozó részlete: „Degener proinde patrae civis merito is iudicari deberet, qui impendentem et ultimam pene labentis regni calamitatem animo revolvens, ita privatis odiis simultatibus, commodis in transversum se agi sineret, ut publica negligeret, immemor illius dictis Sallustiani: »Concorda res parvae crescunt, discorda maximae dilabuntur.« Quam quidem mutuam inter nos capitisque cum membris et membrorum cum capite concordiam minime sperare poterimus, nisi post invocatam Divini numinis assistentiam, ordinis exacte servandi curam susceperimus." [1637] „Circa comitia regni rite et cum decore celebranda, etsi plurima essent, quae in considerationem venire et ordinem etiam merito redigi deberent, omissis tamen in commodiora tempore illis omnibus, ea solummodo nunc dominis statibus et ordinibus regni intimanda iudicavi, sine quibus consistere omnino non possumus." MNL OL P 108. Rep. 71. Fasc. 25a. Opiniones I., No. 74. (p. 804–819.) 805. Kommentált magyar fordítása. SALAMON Ferenc, *Kisebb történelmi dolgozatai* (Budapest: Ráth Mór, 1889), 400–430.

egyetértés által, és a legnagyobbak is elenyésznek, ha viszály van./" – írta naplójában Osztroluczky Menyhért, Zólyom vármegye követe.[116]

Jellemző, hogy a levelekben a katolikus nádor, aki teológiai kérdésekkel egyébként igen komolyan foglalkozik, hitvitát folytat, sőt Nádasdy Ferenc áttérése érdekében szabályos hitbuzgalmi munkát ír,[117] a protestáns felekezetek ellen nem hitelvi alapon érvel, hanem a törvényekre hivatkozva, és azt veti a szemükre, hogy vélt sérelmeik folytonos felhánytorgatásával és makacs ellenállásukkal hozzájárulnak a haza végzetes megosztottságához.

A nádor a leveleknek ezekben az egymáshoz nagyon hasonló szerkezetű bekezdéseiben nem tesz mást, csak a korban untig emlegetett, közhelyes cicerói gondolatokat ismétli. A folytatás azonban már nem nélkülöz minden egyedi ízt. A viszályok gyökerét Esterházy abban jelöli meg, hogy bőven akadnak az országnak olyan lakói, akik nem „igaz hazafiak", a királyhoz nem hűségesek (és ez a kettő nála majd mindig összefügg), és ők azok, akik a maguk önző hasznát (*privatum commodum*) rendszeresen a közjó/a közérdek (*commune bonum*) elé helyezik.[118] A „közönséges jó" felismerése pedig elsődlegesen a koronás király és a rendeket képviselő nádor feladata, a királyi (és tegyük hozzá csendben: a nádori) akarattal ellentétes kezdeményezés és az uralkodót érintő kritika ezért logikusan a közösség ellen is irányul és büntetést érdemel. Ha viszont a büntetés elmarad, az mindig egy lépéssel közelebb hozza az „utolsó veszedelmet." Ahogy azt a nádor az 1625. évi soproni diéta végzéseit bíráló személyek kapcsán megfogalmazza. „Főképpen annak okáért ezek ellen kell kegyelmeteknek méltó és illendő animadversiójának lenni, mert affélék nem csak egy-két személy becsületiben, hanem az egész nemes ország szabadságában, és az mi kegyelmes urunknak is méltóságában kaptanak, kiket igazán azok köziben számlálhatunk, qui se opponunt publicis statutis, suntque publicae pacis turbatores /akik szembehelyezkednek a nyilvános végzésekkel, és a közbéke megzavarói/. Kik ellen noha én sem múlatom semmi animadversiómat /büntetésemet/ el, de kegyelmetek is, az kik értik, és maga kárával tanult már ebben, s tudja is, quid expediat afflictae suae patriae /mit okoz majd ez szegény hazájának/, igen jól cselekeszi, ha ez ellen való orvosságot idején fölkeresi, s messze nem hagyja terjedni, mert ha minden szép országink és annak kiterjedett határi kezünkben volnának is, de ha az törvény

116 Idézi: Pálffy Géza, „A magyar országgyűlés helyszínei a 16–17. században. A szimbolikus politikai kommunikáció kora újkori történetéhez", in *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*, szerk. Dobszay Tamás és mások, 65–87 (Budapest: Országgyűlés Hivatala–Argumentum, 2013), 78.

117 *Értekező levél gróf Nádasdi Ferenchez, kit kellessék minekünk a Szentírásnak értelmében követnünk, hogy mi is eretnekségben ne essünk* (1642). Kiadása: Toldy, *Esterházy Miklós munkái*, 6–190.

118 A toposz erdélyi használatához: Szabó, „»De profundis«...", 1113.

és büntetés és az köztünk való szeretet és egyezség nem leszen (mivel anélkül nagy birodalmok is könnyen elromolnak), igen hamar és véletlen utolsó veszedelmét láthatjuk szegény édes hazánknak és megkevesedett nemzetünknek, kit hogy Isten az ő nagy nevéért eltávoztasson, méltó könyörgenünk mindnyájunknak."[119]

Az is az egység és a „megmaradás" (*permansio*) ellen dolgozik, aki „hamis hírt költ", „hamis hírt hordoz" vagy „alkalmatlan hírt hinteget", de ugyanígy a hazát károsítják meg a segítségnyújtásra nem hajlandó „hidegszívűek", a *tepidus*ok (langymelegek), és azok is, akik a cselekvés elől a halogatásba menekülnek. Esterházynak már nádorsága előtt is kellemetlen tapasztalatai voltak a vármegyék tettrekészségével kapcsolatban, így nem csoda, hogy kevéssel hivatalba lépése után 1626 tavaszán így írt a vármegyéknek a meghirdetett részleges hadfelkelésről: „És kegyelmetek megbocsásson, meg kell írnom, de ezekben az régi, haladékkal való szokást ne is kövesse, mert veszedelmes kárban hozhatja mind magát s mind édes hazáját vele."[120] 1644 tavaszán, egy igazán kiélezett helyzetben, kevéssel I. Rákóczi György magyarországi zászlóbontása után már sokkal keményebben fogalmazott Vas vármegyének: „Én úgy látom, jó uraim, Vas vármegyéből kegyelmetek magán való országot akar csinálni, és királyt is magán valót annak emelni, mert sem azt nem cselekeszi, amit a több vármegyék, sem pedig azt, az mit őfelsége, az király parancsol. Mert meg kezdem én már ezt sokallani, de valaki leszen az oka, feltalálom, bizony megbúsul érette."[121] Ha visszaemlékezünk arra, amit feljebb a misszilis parancsok nehézkes vármegyei kihirdetéséről és végrehajtásáról írtunk, világossá válhat számunkra a nádor itt megnyilvánuló frusztrációjának oka.

De akadtak olyan társadalmi csoportok is, amelyek esetében Esterházynak a halogatás és a felsőbb parancsok pimasz negligálása lett volna a legkisebb gondja. Különösen sok főfájást okoztak neki nádori működése első felében a szabolcsi hajdúvárosok. 1630-ban, a terület tervezett átvételekor például mélységes felháborodását fejezte ki miatt, hogy a böszörményi hajdúk nem tették le azonnal a hűségesküt a királyi biztosoknak, hanem feltételeket próbáltak támasztani az uralkodóval szemben. „És noha úgy vagyon, adják valami helytelen okát ebbéli cselekedeteknek, és nem tudom mind micsoda conditiókat is emlegetnek, mintha most választanák újabban, vagy ők koronáznák királyukat meg, avagy magán az ország kívül ő valami

119 1626. jan. 12. Kismarton. ŠAP SAL SŽ Kongregačné spisy Fasc. 3. No. 154. (111. doboz) valószínűleg Szepes vármegye eredeti példánya, hiányzó címzésoldallal.

120 1626. ápr. 28. Kismarton. Esterházy Miklós országos körlevele a vármegyéknek és városoknak. MNL PML IV.1.-c/2. Intimata inutilia 1. dob. 1626/No. 6.

121 1644. márc. 30. Sempte. Esterházy Miklós Vas vármegyének. MNL OL P 1314 Battyhány család levéltára, Missiles, No. 12645. (MNL OL X 7435. 4809. filmtári tekercs) Néhány évtizeddel későbbi másolat – a címzés és az átvételi/kihirdetési jegyzet nem került be a másolatba.

respublica volna, mely szakadás, meggondolhatja kegyelmetek, mely veszedelmes légyen az országban. Holott látja kegyelmetek, hogy ezek nem elégszenek meg az egész országnak és az több hajdúságnak adott kegyelmes assecuratiójával /biztosítékával/ őfelségének, sem az ország arról tett végezésivel, hanem magán való securitást /biztosítékot/ kívánnak mind hitek és mind szabadságuk dolgában, szolgálatjuknak rendiben is ők praescribálván /írva elő/ kegyelmes uruknak, koronás királyuknak, hogy hol és miben szolgáljanak, és miben nem."[122] Ugyanúgy már-már szeparatizmusba hajló engedetlenséggel vádolta tehát őket, mint később Vas vármegyét.

A nádornak a hajdúsággal, mint a hagyományos rendi keretekből kilógó társadalmi csoporttal szembeni alapvető gyanakvása fogalmazódott meg abban az 1634. évi, feljebb már röviden említett levél-utóiratban is, amelyben a magánföldesúri hajdútelepítéseket ostorozta. „Értjük bizonyosan a többi között azt is, hogy sokan meg nem gondolván, mely káros légyen az szabad embereknek, avagy csaknem mondám, szabad latroknak országunkban való szaporodásuk, sem penig előttök nem viselvén azokról írt sok rendbeli országunk constitutióit /törvényeit/, úgy halljuk, hogy sok helyeken nem csak némely urak és főrendek hátok megett és jószágokban tartják őket, de ugyan egész falukat és városokat is hagynak építeni nekik, és kivévén őket mind az parasztság és mind az nemesség közül, ötödik statust akarnak az országban rendelni belőlök, az kik sem generálisoktól, sem fő- és viceispánjoktól függeni nem akarnak, hanem egy bizonyos személyhez kapcsolván magokat, ott járnak, ahol az vagy magok akarják, sőt, találkoznak olyak is, az kik magok csináltak magoknak szabadságot ingyen, csak urok sem lévén, ki mely veszedelmes légyen, meggondolták a mi régi eleink, és annak nagy poenáját /büntetését/ is vetették."[123] Taktikai megfontolások állhatnak annak hátterében, hogy a nádor nem írta le annak a személynek, Rákóczi Györgynek, a nevét, akinek tevékenysége miatt ez a szokatlanul éles kirohanás megszületett.[124] De a szövegből az is világos, hogy Esterházy az újabb hajdútelepítéseket nem egyedi sérelemként fogta fel, hanem a magyar társadalom alapvető szerkezetét fenyegető veszélyként. Ennek a sokféle szabadsággal bíró, általa „ötödik rendnek" nevezett rétegnek a megjelenése kihívást jelentett a nemesség számára. A nádor alighanem őszinte meggyőződésből fakadó beállításában a rendi

122 1630. júl. 19. Tarcsai fürdő. Esterházy Miklós a Bethlentől visszatérő hét felső-magyarországi vármegyének: MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 24/b. No. 38. (p. 231–239.) fogalmazvány.

123 1634. ápr. 10. Kismarton. Esterházy Miklós Szepes vármegyének ŠAP SAL SŽ Kongregačné spisy, Fasc. 4. No. 143. (112. doboz); 1634. ápr. 11. Kismarton. Esterházy Miklós Sáros vármegyének. ŠAP ŠŽ, Administratívne písomnosti, 1634/No. 1. (50. doboz) Egy országos körlevél speciális utóirattal ellátott felső-magyarországi változatának két eredeti példánya.

124 Rákóczi György felső-magyarországi hajdútelepítéseiről: Dankó Imre, *A Sajó-Hernád-melléki hajdútelepek* (Sátoraljaújhely: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1991).

jogok sértetlenségének egyik fő zálogaként a „régi eleinktől" megörökölt társadalmi viszonyok változatlan formában való megtartása szerepelt. Úgy tűnik tehát, hogy bármilyen rendi reformról is álmodott éppen Esterházy, ezt – magyar kortársai többségéhez hasonlóan – egy erősen konzervatív, a hagyományokra nem csak hivatkozó, de azokhoz sok tekintetben mereven ragaszkodó gondolatkör keretében tette. A rendeket nem átalakítani akarta, hanem a közös cél érdekében cselekvésre buzdítani.

A nádornak a jobbágysággal kapcsolatban is megvoltak a maga erőteljes fenntartásai. A „szegény község" (*misera plebs*) vagy „szegény együgyű község" ugyanakkor a levelek többségében nem negatív szereplő, hanem áldozati bárány, a katonaság sanyargatásainak és a törökök önkényének elszenvedője. Viszont éppen együgyűségénél, azaz jámbor tudatlanságánál fogva eszményi táptalaja minden félrevezetésnek, és hálás hallgatósága az „egyezség" szárbaszökkenését akadályozó konkolyhintőknek. Esterházy 1626. évi bemutatkozó körlevelében így írt erről a veszélyről a vármegyéknek: „Emellett akarám kegyelmeteknek intimálnom azt is, s ugyan nem kevés szívem fájdalmával, hogy az mint értem, sok gonosz elméjű és hamis hír hordozó és konkolyhintő emberek találtatnak immár is sok helyeken, az kik meg nem gondolván, minemő sok alkalmatlanságokat hoztanak magokkal az hamisan való rágalmazások és hamis hír költések, azt is hirdetik, az ki nem csak nem igaz, de ingyen soha nem is hallották mástól is, hanem csak magoktól gondolják és költik, s együtt is másutt is nagy vakmerően hirdetvén, az igazság szerető jámbor emberekkel s kiváltképpen az szegény együgyű községgel annyira elhitetik és szívekben oltják, hogy más azokkal ellenkező és igaz híreket s mentségeket semmiképpen azután be nem vehetnek, ki minemű hatalmas és ártalmas pestise légyen szegény hazánk egyezségének és békességének, sokképpen, veszedelmes kárunkkal is experiáltuk /tapasztaltuk/ már."[125]

A „szegény község" csak hiszékenysége miatt vétkes, és általában inkább iránymutatásra van szüksége, mint büntetésre. Akadnak azonban a jobbágyság soraiban

125 1626. jan. 12. Kismarton. ŠAP SAL SŽ Kongregačné spisy Fasc. 4. No. 154. (111. doboz) valószínűleg Szepes vármegye eredeti példánya. A nádor ugyanerre a témára az 1632 márciusában a dunántúli kerületi gyűlésre összeállított instrukciójában is kitért: „7. Úgy értjük, sok rossz gaz hírekkel folytatják az ország népét némely alkalmatlan emberek, az kivel kiváltképpen az szegény együgyű községnek nagy nyughatatlanságot szoktak szerzeni, és egyébaránt közönségesen magunk közt is gyűlölséget, statuáljon azért őkegyelmek effélék ellen is valami bizonyost sub gravi animadversione, holott experiáltuk már nagy kárunkkal az ilyetén hírköltéseknek veszedelmes állapatjukat." Ugyanez a latin változatban: „7. Falsos quoque et ineptes rumores per nonnullos communiter spargi inaudimus, quo non solum misera plebs inquietatur, sed communiter odia inter nosmet ipsos etiam nutriuntur. Statuant itaque suae dominationes contra tales, et graviter advertant, necesse est. Nam alias malo nostro experti sumus, quantum sub huiusmodi falsis rumoribus inesse soleat periculum." MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 24/b. No. 74. p. 451–458. (latin fordítás), 459–468. (magyar fogalmazvány).

olyan személyek is, akiket Esterházy sötétebb színekkel fest le. Ilyenek például a földesuruk megkerülésével a magyar kancellárián nemeslevelet szerző parasztok, akik képesek idegen vármegyék hatóságát is megvesztegetni, hogy ott hirdethessék ki ebül szerzett armálisukat. Kijut itt persze egy-egy szúrós kis tüske az ügyeskedő jobbágy mellett a magyar mindennapoktól távol, a bécsi udvarban székelő, és emiatt a nádorral ellentétben könnnyen megvezethető kancelláriának és a pénzért mindenre hajlandó vármegyei tisztviselőknek is, akik hozzá nem értésből, illetve magánérdekből nyújtanak segédkezet a törvényes viszonyok megbontásához.[126]

Ám a „régi magyar nemzet" dicső múltjában gyökerező társadalmi rendre az ilyen ügyeskedő parasztoknál sokkal nagyobb veszélyt jelentenek azok a jobbágyok, akik fegyvert fognak uraik engedélye nélkül, majd jószándékuk némileg átlátszó kezdeti bizonygatása után uraik ellen fordítják azokat. 1632 márciusában Esterházy Miklós a parasztfelkelés kapcsán így írt erről a felső-magyarországi vármegyéknek. „Esék bizonyosan hírünkkel, hogy sok és gyakor őrlődések után az pórság ím most ugyan derekasan erumpált /kitört/, és már fel is nyalt az vitézlő népnek vérében, megölvén egynéhány katonaembert, és hihető, nem hagyja már csak ebben, hanem minthogy az földesúrnál az pórnak nagyobb ellensége nincsen, nyilván azokhoz nyúl ezután megvelősödvén. Noha most szép szót ad, és arra esküdtetik egymást, hogy ők császár urunk és földesurok ellen nem támadnak, mely összeesküvésekből is, az kinek esze vagyon, könnyű elszánt latorságokat megismerni, mert az holott úgy esküsznek, hogy ok nélkül nem támadnak urokra, letették már azt az okot, és nyilván mondják, hogy azért kellett magoknak feltámadni, mivel az földesurak nem oltalmazzák őket, és így azt vélvén, hogy elég okok vagyon az nem oltalomért földesurok ellen."[127]

126 1631. máj. 4. Kassa. Esterházy Miklós körlevele [a felső-magyarországi vármegyéknek]. „Adják azt is tudtunkra, hogy ugyanazon országunk constitutiói /törvényei/ ellen holmi semmirekellő és jobbágy emberek importune /arcátlanul/ szorgalmaznák most is a kancelláriát, címerlevelet vévén is holmi alkalmatlan commendatiókkal /ajánlásokkal/, majd ugyan megcsalván cancellarius és secretarius uramékat udvarnál, holmi sinistra expositiókkal /ügyüket hamisan felvezetve/ szerzik maguknak ki a címerlevelet, és onnét kiszerezvén, nem publicáltatja /hirdetteti ki/ abban a vármegyében, az hol a földesura lakik, hanem más vármegyében megyen, és adományokkal ott vettetnek exhibitákat /kihirdetési jegyzeteket/ reájok." MNL OL E 142 Magyar Kamara Archívuma, Acta publica, Fasc. 21. No. 51. (6572. filmtári tekercs) „Paria litterarum domini comitis palatini, quas hinc discedens ad singulos comitatus dedit. Pro archivo asservandum", egykorú másolat; ŠAP ŠŽ Administratívne písomnosti 1631/No. 10. (50. doboz) Sáros vármegye eredeti példánya; ANDJC PJSM Acta publico-politica, Fasc. 2. No. 52. (22. doboz) Szatmár vármegye eredeti példánya; ŠAP SAL SŽ Kongregačné písomnosti, Fasc. 4./No. 11. (112. doboz) Szepes vármegye eredeti példánya; MNL BAZMSL IV-2001/b. Szirmay–Kazinczy-féle históriai iratok – Acta politica, Fasc. 182. No. 101. (Hist. Tom. XIV.) Zemplén vármegye példányáról készült egykorú másolat.

127 1632. márc. 31. Kismarton. Esterházy Miklós a felső-magyarországi vármegyéknek. MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 1/I. No. 142. (p. 617–620.) fogalmazvány; ŠAP ŠŽ, Administratívne písomnosti

Az ilyen jobbágyok már nem a „szegény község" szenvedő tagjai, hanem a legrosszabb fajta, „gazul és gonoszul feltámadott pórok", akikkel a nemeseknek kemény kézzel le kell számolni, hiszen a „históriákból" már ismerhetik a „paraszti tumultus" szokásos, vérontáshoz és társadalmi válsághoz vezető forgatókönyvét. A hivatkozási alap és viszonyítási pont pedig természetesen, mint annyiszor, itt is a Dózsa-féle parasztfelkelés, amely a nemesség történeti emlékezetében Mohácshoz hasonló súlyú traumaként, és az ország meggyengülésének egyik fő okaként rögzült.[128] „Jól meglássa annakokáért, mit cselekeszik kegyelmetek, és úgy conniveáljon /nézze el/ ezeknek az póroknak, az ki conniveál kegyelmetek közül, hogy bizony mind maga és mind maradéka megbúsul érette. Jusson eszében kegyelmeteknek az László király idejében való pórok támadása, ki miatt minemő nagy vérontás és az országban való pusztulás történt volt, az kik valaha az arról való históriákat olvasták, tudhatják. Mi mégis szeretettel kérjük és intjük kegyelmeteket, nyúljon hozzá maga és szabadsága oltalmához, mert ezennel az pórok fognak törvényt szabni kegyelmeteknek."[129] A felkelő parasztok célja pedig nem más, mint hogy eltöröljék a nemesi szabadságot, és „helycserés támadással" a nemeseket tegyék jobbággyá. Ezért a vármegyéknek készen kell állniuk, hogy szükség esetén harcba szállhassanak. A cél: „oltalmazni velünk együtt az maga szabadságát, hogy valamint rabjai ne legyünk az magunk pórjainak, ily gyalázatosan, régi jámbor eleink bév vérével nyert szabadságunkat elvesztvén vagy nekik engedvén, akit halálunkkal is el kellene kerülnünk."[130] Esterházy itt egyértelműen arra a 17. században minden magyar

1632/No. 25. (50. doboz) Sáros vármegye eredeti példánya; MNL SZSZBML, IV.A.1.b. Szabolcs vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Acta politica, Fasc. 50. No. 39. (107. doboz) Szabolcs vármegye eredeti példánya; ŠAP SAL SŽ Kongregačné písomnosti Fasc. 4. No. 45. (112. doboz) Szepes vármegye eredeti példánya.

128 A kora újkori történetírásnak a Dózsa-féle parasztfelkelés 17. századi recepcióját alapvetően meghatározó, gyakran éppen Sallustiustól kölcsönző toposzairól: TÓTH Gergely, „Értelmezések fogságában. Az 1514. évi paraszthábor a kora újkori magyarországi történetírásban", *Történelmi Szemle* 56 (2014): 563–586.

129 Uo.; 1631. aug. 21. Lakompak. Esterházy Miklós Sáros vármegyének [talán több felső-magyarországi vármegyének is] „de efféle parasztoknak ezelőtt is föltámadások legfőképpen a nemességnek romlására nézett, kiben példáink az előtt való sok esztendőkben az parasztoknak rebellálása, s megtapasztalhatná kegyelmetek ezt is, ha valamint hatalmat vehetnének, hogy ebből is azon veszedelem jönne ki" ŠAP ŠŽ Administratívne písomnosti 1631/No. 23. (50. doboz).

130 1636. ápr. 2. Kismarton. Esterházy Miklós körlevele a dunáninneni vármegyéknek. MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 1/I. No. 144. (p. 623-626.) „Ad comitatus Transdanubianos" (Kismartonból nézve), fogalmazvány; ŠAŽ TŽ Kongregačné spisy, 115. doboz, No. 80. Trencsén vármegye eredeti példánya, hiányzó címzésoldallal. A nádor ugyanezt a témát egy néhány nappal későbbi körlevélben is hasonló szavakkal ecsetelte: 1636. ápr. 6. Kismarton. Esterházy Miklós a dunántúli vármegyéknek: „Hogy azért az magunk pórjai szabadságunkat, kit az mi eleink vérük hullásával szereztenek, ily mód nélkül, ily gyalázatosan tőlünk el ne vegyék, és pórokká maradékostól bennünket ne tegyenek,

nemes számára ismert elméletre utal vissza, amellyel Werbőczy István ajándékozta meg osztályos társait a Hármaskönyv később rongyosra forgatott lapjain. Eszerint a nemesek annak köszönhetik kiváltságos helyzetüket, hogy őseik a régi magyar fejedelmek korában vállalták a hadakozást, és ezzel a véráldozatot, míg a jobbágyok ősei a hadkötelezettség elmulasztása miatt szolgasorba süllyedtek.[131]

A nádor tehát a társadalomnak számos olyan csoportját megjelöli leveleiben, akik különböző mértékben, de az általa szorgalmazott „egyezség" kerékkötői: az engedelmesség és áldozatkészség helyett a halogatást választó nemességet, a protestánsokat, a hajdúkat, illetve a könnyen megtéveszthető, néha egyenesen veszett pórrá átlényegülő jobbágyságot. De van még egy nehezen megfogható csoport, a „magunk nemzetiből álló nyughatatlan emberek" vagy másképpen „nyughatatlan elmék". Nekik vérükben van a békebontás, ők azok a felbujtók, felforgató elemek, akik ott rejtőznek minden társadalmilag káros mozgalom hátterében. A nyughatatlan (*inquietus)* jelzőt olykor persze kiérdemlik az engedély nélkül portyázó magyar végváriak is, vagy az alattomos határmenti török bégek, hiszen ők is a béke ellenségei, de Esterházy szerint a legnagyobb nyughatatlanok mégis a Magyar Királyság ügyeibe kéretlenül beavatkozó erdélyi fejedelmek. Akármilyen hangzatos okot is hoznak fel Bethlen Gábor és I. Rákóczi György támadásaikra, valójában mindig a féktelen hatalomvágy és az önérdek (*privatum commodum*) irányítja tetteiket. Amikor pedig Esterházy Miklós 1626-ban, Bethlen harmadik hadjárata kapcsán nagyon diplomatikus akar lenni, úgy fogalmaz, hogy a fejedelmek semmitmondó okokat felhozva, csip-csup ürügyekkel kockáztatják az ország romlását, pedig több mint kérdéses, hogy „ezekért az mi szegény hazánkat és édes nemzetünket ennyi sokféle fegyverrel kell-e elborítani, többire még az előbbeni tüzének sem aluván meg üszöge."[132]

---

szükséges, hogy ha kegyelmetek nem akará az mi atyai intésünket venni, és az portáktól azt az kevés contributiót praestálni, hirdessen mindjárt generalis gyűlést, és generalis insurrectiót promulgáljon kegyelmetek". MNL OL E 174 6. t. f. 47–48. (2. doboz) „ad comitatus Cis Danubianos", fogalmazvány, Esterházy Miklós nádor saját kezű javításaival.

131 Werbőczy István, *Tripartitum: A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve ; Latin-magyar kétnyelvű kiadás*, ford. Csiky Kálmán, bev. Bónis György, Tudománytár (Budapest: Téka, 1990), 61–66 (Pars I. Titulus 3.).

132 1626. szept. 7. Pozsony. Esterházy Miklós a Bethlen kezén lévő felső-magyarországi vármegyének. MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 1/I. No. 188. (p. 812-819.) keltezetlen fogalmazvány; Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára Kézirattár, Collectio Kaprinaiana. A. Tom. XXVI. p. 263–267. („ad septem comitatus") egykorú másolat Szemere Pál gyűjteményéből; ŠAP ŠŽ Administratívne písomnosti 1626/No. 3. (49. doboz) Sáros vármegye egykorú másolata; ŠAP SAL SŽ Kongregačné spisy, Fasc. 4. No. 191. (111. doboz) Szepes vármegye egykorú másolata.

1644 februárjában, I. Rákóczi György magyarországi hadjáratának indulásakor például így írt a nádor a vármegyéknek az erdélyi fejedelem mozgatórugóiról. „Mely igyekezetinek és cselekedetinek színt avagy cégért tött ugyan ki őkegyelme és adhaerensi /követői/, hogy már religio igazítást és szabadságot néz, de szinte olyan az is az praetextus /ürügy/, mint a többi volt ennekelőtte, és nem religio, hanem regio kell neki."[133] Tehát a vallásszabadság kérdése szerinte csak cégér, ellenfelét valójában a területfoglalás vágya mozgatja.[134] Bár a fejedelmek a Magyar Királyság rendeinek szabadságot ígérnek, de ha sikerrel járnak, „vasigát" kapnak a nyakukba, ugyanolyat, mint amilyet az erdélyi rendek viselnek. „Ne adjon Isten senkinek olyan szabadságot, az mineműt ő keres, mert azokot is minden törvényekből kivötte, kiknek megesküdt, aki mindenek előtt igen nyilván vagyon."[135] – írja 1645 tavaszán a nádor néhány dunántúli vármegyének. A fejedelmek arra kényszerítik a királyt, hogy nagy szenvedést kiváltva „idegen hadakat" hozzon be az országba,[136] a nádort pedig arra, hogy ebben a kellemetlen műveletben határozott meggyőződése ellenére segédkezzen. Raáadásul Bethlen és Rákóczi mindenféle „messze való idegen nemzetekkel" (nyugati protestáns hatalmakkal) szövetkeznek a törvényes, koronás magyar király ellen,[137] olyan országokkal, amelyeknek

133 1644. febr. 24. Himberg (Alsó-Ausztria) Esterházy Miklós Szepes vármegyének. (valószínűleg felső-magyarországi körlevél) ŠAP SAL SŽ Kongregačné spisy Fasc. 5. No. 39. (114. doboz).

134 Esterházy Miklós I. Rákóczi Györggyel szembeni 1644. évi érvelési stratégiájáról: Kármán Gábor, *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után* (Budapest: L'Harmattan, 2011), 60–66.

135 1645. máj. 28. Sopronkeresztúr. Esterházy Miklós [néhány dunántúli vármegyének]. A teljes bekezdés: „Méltó annakokáért felserkenni kegyelmeteknek és másoknak is jó példát adni, és mindeneket megcselekedni azért, hogy az törvénytelen és szabadságtalan rabságba magát ne ejtse, sőt succurráljon /segítségére siessen/ azoknak az atyafiaknak is, az kik fájdalmasan, ugyan nyögve viselik ezen fejedelemnek nyakokon való igáját. Ne adjon Isten senkinek olyan szabadságot, az mineműt ő keres, mert azokot is minden törvényekből kivötte, kiknek megesküdt, aki mindenek előtt igen nyilván vagyon. Hát mit reméljenek azok, az kiket maga fegyverével, török és holmi messze való idegen nemzeteknek segedelmekből fog alához hajtani, az minthogy ím behozta valami részét máris az sueciai hadnak, és ezekkel együtt akarja vasigáját nyakunkban vetni." MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 1/II. No. 289. (p. 368–371.) „paria litterarum ad comitatus nonnullos datarum".

136 1644. febr. 17. Bécs. Esterházy Miklós Szatmár vármegyének: „és protestáltunk és protestálunk is mind Isten és mind ez világ előtt, hogy kedvünk ellen vesszük be az idegen hadat az országba, de már szinte kényteleníttetünk vele, kinek nem őfelsége, sem mi, hanem őkegyelme, az fejedelem az oka nyughatatlanságával". MNL OL E 190 Missiles, No. 3425. (15. doboz) Szatmár vármegye eredeti példánya; Kiadva: Esterházy, *A magyar-országi palatinusnak…*, 1–2 (No. 1.); Toldy, *Esterházy Miklós munkái*, 297–298.

137 1644. febr. 24. Himberg (Alsó-Ausztria) Esterházy Miklós Szepes vármegyének (valószínűleg felső-magyarországi körlevél): „és az szerint nem tudom micsoda idegen északi nemzetekkel is confoederált őfelsége és miellenünk, kiknek az mi eleink ingyen csak híreket sem hallották, és őkegyelme, az fejedelem azokat is romlásunkra akarja venni". ŠAP SAL SŽ Kongregačné spisy, Fasc. 5. No. 39. (114. doboz).

józanul gondolkodva semmi köze nem lehetne a magyarországi ügyekhez. Ezek a „mi nyomorúságinkat nem tudó avagy nem látó, vagy ugyan azzal nem is gondoló idegen, nyughatatlan nemzetek és fejedelmek" pedig fel sem fogják, hogy milyen kárt okoznak a kereszténység közös ügyének is.[138]

Az erdélyi fejedelmek legnagyobb bűne ugyanis a nádor szerint az, hogy bár kegyes keresztyén uralkodónak igyekeznek mutatni magukat, a pogány törökökkel szövetkezve támadnak saját nemzetük és így közvetve a kereszténység ellen. Tehát a legfőbb vádpont ellenük a „törökösség." 1626 novemberében Esterházy így ír Bethlen Gáborról Nyitra vármegyének. „Kérné azon, hogy magyar vérből körösztyén fejedelem lévén, ki csak egyedöl vagyon az mi vérünkből, ne igyekezzék így az mi természet szerént való ellenségünkkel, és az pogányoknak fegyverével örök rabság alá vetni szegény hazánkot, hanem inkább ennek legyen jóakarója, elégedjék meg fejedelemségével, hagyjon békét nekünk. Vagyon urunk és kegyelmes fejedelmünk, ki igazán választatott és megkoronáztatott, ahhoz kötelesek és hitösek vagyunk, és ne háborgasson bennünköt se hitünkben /eskünkben/, se tisztességünkben, vagy magán való valami méltóságra való vágyakozásából, vagy akár valami privata passióért, mert sem uraljuk, sem uralhatjuk, holott megbocsásson az jó fejedelem, de ha minket az pogányok fegyverével akar mind meghajtani, és mind oltalmazni, ki ne lássa azt, hogy azoknak rabságában ejt bennünköt, az kinek erejével meghajt, kit magának is az jó fejedelemnek mint kölljön kívánni, ítélje maga körösztyén indulatja."[139] Persze bolond lett volna a nádor, ha a valóban kitűnő oszmán kapcsolatokkal bíró, és 1626-ban komoly török segédcsapatokat felvonultató Bethlen Gáborral szemben nem játszotta volna ki ezt a nagyon erős, és korábban is számtalanszor alkalmazott ütőkártyát;[140] de ugyanezt az érvet használta közvetlenül I. Rákóczi

138 1627. márc. 14. Kismarton. MNL OL P 123 5. doboz II.v. tétel, fol. 76r–v. „ad comitatus Trinchen, Lipto, Arua, Scepes, Saros, Turocz" fogalmazvány.

139 [1626.] nov. 3. [ ] Esterházy Miklós Nyitra vármegyének. MNL OL P 123 5. doboz. II.v. tétel, fol. 82r–83v. „ad comitatus, die 3. novembris", végén csonka fogalmazvány.

140 Bethlen Gábor oszmán kapcsolatairól: Sudár Balázs, „Iszkender és Bethlen Gábor, a pasa és a fejedelem", *Századok*, 145 (2011): 975–996. A „törökösségről" mint Bethlen elleni politikai fegyverről: Almási Gábor, „Bethlen és a törökösség kérdése", in *Bethlen Gábor és Európa*, szerk. Kármán Gábor és Kees Teszelszky (Budapest: ELTE BTK Közép- és Koraújkori Magyar Történeti Tanszéke, 2013), 311–366. Tömösvári Emese nemrég meggyőzően érvelt amellett, hogy egy Bethlent törökösséggel vádoló ismert magyar nyelvű röpiratot (*Magyarországnak mostani állapatjáról egy hazája szerető igaz magyar embernek tanácslása* ([Bécs: Gelbhaar], 1621) (RMNy 1234)) is Esterházy Miklós környezetéhez, és nem Balásfi Tamáshoz kell kötnünk: Tömösvári Emese, „Két Esterházy – egy Tanáchlás", in *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. Ács Pál (Budapest: Reciti, 2015), 89–106. Azzal kapcsolatban ugyanakkor vannak kétségeim, hogy személyesen (vagy egyedül) a későbbi nádor lett volna a szerző.

György hadjárata előtt is.[141] A téma fenti 1626. évi megfogyalmazása egyébként megint csak a nemesi nacionalizmus és a nemzeti királyság vágyképe irányába mutat: Bethlen, akármilyen alávaló is, az egyetlen „magyar vérből" származó uralkodó, törökössége tehát duplán, keresztény és magyar szempontból is szentségtörés.

A nádor beállítása szerint az oszmánok rendszeresen az erdélyi fejedelmek önző hatalomvágyát kihasználva, az ő hadjárataik farvizén érik el saját céljaikat, Erdély balkáni mintájú teljes oszmán alávetését pedig valójában csak a Magyar Királyság szomszédsága és a császár hatalma akadályozza meg. 1630 elején, amikor az a hír járta, hogy a szabolcsi hajdúság be akar hódolni a töröknek, a nádor így írt erről a kérdésről: „nyilvánvaló dolog, hogy Erdélyt is csak az Magyarország szomszédsága tekinteti tartotta eddig az állapatban, akiben vagyon, mert egyébaránt ha elszakaszthatta volna tőlünk, amint most igyekezik azon, Jenőnek kezéhez való vételével és kegyelmeteket magához való kapcsolással, régen Bosznává tette volna őket, és noha némely közülük annyira kap a török oltalmán, de bizony dolog, kiütött volna a tarkója a süvegén eddig, mint a bolgároknak, hanem az mint mondánk, használt a mi szomszédságunk, és a mi kegyelmes urunk, római császár őfelsége oltalmas tekinteti."[142] Esterházy itt megfogalmazott, és egész politikája fényében őszintének tűnő véleménye éppen az inverze annak az álláspontnak, amelyeket Kemény János a maga önéletírásában Pázmány Péternek tulajdonít: „Nekünk elégséges hitelünk, tekéntetünk vagyon mostan az mi kegyelmes keresztény császárunk előtt, de csak addig durál / tart ki/ az német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni /virágozni/, azontúl mindjárt contemptusban /megvetettségbe/ jutván, gallérink alá pökik az német, akár pap, barát vagy akárki légyen."[143] A nádor nyilatkozata szerint tehát Erdély valójában adósa a császárnak, a királyságnak, és végső soron a magyarországi rendeknek, amit azonban árulással és támadásokkal hálál meg.

141 A nádor ezeket az érveket még az I. Rákóczi Györgynek írott (később nyomtatásban is megjelentetett) leveleiben is alkalmazta, pl.: 1643. dec. 6. Kismarton. Esterházy Miklós I. Rákóczi Györgynek: „s nem ez a célja a fegyvernek kezébe vételének, kit én el is hittem, hanem nézheti talán magát és állapatjának nevelését, de arra is kicsinynek tartom a kegyelmed maga erejét, hanemha azokat vészi melléje, akik maga személyének is ellenségi kegyelmednek, és szomjúhozzák közönségesen is nemzetünk vérét, és hátramaradott kis részecskéjét hazánknak." TOLDY, *Esterházy Miklós munkái*, 208. Lásd még KÁRMÁN, *Erdélyi külpolitika…*, 58–59.

142 [1630. jan. eleje] Esterházy Miklós a hajdúvárosoknak. MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 24/b. No. 16. (p. 85-88.) egykorú másolat, „az hajdúkhoz írt levélnek mása".

143 V. WINDISCH Éva, szerk., *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980), 100. A Pázmány állítólagos kijelentésével kapcsolatos szakirodalmi véleményeket GUITMAN Barnabás foglalta össze: „Szükségesnek tartotta-e Pázmány Péter Erdély önálló államiságát?", in *Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka és BAJÁKI Rita (Vác: Mondat, 2013), 177–183. Jelzem azonban, hogy tanulmány megállapításaival és megközelítési módjával nem értek egyet.

Míg az erdélyi fejedelem az az ellenség, akinek magyar és keresztény voltánál fogva nem kellene annak lennie, addig az Oszmán Birodalom értékelése Esterházy Miklós és magyar kortársai számára egyértelmű: a török a „természet szerint való ellenség" (*hostis naturalis*),[144] azaz olyan szereplője a politikai játéktérnek, akinek ellenség voltán már gondolkodni sem kell, aki „semmi jó szándékkal ez mi szegény hátramaradott rész hazánkhoz és nemzetünkhöz" nem lehet.[145] Az ismert toposz szerint a töröknek annyira a vérében van a „csalárdság", hogy szavai és cselekedetei között mindig széles szakadék tátong.[146] Nem véletlen, hogy az oszmán határvidéki csapatok hódoltató tevékenysége kapcsán a nádor egy ízben a török „ezer mesterségét és csalárd állhatatlanságát" emlegeti.[147] Egy ilyen ravasz ellenségben akkor sem lehet bízni, ha békekötésről van, a vele való háborúra pedig mindig készen kell állni. 1626 tavaszán például a nádor ezekkel a szavakkal buzdította a vármegyéket a végvárak ellátására: „szükséges, hogy ez mi édes hazánknak végházait, kik mind ennek ez mi honyunknak, s mind az egész keresztyénségnek mintegy bástyái, az pogány ellenség ellen mennél hamarébb, az mivel lehet, erősítsük mindenképpen, hogy (Isten kitűl oltalmazzon), ha valami véletlen szerencsétlenség találna bennünket, legyen mi mellett az végbeli vitézlő rendnek szolgálni hazánknak."[148] A fenti idézetben megint csak két fontos fogalommal találkozunk. Az egyik a „véletlen szerencsétlenség/veszedelem" amely Esterházy leveleiben szinte mindig hirtelen török támadást jelent, a másik pedig az a nemzetközileg is ismert, és nem is csak magyar verzióban létező közhely, hogy az ország az egész kereszténység védőbástyája (*antemurale/propugnaculum christianitatis*) a pogányok elleni harcban.[149]

144 Esterházy török-politikájáról: Csapodi, *Eszterházy Miklós*, 102–118.

145 1626. ápr. 28. Kismarton. Esterházy Miklós az ország vármegyéinek és városainak. ŠAP SAL SŽ Kongregačné spisy, Fasc. 4. No. 177. (111. doboz) Szepes vármegyének.

146 [1630. jan. eleje] Esterházy Miklós a hajdúvárosoknak: „mindazonáltal mivel ő török, és az keresztyénségnek, és kiváltképpen a magyar nemzetnek természet szerint való ellensége, és cselekedetiben is mást látunk, hogy sem mit mondott, izent és ír..." MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 24/b. No. 16. (p. 85–88.) egykorú másolat.

147 [1629 vége] Esterházy Miklós ismeretlen vármegyének MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 1/II. No. 351. (p. 599–602.) fogalmazvány.

148 1626. ápr. 15. Kismarton. Esterházy Miklós országos körlevele a vármegyéknek. MNL PML IV.1.-c/2. Intimata inutilia 1. dob. 1626/No. 4. Pest-Pilis-Solt vármegye eredeti példánya; ŠAP SAL SŽ Kongregačné spisy, Fasc. 3. No. 173. (111. doboz) Szepes vármegye eredeti példánya.

149 1641. dec. 12. Bécs. Esterházy Miklós opiniója: „murus vero Hungaria est et antemurale fortissimum sive clypeus nostrae religionis, sub quo longo iam aevo protecti sumus." Toldy, *Esterházy Miklós munkái*, 369; Hopp Lajos, *Az „antemurale" és „conformitas" humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Humanizmus és reformáció (Budapest: Balassi, 1992). A téma legújabb, főleg az eszme középkori kezdeteire és használatára összpontosító összefoglalása: Paul Srodecki, *Antemurale Christianitatis. Zur Genese der Bollwerksrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit*, Historische Studien 508 (Husum: Matthiesen, 2015). Maga a „ke-

Érdekes, hogy egy másik elerjedt toposz, miszerint a török Isten ostora (*flagellum Dei*) lenne, tehát Isten eszköze a helyes útról letért nép megbüntetésében, a nádor vármegyéknek írott misszíliseiben egyáltalán nem tűnik fel.[150] Valószínűleg azért nem, mert – ahogy fentebb már írtuk – egész érvelése arra a tézisre épül fel, hogy az ország „egyenetlensége", belső meghasonlottsága a gondok igazi gyökere. Úgy tűnik, hogy Zrínyihez hasonlóan azok közé a 17. századi politikusok tartozott, akik nem egészen hagyományos módon képzelték el az isteni gondviselés működését. „Isten is azt szokta segétni, az ki magát segéteni kévánja." – írta egyik levelében a címzett vármegyéknek.[151] Igaz, a levelek belső logikáját is gyaníthatnánk a megfogalmazás mögött, hiszen akit cselekvésre akarunk buzdítani, annak számára alapvetően azt kell bizonyítanunk, hogy sorsa a saját kezében van; ám ennél talán többről, a középkori szigorú providencializmus meghaladásáról van szó.

Néha a nádor mintha azt sugallná, hogy a magyar rendek áhított összefogása nem csupán a „véletlen veszedelmek" elhárítására, a „bástya" megvédelmezésére lenne elegendő, de nagyobb célok elérésére is. Ennek nyelvi kifejezése az 1635. évi emlékiratában szereplő „az mi magunk erejéből való oltalmunk" kifejezés is.[152] Ám más alkalmakkal a nagy európai hátteret, a harmincéves háborút figyelembe véve józanul mérlegeli egy törökellenes visszafoglaló háború esélyeit, „mert mi lévén nem csak az szomszéd országoknak, hanem az egész keresztyénségnek is mintegy bástyái, és célul vetett tárgya az természet szerint való ellenségnek, sőt in visceribus patriae /a haza belsejében/ kelletvén szenvednünk mindenfelől őket, tovább és egészen való megmaradásunk az őfelsége ott fenn való jó szerencséjétől függ."[153] Ez a vélemény természetesen nem simul hézagmentesen azokhoz a kritikus mondatokhoz, amelyeket Esterházy más levelekben az „idegen hadakról" leírt, de nem ez lenne az első eset a világtörténelemben, hogy egy politikus nézeteiben és nyilatkozataiban némi következetlenséget lehet felfedezni.

---

reszténység bástyája" kifejezés a 15. század első felében jelent meg először, és a század második felében vált a korábban általános (de, ahogy fentebb láthattuk, még a 17. században is használt) „keresztény-ség pajzsa" (*scutum fidei*) kép helyett a törökellenes küzdelmek első számú allegóriájává, elsősorban lengyel és magyar közegben. Európai elterjedésében nagy szerepet játszottak a Hunyadiak és Jagellók.

150 Jellemző, hogy az „Isten ostora" szókapcsolat egyetlen egyszer fordul elő leveleinkben, és ott is a nemesség tétlenségére vonatkozik. 1645. júl. 14. Fraknó. Esterházy Miklós Győr vármegyének: „és Istennek egyik ostora is ez rajtunk, hogy kegyelmetek ugyan nem akarja érteni szegény hazánk és koronánk veszedelmes állapatját" MNL GYMSMGYL IV.A.1.b. II. 1645/4. (3. doboz).

151 1645. máj. 28. Sopronkeresztúr. Esterházy Miklós [néhány dunántúli vármegyének] MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 1/II. No. 289. (p. 368–371.) „paria litterarum ad comitatus nonnullos datarum".

152 Toldy, *Esterházy Miklós munkái*, 357.

153 1636. máj. 11. Nagyhöflány. Esterházy Miklós Győr vármegyének (valószínűleg körlevél). MNL GyMSMGyL IV.A.1.b. II. 1636/16. (2. doboz).

Ez az ellentmondás végül ismét arra a személyre irányítja a figyelmünket, aki rendi reformelképzelései, és saját tisztségének megszilárdítása érdekében magyarázó, ellentétes, és következtető kötőszavak tömegével bombázta a vármegyéket, létrehozva a nyugodt erő és a biztos értékítélet szófelhőjét. Miután a levelekben felbukkanó kulcsfogalmakat és a hozzájuk tartozó gondolatokat sorra végigvettük, nincs más hátra, mint hogy összefoglaljuk Esterházy Miklós eszméire vonatkozó legfontosabb megállapításankat, és megpróbáljuk elhelyezni a fenti szövegcsoportot a nádori politika valós koordinátarendszerében.

Az eszme a gyakorlat mérlegén

Tanulmányomban kiterjedt anyaggyűjtés nyomán Esterházy Miklós vármegyéknek küldött egyedi leveleit és különböző körleveleit próbáltam meg eszmetörténeti szempontból kivallatni. Bár a kutatás a vármegyei jegyzőkönyvek anyagának módszeres átnézése után lesz teljes, az már most világos, hogy a nádori misszilisek alkalmasak egy ilyen szempontú vizsgálatra. Mégpedig annak ellenére, hogy többnyire nagyon is konkrét célok érdekében születtek: hadfelkelést hirdettek ki, elmaradt adók befizetésére szólítottak fel, perekbe avatkoztak be (kissé törvénytelenül), hírül adták a királynak a németországi hadszíntéren aratott fényes győzelmét, és csalódottan jelentették be, hogy a körülmények szerencsétlen összejátszása miatt ezúttal is elmarad az országgyűlés vagy az éppen esedékes törvényszak.

A levelekből egy meglehetősen egységes eszmerendszer és szemlélet rajzolódik ki, amelyet azonban vétek lenne egyszerűen azonosítanunk a nádor valódi, és az idő múlásával természetesen változó véleményével, hiszen határozott célt szolgál, a nemesség meggyőzését. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az a kép, amelyet a vármegyéknek írott misszilisek alapján rajzolhatunk, viszonylag nagy átfedésben van a nádor bizalmasabb csatornákon közölt, magánlevelekből és opiniókból ismert véleményével. Közös pont a bennük megnyilvánuló igen erős rendi és nádori öntudat, a királyhűség (de az örökös királyság gondolatának elutasításával),[154] a nemesi nacio-

154 Esterházy Miklósnak az örökös királyságról nádorsága előtt vallott nézeteit egy Thurzó Imrének 1619-ben írott leveléből lehet és szokás levezetni, abból az utóiratból, amelyben Bethlen törekvéseinek a hazára nézve végzetes voltát ecseteli: „Ha nem, koronástól és országostól az némettől subiugáltatunk /leigáztatunk/ megoszolva, és az szabad országból, kire nem most vágyakoztanak az emberek, az nagy szabadságkereséssel haereditarium regnumot /örökös királyságot/ tesznek. Soha egyébiránt, ha az mostani állapatban levő rendünkből kihágunk, meg nem maradunk, hanem az két tar között az hajasnak utolsó vége leszen…" Szalay és Salamon, *Eszterházy Miklós…*, 1:93. Hajnal István véleménye szerint az 1638. évi országgyűlésen Esterházy taktikai okokból indirekt módon támogatta a Habs-

nalizmusnak a rendi Szent Korona-eszmét is magába foglaló változata, az Erdélyi Fejedelemség hasznos ellensúly-voltának elutasítása, és az a szilárd meggyőződés, hogy nem külső tényezők, hanem a társadalom, és azon belül is a nemesség megosztottsága az ország és a nemzet romlásának végső oka.

A nádor mindkét forráscsoportban a szent „egyezség" prófétájaként lép elénk, ám olyan prófétaként, akiből a neofita buzgalom és az isteni gondviselésbe vetett vakhit teljesen hiányzik, és akit sokkal jobban érdekel a rendi jogok sértetlensége, mint a felekezeti kérdések. Az a nem kifejezetten újító szellemű rendi reform viszont, amelynek terve a bizalmas iratokban kitapintható (a rendi kormányzat nagyobb függetlensége, a nádor nagyobb hatásköre, és egyfajta állandó határ menti hadsereg felállítása)[155] a vármegyéknek küldött misszilisekben – az egyetlen, fentebb említett 1634. évi kivétellel – csak nagyon halványan, törekvéseiben és szellemiségében jelentkezik. Akadnak azonban nagyobb különbségek is. Pusztán a most megvizsgált forráscsoportból nem tudnánk meg, hogy létezett egy, az ország életére nagy befolyással bíró bécsi udvar a maga központi kormányszerveivel, mint ahogy azt sem, hogy a nádornak volt egy Pázmány Péter nevű, nagyon tehetséges és finoman szólva határozott rendi ellenlábasa, aki történetesen az örökös királyság az és „idegen hadaknak" az országba való behozatala mellett kardoskodott. A vármegyei leveleknek az egyetlen a nádor felett álló földi szereplője az az ideálizált, mindig „koronás" és mindig „kegyelmes" király, a „nyughatatlanok" egyedül illetékes bírája, akinek személyét Esterházy a magániratiban sem illeti igazán éles kritikával, de nem is ábrázolja olyan jóságos, alattvalóit szárnyai alatt melengető apafiguraként, mint itt.

Amit a vármegyék ezekben a gyakran érzelemmel, és barokk pátosszal telített levelekben megkaptak, az Esterházy Miklós politikai gondolkodásának egy szá-

burg-ház örökös királyságát: HAJNAL, *Esterházy Miklós nádor*..., 78. Magam az általam eddig ismert forrásokból nem látom annak jelét, hogy a nádor valóban csatlakozott volna az örökös királyság támogatóihoz. Látszólag ellenkező irányba mutat, hogy a nádor memorandumai közt találunk egy kérdés-felelet formában írott keltezetlen latin röpiratot, amelyet minden bizonnyal az 1637–1638. évi pozsonyi országgyűlés idején készítettek, az örökös királyság ügyének támogatására. Rationes persuadentes invictissimum Romanorum imperatorem, Ferdinandum tertium eiusque haeredes veros, legitimos ac haereditarios reges Hungariae declarari debere. MNL OL P 108 Rep. 71. Fasc. 25b. Opiniones II. No. 190. (p. 953-959.). Ez azonban, annak ellenére, hogy csupa a nádortól származó szöveg között van, nem tűnik az ő művének, és mind írásképe, mind pedig szerkezete eltér azoktól. Kemény János elfogult beállítása szerint mind Pázmány, mind pedig Esterházy „igen szomjúhozzák vala az magyar nemzetnek szabadságát és magyar nemből állatandó királyságot, hogy restituálhatnák az régi mohácsmezei magyarok végezések szerént", csak a körülmények és a vallási ellentétek akadályozták meg őket abban, hogy lépjenek. V. WINDISCH, szerk., *Kemény János önéletírása*, 100.

155 Esterházy elvetélt reformterveiről, véleményem szerint alapvetően jó hangsúlyokkal: MAKKAI, „Az ellenreformáció...", 896–898.

mukra gondosan megszűrt változata volt, amely az évek során alaposan megszaporodó sérelmeinek és kételyeinek csak az érvelés szempontjából hasznos, és a királyhűsége szempontjából ildomos hányadát tartalmazta. Ha ezeket a misszíliseket a gyakorlati politizálás szemszögéből nézzük, aligha tekinthetjük őket másnak, mint egy keserű kudarc emlékművének. Ebbe az irányba mutatnak azok a tanulságos jegyzőkönyvi adatok, amelyeket tanulmányunk elején a parancslevelek késedelmes vármegyei kihirdetéséről, vagy később a hadfelkelések elszabotálásáról bemutattunk. De erről tanúskodik azoknak a leveleknek a keserű hangneme is, amelyeket Esterházy élete végén írt. Hiába próbált a nádor egy régi, boldogabb és vitézebb korra hivatkozva normákat közvetíteni a nemesség felé, és azokat hol „tökéletes szeretettel", hol dörgedelmesen fenyegetőzve számon kérni rajtuk, ha nem volt elegendő eszköze és hatalma akaratának érvényesítésére, és érthető módon Bécsnek sem volt szándéka arra, hogy ezeket a feltételeket biztosítsa számára. Hiszen az udvar éppúgy nem tekintette ideális megoldásnak az 1608-ban új életre kelt, és az 1622. évi kiegyezés és az 1625. évi koronázó diéta révén megerősített magyar rendi különállást,[156] mint ahogy Esterházy sem az ország egykor teljes szuverenitásának Mohács utáni megfogyatkozását. A nemesség nagy tömegeinek pedig persze esze ágában sem volt, hogy emberfeletti áldozatokat hozzon a haza és a nemzet oltárán. Bár Esterházyt a kortársak körében övezte bizonyos tisztelet, alighanem csak tanítványainak, az esterházistáknak kis köre értékelte igazán, és élete végére sokakat magára haragított kellemetlen elvárásaival és alkuképtelen, megcsontosodó eszméivel. A magyar világi elit általa kinevelt következő nemzedéke azonban Esterházy számos gondolatát továbbvitte, a nemesi nacionalizmusnak a dicsőséges múltat felidéző szólamaival együtt. Talán Zrínyinek az állandó magyar hadsereg felállításáról szóló ambiciózus terve is éppen a nádor egykori reformjavaslataiban gyökerezik.[157]

156 Pálffy Géza, „Egy elfelejtett kiegyezés a 17. századi magyar történelemben. Az 1622. évi koronázódiéta Sopronban", in *Egy új együttműködés kezdete. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés*, szerk. Dominkovits Péter és Katona Csaba, Annales Archivi Soproniensis 1 (Sopron–Budapest: MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014), 17–59; Pálffy Géza, „A szakítások és a kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban", *Történelmi Szemle* 57 (2015): 51–66. III. Ferdinánd 1625. évi koronázásának hátteréhez, jelentőségéhez (a Lendület Szent Korona Kutatócsoport előkészületben lévő tanulmánykötetén kívül): Mark Hengerer, *Kaiser Ferdinand III. (1608–1657). Eine Biographie* (Wien–Köln–Weimar: Böhlau, 2012), 57–64.

157 Zrínyi, *Prózai munkái*, 213. (Az török afium ellen való orvosság); Esterházy Miklós Zrínyire gyakorolt hatásáról (az állandó magyar haderő kérdésének említése nélkül): Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós*, 2., átdolg. kiad., Irodalomtörténeti könyvtár (Budapest: Akadémiai, 1964), 52–54, 493–494.

Eszmetörténeti szempontból ezek a levelek akkor is érdekesek, ha a bennük foglalt parancsok és kérések a maguk korában nagyobbrészt süket fülekre találtak, és ha a nádor nemes és kevésbé nemes szándékai csaknem mindig hajótörést szenvedtek az udvari, főpapi és vármegyei ellenállás éles peremű szikláin. Nem azért izgalmasak, mintha a bennük használt fogalmak annyira különleges lennének, hiszen azok többnyire a kora újkori magyar rendi politika közös szótárából származó közhelyek, hanem az eszméknek Esterházy Miklósra jellemző egyedi kombinációja miatt. Azt sem lehet eltagadni, hogy a nádornak kitűnő érzéke volt az imázsépítés és a társadalomkritika ötvözéséhez, és célja elérése érdekében biztos érzékkel mozgósította a barokk stíluseszközöket. Vármegyékhez küldött magyar nyelvű politizáló misszilisei műfajt teremtettek, amelyet majd tanítványa, Wesselényi Ferenc nádor fejlesztett tovább a maga végtelenbe kígyózó körmondataival.

De vajon lesz-e valamiből műfaj, amire egyáltalán nincsen igény? Miért szónokol leveleiben Wesselényi, amikor ezzel már tanítómestere sem tudta a vármegyei kőszíveket cselekvésre indítani? Talán azért, mivel közben valami mégis csak történt. Mert az eszmék nem csupán úgy képesek terjedni, hogy az emberek tudatosan elfogadják és a gyakorlatba ültetik át üzenetüket, hanem sokszor megteszi az is, hogy elegen és elégszer találkoznak velük, és a többit már az idő, és a nyelv tudatot befolyásoló ereje elvégzi. Azt gondolom, hogy azokra a nemesekre, akik akár húsz éven keresztül is hallgathatták a vármegyei közgyűléseken a nádor hangosan felolvasott leveleit, akarva-akaratlanul is hatást gyakorolt ékesszólóan kudarcos eszmerendszere, ha máshogy nem is, abban a formában, hogy elsajátították a szövegekben használt, Esterházy által módosított és új, egységes keretbe illesztett politikai nyelvet. Így a nádor a maga veretes levelein keresztül, amelynek szavai és mondatai lassan a legkeményebb koponyákba is utat találtak, talán mégis csak közelebb taszigálta a megosztott magyar vármegyei nemességet ahhoz a szent „egyezséghez", amelyről annyiszor álmodozott. Az pedig nem az ő hibája volt, hogy az eredmény inkább a szavak, mint a tettek egyezsége lett.

G. Eténi Nóra

Erdély politikai imázsa a Német-római Birodalom propagandájában a harmincéves háború idején*

Előzetes ismeretek – táguló keretek

A harmincéves háború idején az európai hatalmi átrendeződés alatt lényeges tényezővé vált az Oszmán és a Habsburg Birodalom ütköző zónájában fekvő közép-európai térség, s benne a török vazallus, mégis jelentős politikai mozgástérrel rendelkező fejedelemség. A szövetségrendszerekben vívott háború szerteágazó információs hálózat kiépítését tette szükségessé, melynek hatékony és gazdaságos működtetésében a modernizált nyomtatott sajtó kulcsszerepet játszott. A harmincéves háború időszakára a politikai nyilvánosság elérésének és befolyásolásának óriási gazdasági, stratégiai és politikai tétje lett.[1] Sokközpontú, professzionális hírközlő-mechanizmusok juttatták el a híreket az uralkodói központokon kívül a hírközvetítőként és hírfogyasztóként is alapvető szerepet játszó művelt városi elithez.[2] A politikai nyilvánosság országhatárokat átlépő és szélesebb társadalmi rétegeket elérő gyors kiterjedése, ugrásszerű növekedése[3] az Erdélyi Fejedelemség számára új lehetőségeket jelentett a külpolitikai reprezentációra.

* A tanulmány elkészítéséhez köszönöm az ELTE BTK Tematikus Kiválósági Program „Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció" című pályázatának a támogatását.

1 Horst Lademacher und Simon Groenveld, Hg., *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Frieden in Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568–1648* (Münster: Waxmann, 1998).

2 Volker Bauer und Holger Böning, Hg., *Die Entstehung des Zeitungswesens im 17. Jahrhundert. Ein neues Medium und seine Folgen für das Kommunikationssystem der Frühen Neuzeit* (Bremen: Lumière, 2011); Johannes Arndt und Esther-Beate Körber, Hg., *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2010).

3 Dagmar Freist, „Öffentlichkeit und Herrschaftslegitimation in der Frühen Neuzeit. Deutschland und England im Vergleich", in *Staatsbildung als kultureller Prozess. Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit,* hrsg. Ronald G. Asch und Dagmar Freist (Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 2005), 321–351.

A 17. század első felében az Erdélyre vonatkozó német nyelvű nyomtatott hírek mennyisége és a közzétett ismeretanyag információértéke szignifikánsan megemelkedett a 16. századi előzményekhez viszonyítva. A három részre szakadt Magyar Királyságból kiváló új államalakulatról a 16. század első felétől jelentek meg a Német-római Birodalomban érdemi hadi és politikai hírek, földrajzi és történeti leírások, összegzések. Erdélyről már a 16. század folyamán több térkép megjelent, az első ábrázolása valószínűleg Johann Honter brassói nyomdájában készült 1539-ben egy 1532-es bázeli próbanyomatot követően. 1566-ban Zsámboky János adott közre Bécsben egy újabb változatot, mely bekerült Abraham Ortelius *Theatrum orbis terrarum* atlaszába, melynek ötven kiadása közismertté és elérhetővé tette Erdély földrajzi adottságainak képét a 17. század közepén megjelenő új változatokig.[4] Az egységtudatot fenntartva sok Magyarország-térkép jelent meg a három országrész közötti határok jelzése nélkül, mint Theodor de Bry híres térképe 1596-ban.[5] A várharcokban formálódó határokról Temesvártól Tokajig, Váradtól Szatmárig avisók, vásári kiadványok, röplapok tudósítottak. *Newe Zeytung*ok számoltak be a fejedelmi politika sikereiről, mint az Erdélyi Fejedelemség Habsburg elismeréséről, az 1570-es speyeri egyezményről. A Báthory-család tagjairól már az 1560-as években befolyásos katonai és politikai tényezőként tudósítottak augsburgi, nürnbergi nyomtatott relációk.[6] A fejedelemként aktív külpolitikát és intenzív propagandát irányító Báthoryak döntéseiről nemcsak a megbízott humanista elit, hanem a populárisabb német, olasz, angol nyelvű nyomtatott újságok is rendszeresen beszámoltak.[7] A lengyel királlyá választott Báthory István és az Oszmán Birodalommal

4 Papp-Váry Árpád és Hrenkó Árpád, *Magyarország régi térképeken* (Budapest: Gondolat, 1989); Petelei Klára, *Descriptio Transylvaniae* (Sepsiszentgyörgy: ARTprinter, 2013), 82–84, 136–141, 180–181.

5 Theodor de Bry, *Ungerland und Siebenbürgen kurtze und eigentliche Abbildung* (Frankfurt am Main, 1596); Plihál Katalin, *Magyarország legszebb térképei 1528–1895* (Budapest: Kossuth, 2009), 44–47.

6 G. Eténi Nóra, „Toposztól a hírértékig. Az 1565–1566. évi várháborúk eseményei a korabeli nyomtatványokban", in *Mozgó frontvonalak. Háború és diplomácia a várháborúk időszakában 1552–1568*, szerk. Bujdosné Pap Györgyi, Fejér Ingrid és H. Szilasi Ágota, Studia Agriensia 35 (Eger: Dobó István Vármúzeum, 2017), 207–241.

7 Galavics Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet* (Budapest: Képzőművészeti, 1986), 36–46; Balázs Mihály és Monok István, „Történetírók Báthory Zsigmond udvarában", valamint Bartók István, „A gyulafehérvári fejedelmi udar és az ifjú Báthory Zsigmond", in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. Várkonyi Ágnes (Budapest: Gondolat, 1987), 249–262, illetve 135–157; Erdősi Péter, „Báthory Zsigmond ünnepi arcmása. A fejedelem és a ceremóniák", *Aetas* 10, 1–2. sz. (1995): 24–67; Uő, „A politikai színlelés funkciói és megítélése Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarában", in *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. Eténi Nóra és Horn Ildikó (Budapest: L'Harmattan, 2010), 77–108; Horn Ildikó, „Henrick Goltzius: somlyói Báthory Boldizsár képmása 1583", *Művészettörténe-*

szembe forduló Báthory Zsigmond gondosan formált nemzetközi hírneve a 17. században is jelen volt.[8]

Az 1591 és 1606 közötti hosszú török háború idején a császári és pápai propagandához köthető kifinomult alkotások mellett, jórészt prágai első közlést felhasználva, augsburgi, nürnbergi, lipcsei, drezdai, regensburgi közérthető nyomtatványok is részletes információkat közöltek a fejedelmi udvarról és az erdélyi hadi eseményekről. Frankfurti vásári füzetek 1595-ben Báthory Zsigmond török feletti győzelmeiről közöltek fiktív ábrázolásokat.[9] A tizenötéves háború eseményeiről több metszettel tudósító, gazdag életművű augsburgi Alexander Mair (1559–1617) metsző és kiadó Erdély, Moldva és Havasalföld térképére vetítette a 1595 januári prágai szerződés jelentőségét, valamint Báhory Zsigmond seregeinek gyurgyevói és lippai győzelmét, a fejedelmet antik viseletben ugrató lovon Nagy Sándor-i szerepre törve és II. Rudolf császárral együtt kettős arcképpel, valamint diadalkapuval is megjelenítve.[10] A gyurgyevói győzelmet Lucas Mayr egyleveles nürnbergi képes tudósítása összegezte, üstökössel érzékeltetve a remélt katonai és politikai fordulópont lehetőségét.[11] Habsburg Mária Krisztierna és Báthory Zsigmond 1595. augusztus 6-i gyulafehérvári házasságkötésének politikai szerepét röplapként kiadott reprezentatív Erdély-térkép közvetítette Dominicus Custos (1560–1612) 1596-os

ti Értesítő 62, 2. sz. (2013): 295–302; Kruppa Tamás, „Magyarország és a magyarok a 16–17. századi itáliai közvéleményben", *Obeliscus: A Kora Újkor Folyóirata* 1 (2014): 165–201; Uő: „Fiktion und Wirklichkeit. Die Feldzug in die Walachei (1595) und die fürstliche Propaganda", *Ungarn Jahrbuch* 30 (2009–2010): 43–55; Cennerné Wilhelmb Gizella, „Báthory Zsigmond moldvai hadjáratának egykorú grafikai emlékei", *Folia Historica* 2 (1973) 56–67; Farkas Gábor Farkas, „Az 1595-ös rejtélyes csillag", *Magyar Könyvszemle* 122 (2006): 165–200.

8 Horn Ildikó, „Báthory István uralkodói portréja", in *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. G. EténYi Nóra és Horn Ildikó (Budapest: L'Harmattan, 2008), 363–400; Horn Ildikó, *Báthory András* (Budapest: Új Mandátum, 2002), 22–79; Erdősi Péter, „A vesztes magasztalása. Giorgio Tomasi históriája Báthory Zsigmondról", és Horn Ildikó, „Báthory Zsigmond prágai fogsága (1610–1611)", in *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója tiszteletére*, szerk. Tusor Péter (Budapest: ELTE BTK, 1998), 258–265, illetve 266–280; Kruppa Tamás, *Tradíció és propaganda keresztútján: Fejezetek Báthory Zsigmond udvarának kultúrájából* (Budapest: Balassi, 2015).

9 Szalai Béla, „A 15 éves háború metszetábrázolásai a frankfurti vásári tudósításokban 1593–1606", in Szalai Béla, *Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800,* 1. kötet, *A mai Magyarország: Kiegészítések* (Budapest: Múzeum Antikvárium, 2003), 12–24.

10 Farkas, „Az 1595-ös rejtélyes csillag...", 190–192; Plihál, *Magyarország*, 40–44. Alexander Mair alkotásai: Bildindex Der Kunst und Architektur. https://www.bildindex.de/gnd-beacon/129125849

11 Apponyi Metszet 126. Ute Monika Schwob, „Lucas Mayrs Karte von Siebenbürgen der Moldau und der Walachei: Eine Nürnberger Drei-Länder Karte an der Zeit aus der Zeit des Langen Türkenkriegs", *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde* 3. Folge 6 (1976): 43–50; Farkas, „Az 1595-ös rejtélyes csillag", 194.

augsburgi kiadványaként Philipp Eduard Fuggernek (1546–1618) ajánlva.[12] A II. Rudolf császár számára is rendszeresen alkotó Custos Zsámboki térképét Erdély latin és német nyelvű rövid geográfiai leírásával, a kép felső harmadában kettős címert tartó Győzelem istennővel, középen a fejedelem és a Habsburg főhercegnő kisméretű, puttók és jogart tartó sas övezte, kettős medálportréjával, s a térképen a Szinán pasa feletti 1595. októberi győzelmek gondos bejelölésével ötvözte az aktuális hírközlést és a hosszútávú politikai reprezentációt. Báthory Zsigmond félalakos dicsőítő portréja Bartholomäus Käppeler (1570–1627) augsburgi kiadó röplapján jelent meg.[13] Käppeler Báthory Zsigmond 1601. augusztus 3-i goroszlói vereségéről is fametszetes röplapot jelentetett meg a császári propagandába illeszkedő módon.[14]

Német nyomdák, kiadók elsősorban a török elleni háború színtereiről tettek közzé képes tudósításokat, részben ezért is olyan kevés a 17. század közepéig az erdélyi városokra vonatkozó veduta.[15] Nagyobb számban Váradról készítettek neves metszők képeket: 1602-től Hans Siebmacher, majd 1606-tól Wilhelm Dilich, 1617-től pedig Georg/Joris Houfnagel ábrázolása adott támpontokat a legjelentősebb várral rendelkező erdélyi város alaprajzáról, természeti adottságairól, legfontosabb épületeiről és a székesegyház előtt a Szent László szoborról. A Siebmacher-metszet a korabeli bestsellernek számító, törökellenes küzdelmet 1395-től bemutató, először 1602-ben kiadott Hieronymus Ortelius-műben jelent meg, mely egységben kezelte a magyarországi és az erdélyi eseményeket, oly annyira, hogy az egyik újabb kiadása Bethlen hadjáratának leírásával kiegészítve látott napvilágot 1622-ben.[16] Várad látképe Daniel Meissner (1585–1626) *Thesaurus philo-politicus* című Frankfurt am

12 Plihál Katalin, *Térképkülönlegességek* (Budapest: Cartofil, 2002), 43; Petelei, *Descriptio...,* 52–53; Nikolaus Schobesberger, „Mapping the Fuggerzeitung. The Geographical Issues of an Information Network", in *News Networks in Early Modern Europe*, ed. Joad Raymond and Noah Maxham, Library of the Written World 47 (Leiden–Boston: Brill, 2016), 216–240.

13 Apponyi Metszet 32. Kruppa, *Tradíció...*, 102–118.

14 Von der Schlacht in Siebenbürgen, welche Sigismundus Bathori mit den Michael Weyda auss der Wallachey und Georg Basta in diesen 1601. Jahr in der 3. Tag des Monats Augusti an der Siebenbürgischen und Ungerischen Gräntz beschehen... (VD 17 547: 743008K) Galavics, *Kössünk kardot...*, 39–41.

15 Szalai Béla, *Iconographia locorum Transsylvaniae, Banatus, Partiumque Regni Hungariae, regionum hodiernae Romaniae* (Kolozsvár–Sepsiszentgyörgy: ARTprinter, 2018), 21–22.

16 Hieronymus Ortelius, *Chronologia: Oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und belaegerungen der Staette und Vestungen.. von Anno 1395 bis... gegenwertige Zeit* (Nürnberg, Sibmacher 1602) (App. H. 1530); *Continuatio Dess Hungarischen und Siebenbürgischen Kriegswesen vom Julio Anno 1602 bis auff jetziges* (Nürnberg, 1603) (App. H. 2602); *Vierdtter Theil. Dess Hungerischen unnd Sibenbürgischen Kriegswesens, was sich siedhero Anno 1604. Biss auff A. 1607 inn der auss gestandnen rebellion mit dem Türcken, Rebellen und Ihrem anhang, so sich wider das Hochlöblich Hauss Österreich...* (Nürnberg, 1613); *Chronologia oder Historische Beschreibung* (Nürnberg, 1613) (App. H. 1532), második kiadás: 1615 (App. H. 1531), harmadik kiadás: Amsterdam, Neander Petrus, 1622 (App. H. 1539); *Chronologia oder Historische Beschreibung...* (Nürnberg: Endter, 1622) (App. H. 1536).

Mainban 1630-ban kiadott, szentenciákat, közmondásokat tartalmazó, népszerű, szórakoztató művében is szerepelt.[17] Franz Hogenberg (1535–1590) és Georg Braun (1541–1622) 1572 és 1617 között kiadott hatkötetes, 564 főleg európai város látképét tartalmazó *Civitates orbis terrarum* sorozatába[18] erdélyi városok közül Várad és Kolozsvár vedutája került be az 1591-től Bécsben letelepedett Georg/Joris Hoefnagel (1542–1601) festőművész, illuminátor alkotásaként.[19] A természeti és épített környezet egységét érzékeltető, viselet- és életképekkel kiegészített, látképeket összegző kiadvány még a 17. században is elismert kánonját képviselte a városábrázolásoknak.[20] Frans Hogenberg (1538–1590) kölni kiadóműhelye meghatározó közvetítő szerepet játszott a hadi eseményekről városalaprajzokkal tudósító egyleveles nyomtatványok, képes újságok gyors népszerűvé válásában és széles körű használatában.[21] Kölnben Frans Hogenberg irányítása alatt 250, míg fiának, Abraham Hogenbergnek (1578–1653) köszönhetően 170 képi tudósítást adtak ki korabeli hadi és politikai eseményről, az Oszmán Birodalomban vagy a Brit-szigeteken történt változásokról, bár a legtöbbet a németalföldi és a francia vallásháborúról.[22]

A 15 éves háborút lezáró kettős békeműről, a Habsburg uralkodó és a magyar rendek konfliktusát működőképesen rendező bécsi békéről, valamint a Magyar Királyság, az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyában több évtizedre új korszakot jelentő zsitvatoroki békéről is lényeglátóan számoltak be korabeli nyomtatott újságok, relációk. Az elsősorban az elitet célzó, s nagy krízisekhez kapcsolódó, így töredékes és gyorsan változó 16. századi Erdély-imázshoz képest a

17 Szalai Béla, *Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800,* 2. kötet, *A történelmi Magyarország* (Budapest: Múzeum Antikvárium, 2006), 115–121.

18 Georg Braun und Franz Hogenberg, *Civitates orbis terrarum / Städte der Welt: 363 Kupferstiche revolutionieren das Weltbild. Gesamtausgabe der kolorierten Tafeln 1572–1617 nach dem Original des Historischen Museums Frankfurt*, hrsg. Stephan Füssel (Köln: Taschen, 2008).

19 Gulyás Borbála, „Georg Hoefnagel magyar vonatkozású politikai allegóriái" www.iti.mta.hu/Gyula/Tanulmányok/Gulyás_Borbála.pdf.

20 Wolfgang Behringer, „Die grossen Städtebücher und ihre Voraussetzungen", in *Das Bild der Stadt in der Neuzeit 1400–1800*, hrsg. Wolfgang Behringer und Bernd Roeck (München: Beck, 1999), 81–93.

21 Christi M. Klinkert, „Nassau in the News. News Prints about Maurice of Nassau's Military Campaigns, 1590–1600", in Christi M. Klinkert, *Nassau in het Nieuws. Nieuwsprenten van Maurits van Nassaus militaire ondernemingen uit de periode 1590–1600* (Zutphen: Walburg, 2005), 321–323, 57–67.

22 Fritz Hellwig, „Einführung", in Franz Hogenberg und Abraham Hogenberg, *Geschichtsblätter*, hrsg. Fritz Hellwig (Nördlingen: Uhl, 1983), 7–31; Frans Hogenberg, *Broadsheets*, vol. 1, *Plates*, ed. Ursula Mielke and Ger Luijten, The New Hollstein Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woddcuts 1450–1700 21 (Ouderkerk aan den IJssel: Sound & Vision, 2009); Ramon Voges, *Das Auge der Geschichte. Der Aufstand der Niederlande und die Französischen Religionskriege im Spiegel der Bildberichte Franz Hogenbergs (ca 1560–1610)* (Leiden: Brill, 2019), 230–258.

17. század első felében a nemzetközi politikai nyilvánosság előtt a fejedelemségről több elemű, sokoldalúbb kép rajzolódott ki, mely reálisan tükrözte az Erdélyi Fejedelemség stabilizálódó státusát és jócskán megnövekedett külpolitikai mozgásterét. Európa földrajzát, történetét, aktuális kríziseit összegző kötetekben rendszeresen jelentek meg az Erdélyi Fejedelemségre vonatkozó információk, mint Matthäus Merian (1593–1650) Frankfurt am Mainban közzétett nyomtatott újsághírekre építő 21 kötetes összegzésében, a *Theatrum Europaeum*ban. A híres Merian kiadó 1638-tól többször adott ki Erdély térképet (Báthory-címerrel), s Bethlen Gábor erdélyi fejedelem önálló lovasportréját is megjelentette Lucas Kilian (1579–1637) portréját felhasználva. A Bethlen portré Daniel Meissner (1585–1626) és Eberhard Kieser (1583–1631) a harmincéves háború jelentős személyiségeit mintegy nyolcvan lovasportréval felvonultató kiadványában is szerepelt.[23]

A fejedelemség korábbinál összetettebb és intenzívebb nyomtatott reprezentációjának kialakításában kulcsszerepet játszott az európai politikai nyilvánosság éppen zajló, gyors modernizációja. A nyomdászat technikai újításai már a 16. század elejére lehetővé tették a kisméretű kiadványok nagy mennyiségű és gyors előállítását. A kommunikációban bekövetkező radikális változáshoz szükséges volt az út- és postahálózat hatékony kiépítése, és hozzáférhetővé tétele, mely – az adott infrastrukturális keretek között – megváltoztatta a tér-idő viszonyt.[24] A 17. század elejére kiépült a hírekkel való kereskedelemnek egy új mechanizmusa, mely az exkluzív kéziratos híráramoltatás mellett „tömegcikké" tette a nyomtatott híreket.[25] A nyomtatott újság a „fekete művészetből" élő elitnek, nyomdászoknak, kiadóknak, metszőknek is rövid idő alatt megtérülő befektetést jelentett.[26]

23 Petelei, *Descriptio…*, 120. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok (a továbbiakban MNM TKCs) 774. Gödölle Mátyás, „A fejedelem képmása – Bethlen Gábor arcképei", in *A kód: Bethlen 1613*, szerk. Kiss Erika és Oborni Teréz (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2014), 58–59; Gyulay Éva, „Nézd meg ezt sok ország népe, Bethlen Gábornak ez képe – Bethlen Gábor ikonográfiai reprezentációja", in *Bethlen Gábor képmása*, szerk. Papp Klára és Balogh Judit (Debrecen: Debreceni Egyetem Történelemtudományi Intézete, 2013), 267–268.

24 Wolfgang Behringer, *Im Zeichen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003); Wolfgang Behringer, „Das Netzwerk der Netzwerke. Raumportionierung und Medienrevolution in der Frühen Neuzeit", in *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)*, hrsg. Johannes Arndt und Ester-Beate Körber (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2010), 39–57.

25 Hedwig Pompe, „Die Neuheit der Neuheit. Der Zeitungsdiskurs im späten 17. Jahrhundert", in *Einführung in die Geschichte der Medien,* hrsg. Albert Kümmel-Schnur und Leander Scholz (Paderborn: UTB, 2004), 35–65; Christian Meierhofer, *Alles neu unter der Sonne. Das Sammelschrifttum der Frühen Neuzeit und die Entstehung der Nachricht* (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2010).

26 Gerhard Scholz Williams and William Layher, ed., *Consuming News. Newspapers and Printed Culture in Early Modern Europa (1500–1800)*: *Daphnis* 37, Heft 1–2 (2008); Ute Schneider,

1. kép. Bethlen Gábor lovasportréja Frankfurt am Main, 1620
(MNM TKCs 774. 33,9 cm × 27 cm)

A rendszeres és univerzális, főként külpolitikai híreikkel megjelenő nyomtatott hetilapok az 1600-as évekre átstrukturálták a sajtópiacot.[27] A külföldi uralkodói udvarokból, gazdasági centrumokból közölt kivonatolt híreket az alkalmanként teljes egészében közzétett hadi és diplomáciai jelentések egészítették ki.[28] A heti több számmal is megjelenő újságok hetente többszáz érdemi információt közöltek olvasóikkal a hadszínterek mellett a diplomácia világából is. A folyamatos hírközlés nemcsak utólagos beszámolókat tett lehetővé, hanem a változásokra való gyors reagálást, sőt várható krízisek előre jelzését is. Az aktualitásokból a hosszabb távon is releváns ismereteket a kiadók nagyobb összefüggéseket érzékeltető kiadványokban hasznosították. A kölni, lipcsei, a Frankfurt am Main-i tavaszi és őszi nagy vásárokra megjelenő száz-szászhúsz oldalas vásári füzetek évtizedekig közvetítették közérthetően a fontosabb diplomáciai, külpolitikai híreket.[29] A kommentárokat nem közlő hírműfajok mellett az értelmezést névtelen szerzőjű pamfletek, röpiratok, gúnyversek, pasquillus, szatírák és népénekek segítették. A közügyek iránt érdeklődő „közemberek" számára hozzáférhető információ mennyisége és minősége robbanásszerűen növekedett.[30]

„Grundlagen des Mediensystems: Drucker, Verleger, Buchändler in ihren ökonomischen Beziehungen 1600–1750", in *Das Mediensystem...*, 34–36.

27 Olaf Mörke, „Pamphlet und Propaganda. Politische Kommunikation und technische Innovation in Westeuropa in der frühen Neuzeit", in *Kommunkationsrevolutionen. Die neuen Medien des 16. und 19. Jahrhunderts*, hrsg. Michael North (Köln: Böhlau, 1995); Holger Böning, „Weltaneignung durch ein neues Publikum. Zeitungen und Zeitschriften als Medientypen der Moderne", in *Kommunikation und Medien in der Frühen Neuzeit*, hrsg. Johannes Burkhardt und Christine Werkstetter, Historische Zeitschrift Beiheft 41 (München: Oldenbourg, 2005), 105–134; Michael Giesecke, *Der Buchdruck in der Frühen Neuzeit. Eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologie* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1991).

28 Thomas Schröder, *Die ersten Zeitungen. Textgestaltung und Nachrichtenauswahl* (Tübingen: Gunter Narr, 1995); Thomas Schröder, „The Origins of the German Press", in *The Politics of Information in Early Modern Europe*, ed. Sabrina A. Baron and Brendnan Dooly (London–New York: Routledge, 2001), 123–150.

29 Juliane Glüer, *Messrelationen um 1600 – ein neues Medium zwischen aktualler Presse und Geschichtsschreibung. Eine textsortengeschichtliche Untersuchung* (Göpingen: Kümmerle, 2000); Esther-Beate Körber, *Messrelationen: Geschichte der deutsch- und lateinischsprachigen „messentlichen" Periodika von 1588 bis 1805* (Bremen: Lumière, 2016).

30 Volker Bauer und Holger Böning, Hg., *Die Entstehung des Zeitungswesens im 17. Jahrhundert. Ein neues Medium und seine Folgen für das Kommunikationssystem der Frühen Neuzeit* (Bremen: Lumière, 2011); Arndt und Körber, Hg., *Das Mediensystem...*; Werner Faulstich, *Die Geschichte der Medien. Medien zwischen Herrschaft und Revolte: die Medienkultur der frühen Neuzeit (1400–1700)* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998); Holger Böning: „Weltaneignung durch ein neues Publikum. Zeitungen und Zeitschriften als Medientypen der Moderne", in *Kommunikation und Medien...,* 105–134.

A 17. század folyamán felértékelődött a metszetekkel illusztrált és néhány hasábnyi szöveggel forgalmas köztereken közzétett röplapok szerepe is.[31] A helyszínek, uralkodók, hadvezérek megismertetésére vagy több idősíkot sűrítve hosszabb eseménysor bemutatására alkalmas metszetek „szemtanúvá" tették a nézőközönséget, megkönnyítve a megértést és az azonosulást. A röplapok képanyaga heterogén: kvalitásos portrék, hadmérnöki alaprajzok mellett rengeteg gúnykép jelent meg, személyeket, szövetségeseket, politikai koncepciókat lejáratva. A jól sikerült képi szatírák, gondosan felépített allegóriák a politikáról való gondolkodást, az érdekek kitapintásának igényét is tanították. A mozgékony és társadalmilag jól beágyazott röplap műfaj a rövid és hosszabb távú véleményformálás egyik leghatékonyabb metódusának számított.[32] Az országhatárokat is gyorsan átlépő vizuális információ a politikai diskurzus tereit is kitágította, a nyomtatott képi kultúrát a politikai kommunikáció aktív eszközeként használva.[33]

Számos kora újkori gyűjtemény bizonyítja, hogy a kortársak nagy jelentőséget tulajdonítottak a közérthető nyomtatott sajtóműfajoknak. Az augsburgi Georg Kölderer (1550–1607) kéziratos krónikájába[34] a Fugger-Zeitungok mellett kiugróan sok nyomtatott hírt mellékelt a 1576 és 1607 közötti európai eseményekről, felekezeti és hatalmi krízisekről, a török elleni küzdelem fordulatairól.[35] Kölderer nyolc kötetbe rendezett, 2400 oldalnyi kéziratából az 1593 és 1606 közötti időszak

31 Michael Schilling, *Bildpublizistik der frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700* (Tübingen: Niemeyer, 1990); Wolfgang Harms und Michael Schilling, *Das illustrierte Flugblatt der frühen Neuzeit. Traditionen – Wirkungen – Kontexte* (Stuttgart: Hirzel, 2008).

32 Mirjam Bohatcová, *Irrgarten der Schicksale. Einblattdrucke vom Anfang des Dreissigjährigen Krieges* (Prag: Artia, 1966); Wolfgang Harms und Beate Rattay, Hg., *Illustrierte Flugblätter aus den Jahrhunderten der Reformation und der Glaubenskämpfe* (Coburg: Kunstsammlungen der Veste Coburg, 1983).

33 G. Etényi Nóra, „A vizuális politikai információk és szimbólumok szerepe a kora újkorban", in *„Politica philiosophiai okoskodás" Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Miru György és Velkey Ferenc (Debrecen: Debreceni Egyetem, 2013), 87–98.

34 Georg Kölderer, *„Beschreibunng unnd Kurtze Vertzaichnus Fürnemer Lob unnd gedenckhwürdiger Historien" – Eine Chronik der Stadt Ausgburg der Jahre 1576 bis 1607,* Bd. 1–4, hrsg. Wolfgang E. J. Weber, Reiseberichte und Selbstzeugnisse aus Bayerisch-Schwaben 1–4, Unterreihe Documenta Augustana 26 (Augsburg: Wissner, 2013).

35 Bernd Roeck, *Ein Stadt in Krieg und Frieden. Studien zur Geschichte der Reichsstadt Augsburg zwischen Kalenderstreit und Parität* (Göttingen: Vandenhoeck &Ruprecht, 1989), 2. Bd, 32–40, 71–76; Benedik Mauert, *„Gemain Geschrey" und „teglich Reden". Georg Kölderer – ein Augsburger Chronist des konfessionellen Zeitalters*, Studien zur Geschichte des Bayerischen Schwaben, Reihe 1, 29 (Augsburg: Wissner, 2001), 36; Silvia Serena Tschopp, „Wie aus Nachrichten Geschichte wird. Die Bedeutung publizistischer Quellen für die Augsburger Chronik des Georg Kölderer", *Daphnis* 37 (2008): 33–78.

hiányzik, de így is sok erdélyi vonatkozású hírt örökített meg világra nyitott szerző. 1578-ban, 1581-ben, 1587-ben Báthory Istvánról szerepelt több információ,[36] majd a halálát követően kialakuló lengyelországi belpolitikai válság kapcsán a bíboros Báthory Andrásról, valamint Báthory Boldizsárról rögzítette a híreket Kölderer.[37] Báthory Zsigmondról a török elleni háború időszakában, 1591-ben, 1592-ben, 1593-ban és 1606-ban került be több feljegyzés a korabeli augsburgi krónikába.[38] A bécsi és a zsitvatoroki béke megkötésére és Bocskai István politikai szerepére vonatkozó részletes beszámolók, s nyomtatott tudósítások[39] alapján feltételezhető, hogy a krónikás a hosszú török háború időszakában szintén figyelemmel kísérte a magyarországi és erdélyi eseményeket. A kéziratba azonban az erdélyi elitre vonatkozó képi információ nem került be, pedig Kölderer az augsburgi röplapokat, s különösen Bartholomäus Käppeler képes tudósításait rendszeresen beillesztette feljegyzései mellé.[40]

Egy 1608 és 1620 közötti, főként prágai, bécsi, augsburgi, regensburgi és ulmi híreket tartalmazó, Bécsben fennmaradt „kéziratos hírgyűjteménybe" bekerült nyomtatványok lényeges változást tükröztek.[41] Báthori Gábor uralkodására vonatkozóan sokféle kéziratos értesülést őrzött meg a korabeli gyűjtemény, különösen az 1610-től fokozódó hatalmi válság idején sokasodtak meg az erdélyi fejedelemre vonatkozó ellentmondásos hírek.[42] Nyomtatott információ jelentősebb arányban azonban csak 1618 után került a kéziratos hírgyűjteménybe. A katolikus, császárpárti ágens nemcsak II. Ferdinánd császár által kiadott pátenseket szerezte meg, hanem az ellenudvar, V. Frigyes cseh király hivatalos kiadványait is.[43] A kéziratos politikai gúnyversek mellett jóval nagyobb számban szerepeltek a nyomtatott pasquillusok és képszatírák. A bécsi hírgyűjteményben V. Frigyes cseh király szövetségeseit és ellenfeleit szimbólumokkal, címerekkel, szójátékokkal bemutató metszethez, melyen

36 Kölderer, *„Beschreibunng"*, 38, 64, 73, 167, 201, 881, 938, 941.
37 Kölderer, *„Beschreibunng"*, 884, 938, 941, 970, 1738, 1723, 1738, 1865.
38 Kölderer, *„Beschreibunng"*, 1525, 1559, 1620, 1656, 1723, 1738, 1743, 1751, 1757, 1774.
39 Kölderer, *„Beschreibunng"*, 1866–1868, 1873, 1896, 1898, 1906, 1915, 1920, 1935, 1937, 198.
40 Kölderer, *„Beschreibunng"*, 149, 1286, 1300, 1340, 1391, 1393, 1407, 1409, 1429.
41 Österreichisches Staatsarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv (Bécs, a továbbiakban HHStA) Handschriftensammlung Böhm 108. Bd. W 57 Band 1–5.
42 Bitskey István, „»Erdély Hektora« avagy »tirannusa«? Báthory Gábor alakja a kora újkor irodalmában", és Kruppa Tamás, „Báthory Gábor a forrásokban: propaganda és ellenpropaganda", in *Báthory Gábor és kora*, szerk. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária és Ulrich Attila (Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2009), 29–36, illetve 37–43; Bódai Dalma, „Ellentétek és érdekek mentén: Thurzó György és Melchior Klesl levelezése", in *Információ és társadalom* (megjelenés alatt).
43 HHStA Böhm 108. W 57 Band 5. f. 793. Ferdinánd Bécsben kiadott, 1620. június 16-i és június 30-i pátense, valamint az I. Frigyes nevében 1620. július 1-én Prágában kiadott pátens (f. 794).

az oroszlán pókkal, medvével, kígyóval küzd,[44] korabeli kéz írta hozzá a nehezen felfejthető magyarázatot, a nyilvános térben közzétett ismeretanyag iránti intenzív befogadási igényt is bizonyítva.[45]

Propagandahadjárat lehetőségei és hátulütői – Bethlen Gábor Erdélye

Az Erdélyi Fejedelemségre vonatkozó legtöbb aktuális információ 1619 és 1622 között jelent meg, amikor a gyorsan és radikálisan átalakuló erőviszonyokat különösen intenzív propaganda kísérte; valamint a háború utolsó szakaszában, I. Rákóczi György 1644-es felső-magyarországi hadjáratát követően, a vesztfáliai béketárgyalásokkal párhuzamosan. II. Gusztáv Adolf svéd király fellépésekor 1630–1631-ben indított nagy volumenű propagandahadjárat viszont nem növelte meg jelentősen az Erdélyre vonatkozó ismeretek számát, holott már Bethlen Gábor alatt formálódtak a svéd-erdélyi diplomáciai kapcsolatok.[46]

A korabeli közgondolkodásban egy adott ország nemzetközi jelentőségét az uralkodó reprezentálta. Az erdélyi fejedelmek közül Bethlen Gáborról jelent meg kimagaslóan nagy mennyiségű aktuális információ nyomtatott sajtótermékekben.[47] Bethlen a harmincéves háború legintenzívebb szakaszába kapcsolódott be jelentős hadsereggel, amikor Frigyes pfalzi választófejedelem cseh királlyá választásával nyílt konfliktusként robbantak ki a Habsburg-dinasztia és a protestáns fejedelemségek között feszülő érdekellentétek. A kiélezett helyzetben a császárválasztástól a cseh rendek fehérhegyi vereségéig hatalmas tétje volt a birodalmi nyilvánosság befolyásolásának. Bethlen Gábor birodalmi nyilvánosság előtti jelenlétének alapját pro

44 „Gehaime Andeutung über den vermainten König. Gedruckt im Jahr 1621." Michael Niemetz, *Antijesuitische Bildpublizistik in der Frühen Neuzeit. Geschichte, Ikonographie und Ikonologie* (Regensburg: Schnell & Steiner, 2008), 345. Variánsa: „Aenigma pseudo-basilicon" Bohatcová, *Irrgarten der Schicksale...*, 55.

45 HHStA Böhm 108. W 57 Band 5. f. 978. „Newe Warheit... Der Löw ist der Pfalzgraf oder Böhmische König..."

46 John Roger Paas, „The Changing Image of Gustavus Adolphus on German Broadsheets 1630–1633", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 59 (1999): 226–228; Szilágyi Sándor, „Oklevelek Bethlen Gábor és Gusztáv Adolf összeköttetéseihez", *Történelmi Tár* [5] (1882): 235–278; Uő, *Bethlen Gábor és a svéd diplomácia* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1883); Nagy Gábor, „»Med Betlehenn Gabor är nu väl at correspondera«. Svéd diplomáciai források a fejedelemről 1625–1626-ban", in *Bethlen Gábor képmása,* 117–135; Kármán Gábor, „II. Gusztáv Adolf és Erdély fejedelmei", *Századok* 152 (2018): 717–769.

47 Legújabban: Varsányi Krisztina, *„Hírlik, hogy Bethlen..." Bethlen Gábor fejedelem a Német-római Birodalom korabeli nyilvánossága előtt német nyelvű nyomtatványok tükrében* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014).

és kontra Frigyes cseh királlyal kötött szövetség határozta meg. Bethlen a Magyar Királyság területére vezetett hadjáratával, felső-magyarországi befolyásával egy új politikai színteret nyitott, tovább növelve az Erdélyi Fejedelemség politikai értékét a Habsburg és a Német-római Birodalom számára is. Műfaji sokféleség is jelzi a hírigényt Bethlen politikájával kapcsolatban: hadjáratairól nyomtatott térképeket tettek közzé,[48] az általa ostromlott várakról alaprajzok és látképek tudósítottak,[49] nemzetközi erőviszonyokat elemző röplapokon felismerhető portréi, ugrató lovon ábrázolt alakja jelent meg.[50] Királlyá választásának körülményeit és várható következményeit nyomtatott relációk latolgatták. Nyomtatott hetilapokban annak is hírértéke volt, ha „nyugalomban" maradt. Az Erdélyi Fejedelemség növekvő nemzetközi jelentősége, valamint Bethlen Gábor koncepciózus politikája és személyisége egyaránt szerepet játszott a hírek nagy mennyiségében.[51] Bethlen tudatában volt a döntéshozó elit világán túllépő politikai nyilvánosság növekvő szerepének, s a béketárgyalások idején tiltakozott a róla terjesztett gúnyrajzok és gúnyiratok ellen.[52]

Bethlen újfajta, a török kapcsolatokra hatékonyan építő politikáját már hatalomra kerülésekor, 1613 októberében nyíltan támadta II. Mátyás udvara, s Melchior Klesl bíboros (1615) kancellár propagandája.[53] Bethlen trónra kerülésének körülményei, Iszkender pasával való együttműködése, hódoltsági pasákkal való jó kapcsolata,[54] Lippa 1616-os átadása alapvető normasértésnek számított a korban. A „bécsi kéziratos hírgyűjtemény" 1613-as kassai kéziratos hírei „török kreatúra-

48 MNM TKCs T 1323. „Heyrtocht Naer Bohemer, Moravien, ende Hungarien Alsso uijt Hoch ende Neder Duytlsandt, Italien en Transilvanie..."

49 MNM TKCs T 3862. Érsekújvár ostroma 1621.

50 Cennerné Wilhelmb Gizella, „Bethlen Gábor metszet-arcképei (Kelet-nyugati stíluskapcsolatok a XVII. századi portrégrafikában)", *Folia Historica* 8 (1980): 33–53; Gyulay: „Nézd meg..."; Gödölle, „A fejedelem képmása".

51 R. Várkonyi Ágnes, „Bethlen Gábor jelenléte Európában", in *Bethlen Gábor és Európa*, szerk. Kármán Gábor és Kees Teszelszky (Budapest: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2013), 9–75.

52 Szilágyi Sándor, „Gúnyirat Bethlen Gábor idejéből", *Századok* 9 (1875): 382–396; Révész Kálmán, „Egy Bethlen Gábor korabeli pasquillusról", *Századok* 20 (1897): 374. Bethlen reakcióiról: Almási Gábor, „Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában", in *Bethlen Gábor és Európa*, 311–367.

53 Oborni Teréz, „Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615)", *Századok* 145 (2011): 877–914; Cziráki Zsuzsanna, „Erdély szerepe Melchior Klesl fennmaradt írásos véleményeiben 1611–1616 között", in *Bethlen Gábor és Európa*, 77–102. Bethlen török kapcsolataira: Péter Katalin, „Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta", *Századok* 117 (1983): 1028–1060; Papp Sándor, „Bethlen Gábor, a magyar királyság és a Porta (1619–1621)", *Századok* 145 (2011): 915–973.

54 Sudár Balázs, „Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem", *Századok* 145 (2011): 975–995.

ként" mutatták be a fejedelmet.[55] Frankfurti vásári kiadványok 1613–1614-es tavaszi számai részletesen tudósítottak Bethlen török segítséggel végrehajtott hatalomátvételéről, melyet az előző fejedelem, Báthori Gábor zsarnoki kormányzásával indokoltak; később Báthori meggyilkoltatásáról is beszámoltak.[56] Metszetes röplapokon 1618 után jelentek meg Bethlen „törökorientált" politikáját illető vádak. Egy Bethlen Gábort turbánnal ábrázoló röplap azzal vádolta a fejedelmet, hogy törökké lett.[57] Ő azonban tudatosan hangsúlyozta a Portán meglévő jó kapcsolatait, ezzel is növelve az európai erőviszonyokban betöltött szerepét,[58] melyet a Portán új kapcsolatokat építő Hollandia figyelembe is vett, s gondos előkészítés után az angol diplomácia is elfogadott.[59] A katolikus propaganda a törökös Bethlen személyével akarta a Protestáns Unió politikáját legitimitásától megfosztani, de a kor publicisztikájában a „Calvino-Turcismus" vádja Bethlen személyétől függetlenül is megjelent.[60] A „törökös véreb" harsány képe[61] mellett árnyaltabban is megjelent a Porta befolyásnak ábrázolása. A félhold árnyékában, de nem negatívan mutatták be Bethlen szerepét egy a művelt elitnek rébuszokban, a szövegbe szőtt „képrejtvényekben" megfogalmazott „rébusz-röplapon",[62] melynek egyik példánya Berlinben maradt fent, feltételezhetően a brandenburgi választófejedelem korabeli gyűjteményéből.[63]

55 HHStA Böhm 108. Bd. W 57 Band 3.

56 „Jacobi Franci Relationes Historici Continuatio." Varsányi, *„Hírlik, hogy Bethlen..."*, 112–114.

57 „Trewhertz Warnung An die ganze eerthe Christenheit das man sich in gegenwertiger Zeit für den ein schleichenden Türckischen Bluthundt wol vorzusehen hat", „Türckischer Bethlehem und Mahometischer Gabor, An alle fromme, Christliche, unnd Trewherzige so wol Hoch als Niederteutsche zur Warnung an tag geben und auffs Kupffer bracht" 1621. John Roger Paas, *The German Political Broadsheet 1600–1700* (Wiesbaden: Harrasowitz, 1985–2013), vol. 3, 375. P-823; Varsányi Krisztina, „Bethlen Gábor megjelenése a korabeli röplapokon", *Kút* 6 (2007): 164–165.

58 Papp, „Bethlen Gábor", 915–973; R. Várkonyi, „Bethlen Gábor"; Almási, „Bethlen és a törökösség", 311–367.

59 Zarnóczki Áron, „Angol követjelentések Bethlen Gábor első hadjáratáról és a nikolsburgi békekötésről (1619–1622)" és Kees Teszelszky, „Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjáratának idején 1604–1626", in *Bethlen Gábor és Európa*, 129–143, és 203–244.

60 „Xenium Calvio Turcicum Pro Rebellibus Bohemis Calvinoturckisch Newes Jar für die Rebellischen gegen ihren König und Maj. Böheim. Praesentiert und Verehrt Durch Johannem Hermannum Böheimb von Teutschen Brodta Gedruckt im Jahr 1621."

61 „Emblematische Beschreibung des Edlen Oesterreichischen Stamms und dessen Wiederwertigkeiten." Elemzése: Varsányi , *„Hírlik, hogy Bethlen..."*, 77–78.

62 Dirk Kampmann, *Das Rebusflugblatt. Studien zum Konnex von literarischer Gattung und Publizistischen Medium* (Köln: Böhlau, 1993). „Der Pfalzgrafen Hausgsind": Varsányi , *„Hírlik, hogy Bethlen..."*, 78–80.

63 „Den Geschridrichtige Warte gfrig Kunst und Wund..." Kupferstichkabinett Preussischer Kulturbesitz (Berlin) Flugblätter, Bd. 1.

Kifejezetten Bethlen Gábor személyét középpontba állító nyomtatványok legnagyobb számban és arányban Bethlen sikeres felső-magyarországi hadjárata, valamint királlyá választása kapcsán jelentek meg 1619-20-ban,[64] sokszor a magyar főméltóságoktól (nádor, esztergomi, kalocsai érsek) származó misszilisekre hivatkozva.[65] Nyomtatott hetilapok és hírlevelek[66] információiból kitűnt, miként került Bethlen irányítása alá 1619. augusztus 25-én indított hadjáratával a Magyar Királyság területének meghatározó része az év novemberéig.[67] Bethlen királlyá választásáról öt német hetilap is közölt rövid tudósításokat.[68] A *Regni Hungariae Occupatio* című nyomtatvány már a politikai következményeket helyezte előtérbe, kiemelve hogy Pozsonyban a Szent Korona is Bethlen kezébe került.[69] 1620 tavaszán adta ki Matthias Müller több jelentést összegző nyolcoldalas nyomtatványát, mely arról tudósított, hogy a magyar rendek közfelkiáltással választották királyukká Bethlen Gábort.[70] A regensburgi nyomtatvány arra is kitért, hogy Bethlen Gábor követeket indított a Lengyel Királyságba, hogy kipuhatolja, miként vélekednek magyar királlyá választásáról, s arról is írtak, hogy Pfalzi Frigyes jelentős ajándékokkal köszöntötte a megválasztását.

Egy több változatban megjelent német nyomtatvány misszilis levelek alapján részletes beszámolót adott Bethlen Gábor magyar királlyá választásáról, mely a beszámoló szerint francia, lengyel és török követek jelenlétében zajlott le közfelkiáltással, Thurzó Imre fontos szerepvállalásával, augusztus 25-én.[71] A kiadvány Bethlen

64 Varsányi, *„Hírlik, hogy Bethlen…”*, 146–147.

65 Pálffy Géza, „A Bethlen-kutatás egy alig vizsgált kérdéséről: a magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619–1622)”, in *Bethlen Gábor képmása*, 139–158.

66 „Newe Zeittung von du Fürsten aus Siebenbürgen Bettlehem Gabor, wie ihre Durchleuchtigkeit, den 12. Octoberis ind das Königreich Ungarn kommen und die Königliche Cron zu Pressburg zu seinen Händen bekommen Prag Emmerich (Lorenz) 1620.” Hist. Hung. 441,3.

67 Demkó Kálmán, „Az 1619–20. pozsonyi országgyűlés történetéhez”, *Századok* 15 (1881): 431–443; Uő, „A magyar-cseh conföderáció és a besztercebányai országgyűlés 1620-ban”, *Századok* 20 (1886): 105–109.

68 Varsányi, *„Hírlik, hogy Bethlen…”,* 134–148.

69 Röpl. 489. (RMK III. 1262) Regni Hungariae Occupatio oder Kurtze Summarische… Relation von dem Fürsten in Siebenbürgen Bethlehem Gabor wie jhre Fürstliche Durchl… dess Königreichs Hungarn sich bemächtigt und die Königliche Cron zu Pressburg zu seinen Händen bekommen… Gedruckt zu Prag bey Lorenzt Emerich Im Jahr Christi 1619; Röpl. 490. (RMK III. 1238) Gedruckt zu Amberg bey Michael Forsten 1619.

70 „Zehenerley unterscheidliche Relationes und Beschreibung. Regensburg bey Matthias Müller anno 1620.” Herzog-August-Bibliothek (Wolfenbüttel, a továbbiakban HAB) 58.4. Pol.

71 Röpl. 513. App. H. 780. „Gründlicher und warhaffter Bericht, Was massen der Durch-leuchtig Fürst unnd Herr. Herr Gabriel Bethlen Fürst in Ungarn und Siebenbürgen zum König in Ungarn erwehlet und aussgeruffen:…” és 514. „Gründlicher und warhaffter Bericht” A címlap kivételével azonos az előzővel. Hubay Ilona, *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1948).

rövid életrajzát is közölte, kiemelve, hogy 17 évesen megismerte a hadszíntereket, 42 csatában vett részt, s Báthory Gábor udvarában is jelentős szerepe volt, majd hosszabb időt töltött Konstantinápolyban. Az érdemi információkból építkező nyomtatványról feltételezhető, hogy egy követi beszámoló alapján készült. A császárpárti szerző utólagos összegzéséből is reális veszélyként rajzolódott ki II. Ferdinánd cseh királyi címének elvesztése mellett a Magyar Királyság rendjeinek politikai megosztottsága is. Egy jól felismerhető, Lucas Kilian metszetére emlékeztető portré alatt, rövid, gyorsan megjegyezhető versben is megörökítették Bethlen Gábor királlyá választását, melyet a szöveg szerint mindenfelé beszélnek.[72] A Szent Korona politikai legitimációt biztosító szerepe Révay Péter 1613-ban Augsburgban közzétett műve révén közismert volt a Német-római Birodalomban.[73] II. Ferdinánd 1618. júliusi pozsonyi koronázását is intenzív propaganda övezte. Egy ismeretlen helyen közzétett röplap a koronázás Szent Márton székesegyházban zajló szakrális részét mutatta be, a leírásban pedig kiemelte a nádor és esztergomi érsek mellett a felségjelvényekkel és az országzászlókkal a koronázási menetben vonuló magyar politikai elit szerepét is.[74] 1621 első felében egy olyan röplap is megjelent, mely a magyar korona jelentőségét európai politikai kontextusban tárgyalta.[75] A kvalitásos nyomtatvány négy koronát bemutató képben és négy hosszú versben, emblémákkal és államelméleti érvekkel összegezte a négy politikai földindulást átélt terület, a Pfalzi Választófejedelemség, a Cseh, a Magyar Királyság és Brabant hasonló helyzetét. A röplap a Habsburg dinasztia jelentőségét, s a Német-római Birodalom egységének értékét hangsúlyozta.

1619 őszén jelent meg egy röplap, amely Bethlen Gábort eredményes hadjárata előterében, ugrató lovon ábrázolta és s latin felirattal, valamint latin, német mellett – különleges módon – magyar nyelvű verssel dicsőítette.[76] A röplap kiadójaként Jacobus Granthome (1588–1622) szerepelt, aki 1609 és 1622 között Pfalzi Frigyes

72 „Bildnüs Herrn Bethlen Gabors" MNM TKCs.

73 Petrus de Rewa, *De Sacrae Coronae Regni Hungariae Ortu, Virtute, Victoria, Fortuna...* (Augsburg, 1613) (RMK III. 1118.); Kees Teszelszky, *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás* (Pannonhalma: Bencés, 2009).

74 „Eygentlicher Abriss und Bericht, der jezigen Ungerischen Krönung, Dess ... Fürsten unnd Herrn, Herrn Ferdinandi II. Gekrönten König in Böheimb uund Ungarn, Erzherzogen zu Oesterreich. So beschehen zu Pressburg in S. Martin Kirchen den 1. July Anno 1618." Kunstsammlung Vestung Coburg.

75 „Vier underschiedliche Tafeln, von jetzigem Lauff und Zustand in der Pfalz, Böhem, Ungarn und die mildreiche Brabendische Proposition an die Herrn Staden." Paas, *The German Political Broadsheet,* vol. 3, 278–279.o.

76 „Gabriel Bethlen D. G. Princeps Transylvaniae part. Regni Hungariae Dominus et siculorum comes et Aetatis suae XXXVIIII. Anno Christi MCCXIX." Paas, *The German Political Broadsheet,* vol. 3, 270. P-463; Varsányi, „Bethlen Gábor", 168–170. Cennerné szerint a portré Jacob von Heyden félalakos metszete alapján készült: Cennerné Wilhelmb, „Bethlen Gábor", 33–53.

udvari metszőjeként és kiadójaként készítette jellegzetes reprezentatív lovas portréit Heidelbergben Pfalzi Frigyes udvaráról és szövetségeseiről. Feltételezhető, hogy a metszet készítője azonos a flamand származású, itáliai területeken iskolázott, 1588 és 1609 között Párizsban alkotott kiadóval. A röplap háromnyelvű szövege szintén Heidelbergben készülhetett, ahol 1621–1622-ig a fejedelem ösztöndíjai segítségével sok erdélyi peregrinus diák tanult.[77] Szepsi Csombor Márton 1620-ban Kassán megjelent *Europica Varietas* című műve gondosan felsorolta az 1618-ban Heidelbergben tanuló magyar diákokat, köztük Bojti Veres Gáspárt, akit külpolitikai pályára szánt, s udvari történetírónak is remélt Bethlen Gábor. Bojti heidelbergi diákként írt dicsőítő költeményt Bethlenről 1617-ben, 1620-ban azonban már Marosvásárhelyen tartózkodott, majd Bethlen István nevelőjévé vált.[78] A röplap magyar szövegében pontosan jelölt ékezetek arra utalnak, hogy a nyomtatásnál egy magyar, talán a szerző is segédkezett. A kiadvány létrejötténél feltételezhetően a protestáns német egyetemeken és fejedelmi udvarokban jelentős tekintéllyel rendelkező Szenczi Molnár Albert is szerepet játszott. Szenczi, aki 1615-től Bethlen Gábor nemzetközi kapcsolatait is építette[79] 1619 és 1622 között a pfalzi udvarban tartózkodott.[80] A röplap könnyen megjegyezhető, versbe szedett politikai programja a *Querela Hungariae* című, először 1619. szeptember 20-án kiadott,[81] de 1620-ra már német változatban is megjelent röpirat érveit sűrítette magában, elsősorban a felső-

77 Heltai János, „Die Heidelberger Peregrination calvinistischer Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen 1597–1621", in: *Peregrinatio Hungarica: Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert,* hrsg. Marta Fata et al (Stuttgart: Steiner, 2006), 65–80; Robert Seidel, „Der ungarische Späthumanismus und die calvinistische Pfalz. Deutschland und Ungarn in ihrem Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance", hrsg. Wilhelm Kühlmann, Anton Schindling und Wolfram Hauer (Stuttgart: Steiner, 2004), 227–251.

78 Bojti Veres Gáspár, „Panegyris in excellentissimas ... laudes ... Gabrielis Bethlen / dicsőítő éneke", ford. Tóth Béla, in *Bethlen Gábor emlékezete*, szerk. Makkai László (Budapest: Helikon, 1980); Szabó Miklós és Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a kora újkorban 1521–1700,* Fontes rerum scholasticarum 4 (Szeged: JATE, 1992), 62.

79 P. Vásárhelyi Judit, „The Role of Albert Szenci Molnár in the Exchange of Ideas and Political Knowledge among the European Calvinist Principalities in the Early Seventeenth Century", in *A Divided Hungary in Europe. Exchanges, Networks and Representations, 1541–1699*, vol. 1, *Study Tours and Intellectual-Religious Relationships*, ed Gábor Almási (Newcastle-upon-Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2014), 121–155.

80 Szenczi Molnár Albert: *Naplója*, kiad. Szabó András (Budapest: Universitas, 2003); Szabó András, *„Bizontalan helyeken búdosunk". Szenci Molnár Albert a magyar és az európai szellemi életben* (Dunaszerdahely–Komárom: Lilium–Selye János Egyetem Tanárképző Kar, 2011), 104, 111–120.

81 „Querela Hungariae. Magyarország panasza" (Kassa, 1619) Röpl. 474, Röpl. 475, App. H. 2002, RMK II. 391; Heltai János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Humanizmus és reformáció 21 (Budapest: Balassi, 1994), 129–139.

2. kép. Jacob Granthome Bethlen Gábort dicsőítő magyar–latin–német nyelvű heidelbergi röplapjának metszete 1619
(MNM TKCs 76/1939 31,2 cm × 24,7 cm)

magyarországi köznemességet megszólítva, összekapcsolva a szabad vallásgyakorlat és a rendi jogok ügyét.[82] A röplapon – mint a Bethlen-párti kiadványokon szinte mindig –, feltűnik egy felhőből kinyúló, páncéllal borított kéz, mely a koronával ékesített kivont kardot tartja, Herkulest, a legitim küzdelem jelképét felidézve. A „Querela" műfaj népszerűsége a harmincéves háború idején az országhatárokat átlépő protestáns közösségtudat jelentőségét mutatja. 1620-ban több változatban is kiadták a *Querela Bohemiae*-t, mely hosszú versben a fehérhegyi csata utáni csehországi állapotot foglalta össze.[83] 1631-ben Europa panaszát verses lipcsei röplapon ábrázolták, felidézve Erasmus 1517-ben írt *Querela Pacis* című művét.[84]

A kvalitásos röplapok politikai programja az erdélyi és magyarországi befogadóközönséget is célozta, bár a nyomtatványok bizonyosan a birodalom területén, főként Heidelbergben, Prágában, Ambergben, Augsburgban jelentek meg. A Magyarországon fennmaradt példányok jelentősebb száma alapján feltételezhető, hogy már a korban eljutott hazai befogadó közönséghez is egy 1620-ban kiadott röplap. A hét változatban ismert nyomtatvány felirata szerint Bethlen Gábor Thurzó Imrének Besztercebányán átadott emblematikus zászlaját ábrázolja.[85] A két kartusos változatot Daniel Manasser († 1637), egy Augsburgban 1618 és 1632 között működő protestáns metsző és kiadó névvel is vállalta. A metszet összetett szimbólumrendszere német városi polgárok (és a kiadó) számára nehezen értelmezhető volt; miközben felső-magyarországi prédikációk, vitairatok érvkészletével, kálvinista küldetéstudattal legitimálta a küzdelmet.[86] A teológiai és politikai diskurzus egymást erősítő

82 „Des Königreichs Hungarn Offene Klagschrifft An die gantze Christenheit... Uber due Ihme bissher, vermittelst unruhiger leut darinnen, zugestandene Kriegs Empörungen..." (App. H. 2614); Németh S. Katalin, *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, Bd. 1–3 (München: Saur, 1993) H 32, H 33.

83 „Querela Regis Bohemiae. Das ist Erbärmliche Klage: Welche der König in Böhmen Friedericus auff des Weg als er von Praga abziehen müssen geführet. Darinnen er die Untrew seiner Räthe, welche er, als ein junge Printz die Wahl anzunehmen beredt worden beschüldigert."

84 Andreas Bretschneider und Elias Rudel, *Europa Querela et Vulnerata* (Leipzig, 1631). Silvia Serena Tschopp, „Gegenwärtige Abwesenheit. Europa als politisches Denkmodell im 17. Jahrhundert?", illetve Gerd Dethlefs, „Schauplatz Europa. Das Theatrum Europaeum des Matthaeus Merian als Medium kritischer Öffentlichkeit", in *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*, hrsg. Klaus Bussman und Elke Anna Werner (Stuttgart: Steiner, 2004), 25–36, illetve 149–179.

85 Paas, *The German Political Broadsheet,* vol. 3, 99–105; Trajtler Dóra Ágnes, „Kálvinizmus a Bethlen-zászló tükrében", *Porta Speciosa* 2 (2010): 123–133; Gyulay Éva, „»Consilio Firmata Dei«. Bethlen Gábor emblémás zászlaja Besztercebánya, 1620", *Történeti Muzeológiai Szemle* 10 (2010): 21–34; Varsányi, *„Hírlik, hogy Bethlen.."*, 67–68. MNM TKCs 8158.

86 Trajtler, „Kálvinizmus...", 125–133; Heltai János, „A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655)", in *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne..." Tanulmányok XVI–XVII. századi hitvitáinkról*, szerk. Heltai János és Tasi Réka (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005), 144–147.

3. kép. Bethlen Gábor külpolitikáját a protestánsok vallásszabadságának védelmével legitimáló röplap 1620 (MNM TKCs 8158 37,7 × 24,3 cm)

szerepe Bethlen Gábor udvarának református imádságaiban is megragadható.[87] A metszeten a koronával ékesített hatalom oszlopának alapzatát az áldozatvállalást hirdető Agnus Dei szimbóluma és a hitből fakadó reményt jelképező kettős horgony adta. Az oszlop előtt látható kard és toll, a háború és a megbékélés lehetőségét egyaránt hirdette. A röplap széles körű elterjedtségét bizonyítja, hogy az említett korabeli „bécsi kéziratos hírgyűjteménybe" is bekerült nyomtatott mellékletként,[88] s variációi is elterjedtek. Egy Bécsben fennmaradt leegyszerűsített változathoz a heidelbergi lovas portré részletét, a német és latin dicsőítő verseket mellékelték.

Szintén a szabad vallásgyakorlat politikai jogával legitimálta az erdélyi fejedelem magyarországi támogatottságát egy 1620-ban napvilágot látott röplap,[89] mely Bethlen Gábort a magyar rendek körében ábrázolta. A röplap szövege szerint maga a nőalakként megjelenő Religio szólította fel Bethlen Gábort védelmezésére. A metszet és a fiktív párbeszéd nem teszi egyértelművé, hogy a kiadvány a Bethlen kezdeményezésére 1619. november 11-ére összehívott és február 18-án zárult pozsonyi vagy pedig az 1620. május 31. és augusztus 29. közötti besztercebányai országgyűléshez kapcsolódóan fogalmazta meg a fejedelem és a királyságbeli rendek egységét. Szenczi Molnár Albert 1606-ban Augsburgban kiadatott egy, a Religiót szárnyas, csillagkoronás nőalakként magas művészi színvonalon ábrázoló latin és magyar nyelvű röplapot,[90] mely feltehetőleg hatott erre a Bethlent a hit védelmezőjeként dicsőítő nyomtatványra, s melyhez hasonlót Szenczi 1624-ben is készítetett. A Szenczi által kis példányszámban kiadott metszet művészi színvonala messze felette áll ezeknek a közérthetőségre törekvő politikai publicisztikáknak. A Religiót megszemélyesítő nőalak, a védelmező Bethlen figurája és a protestáns rendi politika érvei irodalmi igényű műfajban, beszélgetésjátékban is megjelentek.[91] A röplap szövege szerint

87 Fazakas Gergely Tamás, „Református imádságok és az 1620 körüli Bethlen-propaganda", in *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás és Száraz Orsolya (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011), 167–178.

88 „Contrafactur der Bethlehem Gabor Blutfahnen Daniel Manasser Anno 1620." HHStA Böhm 108. Bd. W 57 5. f. 915.

89 „Wahre Contrafactur und Abbildung, dess Durchleuchtigsen Hochgebornen Fürsten und Herren, Herrn Bethlen Gábor, Fürsten in Siebenbürgen Sambt einem Gespräch zwischen demselben und der Religion sambt dero zugethanen geimenen Landständen gegenwertiges Kriegswesen betreffend. Gedruckt im Jahr als man zehlt 1620" Paas, *The German Political Broadsheet,* vol. 3, 98.

90 Kees Teszelszky, *Szenci Molnár Albert elveszettnek hitt Igaz Vallás portréja (1606) / True Religion: A Lost Portrait by Albert Szenci Molnár (1606)* (Budapest: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014).

91 Johann Joachim Rusdorf pfalzi diplomata közvetítő szerepét kiemelve: Fazekas Sándor és Juhász Levente, „Ezerszínű kaméleon (A Sebes agynak késő sisak forrásai)", *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004): 269–291; Fazekas Sándor és Juhász Levente, s. a. r., *A harmincéves háború verses*

Bethlen ígéreteire a köznemesség üdvözölte a fejedelmet, a törökkel való együttműködést elutasítva. Bethlen válaszában a jezsuiták kiűzését, az ország védelmezését, s a török visszatartását ígérte. A magyarországi protestánsok vallásszabadságát és politikai lehetőségeit a katolikus Habsburg uralkodóval szemben biztosító fejedelmi politika ideáját a kálvini ellenállástannal ötvözve már Bocskai István udvarának elitje kidolgozta 1604 és 1606 között, s Johannes Bocatius aktív szerepvállalásával nemzetközi szinten is terjesztette,[92] mégis a koncepció széles körű birodalmi nyilvánosság előtti megjelenését a harmincéves háború hatalmi átrendeződése hozta meg. A fejedelem által támogatott peregrinus diákok, a külföldön iskolázott prédikátor réteg, diplomáciai feladatokat ellátó értelmiségiek ismerték és alkalmanként színvonalas alkotásokkal érték el a birodalmi nyilvánosságot,[93] de a sokösszetevős kommunikációs térben hosszabb távú jelenléthez a szövetségesek támogatására volt szükség.

A Német-római Birodalomban közzétett nyomtatványok legnagyobb részt nem önmagában elemezték Bethlen politikáját és annak következményeit, hanem a szövetség rendszerekben vívott háború összefüggéseiben. A háború első szakaszában, V. Frigyes pfalzi választófejedelem cseh királlyá választásának idején a gyors és intenzív protestáns propaganda nemcsak Frigyes személyét, hanem szövetségesei, köztük Bethlen Gábor politikai súlyát is reprezentálta.[94] A török vazallus Er-

arcképcsarnoka. A Sebes agynak késő sisak és latin forrásai (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2010), 156–158.

92 Kees Teszelszky és Zászkaliczky Márton, „A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok. Hírek, diplomáciai és politikai propaganda, 1604–1606", *Aetas* 27, 4. sz. (2012): 49–121; Kees Teszelszky, „*A Hungaroteutomachia* és a magyar Szent Korona", in Johannes Bocatius, *Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato / Magyar-németharc, avagy beszélgetés a császáriak és a magyarok között a most fellángolt háborúról*, szerk. Kees Teszelszky és Tóth Gergely (Budapest: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014), 39–78; Szabó András Péter, „Inhalt und Bedeutung der Wiederstandslehre im Bocskai-Aufstand", in *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen*, hrsg. Fata Márta und Anton Schindling (Münster: Aschendorff, 2010), 317–340.

93 Tarnóc Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában* (Budapest: Akadémiai, 1978); Makkai László, szerk., *Bethlen Gábor emlékezete* (Budapest: Helikon, 1980); Makkai László, kiad., *Bethlen Gábor krónikásai: Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről* (Budapest: Gondolat, 1980); Makkai László, „Bethlen Gábor és az európai művelődés", *Századok* 115 (1981): 676–678.

94 Jana Hubková, „Die Flugblätter über Friedrich von der Pfalz als Quelle zur Entwicklung und Wahrnehmung der böhmischen Frage in den Jahren 1619–1632", in eadem, *Fridrich Falcký v zrcadle letákové publicistiky: Letáky jako pramen k vývoji a vnímání české otázky v letech 1619–1632*, Opera Facultatis Philosophicae Universitatis Carolinae Pragensis, 8 (Praha: TOGGA, 2010), 437–468; Peter Wolf et al., hrsg., *Der Winterkönig. Friedrich V. Der letzte Kurfürst aus der Oberen Pfalz* (Augsburg: Haus der Bayerischen Geschichte, 2003), 12–15; Sigfrid von Wechssler,

délyi Fejedelemség számára fontos legitimáló tényező volt, hogy Bethlen Gábor a Protestáns Unió szövetségeseként jelent meg a korabeli nemzetközi propagandában.[95] A protestáns politikai reprezentációban jelentős szerepet játszott a felekezeti összetartozás-tudat, különösen az 1617. évi jubileumi évet követően.[96] Az európai erőviszonyokat elemző politikai publicisztikák alapvetően mégsem csak a felekezeti ellentétekkel legitimálták a konfliktusokat, hanem „nyílt titokként" államérdekből vezették le a szövetségek kialakulását.[97] Míg 1568 és 1618 között a röplapokon azonos arányban szerepeltek a politikai és felekezeti szatírák, addig 1618 és 1624 között a vallási témájú gúnyrajzokhoz képest négyszeresére nőtt a politikai képszatírák aránya.[98] Ennek ellenére szinte külön műfajt alkottak a kvalitásos jezsuita nyomtatványokra reflektáló jezsuita-ellenes röpiratok, a jezsuiták nemzetközi befolyását elemző kiadványok.[99] A jezsuiták magyarországi, cseh és morva területekről való kiűzését úgy örökítették meg, hogy a képen név szerint is jelölték a rend neves képviselőit.[100] A császárpárti „bécsi kéziratos hírgyűjteménybe" is kerültek be jezsuitaellenes röplapok.

Egy 1620-ra datálható, a cseh jezsuiták visszatérési kísérletét kigúnyoló, protestáns érdekeket megjelenítő kiadvány tizenegy képben, színpadi művekhez hasonlóan sokszereplős jelenetben mutatta be a jezsuiták nemzetközi politikai befolyását, melynek ellensúlyozásában a röplap szerint Bethlen Gábornak is jelentős befolyása volt.[101]

---

hrsg., *Flugblätter. Aus der Frühzeit der Zeitung. Gesamtverzeichnis der Flugblatt-Sammlung des Kurpfälzischen Museums der Stadt Heidelberg* (Heidelberg: Kurpfälzisches Museum, 1980); Andrew L. Thomas, *A House Divided. Wittelsbach Confessional Court Cultures in the Holy Roman Empire 1550–1650* (Leiden–Boston: Brill, 2010), 225–250, 275–277.

95 Silvia Serena Tschopp, *Heilsgeschichtliche Deutungsmuster in der Publizistik des Dreissigjährigen Krieges. Pro- und antischwedische Propaganda in Deutschland 1628–1635,* Mikrokosmos 29 (Frankfurt am Main: Lang , 1991).

96 Johannes Burkhardt, *Das Reformationsjahrhundert. Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung 1517–1617* (Stuttgart: Kohlhammer, 2002); Wolfgang Harms, „Kampf- und Kriegsbereitschaft in heilgeschichtlichen Bezügen auf illustrierten Flugblättern von etwa 1570 bis 1632", in *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*, hrsg. Heinz Schilling, Schriften des Historischen Kollegs: Kolloquien 70 (München: Oldenbourg, 2007), 47–63.

97 Heinz Schilling, *Konfessionalisierung und Staatsinteressen. Internationale Beziehungen 1559–1660* (Paderborn: Schöning, 2007), 507–526.

98 Niemetz, *Antijesuitische Bildpublizistik*, 209.

99 Niemetz, *Antijesuitische Bildpublizistik*, 78–116; Robert Bireley, „Jesuiten und der Heilige Krieg 1615–1635", in *Konfessioneller Fundamentalismus*, 87–100.

100 „Jesuitische Walfarths Leistung, Welche die aus dem Königreichen und Ländern, Böheimb, Hungern und Mehrern ausgejagt ..." Niemetz, *Antijesuitische Bildpublizistik*, 92, 333.

101 „Böhmischer Jesuiten Kehrauss und Teutsche Weck Uhr: Wunderliche Geheimnussen und nachdenkliche Propheceyungen von dem jetzigen Zustand dess Römisch Reichs..." Varsányi, *„Hírlik, hogy Bethlen..."* 70–72; Niemetz, *Antijesuitische Bildpublizistik*, 97, 335.

Az *Elgondolkodtató titka egy már beteljesedett, mégis jövendőbeli próféciának* című röplapon a Krisztus oltalma alatt álló, elszenderedett II. Ferdinánd álma látható.[102] A II. Ferdinánd cseh királyságát fenyegető veszélyeket, s a hatalmi átrendeződés esélyeit elemző röplap bonyolult emblémái, latin feliratai a művelt elit számára érthetőek, ezért 26 pontos német nyelvű kommentárral értelmezték azokat, kiemelve Bethlen Gábor szerepét a Német-római Birodalom hatalmi erőviszonyainak átrendeződésében. Egy II. Ferdinándot az elszunnyadó választófejedelmekkel együtt a gecsemáni kertben ábrázoló profán allegória V. Frigyest Júdásként, Bethlen Gábort török szövetségesként ábrázolta. De a gúnyképeken is, mint *A kálvinista Unió félresikerült születése*[103] című röplapon Bethlen Gábor erdélyi fejedelemről karakteres, felismerhető arcképet közöltek.

A katolikus oldal propagandája hosszabbtávú hatásra törekedve a fehérhegyi csata után közzétett politikai gúnyképek áradatával kezdte ki Pfalzi Frigyes uralkodói imázsát és politikai legitimitását.[104] Egy császárhű, katolikus röplap fiktív jelenetében egy „újságíró" és vitapartnere korábban megjelent röplapokat értékelve összegezte az 1619 és 1622 közötti változásokat.[105] A röplap „képcitációi" és a fiktív beszélgetés egységgé formálta a korábbi szatírákat. A tizennégy kis kép felidézte V. Frigyesről, hogy félrevezették a vak jósok, rossz kertészként gazdálkodott, ügyetlen vadász volt, nagy lakomákkal gyorsan felélte, egy tél alatt tönkretette a prágai udvart, csak majmocskaként utánozta az uralkodás művészetét, emigrációba kényszerülve hiába keresi hírnök szövetségeseinél is.[106] A gondosan felépített politikai szimbólumok érthetően és megjegyezhetően közvetítették az értékítéletet, hogy Pfalzi Frigyes nem alkalmas a cseh királyi trónra.[107] A császárhű propaganda hangsúlyosan szerepeltette Pfalzi Frigyes, „megtévedt" támogatóit, így az oszmán vazallusként csatlakozó Bethlen Gábort. A képszatírák nem statikus állapotot mutattak be, hanem a gyors változás élményét adták át.

102 „Denkwürdiges Geheimnus" Wolfgang Harms, *Deutsche illustrierte Flugblätter des XVI. und XVII. Jahrhunderts* (Tübingen: Niemeyer, 1985), Bd. 2, 161; Paas, *The German Political Broadsheet,* vol. 3, P-561; Varsányi, *„Hírlik, hogy Bethlen... "*, 63–64.

103 „Der Union Missgeburt" Paas, *The German Political Broadsheet,* vol. 3, 330. A metszet valószínűleg Lucas Kilian portréja alapján készült. Varsányi, *„Hírlik, hogy Bethlen... "*, 67–68.

104 Göran Rystad, *Kriegsnachrichten und Propaganda während des dreissigjährigen Krieges. Die Schlacht Nördlingen in den gleichzeitigen gedruckten Kriegsberichten* (Lund: Vetenskap-Societeten i Lund, 1960), 212.

105 „Ein Red und Antwort, Das ist: Ein Gespräch dess Zeitungsschreibers mit seinem Widersacher." Bohatcová, *Irrgarten der Schicksale...*, 85; Wolf et al., *Der Winterkönig...*, 316–336.

106 „Post Bott. Getruckt im Jahr 1621." Paas, *The German Political Broadsheet,* vol. 3, 205; „Abgesandter Postbott, so den verlohrnen Pfalzgraffen umbherr in allen Landen suhet." Wolf et al., *Der Winterkönig...*, 320.

107 Hubkova, „Die Flugblätter...", 437–468.

A politikai propaganda standardizálódó befogadó közönségét mutatják a sorozatként közzétett röplapok. A címerállatok képével, a Habsburg sas és a pfalzi oroszlán versengéseként jelenítette meg a cseh királyi címért vívott küzdelmet egy igényes képekkel kivitelezett röplapsorozat, melyet metszet nélküli, olcsó változatban is közzétettek.[108] A metszeteken több „felvonásban" a „hatalom oszlopán" található cseh koronáért az oroszlán és a sas szövetségeseik segítségével fut versenyt. V. Frigyes oldalán minden változatban látható Bethlen Gábor is.[109] Külön röplap hirdette, hogy végül a sas triumfál,[110] de a harmadik változat szerint a sasnak továbbra is éberen kell őrködnie hatalma megtartásáért, mert a ravasz rókaként megjelenített Bethlen Gábor újabb támogatókkal, angol és holland szövetségesekkel veszélyezteti a császári sast.[111] Egy 1621-ben közzétett röplapon az emigrációban álomba szenderedett oroszlánpár, Pfalzi Frigyes és felesége látható, akit már korábbi angol, holland támogatói, Bethlen Gábor és hadvezérei, Peter Ernst II. Mansfeld és Jägernsdorf sem tudnak újra bekapcsolni a politikai életbe.[112] 1623-ban a sas és oroszlán küzdelme nehezen értelmezhető emblémákkal túlzsúfolt, 29 magyarázattal értelmezett röplapon is megjelent, bemutatva, miként kapta meg a pfalzi választójogot Miksa bajor fejedelem.[113]

A *Newe König Fest* című gúnyrajz és gúnyvers, mely a három király ünnepéhez kapcsolódó, holland területeken népszerű udvari játékot tekintette értelmezési keretnek, Bethlent V. Frigyes udvarának bolondjaként dehonesztálta.[114] A röplapnak a gothai fejedelmi metszetgyűjteményben maradt fent olasz nyelvű, a Németrómai Birodalom hatalmi krízisébe bekapcsolódó Velence szándékait kifigurázó változata.[115]

108 Thurn und Taxis Archiv (Regensburg) Häberlinsammlung. Hab 15/35. „Historische Beschreibung Dess jezigen unwesens in Deutschland. Darinnen beschreiben wird, wie ein Adler und ein Löw mitendander streiten, in wehrenden Streit aber kämot der Adler zu Hülff ein stracker Beer... In 1621."

109 „Dess Adlers und Löwen kampff". Bohatcová, *Irrgarten der Schicksale*..., 116.

110 „Triumphirender Adler" Bohatcová, *Irrgarten der Schicksale*..., 117.

111 „Wachender Adler" Bohatcová, *Irrgarten der Schicksale*..., 119.

112 „Schlaffender Löw" Bohatcová, *Irrgarten der Schicksale*..., 118; Paas, *The German Political Broadsheet,* vol. 3, 412. P-861.

113 „Emblematische Beschreibung des Edlen Oesterreichen Stamms und dessen Widerwertigkeiten" Harms, *Deutsche illustrierte Flugblätter*..., 2:302; Paas, *The German Political Broadsheet,* vol. 3, P-917; Varsányi, „Bethlen Gábor...", 162.

114 „Newes KönigFest" Bohatcová, *Irrgarten der Schicksale*..., 66; Varsányi, „Bethlen Gábor...", 170–172; Michael Schilling, „Medienspezifische Modellierung politischer Ereignisse auf Flugblättern des dreissigjährigen Krieges", in Harms und Schilling, *Das illustrierte Flugblatt,* 283–288.

115 „Festino del re della Fava." Forschungsbibliothek (Gotha) Kupferstichsammlung.

4. kép. Külpolitikai körkép 1622 („Extract Der Anhaltischen Canzley...”)
MNM TKCs 9268 (33,7 cm × 49 cm)

1622-ben jelent meg az *Exctract Anhaltischen Canzley* című kvalitásos metszettel, húsz versszaknyi verssel és hathasábnyi kísérőszöveggel ellátott röplap.[116] A kiadó, kiadási hely és időpont nélkül közzétett katolikus párti röplap lényeglátóan és közérthetőségre törekedve értelmezte a szövetségi háború sokirányú összefüggéseit. A nagyméretű metszeten a „kálvinizmus ördögi szelleme" által befolyásolt hatalmak próbálják vastag láncokkal széttörni a katolikus hatalmak, a Habsburg császár, a spanyol Habsburgok, a bajor fejedelemség és a pápaság fellegvárát. A jelenet érzékelteti, hogy bár a fehérhegyi csata után V. Pfalzi Frigyes már el is vesztette a cseh koronát, ám újabb szövetségesei várhatóan folytatják a fegyveres konfliktust. Karakteres, felismerhető arcképek jelenítették meg Pfalzi Frigyes udvarát (Johann Albin Schlick grófot, Christoph von Dhonát, Ludwig von Camerariust, Heinrich Matthias von Thurn grófot, és Jägerndorf hercegét, János Györgyöt) valamint szövetségeseit, így Bethlen Gábor erdélyi fejedelmet, akit magyar viseletben és Aegidius Sadeler 1618–1620 körül készített arcképére[117] emlékeztető arcvonásokkal ábrázolt az ismeretlen alkotó. A metszetet körülölelő verses „beszélgetésjáték" a harminc változatban kiadott *Anhaltische Geheime Canzley* című röpiratsorozat alapján készült.[118] Az eredeti 247 oldalas kiadványt Miksa bajor fejedelem kancellárja szerkesztette kompromittáló módon a Prága elfoglalásakor pfalzi főparancsnoktól, Keresztély anhalt-bernburgi fejedelemtől zsákmányolt hivatalos diplomáciai iratok, jegyzőkönyvek alapján. A politikai propaganda eszköztárába beépültek a hatalomgyakorlás titkos világába bevezető diplomáciai iratok, melyek nem az adott uralkodó hivatalosan kiadott pátensei, nyílt levelei, hanem az ellenfél által közzétett, „leleplező", valós, fiktív vagy éppen kompromittáló módon szerkesztett diplomáciai levelezése. Míg az eredeti *Anhaltische Geheime Canzley*ban nem dominált a fejedelem török politikája, addig a rövidített, leegyszerűsített változatokban Bethlen már a török szövetség veszélyét jelentette a „Kálvinista Unió" tagjainak.[119]

116 „Extract der Anhaltischen Cantzley, das ist Abriss wie der Caluinistische Geist..." MNM TKCs 9268. Harms und Rattay, Hg., *Illustrierte Flugblätter*...; Peer Schmidt, *Spanische Universalmonarchie oder „teutsche Libertet" das Spanische Imperium in der Propaganda des Dreissigjährigen Krieges* (Stuttgart: Steiner, 2001), 92.

117 Cennerné Wilhelmb, „Bethlen Gábor...".

118 „Fürstl. Anhältische geheimbl Canzley: Dass ist Gegrünte anzaig verdechten, unteutschen nachtheiligen Consilien, anschläg und practicken, welch der Correspondierenden Union Häupter und Directores in der Böhmisch Unruhe...". Reinhold Koser, *Der Kanzleistreit: ein Beitrag zur Quellenkunde des dreissigjährigen Krieges* (Halle: Heymann, 1874); Almási, „Bethlen...".

119 „Geheime Instruction und Erinnerung auss Französischer, Engellandischer und Holländischer geschöpffte Regierkunst." 1620.

Egy 1622 körül készült, 36 lapból álló császárpárti kártyasorozat szinte képregényként mutatta be az 1619 és 1622 közötti válság eseményeit.[120] A kártyalap képei közérthető szimbólumokat használtak – mint például a szamárnak ábrázolt György Vilmos brandenburgi választófejedelem esetében, akinek szerencsecsillaga négy látványos képben zuhant a földre –, míg a latin szentenciák inkább a műveltebb réteg meggyőzését szolgálják.[121] II. Ferdinánd császárként a katolikus hit védelmezőjeként jelent meg a szívvel jelölt lapokon, a 17. századi katolikus szív-kultusz korai példájaként. V. Frigyes végül makkal díszített koronával a fején majomként menekül egy csónakban „Sic transit gloria mundi" felirat alatt. A metszeteken Bethlen kétszer a szőlőfürtként ábrázolt Magyar Királyság után áhítozó, becsvágyó kecskebakként[122] látható, kétszer pedig teljes életnagyságban szintén a magyar koronáért nyújtózkodva. A kártyajáték párhuzamba állította Pfalzi Frigyes cseh és Bethlen Gábor magyar trónra való törekvését, mely – a szuggesztív képi szatíra szerint - a Német-római Birodalmat veszélyeztette, ám II. Ferdinándnak sikerült a rendekkel kompromisszumot kötnie. A gyorsan megjegyezhető, szellemes politikai allegóriák a műveltebb befogadó közönség hosszabb távú befolyásolására is alkalmasak voltak,[123] ám még a torzképek is Bethlen Gábor és az Erdélyi Fejedelemség politikai jelentőségének látványos növekedését mutatták.

Az 1619 és 1622 közötti csúcspont után azonban már nem a legszélesebb nyilvánosságot elérő röplapok, hanem a szűkebb elitnek szóló hetilaphírek és nyomtatott relációk domináltak az Erdélyi Fejedelemségre vonatkozó német nyelvű nyomtatott hírekben még Bethlen szövetségkötési kötelezettségből fakadó két újabb hadjárata, az 1623-as és 1626-os időszakában is. A periodikusan megjelenő vásári kiadványok szintén 1619 és 1621 között tették közzé a legtöbb hírt Bethlenre vonatkozóan.[124] A hetilapok rövidebb híreinek értékét a sokféle információs láncolatot összekapcsoló különleges diplomáciai értesülések adták. Egy Frankfurtban am Mainban kiadott német hetilap brüsszeli híre arról tudósított egy 1623. november 4-i kons-

120 MNM TKCs 11502 (I.5) (I.1.2); Bohatcová, *Irrgarten der Schicksale...*

121 G. Eténvi Nóra, *Pamflet és politika. A hatalmi egyensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában* (Budapest: L'Harmattan, 2009), 324–327; G. Eténvi Nóra, „A kártyajáték mint politikai szimbólum a kora újkorban", *Sic Itur ad Astra* 26, 63. sz. (2012): 76–92.

122 Arthur Henkel und Albrecht Schöne, *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts* (Stuttgart: Metzler, 1996), 534.

123 Wolfgang Harms, „Feindbilder im illustrierten Flugblatt der frühen Neuzeit", in *Feindbilder. Die Darstellung Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit,* hrsg. von Franz Bosbach (Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 1992); Michael Schilling, *Bildpublizistik der Frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700* (Tübingen: Niemeyer, 1990).

124 Varsányi, *„Hírlik, hogy Bethlen... "*, 128.

5. kép. Politikai erőviszonyok gyors változását érzékeltető kártyalapsorozat 1620–1621 (MNM TKCs 11502 (34,5cm × 29 cm)

tantinápolyi jelentés alapján, hogy Bethlen elvesztette legfőbb portai támogatóját (Nakkás) Haszan pasát, de a fejedelem portai követe hosszan tárgyalt a Velencei Köztársaság portai követével. Bár nincs utalás arra, hogy mennyire megbízható a közölt hír, mégis sokatmondó a tekintetben, hogy az állandó követséggel egyedül a Portán rendelkező Erdélyi Fejedelemség számára milyen sokirányú lehetőségeket rejt, hogy a harmincéves háború alatt Konstantinápoly vált az egyik legfontosabb diplomáciai központtá.

Amint a korabeli német nyelvű nyomtatványok is tükrözték: az Erdélyi Fejedelemség nemzetközi mozgásterét alapvetően szövetségei, Bethlen portai támogatottsága és a Magyar Királyság politikai elitjének a magatartása határozta meg. 1622-ben fontos fordulópontot jelentett, hogy az év januárjában érvénybe lépő, II. Ferdinánd és Bethlen Gábor között megkötött nikolsburgi béke, valamint a soproni országgyűlés kompromisszuma működőképes keretet biztosított a Habsburg uralkodó és a magyar rendek viszonyában.[125] Mind a békekötésről, mind pedig a soproni országgyűlésről nagyszámú bécsi nyomtatvány jelent meg, biztosítva a Habsburg uralkodó politikai reprezentációját a szélesebb nyilvánosság előtt. Gonzaga Eleonóra 1622-es magyar királynévá koronázását – II. Ferdinánd 1618-as koronázásához hasonlóan – intenzív Habsburg propaganda övezte, melyben a katolikus, császárpárti Christoff és Sara Mang augsburgi kiadója[126] játszott fontos szerepet, valamint a bécsi Gelbhaar nyomda és Matthäus Formica, aki olasz nyelvű beszámolót is közzétett az udvari ünnepségekről, operabemutatóról.[127] Formica udvari nyomdászként *Ordentliche Wochentliche Zeitung* címmel heti két számmal adott ki hivatalos hetilapot Bécsben a császári udvarról, illetve külön a birodalmi eseményekről.[128] A bécsi hetilap a soproni országgyűlésről tudósítva is utalt Bethlen Gábor magyarországi kapcsolatrendszerére. Egy áprilisi hír azt latolgatta, hogy betartja-e Bethlen a nikolsburgi megállapodást.[129] Thurzó Szaniszló nádorrá választását követően pedig arról számoltak be, hogy Bethlen Gábor művészi kvalitású

125 Pálffy, „A Bethlen-kutatás...".

126 „Ausführlicher Bericht dess Process und Verlauffs der Königlichen Crönung... Frawen Eleonorae/ Römischen Kaiserin/ zu Hungern und Böhmen Königin/ Erzherzog in Oesterreich/ Herzog in zu Mantua geschehen. Inn der Königlichen Statt Oedenburg in Hungern/ den 26. Tag dess Monats Julij/ umb 7. Uhr Vormittag. Gedruckt zu Augspurg/ bey Sara Mangin Wittib/ im Jahr 1622." Röpl. 550a, HAB 160.8., Quod. 14. H 74.

127 Otto G. Schindler, „Von Mantua nach Ödenburg. Die Ungarische Krönung Eleonoras I. Gonzaga (1622) und die erste Oper am Kaiserhof", *Biblos* 46, no. 2. (1997): 261–291.

128 Deutsche Presseforschunginstitut (Bremen, a továbbiakban BPFI) Z 16; Helmut W. Lang, „Die deutschsprachigen Wiener Zeitungen des 17. Jahrhunderts" (Dissertation, Wien, 1972).

129 BPFI Ordentliche Postzeittungen Z 15/1622/G/1.

felszereléssel egy drága paripát küldött ajándékba, Batthyány Ferenc segítségével.[130] A bécsi hetilap az aulikus magyar elit politikai súlyát tükrözte, kiemelve a magyar főméltóságok, Pázmány Péter esztergomi érsek és Esterházy Miklós országbíró, majd nádor közvetítő szerepét az Erdélyi Fejedelemség irányába.[131] Az *Ordentliche Wochentliche Zeitung* 1625 júniusában az országgyűlés előkészítése kapcsán írta meg, hogy várhatóan Esterházy Miklós lesz a nádor, mert nagy szerepe volt a magyarországi krízis megoldásában, s a Porta, valamint Bethlen békevágyában.[132] A töredékes forrásbázisból is kitűnik, hogy a bécsi hetilap nem Bethlen támadásairól, hanem a béketárgyalásokról adott hírt részletesebben. Így 1627. január 6-i híradásban tették közzé az 1626. december 28-án kötött pozsonyi béke pontjait, melyet külön is kinyomtattak.[133] A bécsi „udvari hírek" leghosszabban 1629 júniusától Bethlen betegségéről tudósítottak, augusztus 25-én politikai végakaratáról, majd november 15-i haláláról december 1-én, melyet 8-án Pázmány Péterre hivatkozva erősítettek meg.[134]

Bethlen Gábor uralkodása alatt az Erdélyi Fejedelemség az európai hatalmi átrendeződés jelentős tényezőjeként jelent meg a korabeli nyilvánosság előtt. A heterogén és Bethlen személyét tekintve sokszor dehonesztáló nyomtatványok ellenére is a nyomtatott politikai reprezentációnak nemcsak aktuálisan, hanem hosszabb távon is döntő jelentősége volt. A híráradatban a hadi események mellett kifejezetten sok diplomáciai értesülés érzékeltette a fejedelemség kitáguló kapcsolatrendszerét.[135] A portai támogatottságára hatékonyan építő, többféle alternatívát egyszerre képviselő, nehezen kiszámítható fejedelmi politika ellenére Erdély a korabeli korszerű európai udvari kultúrát, műveltséget képviselő hatalomként jelent meg. Bethlen második házassága adta a megfelelő alkalmat a birodalmi nyilvánosság előtti udvari reprezentációra. Bethlen számára a brandenburgi választófejedelem húgával kötött házassága ígéretes koncepciónak tűnt, annak ellenére, hogy felesége utóddá választatása krízisbe torkollott, s Brandenburg is katonailag súlyos válságba került.[136] A kölcsönös érdek jelentős szerepet játszott abban, hogy Bethlen Gábor

130 BPFI Ordentliche Postzeittungen Z 15/1622/M/1.

131 R. Várkonyi Ágnes, „Erdély és a törökkérdés Pázmány Péter politikájában", in R. Várkonyi Ágnes, *Europica varietas – Hungarica varietas* (Budapest: Akadémiai, 1994), 37–61.

132 BPFI Ordentliche Zeittungen Z 15/1625/L/1.

133 „Friedenschluss, so wiederumb auffs newe zwischen der Röm. Kay. ... Bethlen Gabor Fürsten is Siebenbürgen ... Pressburg in Ungern abgehandelt und auffgerichtet worden" Röpl. 556.

134 Csetri Elek, *Bethlen Gábor életútja* (Bukarest: Kriterion, 1992), 166.

135 Kármán Gábor, „Külföldi diplomaták Bethlen Gábor szolgálatában", in *Bethlen Gábor és Európa*..., 145–182.

136 Kármán Gábor, „Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal", *Aetas* 30, 3. sz. (2015): 9–36.

és Brandenburgi Katalin nagyszabású kassai esküvőjéről sok változatban adtak ki tudósítást neves prágai (Sesse), bécsi (Gelbhaar), augsburgi (Welhöffer) kiadók.[137] A ceremóniák, bevonulások, követfogadások, ajándéklisták vonatkozásában feltűnően részletes beszámolók aktív diplomáciát, magas szintű tárgyi kultúrát, kifinomult és gazdaságilag virágzó fejedelmi udvar képét közvetítették követjelentésekkel összevetve is reálisan, bár nem mindig pontosan.[138] Még a korabeli katolikus szatíra is azt tükrözte, hogy Bethlen Gábor végtisztességét európai udvarok reprezentációs nyelvén fogalmazták meg.[139]

A Bethlen halála után kialakuló erdélyi krízisről csak töredékesen jelentek meg nyomtatott hetilaphírek. 1630 elején egy augsburgi nyomtatvány mutatta be részletesebben az erdélyi belpolitikai helyzetet.[140] Bethlen udvarának politikai elitjéről a német nyomtatványokban korábban sem tettek közzé sok érdemi információt, legtöbbször felső-magyarországi katonai és politikai támasza, a későbbi utód, I. Rákóczi György neve szerepelt. Rákóczi kiterjedt és gazdaságilag is prosperáló magyarországi birtokokkal rendelkezett, melyek fejedelemsége alatt is jelentős politikai befolyást biztosítottak számára követei révén a magyar országgyűlésben is. Egy Sigismund Latomus neve alatt nyomtatott frankfurti vásári kiadvány 1630 tavaszán ismertette Bethlen Gábor testamentumát, s II. Ferdinándnak és a szultánnak küldetett végső diplomáciai ajándékait, valamint azt a hírt, hogy várhatóan Rákóczi György lesz Bethlen utóda a fejedelmi székben.[141]

137 „Umbständtliche Relation Dess Bethlen Gabors mit der Chur Brandenburgische Princessin Catharina zu Caschau gehltnen Beylagers. Erstlich gedruckt zu Wien bey Gregor Gelbhar und jeztz in Prag bey Paul Sesse. IM Jahr 1626" Röpl. 554, változata: Röpl. 555. Gyalui Farkas: „Bethlen Gábor lakodalma (Egy röpirat a XVII. századból)", *Erdélyi Múzeum* 10, 3. sz. (1893): 183–190; Szabó Péter, „Bethlen Gábor lakodalmára czinált ékességek", in Szabó Péter, *Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon* (Budapest: L'Harmattan–ELTE TDI, 2008), 281–290; Varsányi, *„Hírlik, hogy Bethlen... "*, 49–56.

138 Kármán Gábor, „Bajor követ Bethlen Gábor esküvőjén", és Violetta Barbu, „Mirtul şi laurii. Nunta principelui Gabriel Bethlen cu Katarina von Brandenburg reflectată în spaţiul francez", mindkettő in *Bethlen Erdélye – Erdély Bethlene. Bethlen Gábor trónralépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, szerk. Dáné Veronika et al. (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014), 93–105, illetve 106–130.

139 Tóth István György, „Bethlen Gábor mókás temetési menete. (Franciscani András pálos szerzetes levele 1630-ból)", *Történelmi Szemle* 39, 1. sz. (1997): 119–132.

140 „Ungarscher und Siebenbürgischer Zustand, Das ist Eigentliche und glaubwürdiger Bericht, wasmassen sich die inn Ober Ungern und Siebenbürgen... Augspurg, durch Andream Aperger MDCXXX" HAB 202.63. Quod. 33. Németh, *Ungarische Drucke,* H 2120.

141 Varsányi, *„Hírlik, hogy Bethlen... "*, 101.

A politikai reprezentáció új legitimációi – I. Rákóczi György fejedelemsége

Az I. Rákóczi György uralkodása alatt (1630–1648) megjelent német kiadványok több tekintetben is más Erdély-képet tükröznek, mint a bethleni időszak (1613–1629) nyomtatott hírei. Jóval kevesebb erdélyi vonatkozású információ jelent meg a nyomtatott újságműfajokban, hetilapokban, sőt a műfajokon belül is jelentős eltolódás figyelhető meg: a szatirikus elemek, a gúnyiratok, gúnyképek száma látványosan csökkent. Míg Bethlenről a német nyelvű gúnyversek száma és variációja is jelentős,[142] addig I. Rákóczi Györgyről néhány verses tudósítás maradt fent, nem sok konkrét ismerettel, sőt, jelentős tévedésekkel.[143]

I. Rákóczi Györgyről kevesebb metszet látott napvilágot, mint Bethlenről, s e portrék között is felbukkant Báthory Zsigmond sokat citált arcképe, új felirattal ellátva.[144] Igaz, Báthory Zsigmond Heinrich Ulrich által 1598-ban készített arcképének dús szakállal ellátott változatát a Bethlen-ábrázolások között is több változatban kiadták.[145] A jelenség nemcsak a Báthory-hírnév jelentőségére világít rá, hanem arra is, hogy az erdélyi udvarból nehezen jutottak ki érdemi vizuális információk.

A legszembetűnőbb különbség a bethleni időszakhoz képest, hogy I. Rákóczi Györgyöt nem ábrázolták röplapokon önállóan, sőt a nemzetközi hadszíntér erőviszonyait elemző metszeteken is csak kivételes esetekben. Pedig I. Rákóczi György hatalomra kerülésekor éppen egy hatalmas változás következett be a harmincéves háború menetében, Gusztáv Adolf sikeres offenzívájával, melyet hatékony propagandával támogatott meg. A svéd uralkodó a birodalmi legitimáció érdekében tudatosan épített Pfalzi Frigyes küzdelmének tradíciójára és a protestánsokat védelmező „Észak Oroszlánja" közismert apokaliptikus próféciáira.[146] Az elhúzódó

142 Leffler Béla, „Magyar vonatkozású német népénekek, 1556–1697", *Századok* 45 (1911): 347–359; Kristóf György, „Bethlen Gábor alakja az egykorú német népköltészet tükrében", *Protestáns Szemle* 39 (1930): 521–545; Rudolf Wolkan, Hg., *Deutsche Lieder auf den Winterkönig* (Prag: Calve, 1898).

143 „Gründlicher Relation und erschröckliche Zeitung, Was sich neulich mit dess Bethlems Gabors Bruder dem Ragotzgi und dem Jungen Füsten auss Siebenbürgen, Ihrer Kaeyserl. Maj... Erstlich gedruckt zu Leipzig bey Georg Ritschen."

144 Cennerné Wilhelmb Gizella, „Erdélyi fejedelmi arcképsorozatok", in *Magyarországi reneszánsz és barokk,* szerk. Galavics Géza (Budapest: Akadémiai, 1975), 279–312.

145 Cennerné Wilhelmb, „Bethlen Gábor...", 180; Gödölle, „A fejedelem képmása...", 53–54.

146 „Prognosticon. Das ist, Propheceyung welche vor 462. Jahren, newlich im Jahr Christi 1158 zur zeit des Grossmütigen Keysers Friderici Barbarossae prognosticirt und Propheceyet worden, und sich auff gegenwertige und folgende zeit erstrecket" Bohatcová, *Irrgarten der Schicksale...*, 38. A toposzról lásd még Carlos Gilly, „»Észak Oroszlánja«, a »Sas« és a »Végítélet Krisztusa«. Politikai, vallásos és chiliaszta publicisztika a harmincéves háború röpirataiban, illusztrált röplapjain és népi énekeiben", in *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Balázs tiszteletére*,

háború alatt több alkalommal jelentek meg olyan röplapok, melyekkel a művelt – bár névtelen – szerzők a forgandó szerencse közismert szimbólumával vontak mérleget az aktuális hadi helyzetről, s a várható kilátásokról.[147] Az 1631. szeptemberi breitenfeldi csata után mutatta be a „Német-római Birodalom világóráját"[148] egy röplap, új korszak nyitányaként mitizálva Gusztáv Adolf svéd uralkodó színrelépését. A metszet fiktív jelenetén a világóra középpontjában a hatalom torony-oszlopában a választófejedelmek mérlegelték az új szövetségkötések lehetőségét és veszélyét a pápa, a jezsuiták, az angol király, a hollandok érdeklődésétől övezve. Az Erdélyi Fejedelemség nem szerepelt a potenciális tényezők között, holott Gusztáv Adolf és I. Rákóczi György követei tárgyaltak a szövetségkötésről, ám a fejedelem kellő garanciák nélkül nem lépett ki a diplomáciai színfalak mögül.[149] A fejedelemség belső konfliktusai – 1631-ben Rakamaznál Esterházy Miklóssal való összecsapása, majd 1633-ban Zólyomi Dávid szervezkedése és 1636-ban Bethlen István támadása – nem függtek össze szorosan a nemzetközi hadszíntér változásaival, így nem jelentek meg kiemelten a birodalmi sajtóban.

A periodikus vásári füzetekben is kevesebb az erdélyi vonatkozású hír az 1630-as években, mint az előző évtizedben, de hét német város 1613 és 1629 között megjelenő vásári kiadványai közül – a háborús viszonyok miatt – az 1630-as évekre csak a nagyobb múltú frankfurti, lipcsei, kölni vásári relációk működtek tovább.[150] Az eredetileg kölni kiadású, latin nyelvű, sok diplomáciai hírt közlő *Mercurius Gallobelgicus* néhány száma a Rákócziak könyvtárában is megtalálható.[151]

I. Rákóczi György fejedelem 1644–1645. évi hadjáratai idején szerepelt hangsúlyosan a birodalmi nyilvánosság előtt. Hosszú tárgyalássorozat után I. Rákóczi György követei 1643. november 16-án Gyulafehérváron svéd, majd 1645. április 22-én Munkácson francia szövetséget kötöttek. 1642-ben pedig nemcsak fia, II. Rákóczi György fejedelemmé választásába egyezett bele a Porta, hanem engedélyezett

szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella és Ötvös Péter (Szeged: JATE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 1997), 103–110.

147 „Erstlich wolgedeutes Böhmisches Glücks und Unglücks Raht, hernach in Radt, soch mit der That schad und unraht Wesen" A metszet felirata: „Allhier sih an Bemisch Glück A Es hebt auff B und wirfft wider zurück" C. Bohatcová, *Irrgarten der Schicksale...*, 57.

148 „Dess Römischen Reichs Grosse Welt Uhr" (VD17 12669127A) Harms, *Deutsche illustrierte Flugblätter,* 2:385; Paas, „The Changing Image", 226–228; Niemetz, *Antijesuitische Bildpublizistik*, 389.

149 Szilágyi Sándor, *I. Rákóczi György első összeköttetései a svédekkel* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1883); Kármán, „II. Gusztáv Adolf...".

150 Klaus Bender, *Relationes Historicae. Ein Bestandverzeichnis der deutschen Messrelationen von 1583 bis 1648* (Berlin: de Gruyter, 1994); Varsányi, *„Hírlik, hogy Bethlen... "*, 92–93.

151 Monok István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660* (Szeged: Scriptum, 1996), 63.

egy felső-magyarországi hadjáratot is, a Bethlen Gábor által 1622 után birtokolt hét vármegye elfoglalása érdekében.[152] A svéd főparancsnok, Lennart Torstensson 1642-es sziléziai győzelmei a stratégiai helyzetet is kedvezővé tették. A svéd hadvezér és I. Rákóczi György 1643-as tárgyalásának elfogott dokumentumai rövid német nyomtatványként napvilágot láttak.[153] Az 1644. február 2-án elindított hadjárattal az erdélyi hadak március 11-én bevették Kassát, 16-án Szatmárt. A hadszíntér eseményeivel párhuzamosan a politikai nyilvánosság előtt latin, német, magyar nyelvű nyomtatott pátensek, manifesztumok, nyilt levelek háborúja bontakozott ki, melyben III. Ferdinánd császár udvara aktív szerepet játszott.[154] I. Rákóczi György 1644. február 17-én Kállón kiadott manifesztumát is több névtelen kiadó tette közzé németül.[155] III. Ferdinánd császár február 24-én kiadott pátensét Bécsben németül és latinul is közzétették.[156] A két pátenst együttesen is megjelentette egy név nélküli kiadó, a császári manifesztumot helyezve előre.[157] Olyan nyomtatvány is készült, melyben a svéd és dán királyi pátenssel együtt négy 1644-es pátenst ígért címlapján a kiadó – végül azonban Rákóczi Györgyé kimaradt,[158] míg egy másik változatban három további nyílt levéllel bővült a kiadvány. Rákóczi 1644. március 24-én Kassán egy latin nyelvű pátensben is indokolta hadjáratának elindítását.[159]

Az 1644 tavaszán kiadott frankfurti vásári füzetben gyors összefoglalás jelent meg I. Rákóczi György februári és márciusi pátenséről, a felső-magyarországi központ, Kassa elfoglalásáról, a svéd és francia szövetségről, s a Rákóczi által támogatóinak ajándékba küldött többszekérnyi tokaji borról. A kiadvány végén Sigimundus

152 Szilágyi Sándor, *I. Rákóczi György és a diplomáczia* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1878).

153 „Vergleichung zwischen Ihr. Königl. Mayest z Schweden Herrn Gen. Feldmarschall Leonhard Torstensohn und I. F. G. Georg Ragozky Fürst in Siebenbürgen."

154 Kármán, *Erdélyi külpolitika*..., 34–35.

155 „Beweglich, Ermahnungs-Schreiben Georgen Rackozki Fürstens in Siebenbürgen an die Stän in Ungarn: Sampt beygefügten Ursachen seinen jetzt fürgenommenen Feld-Zugs den 17. Februarii Anno MDCXLIV." Röpl. 574; „Manifest, des Fürstens in Siebenbürgen wodurch er denen gesammten Ungarischen Ständen die Ursachen und Motiven so ihn bewogen wieder die Röm. Kay. M. (III. Ferdinand) und dero Glaubens und Bundsgenossem die Waffen zu ergreiffen zu verstehen giebt. Aus dem Lateinischen ins Teutsch versetzt und Gedruckt im Jahr MDCXLIV." Röpl. 575.

156 „Georg Ragotzi in Siebenbürgen Aussschreiben an die Ungarischen Ständt sub dato den 17. Febr. 1644. Sambt Kay. May. Ferdinand III. gegen Aussschreiben und Manifest sub dato den 24. dito 1644."

157 „Röm. Kays. auch zu Hungarn und Böhmen Königlicher Majestaet abgefertigtes Manifest, An alle des Kyönigreichs Hungarn und Ihr M" Röpl. 572.

158 „Gründliche Abbildung, und vier unterscheidliche Manifesta, sambt deren absonderlichen in den Manifestis nicht begriffener Schreiben..." Röpl. 573.

159 „Nos Georgius Rakoci Dei Gratia, Princeps Transylvaniae... Notum facimus et significamus universis.. Datum in Libera Civitate Cassoviensi dies 24. Men. Martij Anno 1644." Röpl. 576.

Latomus örökösei azon sajnálkoztak, hogy a szűk idő miatt nem tudták a francia és latin dokumentumokat németre fordítani.[160] Az 1644-es őszi frankfurti számban már – név szerint említve – Kemény János, Bornemissza Pál és Bakos Gábor vezette erdélyi sereg által elfoglalt területekről, a júniusi tűzszünetről, majd Rákóczi követei, Lónyay Zsigmond, Serédi (Schomodyként szereplő) István, valamint a nádor és Puchaim gróf vezetésével megkezdődő tárgyalásokról tudósítottak.[161] A császári propaganda is hatékonyan működött III. Ferdinánd uralkodása alatt: a Konstantinápolyba küldött császári követ jelentéseiből is közöltek kivonatokat, Rákóczi török támogatottságát mérlegelve.[162] Hermann von Czernin császári követ útjáról a Portára vitt ajándékokról hosszan írt az 1644. őszi frankfurti vásári kiadvány is.[163]

Esterházy Miklós nádor nyomtatásban közzétett nyílt levelekkel kapcsolódott be a politikai véleményformálásba. 1644-ben Pozsonyban, 1645-ben több változatban a bécsi Formica műhely örökébe lépő Cosmerovius nyomdánál adta ki I. Rákóczi Györgyöt támadó írásait.[164] Latin nyelvű változatát szintén a bécsi Gelbhaar kiadónál tette közzé.[165] Bár I. Rákóczi György tervezte, hogy Esterházy Miklósnak nyílt levelekben nyomtatásban válaszol, végül egy a februári császári pátensre reflektáló német nyelvű publicisztika jelent meg 1644-ben „erdélyi válaszként".[166] A szellemesen, s nagy háttérműveltséggel megírt röpirat a sok bibliai hivatkozása ellenére, nem teológiai, hanem – amint ki is mondja az ismeretlen szerző – természetjogi alapokon államérdekeket elemzett végig. A szöveg kurrens röpiratokra utalt, s a szerző Hugo Grotius *De jure pacis et belli* művét is ismerte. Emellett – Esterházy nyílt leveleihez

160 Sigismund Latomus, *Relationis Historiae Semestralis Continuatio...* (Frankfurt am Main, 1644), 55, 86, 93–95. A következő kiadványban viszont közölték, hogy Lennart Torstensson és Rákóczi György 1643. április 26-án kötött szerződését – legalábbis azt, amit annak tartottak, hiszen ezek csak a korábban már említett elfogott tárgyalási dokumentumok voltak, nem a végleges paktum – már lehet nyomtatásban olvasni, így nem közlik a vásári kiadványban.

161 Sigismund Latomus, *Relationis Historiae Semestralis Continuatio... Ostermess 1644 bis Herbstmess 1644* (Frankfurt am Main, 1644), 27–28, 53–55.

162 „Extract aus dem an Ir. Röm. Kay. auch zu Hungarn... Von dero an die Ottomannische Port abgesandten Bottschaffter... Herman Grafen von Schernin.. gegebenen Schreiben...Audienz zu Ofen.. Wie auch Drittens Etzliche den in Ungarn Rebellischen Ragozi betreffente Avisen aussführlich referiert werden. Gedruckt im Jahr 1644." Röpl. 568.

163 Sigismund Latomus, *Relationis Historiae Semestralis Continuatio...* (Frankfurt am Main, 1644), 55–57, 76–77.

164 Esterházy Miklós, *A Magyarországi Palatinusnak Gróf Esterházi Miklósnak Rákóczi György Erdélyi Fejedelemnek írt egy-nehány intő levelei* (Bécs, 1645) (RMNy 2075, 2096, 2097).

165 „Illustriss. Ac. Excell. Comitis Domini.. Nicolai Esterhazi de Galantha Regni Hungariae Palatini In Negotio Praesentium intestine exortarum seditionen companendam ad Georgium Rakoczy Wienna... Georgii Gelbhaar."

166 „Vorlauffer Einer Siebenbürgischen Andtwordt auff das unter Kays. Namen und Titul aussgegangenes Hapsburgischen Manifest des Hauses Österreich".

hasonlóan „igaz patriótaként”[167] – a magyar nemzet és a Magyar Királyság érdekeit védelmezte Erdélyre támaszkodva a Habsburg ház jogaival szemben, azt is hangsúlyozva, hogy aki a Habsburgok ellenfele, nem feltétlen ellensége a Német-római Birodalomnak is.

E röpirat is reálisan érzékelteti, hogy az 1640-es évekre intenzívvé, aktualizálóvá, alkalmanként személyeskedővé, de „politizáltabbá” is vált Magyarországon a publicisztika és a vitairodalom.[168] A királyság országgyűléseinek döntéseit vitriolos pasquillusok befolyásolták, még protestáns köznemesi szerzők is támadták I. Rákóczi Györgyöt 1644-es hadjárata miatt.[169] Bár nincsen magyar szerzőtől önálló állam- és kományzáselméleti mű, de sok a fordítás, különösen Justus Lipsius *Constantia* és *Politica* című művei népszerűek, melyek 1641-ben jelentek meg magyarul Laskai János fordításában. I. Rákóczi György már trónra lépése előtt támogatta Prágai András Antonio Guevara *Horologii principium* műve részeinek fordításában és 1628-as kiadásában. Rákóczi György két parainesist írt fiainak a hatalomgyakorlásról, melyeket Gyulafehérváron tett közzé 1638-ban és 1640-ben.[170] Rákóczi György könyvtára volt az egyik legnagyobb hungarica gyűjtemény a korban.[171] A fejedelmi politikát reprezentáló műfajok a prédikációtól a publicisztikáig a felekezeti összetartozástudat hangsúlyozása mellett is egyre több kurrens államelméleti érvet tartalmaztak.[172] Az 1645 őszén kiadott frankfurti vásári füzetben írtak arról, hogy Kassára látogatott tárgyalni Geleji Katona István erdélyi püspök, a fejedelem prédikátora.[173] A rövid tudósítás pontatlan, hiszen Geleji formálisan Bethlen Gábor fejedelmi és tábori prédikátora volt, mégis lényeglátó, mert Geleji valóban fontos tényező I. Rákóczi György udvarában az egyház- és az oktatáspolitika irányításában.[174]

I. Rákóczi György egyedített arcképpel, magyar nemesi viseletben eddigi ismereteink szerint egy röplapon szerepelt. Az 1644–1645-ből származó nyomtatvány azon-

167 Kármán, *Erdélyi külpolitika*... 52–60.

168 Heltai János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Res libraria 2 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Universitas, 2008), 139–150, 279–287; Heltai, „A nyomtatott...”, 144–155.

169 Péter Katalin, „Köznemesi publicisztika, köznemesi politika a 17. század derekán: Az Országgyűlési pasquillus”, *Történelmi Szemle* 22 (1979): 200–224.

170 Prágai András, *Fejedelmek serkentő órája* (RMNy 1400); *Schola triumphata* (RMNy 1722); *Pallas Dacica* (RMNy 1827). Lásd: Heltai, *Műfajok és művek*... 280–281.

171 Monok István, *A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Kulturális örökség (Budapest–Eger: Kossuth–EKF, 2012), 232–237.

172 Kármán, *Erdélyi külpolitika*..., 50–52, 66–71.

173 *Relationis Historicae Semestralis Continuatio 1645*, 79.

174 Heltai János, „Geleji Katonai István mint udvari prédikátor”, in *Mezőváros és reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. Szabó András (Budapest: Universitas, 2005), 149–163.

6. kép. Nagy európai hadi balett a megkezdődő vesztfáliai béketárgyalások allegóriájaként (MNM TKCs 9269)

ban politikai ismeretanyagát tekintve a harmincéves háború egyik legszofisztikáltabb röplapja. A hat különböző változatban, öt nyelven közzétett metszet az európai uralkodók „nagy hadi balettjét" mutatja be a vesztfáliai béketárgyalások kezdetén.[175] A kvalitásos metszet egy táncjelenetbe sűrítve, de a szövetségi rendszereket is bemutatva vont mérleget az európai krízisről. A harmincstrófás vers szerint kezdetben cseh táncot kellett járni, később a svédek voltak a játékmesterek és tánctanárok, de a népszerű Andreas Gryphiust és a danzingi Johannes Plaviust idéző sorok szerint már mindenki az arany békében reménykedik az éhezést, nyomort és pestist hozó háború után.[176]

A metszet megjelenít minden fontos szereplőt a gyermek XIV. Lajostól a lützeni csatában elesett Gusztáv Adolfon át, a szintén 1632-ben elhunyt Pfalzi Frigyesig,

175 „Gross-Europäisch Kriegs-Balet durch die König und Potentaten, Fürsten und Republicken auff dem Saal, der betrübten Christenheit" MNM TKCs 9269. Variánsai: Paas, *The German Political Broadsheet,* vol. 7, 306, 307, 423–425.

176 Harms und Rattay, *Illustrierte Flugblätter...* 206–207.

sőt a béketárgyalásokhoz csatlakozó svájci kantonokat, valamint az „érdeklődve figyelő" Firenzét, Velencét, a pápai államot és Lotharingia hercegét is. A röplap érzékelteti, hogy a négy évig tartó béketárgyalásokon – Angliát, Oroszországot és az Oszmán Birodalmat leszámítva – Európa valamennyi jelentős hatalma jelen volt.[177] A metszet a svéd és a francia király mellett IV. János portugál királyt is ábrázolta, jelezve, hogy 1640-ben Portugália elszakadt a Spanyol Királyságtól.

A metszet jobb sarkában, mintegy a jelenetbe „betoppanva"[178] I. Rákóczi György látható, a fejedelem felső-magyarországi hadjáratára, valamint a svéd és francia szövetségére utalva.[179] Rákóczi a bethleni külpolitikát folytatva jól érzékelte, hogy az Erdélyi Fejedelemségnek újfent be kell kapcsolódnia az ismét fellángoló küzdelmekbe a kedvezőbb diplomáciai pozíciók érdekében.[180] I. Rákóczi György nemcsak a hadszíntéren, hanem a béketárgyalások idején is tényező. Az 1645 augusztusában megkötött és novemberben III. Ferdinánd által Linzben ratifikált békéhez a nemzetközi garanciát a vesztfáliai béketárgyalásokon próbálták megszerezni I. Rákóczi György 1646-tól jelenlévő követei.[181] Az osnabrücki béke okmánya szerepeltette is Erdély fejedelmét.[182]

A metszet egyedített arcképcsarnoka már a békekötés kifinomult politikai reprezentációjának jellegzetes darabja. A négy évig tartó tárgyalások alatt – a diplomáciai élet szereplőinek növekvő presztizsét jelezve – a követekről is sok festmény és metszetes portrésorozat készült, még kalendáriumlapokon is közzétették a béke aláíróinak arcképeit.[183] I. és II. Rákóczi György követeit, Jármi Ferencet illetve Dániel Jánost is lefestették.[184]

177 Fritz Dickmann, *Der Westfälische Frieden* (Münster: Aschendorff, 1972), 199; Hans Martin Kaulbach, „Europa in den Friedensallegorien des 16. und 18. Jahrhunderts", in *Europa im 17. Jahrhundert...,* 53–78.

178 „Am Tanz werd mich lassen mercken, So lang mich die Cronen stercken, Mein ein Fuss stehet vast Der ander auffs Schweds Tack past."

179 Szilágyi, *I. Rákóczi György*...

180 R. Várkonyi Ágnes, „»Legnagyobb bölcsesség és eszesség...« Bethlen Gábor és az európai béketárgyalások (1648–1718)", *Valóság* 24, 2. sz. (1981): 1–10.

181 Kármán Gábor, „Erdélyi követek a vesztfáliai béketárgyalásokon", in *Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*, 2 kötet, szerk. Horn Ildikó et al. (Budapest: L'Harmattan, 2016) 2:199–232.

182 R. Várkonyi Ágnes, „Erdély és a vesztfáliai béke (I. Rákóczi György politikájához)", in *Scripta manent: Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József tiszteletére*, szerk. Draskóczy István (Budapest: ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1994), 187–198.

183 Helmut Gabel, „Altes Reich und europäische Friedensordung", in *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Frieden in der Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568–1648,* hrsg. von Horst Lademacher und Simon Groenveld (Münster: Waxmann, 1998), 463.

184 Kármán, „Erdélyi követek...", 197–230.

A balett-röplap szimbóluma, a bonyolult koreográfiára művészien mozgó elit allegóriája a politikai gondolkodásmód új kulcsfogalmát, az európai hatalmi egyensúlyra való törekvést kommunikálta. Bár az újdonságnak számító balett jelenetének értő közönsége az udvari emberek „reprezentatív nyilvánosságából" tevődött össze,[185] mégis a röplap megadta olvasójának a „bepillantás élményét" és közérthetővé tette a szemléleti váltást, a nemzetközi jog születését.[186] A *Nagy európai hadi balett* képe egy Frankfurt am Mainban kiadott vásári füzet mellékleteként is napvilágot látott.[187]

Nem valószínű, hogy a röplapon bármilyen közvetlen utalás lenne az erdélyi udvari tánckultúrára, bár éppen ekkor születtek külföldi szerzőktől erre vonatkozó leírások. Az erdélyi elit egy része az udvari élet hiábavalóságaként tekintett a táncmulatságokra,[188] Bethlen Gábornak spanyol tánctanára és ceremóniamestere volt Don Diego de Estrada személyében, aki balettelőadásokat is betanított; az ifjú II. Rákóczi György Báthory Zsófiával 1643 februárjában tartott esküvőjén viszont a lengyel követ, Ballaban György szerint a fejedelem minden kifinomultság, kellem nélkül táncolt.[189]

Bár a röplap nem adott magyarázatot, I. Rákóczi György hangsúlyos szerepeltetése már egy újabb formálódó konfliktusra is felhívta a figyelmet. A metszeten a fejedelem a háta mögött egy turbános török figura látható, nem a vazallitásra utal-

185 Konrad Repgen, „Der Westfälische Friede und zeitgenössische Öffentlichkeit", *Historisches Jahrbuch* 117, no. 1 (1997): 38–83; Johannes Burkhardt, „Auf dem Wege zu einer Bildkultur des Staatensystem. Der Wesfälische Frieden und die Druckmedien", in *Der Westfälische Friede: Diplomatie – politischer Zäsur – kulturelles Umfeld – Rezeptionsgeschichte*, hrsg. von Heinz Duchhardt, Historische Zeitschrift: Beihefte 26 (München: Oldenbourg, 1998), 81–114.

186 Herbert Langert, Hg., *1648, der Westfälische Frieden. Pax Europaea und Neuordnung des Reiches* (Berlin: Brandenburgisches Verlagshaus, 1994); Klaus Bussmann és Heinz Schilling, Hg., *1648. Krieg und Frieden in Europa*, 3 Bände (Münster: Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, 1998); Dietmar Peil, „Der Friede in der deutschen Literatur des frühen Neuzeit", és Christoph Bellot, „Den Frieden feiern: Das Augsburger Friedensfest. Anlass und Bildzeugnisse", in *Pax. Beiträge zu Idee und Darstellung des Friedens*, hrsg. von Wolfgang Augustyn (München: Scaneg, 2003), 315–340, illetve 383–458.

187 *1648. Krieg und Frieden...*,152, Nr. 1145; Dethlefs, „Schauplatz Europa...", 161.

188 Klaniczay Tibor, „Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában", in Klaniczay Tibor, *Pallas magyar ivadékai* (Budapest: Szépirodalmi, 1985), 104–123; Jankovics József, „Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben" és Ács Pál, „A prófétai szó – Udvar és felsőbbségbírálat a magyar reformáció korai szakaszában", in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. Várkonyi Ágnes (Budapest: Gondolat, 1987), 86–103, illetve 118–128.

189 „Don Diego de Estrada visszaemlékezései Bethlen Gábor udvarára", in *Bethlen Gábor emlékezete*, szerk. Makkai László, Bibliotheca historica (Budapest: Magyar Helikon, 1980), 235–255; Ballaban György, „Naplója", in *II. Rákóczy György esküvője*, összegyűjt., s. a. r., tan., jegyz. Várkonyi Gábor, ford. Mihályi Anikó, Régi magyar történelmi források 2 (Budapest: ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1990), 35.

va, hanem – a szöveg szerint – a török számára adódó esélyeket latolgatva a változásban. A szultán fiktív szavaira válaszul az egyházi választófejedelmek, a mainzi, trieri és kölni érsek a külső ellenségekkel szemben a belső egység fontosságát hangsúlyozták. A harmincéves háború eseményeit eddig hivatalosan nyugalomban figyelte Konstantinápoly, a zsitvatoroki békét bár Gyarmatnál 1625-ben, 1627-ben és 1642-ben Szőnynél tárgyalták, kisebb módosítások után mindig megújították.[190] 1645-ben azonban a Porta háborút indított Velence ellen Kréta birtoklásáért.[191] A münsteri és osnabrücki tárgyalásokon már 1646 tavaszán ajánlatként szerepelt a francia területi igények ellensúlyozásaként, hogy Franciaország csapatokat küld III. Ferdinánd császárnak egy török elleni háborúba.[192] A török probléma kezelésében Erdély kulcsszerepet játszhat, de a fejedelemségnek lépnie is kell, ha a tengeri mellett megnyílik egy szárazföldi hadszíntér is.[193]

Az európai hatalmi egyensúly reményében aláírt vesztfáliai béke megnövelte Erdély nemzetközi jelentőségét, nemcsak lezárva egy állandó háborús kihívásokat jelentő korszakot, hanem fel is értékelve Erdély szerepét a közép-európai stabilitás szempontjából. A 17. század közepére a közérthető politikai publicisztikák szintjén zajló államelméleti diskurzusok mellett új országimázs-műfajok váltak népszerűvé. Nagykapacitású német nyomdák, könyvkiadók a történeti összefoglalások mellett egyre több szisztematikus országleírást tettek közzé részben az útleírások mintáját követve, városokra koncentrálva, de összetett országképet nyújtva. A híres útikönyvszerző, az Ulmban működő Martin Zeiler először 1646-ban megjelent Magyar Királyság és részben Erdély városait bemutató művéhez[194] olyan kéziratot használt hiteles forrásként, melyet 1588-ban vetett papírra Marck Veitheler, aki a Henckerek ágenseként valóban járt Magyarországon és Erdélyben értékes gazdasági megfigyeléseket téve.[195] Zeiler műve a 17. század második felében sok kiadást ért meg a törökellenes propagandát érdemi politikai és gazdasági érvekkel alátámasztva. Sokat citálták a korban – Martin Zeiler is – Georg Reichersdorffer, szebeni szár-

190 Hiller István, „Pax Optima Rerum", in *Portré és imázs…*, 49–60.

191 Ekkehard Eickhoff, *Velence, Bécs és a törökök: A nagy átalakulás Délkelet-Európában (1645–1700)*, ford. Katona Tamás (Budapest: Európa, 2010).

192 Hiller, „Pax Optima Rerum".

193 R. Várkonyi, „»Legnagyobb…«".

194 Németh S. Katalin, „Magyarságismeret a XVII. században (Martin Zeiller példája)", in *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapja tiszteletére*, szerk. Erdélyi Gabriella és Tusor Péter (Budapest: MTA Történettudományi Intéze, 2007), 637–656.

195 Németh S. Katalin, „Eine wiederentdeckte Reisebeschreibung: Veit Marchthaler: Ungarische Sachen, 1588", in *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, hrsg. von Wilhelm Kühlmann und Anton Schindling (Stuttgart: Steiner, 2004), 207–218.

mazású humanista Erdélyt latinul bemutató Bécsben 1550-ben megjelent művét.[196]

Erdélyről az első német nyelvű kiadványt azonban csak 1666-ban Johann Tröster adta ki Nürnbergben.[197] A szebeni születésű Tröster 1665-ben az altdorfi egyetemen tanult, majd Nürnbergben élt, tagja volt a híres Pegnitz-parti költők Társaságának, így jól ismerte a művelt birodalmi olvasóközönség igényét. A könyv- és hírkiadócentrum Nürnberg számított a magyar vonatkozású német nyomtatványok egyik legfontosabb központjának a 16–17. században. Johann Tröster műve sokszínű képet nyújtott az erdélyi társadalomról, felekezetekről, nemzetiségekről. Műve – hasonlóan a diplomáciai ajándékként is népszerű kéziratos viseletalbumokhoz – nyomtatott viseletábrázolásokat is tartalmazott.[198] Tröster új elvárásoknak megfelelő „országismertetését" valóban használták Erdélybe utazó követek, ágensek, mint a 1657–1658-ban Erdélyben járt, Stettinből származó Conrad Johann Hiltebrandt (1629–1679), aki David Frölich Bártfán 1639-ben kiadott, nagy sikerű és széles körben citált, *Medulla geographiae practicae* című műve mellett Tröstertől átvett adatokkal pontosította utólag kéziratos úti naplóját.[199] Az Erdélyi Fejedelemségről átfogó képet nyújtó, politikai, gazdasági, felekezeti, nemzetiségi viszonyokra is kitekintő „államleírást" a szintén erdélyi származású Georg Kreckwitz készített, aki a Magyar Királyságra vonatkozó, nagy sikert arató, sok kiadást megért műve után 1688-ban az Erdélyi Fejedelemség történetéről, városairól is tett közzé összegzést, a nürnbergi Leonhard Loschge kiadónál.[200]

Johann Tröster az országimázs új műfajai mellett a tradicionális történetírás jelentőségét is érzékelte, ő fordította németre és adta ki Nürnbergben 1668-ban Bethlen János kancellár Erdély történetét Bethlen Gábor uralkodásától bemutató latin nyelvű művét, mely 1663-ban Szebenben, 1664-ben Amszterdamban jelent meg. Bethlen János műve a kiterjedt magyar kapcsolatrendszerrel rendelkező, Bécs-

196 Georg Reicherstorffer, *Chorographia Transylvaniae. Chorographia Moldaviae* (Wien: Selbstverlag, 1550).

197 Johannes Tröster, *Das Alt und Neu-Teutsche Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen...* (Nürnberg: Johann Kramers, gedruckt bey Christoph Gerhard, 1666); Petelei, *Descriptio...*, 170–171.

198 Deák Éva, „Öltözködés és identitás az 17–18. századi Erdélyben a viseletsorozatok tükrében", *Korall* 15, 55. sz. (2014): 150–178; Oborni Teréz, Tompos Lilla és Bencsik Gábor, szerk., *A régi Erdély népeinek képeskönyve* (Budapest: Magyar Mercurius, 2009).

199 Kármán Gábor, „Egy teológushallgató találkozása a felekezeti sokszínűséggel: Conrad Jacob Hiltebrandt Erdélyben, 1656–1658", *Korall* 15, 57. sz. (2014): 27–48, 30–31. Frölichről lásd Kovács Sándor Iván, „A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében", in Kovács Sándor Iván, *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*, 95–200 (Budapest: Szépirodalmi, 1988), 131.

200 Georg Kreckwitz, *Totius principatus Transylvaniae Descriptio 1688. Das ist Ausführlicher Beschreibung des gantzen Fürstenthumbs Siebenbürgen, seinen Ursprung, Aufnahmen und Wachthumb* (Nürnberg: Loschge, 1688); Petelei, *Descriptio...*, 102–103.

be akkreditált brandenburgi követ, Andreas Neumann iratai között is megtalálható, jelezve a mű aktuális politikai tájékozódásban betöltött szerepét.[201]

Erdélyben a kora újkorban változó intenzitással működött német nyelvű könykiadás, Szebenben 1530-tól, Brassóban, a híres Honterus-nyomdában 1539-től nyomtattak németül. Bethlen Gábor és Rákóczi György alatt a gyulafehérvári fejedelmi nyomda is ontotta a magas színvonalú egyházi és világi műveket, prédikációs köteteket, törvényeket, szótárokat, tankönyveket, a fejedelemség és a fejedelem reprezetációját is szolgálva.[202] A birodalmi nyilvánosságot érdemben befolyásoló erdélyi vonatkozású sajtókiadványok azonban alapvetően nem a fejedelemségben jelentek meg, hiszen a politikai diskurzusban az időtényező is fontos szerepet játszott. Az erdélyi peregrinus ifjak külföldi tanulmányaik alatt figyelemmel kísérték az Erdélyi Fejedelemséget érintő külpolitikai híreket, s ezekről tájékoztattak, a kiadványokból, könyvújdonságokból pedig sokat vittek haza patrónusuknak, a fejedelmeknek, akik az egyetemi disputációk, laudatiók, oratiók külföldi kiadását is támogatták.[203]

A birodalmi nyilvánosság előtti hatékony politikai reprezentációhoz a lényeglátó szövetségi politika segítette az erdélyi fejedelmeket, a nagy európai hatalmi átrendeződésbe való tudatos bekapcsolódás hadi és a diplomáciai színtéren egyaránt. Az érdekérvényesítésben a sokfelől nyitott birodalmi propaganda is fontos szerepet játszott, a politikai reprezentáció korszerű eszköztárát kínálva. A kora újkori közgondolkodásban az uralkodó szimbolikusan kommunikálta az adott ország külpolitikai státusát, gazdasági és katonai teljesítőképességét és politikai kultúráját. A harmincéves háború legintenzívebb szakaszába bekapcsolódó Bethlen Gábor innovatív politikájáról különösen nagy mennyiségű hír jelent meg, mely heterogén összetétele mellett is Erdély növekvő európai szerepét közvetítette. I. Rákóczi György uralkodása alatt a kevesebb nyomtatott hírből is érdemi országkép rajzolódott ki, az erdélyi politikai, egyházi elit szerepére, államelméleti műveltségére is rávilágítva. Az Erdélyi Fejedelemség vazallitása ellenére is lényeges szereplőként jelent meg az európai politika változásait bemutató soktényezős propagandában, aminek akkor is jelentősége van, ha a megítélésben a szövetségesi státus, s a felekezeti legitimáció volt a meghatározó tényező.

201 Marczali Henrik, „Regeszták külföldi levéltárakból", *Történelmi Tár* [4] (1881): 131.

202 V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800* (Budapest: Balassi, 1999), 123–126; [Szilágyi Sándor], „Újabb okiratok I. Rákóczi György külföldi összeköttetéseinek történetéhez", *Történelmi Tár* [17] (1894): 360; Heltai János, „Fejedelmi és egyházi reprezentáció kálvinista kiadványokban I. Rákóczi György korszakában, Erdélyben", in *A reformáció könyvespolca: Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából*, szerk. P. Vásárhelyi Judit (Budapest: Argumentum–Országos Széchényi Könyvtár, 2017), 97–107.

203 Monok, *A művelt arisztokrata...*, 232–237.

Bene Sándor

Szinkretisták és szamaritánusok Címszavak a kora újkori magyar politikai szótárból*

Politika és teológia

Magyarországon a kilencvenes évek óta nyitott program a politikai nyelv valamiféle „szótárának", közös ideológiai minimumának megteremtése. Az ezt megalapozni kívánó eszmetörténeti kutatás számtalan tehertétellel küzdött, különösen az elvileg konszenzuális fogalmak, a közösségi identitás ún. „kulcsszavainak" a definiálásában.[1] Maga a kulcsszókutatás igénye is egy olyan liberális politikai környezetben fogalmazódott meg, amely a nemzet, a haza és hasonló identitásfogalmak erősen korlátozó, modernista megközelítéséből indult ki, a deskripciót tehát eleve preskripcióval kezdte. Hogy ne rejtélyeskedjek: Gellner és Anderson agyonhivatkozott munkáinak alaptételei, a nemzet mint a polgári társadalom ideológiája, illetve mint „elképzelt", kitalált közösség,[2] a hazai tudományosságban igen jól il-

* Jankovics Józsefnek ajánlom ezt az írást, szeretettel.

1 Bence György, „Márkus és a kulcsszavak", in *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek tanítványai*, szerk. Háy János, Erdélyi Ágnes és Lakatos András (Budapest: Atlantisz, 1993), 81–97.

2 A keretekhez: Bene Sándor, „Eszmetörténet és irodalomtörténet: A magyar politikai hagyomány kutatása", *Budapesti Könyvszemle* 19 (2007/1): 50–64. A kérdés hazai historiográfiájának és nemzetközi szakirodalmának kimerítő bibliográfiáját nyújtja az a tanulmány, ami saját gondolatmenetem indíttatását is adta: Szabó András Péter, „»De profundis«: Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában", *Századok* 146 (2012): 1085–1160. A szerző példamutató alapossággal, nagy forrásanyagon szálazza szét a 17. század közepi politikai nyelvek „szintaxisait" (1150), bontja szemantikai rétegekre a politikai szótár anyagát. Következtetései közül egyetértek azzal, hogy sok általa megfigyelt jelenség előzménye a Bocskai-mozgalom körüli vitákban jelenik meg először a politikai diskurzusban (1089, 1119, 1112). Saját megközelítésem módszertanilag más utat jár, az egyesítő fogalmak helyett a szétválasztó, határt kijelölő elemekkel foglalkozom, illetve a dolgozatban alaposan elemzett puritán prédikátori nyelv előzményeit, a belső ütközéseket vizsgálom. A korábbi módszertani vitákhoz lásd Trencsényi Balázs, „Kulcsszavak és politikai nyelvek: Gondolatok a

leszkedtek a Molnár Erik-iskola haladó hagyományaihoz, a magyar nacionalizmus történeti kritikájához[3] – noha annak már egy újhullámos, toleráns változatát képviselték. (Valóban, a preskripció mégsem proskripció.) Kulcsszavaink kutatásában a kilencvenes évek varázsszavai a „politikai nyelvek", illetve a „politikai fogalomtörténet" voltak; az egyik az angolszász nyelvészeti pragmatika, a másik a német herméneutika bázisán bontakozott ki az „új eszmetörténet" üdvözítő módszertanaként.[4] Fogalmak és ideák persze nem léteznek történeti kontextusok és nyelvi kódok nélkül, másfelől pedig a folyamatos és folyton változó használat évszázados rétegeiből mégiscsak lerakódik minden kultúrában a politikai „szótár" nagyobb történeti fesztávú, diakron elemzésre is alkalmas anyaga. Ennek az evidenciának a belátásáig azonban parázs metodológiai viták vezettek, a csatazajban pedig lassan elfelejtődtek olyan alapvető régebbi felismerések, amelyek tartalmi kérdésekre koncentráltak, új szempontokat kínálva a magyar, illetve a közép-európai politikai gondolkodás történetének vizsgálatához.

Ilyen volt például Arany László ragyogó dolgozata (akadémiai székfoglaló előadása), *A magyar politikai költészetről* (1874), amely nagyon élesen vetette fel a számára sajátosan magyarnak tűnő problémát: jóllehet régi irodalmunkban alaphang a panaszos honfibú („a hazafias bánat ömledezése"), tulajdonképpeni politikai tárgyú, tisztán politikai terminusokban érvelő vers ebből a korból alig akad. Régi politikai költészetünket olyan mértékben itatta át a hitviták teológiai nyelve és gondolatvilága, hogy azzal talán csak vallásos költészetünk politizáló hajlama vetekszik. Arany László veretes megfogalmazásában: „... a XVII. század végéig a hazafias érzelem többnyire a vallásossal vegyült [...] A hit és a haza szerelme egymással a lélekben összeolvadt".[5] Ő ezt fájlalta, s feladatnak (saját kora feladatának) tartotta a hiány pótlását, a világos distinkciók irodalmi érvényesítését. A kutató számára ugyanakkor ma már (a lényeg helyett a módszerről szóló viták lecsengése és a forrásanyag Arany idejében még elkép-

kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjáról", in: *A történész szerszámosládája: A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa,* szerk. SZEKERES András (Budapest: L'Harmattan–Atelier, 2002), 117–158; valamint SZABÓ Márton, „Az összehasonlító politikai fogalomtörténet-írás lehetőségei", uo., 159–171.

3 R. VÁRKONYI Ágnes, „A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején", in A *magyar nacionalizmus kialakulása és története*, szerk. ANDICS Erzsébet (Budapest: Kossuth, 1964), 28–78; értékeléséhez lásd Sándor BENE, „Miklós Zrínyi in Post-World War II Scholarly Literature in Hungary", in *Militia et Litterae: die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, hg. von Wilhelm KÜHLMANN, Gábor TÜSKÉS und Sándor BENE, Frühe Neuzeit 141, 411–436 (Tübingen: Niemeyer, 2009), 422–423.

4 Bibliográfiával lásd BENE Sándor, „A politika műfajai", in *Az Eötvös Collegium és a magyar irodalomtörténet: Tanulmányok*, szerk. VARGA László (Budapest: Argumentum, 2003), 87–113.

5 ARANY László, „A magyar politikai költészetről", in ARANY László, *Válogatott művei*, szerk. NÉMETH G. Béla, Magyar klasszikusok, 248–289 (Budapest: Szépirodalmi, 1960), 249–250.

zelhetetlen megnövekedése után) éppen ez az összefonódás a legizgalmasabb kihívás. A kölcsönös kontaminációban, politika és teológia átszüremléseiben lehet, hogy nem az elmaradottság és megkésettség nyomait, a törzsi gondolkodás rekvizítumait érdemes látni. Az egymásba fonódó diskurzusok mintázatainak feltárása a térség modernizálódásának olyan sajátosságaira irányíthatja a figyelmet, amelyek fölött elsiklanak a más (nyugat-európai) forrásbázison kidolgozott módszertanok. A megfelelő óvatossággal olyan eszmetörténeti szálak is azonosíthatók és nyomon követhetők a hagyományból, amelyek talán napjainkig is elvezetnek, s közelebb visznek annak megértéséhez, miért emlékeztetnek mai politikai vitáink még mindig a hitvitákra, miért folyik még ma is (és miért folyik oly kevés sikerrel) az Arany által szorgalmazott irodalmi hibajavítás, a tiszta politikai költészet megvalósítása.

Az alább következő vázlat, néhány példa segítségével, a fogalomtörténeti kutatás szokásos irányával szemben halad, nem a konszenzusteremtő terminusok (nemzet, haza, közösség) jelentésváltozásait igyekszik fejlődéstörténeti narratívába rendezni, hanem mintegy visszájukról közelíti meg a politikai nyelv kulcsszavait, és a békétlenség, az egyet nem értés, az elhatárolódás kifejezéskészletének hálózat-jellegére irányítja a figyelmet. Hiszen a szitokszavak is kulcsszavak, azok is az identitásdiskurzus részei. A vágyott, elképzelt „tiszta" közösség retorikai megképzésében döntő szerepe van a kirekesztésnek, a saját és a más megkülönböztetésének. Mi az ellenség neve? Történetire hangolva a kérdést: mi volt az ellenség neve a 17. század első harmadában?

A példák elemzésének módszertani előfeltevése pedig némi óvatos szkepszis lesz a saját korábbi meggyőződéseinkkel kapcsolatban. A történeti kommunikációkutatásnak és a politikai nyelvek és fogalmak vizsgálatának, az első virágzás, a kilencvenes évek óta szinte általánosan elfogadott premisszája volt, hogy a 16–17. század fordulóján már a teológia is hatalmi eszköz, *instrumentum regni*. A vallásos érvelés (akár dogmatikai argumentumokat, akár felekezeti szempontokat követett) ilyen módon tulajdonképpen politikai érdekeket, meggyőződéseket leplezett volna; hiszen a viták résztvevői – mint számos példa mutatja – maguk is ezt vetették egymás szemére. De mi van akkor, ha ennek az ellenkezője (de legalább az ellenkezője is) igaz? Vajon nem túlzott, kritikátlanul modernista gesztus a saját sémáinkat visszaolvasni egy olyan korba, amelyben azok éppen csak formálódni kezdtek? Nem lehetséges, legalább bizonyos esetekben és bizonyos mértékig, hogy éppenséggel a vallási, felekezeti meggyőződések vagy lelkiségi programok „instrumentalizálták" a politikai argumentumokat? Bocskai István, amikor fegyverfogását indokolja az 1604-es kassai országgyűlésen („az kardot azért kötöttem fel oldalomra"), akkor időrendben és kauzálisan is minden politikai megfontolás *elé* helyezi a sorban az őt cselekvésre felindító isteni szándékot („az felséges isten-

nek bölcs tanácsa indétott"). A rendek válasza ugyanezt a sorrendiséget mutatja: Bocskai „jött közinkben [...] az úristennek nevinek dicsiretire *elsőben*, *annakutána* romlott és megnyomorodott hazánknak megmaradására [...], hogy az idegen nemzetnek kemény igájából kiszabadulván örülhessünk édes hazánknak régi szabadságának".[6] Miért ne hinnénk el nekik, hogy valóban úgy gondolták: az *elsőben* előbb van, mint az *annakutána*?

„... hallottam egy dologrul, mellyet Syncretismusnak hínak..."

Az idézet Pázmány Pétertől származik, és egyértelműen politikai összefüggésben íródott le. Az érsek 1633 végén bizalmi emberének, Jakusith György esztergomi kanonoknak diktálta le, aki közvetíteni próbált közte és Esterházy Miklós nádor között, ekkor már nem is első alkalommal.[7] Közismert Pázmány és Esterházy rossz viszonya, főként pályájuk utolsó éveiből. Péter Katalin szellemesen malíciózus megfigyelése szerint valószínűleg akkor is utálták volna egymást, pusztán személyes okokból, ha nem lettek volna eltérő érdekeik.[8] De voltak. Az érsek nem értett egyet a nádornak a nemzet virtuális egységét, a rendi jogokat, s benne a protestánsok jogait is védelmező, a bécsi béke rendelkezéseit évtizedek múltán is érvényesíteni akaró politikájával, amelyet a klérus (és vele az igaz hit) elleni fellépésként értelmezett. Lássuk az instrukció idevágó részét:

> „... megtapasztaltam, hogy miolta ő kegyelmét Palatinussá választók, minden occasionál sok és nagy praejudiciumot tett a Clerusnak, soha pedig csak legkisebb dologba sem mutatta favorát hozzájok; e mellett eszembe jutván az is, a mit Palatinus Uram szájából hallottam egy dologrul, mellyet Syncretismusnak hinak: ugy tetszik, adtam valami hitelt a dolognak. Kívánom azért, hogy ugy ne legyen, és én is örömest leteszem az illyen mondások hitelét, ha látom ellenkezni a valósággal."[9]

6 FRAKNÓI Vilmos és KÁROLYI Árpád, kiad., *Magyar országgyűlési emlékek*, Magyar történelmi emlékek: Harmadik osztály, Magyar országgyűlési emlékek (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, I–XXI, 1874–1917), 10 (1890): 606–608 (a felső-magyarországi rendek 1604. november 12-i kassai gyűlésén elhangzott Bocskai-előterjesztés és a rendek válasza).

7 BITSKEY István, „Esterházy Miklós, a hitvitázó nádor", in BITSKEY István, *Eszmék, művek, hagyományok: Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról*, Csokonai könyvtár 7, 204–218 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996), 212.

8 PÉTER Katalin, *Esterházy Miklós*, Magyar história: Életrajzok (Budapest: Gondolat, 1985), 180.

9 PÁZMÁNY Péter, *Összegyűjtött levelei*, kiad. HANUY Ferenc (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1911), 2: 462.

Kérdésem: mit jelent itt a „szinkretizmus"? Közelebbről: mit jelentett a fogalom abban a kontextusban, amiben Esterházy használta? Az ugyanis világos, hogy az érsek szerint a nádor két félnek akar egyszerre a kedvében járni, két összeegyeztethetetlen érdeknek kíván egyszerre szolgálni – Pázmány éppen arra hívja fel a figyelmét, hogy csak azzal tudja a szinkretizmus vádját elhárítani, ha egyértelműen a természetes szövetséges, a katolikus klérus mellett teszi le a voksot. De vajon Esterházy kire, mire értette a jelzőt annak idején? Hiszen Pázmány nyilvánvalóan egy korábbi beszélgetésükre, talán vitájukra hivatkozik. Használhatta-e a kifejezést Esterházy saját magára nézve pozitív értelemben? Vagy már akkor is mint vádat igyekezett elhárítani? Esetleg azzal, hogy másokra tolta a szinkretizmus ódiumát? Netalántán magára az érsekre? Ez sem lett volna elképzelhetetlen. Elég felidézni Pázmány pályafutásának két emlékezetes momentumát. Fiatal jezsuitaként Bellarmino oldalán kapcsolódott be a velencei *interdictum*-vitába,[10] amellett érvelve, hogy egyházi emberek (az adott esetben jezsuita szerzetesek) fölött akkor sem lehet illetékes bíráskodni a világi hatóság, ha azok köztörvényes bűnt követtek el. Hogyan hihetnénk el, hogy magyar zászlósúrként ne ugyanebben a szellemben járt volna el, hogy az ország, a *regnum* helyett (melynek tagjai voltak a protestáns rendek, sőt, Rákóczi esetében maga az erdélyi fejedelem is) ne a római világegyház érdekeire tekintett volna? A katolikus klérus érdekei nem estek egybe mindenütt a rendi érdekekkel, Pázmány éppúgy szinkretista módon egyensúlyozhatott Róma és a *regnum* között, mint Esterházy a klérus és a rendek között.

A másik eset Kemény János emlékezéséből ismert, még a Rákóczi érája előtti Bethlen-korszakból. A fiatal főembert Bethlen Gábor azért küldte a fejedelemség és a rendek közötti együttműködésről az érsekhez és nem a nádorhoz tárgyalni, mert Esterházyban joggal nem bízott: az ugyanis egy ilyen tárgyú levelét a legkínosabb helyre, a Portára továbbította – alig sikerült az erdélyi diplomáciának kimentenie a fejedelmet a kellemetlen helyzetből.[11] Esterházy, ha igaz a történet, igazán elvhű (az országhoz hű) módon járt el, míg aki a politikai szinkretizmus vétkébe esett, az éppen ellenfele, a fejedelemséggel együttműködő, a királyt és Bethlent egyszerre szolgáló Pázmány volt. Bagoly mondja itt verébnek, hogy „szinkretista", hangozhatott Esterházy érve azon a valahai vitán, aminek pontos körülményeiről talán

10 Hargittay Emil, „Péter Pázmány: De ecclesiastica libertate circa causam Veneti interdicti (1606)", *Camoenae Hungaricae* 3 (2006): 105–112; Stefania Tutino, *Empire of Souls: Robert Bellarmin and the Christian Commonwealth*, Oxford Studies in Historical Theology (Oxford: Oxford University Press, 2010), 81–117 („The Controversy over the Interdetto and the Attacks against Bellarmine's Theory" című fejezet).

11 Kemény János, „Önéletírása", in Kemény János és Bethlen Miklós, *Művei*, kiad. V. Windisch Éva, Magyar remekírók, 11–310 (Budapest: Szépirodalmi, 1980), 85.

sosem fogunk már megtudni semmit. S tekintsünk el most a valódi különbségtől, nevezetesen attól, hogy mit értett egyikük és másikuk az „ország", a „magyarság" alatt. Vagy a Kemény János által jól érzékelt eltéréstől a „relígio dolgában", az elvi toleráns és gyakorlati intoleráns nádor és az elvi intoleranciát gyakorlati hajlékonysággal ellensúlyozó érsek között, ami végső soron az erdélyi kényszerű „törökösség" eltérő megítélésben csapódott le. (Kemény János persze itt a Bethlennel szemben megértő Pázmányt láttatja rokonszenvesebbnek.)[12] A szinkretizmus vádjának ideoda tologatását elegendően indokolja személyes ellentétük, az erdélyi kapcsolat kézbentartásáért folytatott presztízsharcuk is.

Ami a politikai terminus történetének szempontjából fontosabb kérdés, az az, hogy miként és miért válik a szinkretizmus pozitívból negatív kategóriává. A humanista hagyomány ugyanis sokáig pozitív jelentésben használja. Erasmus *Adagiá*jában a „barátság" gyűjtőkörében szerepel, és Plutarkhosz nyomán a krétaiak azon tulajdonságának megnevezésére szolgál, hogy bármely belviszályukkal felhagytak, ha külső veszély fenyegette őket. Συγκρητισμός-uk, a „krétaiak összetartása", azt jelentette, hogy közös erővel fordultak a fenyegetés ellen – Erasmus innen vezeti le az általánosabb jelentést: a kifejezés olyan emberek barátságát is alkalmasan jelöli, akik ugyan szívből nem szeretik egymást, de valamilyen szempontból szükségük van egymásra („... qui modo videbantur hostes acerrimi, repente in summam concordiam redigerentur").[13] A hosszú magyarázatot Baranyai Decsi János így tömöríti: „Syncretismus – Haragton haragszik, békéltőn békélik".[14] A szó Szenci Molnár szótárából hiányzik, de Pápai Páriz Ferenc a 18. század elején még mindig ebben a pozitív alapjelentésben rögzíti: „Egyet értés, meg-egyezés valamelly dologban".[15] Ez a morálfilozófiai (s ily módon egyszersmind politikai) szinkretizmus-értelmezés a humanista és későhumanista világkép tengelyében állt: Pico della Mirandola 900 tézisétől a velencei ferences Francesco Zorzi *Harmonia mundi*jáig,

12 Uo, 99–100. A szakirodalom szintén megértőbbnek mutatkozott a modern, politikai (nemzeti) nézőponthoz közelebb álló érsek iránt; Pázmány kapcsolatáról az erdélyi fejedelmekhez lásd BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Magyar história: Életrajzok (Budapest: Gondolat, 1986), 146–156; HARGITTAY Emil és VARGA Ágnes, „A hitvitáktól a gyakorlati politikáig (Pázmány Péter politikai pályájának alakulása)", in *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Memoria saeculorum Hungariae 5, 311–335 (Budapest: Akadémiai, 1987), 324–326; vö. még 24–25. lj.

13 ERASMUS ROTERODAMUS, *Adagiorum opus* (Basileae: Joannes Frobenius, 1526), 26–27. (Chil. I, cent. 1).

14 Joannes DECIUS BARONIUS, *Adagiorum Gracolatinoungaricorum chiliades quinque* (Bartphae: Jacobus Klösz, 1598), sztlan (chil. 1:cent. 1, nr. 9), RMK I. 298. (Hálózati hozzáférés, 2019. február 26.: https://mek.oszk.hu/12500/12550/html/RMK_I_0298_0026.html).

15 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum*, kiad. HARGITTAY Emil, KECSKEMÉTI Gábor és THIMÁR Attila (Budapest: Universitas, 1995), 549.

az ősnépek mitológiai hagyományait a keresztény kinyilatkoztatással egyeztetni próbáló „prisca theologia"-kísérletekig, Ficino *Theologia Platonica*jától Francesco Patrizi platonizáló hermetizmusáig, Francis Bacon mitográfiájáig és Athanasius Kircher pánszófiájáig (s a példák még hosszan sorolhatók volnának) az antikvitás és a modernség harmonizálásának teológiai és főként filozófiai törekvései egyaránt szinkretistának tekinthetők, még ha magát a kifejezést csak az utókor is aggatta rájuk, pozitív vagy – gyakrabban – negatív éllel.[16]

A politikai praxisban való alkalmazásra a magyar 17. századból a legjobb példát talán éppen Esterházy híres nyílt levelei képviselik, amelyeket nyomtatásban is közölve a harmincéves háború utolsó szakaszában Magyarországra bevonuló erdélyi fejedelemhez, I. Rákóczi Györgyhöz intézett. A vitázó felek argumentációs stratégiáját alaposan rekonstruálta már a kutatás. Rákóczi az 1644-es „kitámadásához" a fejedelmi elődei publicisztikájában is hangsúlyos motívumokat használta ideológiai igazolásul. 1644-es nagykállói kiáltványa ugyanúgy egyensúlyozik a rendi szabadságjogok védelme és a vallási sérelmek orvoslása között, mint Bocskai és Bethlen hasonló manifesztumai. Az is a hagyományra hajaz, hogy az utóbbi törekvés alkotja az előbbi (a politikai) célok ideológiai fedezetét: a vallást hatalmi érdekek érvényesítésére használó, az igaz Istent megtagadó, az eklézsiát jobbágytól nemesig háborgató pápisták ellenében azért kell fellépni, „mivel az lelkiismereten való uralkodás nem embereket, hanem istent illeti". A fejedelem jeleket kapott arra, hogy szándéka helyes; mint írja: „elhittük, hogy istennek is ez akaratja és rendelése, hogy szolgáljunk az ő tiszteletinek, hazánk szabadságának, elhittük kétség nélkül, hogy ő szent fölsége bódog és kévánatos kimenetellel áld meg, és örvendetes véggel koronáz meg".[17] Az Úr tehát maga küldötte szabadítóként Rákóczit (akárcsak korábban Bocskait és Bethlent) a magyarországi hittestvérek megsegítésére. A politizáló közvélemény persze tudni vélte, hogy a protestáns fejedelmet nemcsak a vallás szempontjai mozgatták, hanem pontosan körvonalazható gazdasági és politikai érdekek mentén kapcsolódott be a nagy európai háború utolsó szakaszába.[18] Esterházy Miklós jól érzékeli ezt a kettősséget, ezért leveleiben a nemzeti egység nevében fordul ellen-

16 Martin Mulsow, „«Nuove terre» e «nuovi cieli»: La filosofia della natura", in *Le filosofie del Rinascimento*, a cura di Cesare Vasoli e Paolo Costantino Pissavino, 416–433 (Milano: Bruno Mondadori, 2002), 429–431.

17 Toldy Ferenc, szerk., *Galántai gróf Esterházy Miklós munkái* (Pest: Emich és Eisenfels, 1852), c. 409.

18 A fejedelem összetett karakterének és számos gyakorlati szempont által is alakított politikájának árnyalt elemzésére itt nincs tér. A fentiekhez lásd a Rákóczi vallásosságát komolyan vevő, az annak „korszerűtlenségét" evidenciaként kezelő, előítéletektől mentes, kiegyensúlyozott rekonstrukciót: Kármán Gábor, *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után* (Budapest: L'Harmattan, 2011), 33–72.

feléhez, akit mint „jó magyart" egyszersmind potenciális szövetségesnek is tekint: „... nézhetné talám az ország javát és nemzetönknek szabadságát kegyelmed, mely talám magában gonosz nem volna [...] mind a feljül megírt dolgok és módok nem egyebet néznének e szegény hazánk és megkevesedett s talám keseredett nemzetünk veszedelménél".[19] A hagyományos hangsúlyok ezzel módosulnak, az érvelés nem a politikai diskurzust integrálja a vallásiba, hanem fordítva jár el, a nemzet érdekeire hivatkozó politikai diskurzus alá rendeli a felekezeti szempontokat. A vallási viszályok orvoslása nem előfeltétel, hanem következmény: a dolgok fontossági sorrendjére felhozott példa szemléletes: „... megmaradván a ház és annak fondamentoma, sepregethetünk abban, és igazgathatunk is; de ha az eldől, haszontalan minden munkánk és orvoslásunk, s holmi mediomoknak keresése."[20]

A nádor, legalábbis ami érvelésének felszínét, a kimondott szavakat illeti, az erasmusi *syncretismus* példaszerű megvalósítója szeretne lenni. A nemzetet fenyegető veszélyben az együttműködés szükségére figyelmeztet. Kiélezett vitahelyzetben erre ritkán volt példa korábban. A harmincéves háború elejének egyik nagy kommunikációs újítása volt a szatirikus alaphangon szóló tényfeltáró propagandairodalom.[21] A gazdag műfaji regiszterben (a prózai pamfletektől a verses paszkvillusig, az elit közönséghez forduló, kifinomultan érvelő értekezéstől az illusztrált röplapig) megjelenő szövegek mindegyike valamely titkos dokumentumot leplezett le, szivárogtatott ki (ezek olykor valódiak, olykor hamisítottak voltak, az anyagot leggyakrabban a kettő keveréke alkotta) – s ezzel mintegy leleplezte a magasztos szándékokra és ideákra hivatkozó ellenfél „valódi" célját, a puszta hatalomvágyat. A műfajteremtő minta a téli királynak, a cseh trónt elfoglaló pfalzi Frigyes választófejedelemnek adott *Legtitkosabb tanítás*, a *Secretissima instructio* (1620) volt, amely a francia, a brit és a holland hatalmi törekvések képviselőjeként igyekezett diszkreditálni a reformáció ügyének nagy európai reménységét.[22]

A pamflethábórú magyarországi, sőt magyar nyelvű darabjai olykor komoly irodalmi értéket képviseltek, előállításukba néha maga Pázmány is bekapcsolódott, máskor segéderőket küldött a harcba (mint Balásfi Tamást), de a másik oldal sem maradt adósa. Alvinczi Péter 1620-ban névtelenül megjelent írásának címe jól összefoglalja a vita lényegét: *Machiavellizatio, qua unitorum animos Iesuaster quidam dissociare*

19 ESTERHÁZY, *Galántai gróf Esterházy...*, cc. 208–209.

20 Uo., c. 239.

21 ALMÁSI Gábor, „Bevezetés", in ALMÁSI Gábor, A *Secretissima instructio (1620)*, 9–123 (Budapest: ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Tanszék–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014), 19–24.

22 Kiadása és alapos elemzése (a szerzőség Kaspar Schoppénak tulajdonításával): ALMÁSI, *A Secretissima instructio...*.

nititur.[23] Az ilyen és hasonló iratok közös jellemzője ugyanis az, hogy a feltételezett olvasóközönség hiedelmeinek mintegy elébe menve, az aktuális ellenfél minden politikai lépését mint puszta hatalomtechnikai eljárást igyekszik hitelteleníteni (ezt jelöli Alvinczi a *Fejedelem* szerzőjének nevével). Ismerős technika a mai publicisztika világában is. Aki azonban szelet vet, vihart arat. A leleplező iratok szerzői, függetlenül attól, hogy maguk valamely magasztosabb eszmére (az igaz vallásra, a rendi szabadság[ok] védelmére) hivatkoznak, ugyanezzel az érvrendszerrel támadhatók. A röpiratváltások ezért húzódnak a végtelenbe: mindenki ugyanazzal vádol mindenkit, a közönség pedig meg van győződve róla, hogy senki sem mond igazat – másfelől meg mindenki igazat mond, ha magáról nem is, a másikról mindenképpen. A politikai diffamálás politikai célokat követ, ezért igyekszik morálisan megsemmisíteni az ellenfelet.

Esterházy Miklós konszenzuskereső politikai szinkretizmusa ebben a kommunikációs közegben igencsak eredeti invenciónak minősül. Ő ugyanis fordítva jár el mint a többség: nem vádolható rejtett politikai törekvésekkel, hiszen politikailag érvel; elkerüli a korban dömpingjelenséggé váló lelepleződés veszélyét. Másfelől viszont, ha egyáltalán leplez valamit, akkor az nem (vagy nem kizárólag) politikai szándék. Gondoljunk vejének, a lutheránus Nádasdy Ferencnek címzett *Értekező levelé*re: a térítés az ő számára elsődleges szempont, ilyen teológiai érvanyagot nem érdemes pusztán anyagi előnyökért, hatalmi célokért megmozgatni.[24] Mintha komolyan gondolta volna, amit Rákóczinak mondott: ha a rendi jogok által garantált politikai béke helyreáll, akkor majd lehet foglalkozni a lelkekért folyó háborúval. És ő foglalkozott is, a következőkben immár vejével közösen térítve tovább – persze nem mindig olyan szelíd módon, mint amit leveleiben sejtetett.[25]

Kevés jobb példa van arra a korban, amikor valaki nem vallási indokokkal támogatja meg és leplezi el politikai céljait, hanem politikaiakkal a vallás(politika)iakat.

23 RMNy 1207. Elemzését lásd Heltai János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Humanizmus és reformáció 21 (Budapest: Balassi, 1994), 135–137.

24 Toldy, *Galántai gróf Esterházy...*, cc. 6–190. Lásd róla Bitskey, *Eszmék, művek, hagyományok...*, 204–218.

25 A nádor és az érsek térítő buzgalmának eltérését Bethlen Péter kapcsán hasonló szellemben jellemzi Heltai János (Pázmány politikai szempontoktól vezettetve lemondott a meggyőzésről, Esterházy politikai veszélyt is vállalva sürgette volna a konvertálást); lásd Heltai János, „Bethlen Péter és Pázmány", *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1982, 411–422, 418–419. Az ilyen, mélyebbre hatoló elemzések más fényben (hiteles kijelentésnek és nem puszta diplomáciai vagy retorikai fordulatnak) tüntetik fel a nádor olyan kijelentéseit, mint amivel például útjára eresztette lengyelországi követét, Csáky Istvánt, 1644-ben: „Azon legyen Kegyelmed, hogy totaliter jóakarókká és fontosokká tegye az lengyel urakat, ha alámegyünk. Mi sem mulatunk el semmit, amit megcselekedtünk, úgymint *az Isten tisztességéért az catholica religioért és szegény hazánkért*". Idézi Hiller István, „Csáky István lengyelországi követjárása 1644-ben", *Történelmi Szemle* 31 (1989): 192–207, 192. A sorrend itt is éppen olyan fontos, mint Bocskainál volt.

Nem tartom tehát lehetetlennek, hogy azon a régmúlt ködébe vesző első beszélgetésen vagy vitán Esterházy éppenséggel a maga szinkretizmusát vetette ellenébe a szerinte széthúzást szító Pázmánynak. Kettejük közül mégis az érvet idők múltán visszafordító érsek használja a modern, pejoratív értelemben a kifejezést. Nyilván vitapartnere is tudott róla, hogy ekkor már ez az elsődleges jelentés, és arról is, hogy ez a jelentés nem a politikában formálódott, hanem a felekezeti viták közegéből szivárgott át a politikai diskurzusba. Ha európai horizontban szemléljük a jelentésváltozást, akkor érdemes a harmincéves háborút letűnt korként kritizáló Leibnizhez fordulni – ő ugyanis éppen erre a korszakra és ennek uralkodó mentalitására vezeti vissza a terminus előjelének megfordulását. A császári udvar számára készített jelentésében (1700) a német vallásbéke, s vele a német politikai stabilitás megteremtésének lehetőségeit történeti visszatekintéssel fejti ki. A gyűlölködés és gyanakvás eltávoztatásának első lehetőségét a vesztfáliai béke hozta – az ezt megelőző korszak hitvitáiról írja le a következő mondatot: „a protestáns fejedelmek a pápai küldötteket nem fogadták és nem hallgatták meg őket. A pápa neve Antikrisztus, Rómáé Babilon volt. A gorombaság mindkét oldalról dicsőség- és buzgalomszámba ment, és aki csak egy hanggal is jelét adta a mérsékletnek, azt szinkretistának tartották, és hitehagyással is meggyanúsították".[26]

Ami tehát nem a miénk, ami Máshoz tartozik, annak szinkretista a neve. De nem az egyetlen neve. Leibniz a másik táborba, a protestáns világba utalja azt, aki a jelentés átmenetei iránt érdeklődik. Lássuk, milyen fogalomhálóba illeszkedik ott a szinkretizmus terminusa.

Disznó, majom, szamaritánus és tekenyős béka: szinkretizmus a protestáns oldalon

Elemzésem itt is csak egy példára szorítkozik – azt azonban hosszabban tárgyalom, mivel értelmezéséhez a félreértelmezések történetén át vezet az út. Régi irodalmunk történetében sok a kontextushiányos szöveg. Nem ismerjük a szerzőt, homályosak a keletkezés körülményei, hiányoznak a műfaji analógiák, s mindennek következtében felfejthetetlen, vagy éppen talányosan többértelmű még a szöveg betű szerinti

26 „… principes protestantes Nuntios Pontificios neque audiebant, neque admittebant. Papa Antichristus et Roma Babylon proclamabatur; utrobique acerbitas laudi ducebatur ac zelo, et qui vocem mittebat, moderati animi indicem, pro Syncretista habebatur, aut etiam Apostasiae suspicione laborabat". Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Allgemeiner politischer und historischer Briefwechsel: September 1700–Mai 1701*, hg. von Nora GÄDEKE, Sämtliche Schriften und Briefe, 1:19 (Berlin: Akademie, 2005), 252–253.

jelentése is – hogy magasabb értelmezési szintekről már ne is beszéljünk. Közülük azonban akad néhány, amelyek különös jelentőségre tesznek szert a recepció folyamatában, általában teljesen függetlenül retorikai megformáltságuktól, poétikai minőségüktől vagy egyszerűbben fogalmazva: élvezeti értéküktől. Ideális illusztrációs anyagként szolgálnak ugyanis nagyívű elméletek alátámasztására, olyan (irodalom) történeti konstrukciók pilléreivé válva, amelyek mintegy maguk értelmezik őket, tulajdonítanak nekik sokszor önkényes „jelentést". Balassa János pornográfiát és udvari galantériát rafináltan ötvöző sólymocska-éneke, Telegdi Kata (az „első magyar költőnő") verses levele és egyéb hasonló művek mellett kitűnő példája az értelmezői mechanizmus (vagy automatizmus) ilyen működésének a *Sebes agynak késő sisak* című versciklus is, a 17. századi magyar nyelvű politikai költészet reprezentatív, de egyszersmind igen problematikus darabja.[27]

Az értelmezői hagyomány

A *Sisak* önmagában nem kimagasló költői teljesítmény (bár akad benne figyelemre méltó poétikai újítás, tetszetős formai megoldás), ám mivel több korabeli eszmeáramlat – és ennek megfelelően több modern kutatási paradigma – metszéspontján helyezkedik el, számos kísérlet történt értékelésére, s ma is viták középpontjában áll. Az egyetlen megmaradt kézirat tanúsága szerint „deákból fordított" versek álltak össze egy ciklusba – de a forrás nem került elő; sokáig kérdéses maradt a szerző-átdolgozó személye; nem lehetett tudni, hogy önálló kezdeményezés eredménye a ciklus vagy megbízásra született, az utóbbi esetben mi lehetett a megbízás célja, s végül miért nem jelent meg nyomtatásban. A szövegben a harmincéves háború szereplői – uralkodók, hadvezérek, miniszterek – számoltak be saját életükről, igyekezvén morális igazolást találni tetteik számára, a fiktív verses monológok előadói között feltűntek allegorikus országalakok, maga Európa, majd végül maga a nőalakban megszemélyesített Vallás (*Religio*) is; s jóllehet nyomokban megragadható benne egy késő-humanista, sztoikus, a felekezetiséget háttérbe szorító értékrend, ám azon újra és újra átüt egy erőteljesen propagandisztikus kálvinista szólam. A gyanítható keletkezési időpont (az 1620-as és 1630-as évek fordulója) egyszerre volt fordulópont a nagy európai háborúban (Gusztáv Adolf és a svédek bekapcsolódásával), valamint a magyar politikában (Bethlen Gábor halálával, majd Branden-

27 Kiadása: Komlovszki Tibor és Stoll Béla, s. a. r., *Bethlen Gábor korának költészete*, Régi magyar költők tára, XVII. század 8 (Budapest: Akadémiai, 1976), 36–107. Újabb kiadás: Fazekas Sándor és Juhász Levente, s. a. r., A *harmincéves háború verses arcképcsarnoka: A Sebes agynak késő sisak és latin forrása*, Fiatal filológusok füzetei: Korai újkor 6 (Szeged: SZTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2010), 103–158. Az alábbiakban a szövegeket a könnyebb olvashatóság kedvéért hangzáshű, de modernizált átírásban adom, mindkét kiadás vonatkozó helyeinek jelölésével.

burgi Katalin, Bethlen István és Rákóczi György küzdelmével a hatalomért),[28] ami érthetően csak bonyolította a ciklus eszmetörténeti és politikatörténeti kontextusának megrajzolását. Annál is inkább, mert a cikluson belül egyes szereplők élőként szerepelnek (Bethlen Gábor, Gusztáv Adolf), holott magukban a szövegekben már a haláluk utáni helyzetre való utalások is feltűnnek – ami a legóvatosabb feltételezés szerint is annyit jelent, hogy vagy két fázisban készült a kompozíció, vagy éveken keresztül csiszolódott, majd a helyzet változásával végleg félretették, ezért nem került sor a kiadására.

A zűrzavarban Komlovszki Tibor próbált rendet teremteni, aki emlékezetes 1966-os tanulmányával hosszú időre meghatározta az értelmezés kereteit.[29] Itt csak legfontosabb állításaira emlékeztetnék. Komlovszki egyértelműen a sztoikus szólamot tartotta dominánsnak, kiemelte a vallási szempontból türelmes, *status quo*-párti szemléletet, a szöveg szervezőelvét a korban igen elterjedt *theatrum*-toposzban jelölte meg, a stílust manieristának látta, a fordítás hátterében pedig I. Rákóczi György politikai céljait gyanította. Úgy vélte, a *Sisak* sztoikus-manierista politikusi erénykatalógust felvonultató fejedelmi tükör, Rákóczi erdélyi hatalomra kerülését lett volna hivatva előkészíteni. A szerzői attribuálás ezek után szinte magától kínálkozott: Komlovszki stíluskritikai érvekkel valószínűsítette, hogy az Antonio Guevara-féle *Relox*, a „Fejedelmi óra" sztoikus-keresztény uralkodói erénykatalógusának magyar fordítója, illetve a *Sisak* átdolgozója-fordítója egy és ugyanazon személy, Prágai András, Rákóczi szerencsi prédikátora lehetett. Komlovszki koncepciója szinte azonnal kanonizálódott, Tarnóc Márton, Kovács Sándor Iván, Heltai János és Szőnyi György Endre írásai[30] elfogadták és hitelesítették az attribúciót,

28 Máig alapvető Szilágyi Sándor forráskommentárja és feldolgozása: SZILÁGYI Sándor, szerk., *Erdélyi országgyűlési emlékek*, Magyar történelmi emlékek: Harmadik osztály, Országgyűlési emlékek (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, I–XXI, 1875–1898), 9 (1883: 1629–1637): 3–60; 159–180.

29 KOMLOVSZKI Tibor, „Egy manierista »Theatrum Europaeum« és szerzője", *Irodalomtörténeti Közlemények* 70 (1966): 85–105.

30 TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában* (Budapest: Gondolat, 1978), 177–178; SZŐNYI György Endre, „Ideológia és stíluseszmény Prágai András prózájában", in *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Memoria saeculorum Hungariae 5, 295–309 (Budapest: Akadémiai, 1987), 295; HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Historia litteraria 10 (Budapest: Universitas, 2001), 60 (138. sz. lj.); HELTAI János, „Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról", *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 1980, 243–347, 313; HELTAI, *Alvinczi Péter...*, 22; KOVÁCS Sándor Iván, szerk., *Késő reneszánsz manierizmus és kora-barokk*, Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból 1 (Budapest: Osiris, 1998), 192–197; lásd még PETRŐCZI Éva, „I. (VI.) Jakab és Magyarország", *Egyháztörténeti Szemle* 13 (2012): 46–54.

az RMKT XVII. századi sorozatának nyolcadik, ugyancsak Komlovszki által gondozott kötete 1976-ban Prágai versei között közölte a *Sisak* kritikai kiadását. A kontextushiányos szöveg tehát megtalálta a maga eszmetörténeti és irodalomtörténeti koordinátáit.

Kételyre csak az adott némi okot, hogy Komlovszki erős interpretációja szorosan kötődött Klaniczay Tibor ugyancsak erős sztoicizmus-manierizmus koncepciójához[31] (nyilván nem véletlen, hogy az irodalomtörténeti kézikönyv már két évvel Komlovszki cikkének megjelente előtt a manierista stíluskorszak zárófejezetében, közvetlenül a barokk nagyfejezet előtt szerepeltette a *Sisak*ot).[32] Az embernek mármár az a benyomása, hogy nem a kontextus elemzésére épült a koncepció, hanem egyenesen a koncepció teremtett kontextust a szöveg köré. A szöveg értelmezése a Klaniczay-elképzelés tökéletes, szinte túlzottan is tökéletes illusztrációjául szolgált. Talán ez is oka annak, hogy az utóbbi években többen hangoztatták fenntartásaikat az attribúcióval kapcsolatban. A kételyek részben a kronológiai problémákhoz kapcsolódtak (Prágai éppen a *Sisak* feltételezett keletkezési idején keveredett súlyos, átmeneti elzárásával végződő személyes konfliktusba Rákóczi Györggyel),[33] részben pedig a ciklusban erőteljesen jelenlévő, érezhetően intranzigens kálvinista gondolatok Komlovszki által történt mellőzésére reflektáltak.[34] Azáltal, hogy az értelmező irodalomtörténész háttérbe szorította a vallási propagandaszólamot, és a magyar átdolgozás elemzése során a feltehetően már a forrásban is meglévő eruditus műveltséganyag demonstrálására koncentrált, a befogadói oldalt sem tudta megfelelően bemérni; így szűkült lényegében egyetlen személyre – a leendő fejedelemre – az olvasók köre, holott az egész szövegből érezhető a populáris hangvétel, a széles közönséghez fordulás igénye.

A kutatástörténet komoly eredménye volt a *Sisak* forrásának – pontosabban a hátterében álló forráscsoportnak – a megtalálása. Fazekas Sándor és Juhász Levente

31 Kiindulópontja: Klaniczay Tibor, „A magyar késő reneszánsz problémái: Stoicismus és manierizmus (1959)", in Klaniczay Tibor, *Reneszánsz és barokk* (Szeged: Szukits, 1997), 241–269; további alakulásáról lásd Bene Sándor, „Rimay vindicatus: Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről", in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28*, szerk. Kecskeméti Gábor és Tasi Réka (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK, 2012), 139–188.

32 Stoll Béla, „A politikai költészet kezdetei", in A *magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. Klaniczay Tibor, A magyar irodalom története 2 (Budapest: Akadémiai, 1964), 99. A „manierista Prágai" koncepció alapja: Bán Imre, „Fejedelmeknek serkentő órája (1958)", in Bán Imre, *Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok* (Budapest: Akadémiai, 1976), 140–156.

33 Szilágyi Sándor, „A tarcali generális zsinat levele I. Rákóczy Györgyhöz Prágai András szerencsi pap ügyében", *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1875, 525–526; [anonim], „Prágai András életéhez", *Irodalomtörténeti Közlemények* 6 (1896): 67–69; lásd még Komlovszki Tibor jegyzetét: *Bethlen Gábor korának...,* 455–456.

34 Keserű Bálint, „Utószó", in: *A harmincéves háború...,* 193–194.

először a szegedi verstörténeti konferencián[35] számoltak be arról, hogy az Apponyi-gyűjtemény IV/2024 sz. darabja a megszólaló történelmi alakok portréival ékesített disztichonos versgyűjtemény a *Sisak* legközelebbi előzményének tekinthető. Az *Elegidia et poematica epidictica una cum ad vivum expressis personarum iconibus* (Uppsala, 1631) új, a latin szöveget, a metszeteket magyar fordításokkal, illetve a *Sisak* jegyzetelt szövegével együtt közlő kiadása azóta meg is jelent a szerzőpáros gondozásában.[36]

A forrás és szerzője

A gyűjtemény közvetett bizonyítékokból egyértelműen megállapítható szerzője az a Johann Joachim Rusdorf (1589–1640), aki a harmincéves háború sok egyéb forrásból is ismert „szuperdiplomatáinak" egyike volt. Műveltségét, tehetségét, írói vénáját tekintve Richelieu, Mazarin, Oxiensterna színvonalán állt – lehetőségei azonban náluk sokkal korlátozottabbak voltak, talán ezért is felejtődött el lassan, és esett ki hosszú időre a történeti köztudatból. V. Frigyes pfalzi fejedelem, a „téli király" tanácsosa már az 1610-es évek végén Heidelbergben, majd sok éven át Angliából, halála előtt pedig Németalföldről, Hágából segítette Frigyes és az európai protestáns koalíció ügyét. Vásárhelyi Judit már több mint negyedszázada kiadta válogatott, magyar vonatkozású leveleit a *Lymbus*ban, és ismertette Bethlen Gáborhoz, Szenci Molnár Alberthez, Bethlen Istvánhoz és Bethlen Péterhez fűződő kapcsolatait.[37] Az *Elegidia* nem is az első próbálkozása volt a lassan szélesedő művelt európai közvélemény populáris igényű, a lipsiusi nyelvet a protestáns irénikummal ötvöző megszólítására: *Scena Europaea personis suis instructa* címmel már 1629-ben hasonló, az *Elegidiá*val átfedéseket is mutató versgyűjteménye jelent meg.[38] Levelezése mellett

35 FAZEKAS Sándor és JUHÁSZ Levente, „A kaméleon színeváltozása", in A *magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai*, szerk. ÖTVÖS Péter és mások (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2005), 9–22; már korábban megjelent az írás hosszabb változata: FAZEKAS Sándor és JUHÁSZ Levente, „Az ezerszínű kaméleon: A Sebes agynak késő sisak forrásai", *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004): 267–291.

36 A latin eredeti hasonmása és Kasza Péter által készített fordítása: *A harmincéves háború…,* 11–102.

37 P. VÁSÁRHELYI Judit, „Molnár Albert és Johann Joachim von Rusdorf", *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 335–342; lásd még P. VÁSÁRHELYI Judit, „Johann Joachim von Rusdorf válogatott levelei", *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények* 3 (1991): 99–172. Az életrajzhoz és a kapcsolatrendszerhez lásd még azóta: FAZEKAS Sándor, „Johann Joachim Rusdorf pfalzi diplomata erdélyi kapcsolatai", *Századok* 142 (2008): 999–1020.

38 Digitálisan elérhető a wolfenbütteli könyvtár példánya: [Johann Joachim RUSDORF], *Scena Europaea Personis suis instructa: Sine fuco et morsu et publico bono vulgata* (Augustae Vindelicorum: [s. e.], 1629); http://diglib.hab.de/drucke/102-3-pol-1s/start.htm (hozzáférés: 2019. február 24). Valójában egy több helyütt, különböző időben, azonos vagy hasonló címmel megjelent kiadványcsoportról van szó, a ma ismert kiadásokról és példányokról tájékoztató bibliográfia: A *harmincéves háború…,* 187–188.

én most csak a *Metamorphosis Europae* című 1627-i memorandumának vezérgondolataira emlékeztetnék: a katolikus front törekvése az európai béke felforgatása (*eversio Europae*), az erőltetett konverzió mellett a ravasz vallási propagandafogások alkalmazása az ingadozók meggyőzésére, majd a politikai haszon begyűjtése a hitében megingott, belső ellentétektől szenvedő protestáns tábor gyengüléséből. Rusdorf szerint erre az orvosság a rejtett vagy nyílt machiavellizmus elleni ideológiai harc, első renden egy új politikai éthosz s vele egy új politikai nyelv kidolgozása, amelynek kulcsfogalmai az egyetértés, a szövetség és a hűség. A fogalmak nem véletlenül rendelkeznek a politikai mellett erős teológiai implikációval is: a *foedus*, a *consensus* és a *fides* csak egy új kegyesség (*pietas*) jegyében képesek megfelelő közös platformot biztosítani a katolikus törekvések feltartóztatására.[39]

Fontos ebben a szokványosnak tűnő konstrukcióban felhívni a figyelmet az eredeti vonásra. Rusdorf szerint a Habsburg hatalom sikerének oka a vallás előtérbe tolása – ám a katolikus tábor ezt csak színleg teszi, ezért a protestánsok akkor hibáznak, ha átveszik a technikát, és akkor érhetnek el sikert, ha ők viszont komolyan és valódi hittel szállnak szembe a politikai machiavellizmussal. Más szóval: a meggyőződését sok éves politikai tapasztalattal hitelesítő szerző a politika fölé helyezi a vallást, szerinte előbb abban kell egyezségre jutni, mert az üdvösség kérdésének rendezése az alapja és előfeltétele a politikai ellentétek rendezésének és az európai béketeremtésnek. Mintha csak Esterházy érvelésének inverzét olvasnánk a könyv terjedelmű értekezésben. Íme egy jellemző idézet: „Ily módon a kegyesség és a vallás a politikai irányítást és az állam igazgatását a legnehezebb és legsiralmasabb helyzetben is erősíti és igazgatja, s nem hagyja, hogy letérjenek az igaz útról, akik arra irányozzák lelküket. [...] Ha a sors úgy hozná, hogy fejedelmeinknek és népeinknek meg kellene szabadítaniuk magukat és országaikat a fenyegető felfordulástól és az ausztriai járomtól, kétségkívül nagyobb buzgalmat és gondosságot mutatnának a vallás iránt, és elszántabban terjesztenék, védelmeznék és mentenék a kegyességet...”[40]

39 Johann Joachim Rusdorf, „Metamorphosis Europae seu speculum in quo demonstratur quam certa et propinqua eversio et conversio omnibus in Europa imperiis, regnis et rebus publicis immineat, et quam verisimile sit Austriacae domui fato, sponderi dominationem et monarchiam Europae”, in Johann Joachim Rusdorf, *Consilia et negotia politica*, ed. Johann Michael Loen et Peter Fehr (Francofurti ad Moenum: Joannes Maximilianus a Sande, 1725), 219–306.

40 „Ita pietas et religio cursum consiliorum et Reipublicae administrationis, vel in difficillimo et defleto rerum statu firmat ac regit, nec permittit ut a vera via deflectant, qui ad eam animum convertunt. [...] Si in fatis esset, ut nostri Principes et populi se suaque regna ab impendenti eversione et jugo Austriaco liberare debent, procul dubio religionis curam et zelum ostenderent et testarentur majorem, essentque ardentiores in propaganda, defendenda et vindicanda pietate...” Rusdorf, „Metamorphosis Europae seu...”, 280–281.

A lelki megújulás ilyen módon mellékes kérdésből fő szemponttá válik: a kegyesség az érzelmi köteléket, a bizalmat és a szeretet erősíti az államon belül és az államok, illetve vezetőik között is. Rusdorf a célt, mint utaltam rá, az együttműködés terminológiájának (a barátság, a szolidaritás, a szövetség) lipsiusi interpretációjával véli elérhetőnek, vagyis politikai „ajánlatának" lényege az új kegyesség és az újsztoicizmus diskurzusainak fúziója, amely nemcsak a vallásháború, hanem végső soron még a katolikus hívők megnyerésére is alkalmas lehet. Nem véletlen, hogy a Justus Lipsius műveiből összeállított antológiája felveszi a németalföldi filozófus rekatolizálás után írott munkáját a szent kereszt történetéről.[41]

A *Sisak* forrásai, a *Scena* és az *Elegidia* a praxis, a közvélemény megnyeréséért folytatott propagandaharc terepére viszik át az emlékirat elméleti általánosításait. Céljuk az új politikusideál felmutatása a képes ábrázoláshoz csatlakozó verses *prosopopeiá*k sorában, ahol a történelem formálói mintegy önmagukat viszik színre a közvélemény teátrumában, magyarázva sikereiket, mentegetve kudarcaikat, megfogalmazva lépéseik és viselkedésük morális igazolását. A műfaj humanista előzményekre, főként Paulus Jovius püspök és történetíró comói „hírnév-múzeumának" feiratos képeire, a kötetsorozatban is publikált verses elogiumsorozatokra megy vissza.[42] A statikus *gloria*-ábrázolások modern változata azonban Rusdorf gyűjteményeiben már a politikai siker technikai receptjeit vagy éppen az új technikák morális kritikáját kínálja. A nagy háború katolikus hősei a vallást csak színlelő, machiavellista tanítás követői.[43] Vegyünk példaként két „mellékszereplőt", IV. Fülöp spanyol királyt és sokáig Angliában tevékenykedő diplomatáját, Diego Sarmiento de Acugnát (1567–1626): az előbbi világuralomra tör, az idő és az alkalom megragadásával hajlítja a sorsot és a szerencsét a maga akaratához, az utóbbi a modern idők politikai fegyvertárának legsikeresebb eszközével, a színészkedéssel, az álarcok váltogatásával, a szerepjátékkal tudja befolyásolni egy idegen udvar döntéseit.[44] Sikerük azonban csak átmeneti, mulandó lehet. Szemben áll ugyanis velük a kegyes, a harcban erős ám legyőzött ellenségeivel türelmes, a belső meggyőződések iránt toleráns protestáns politikusok (hadvezérek, diplomaták, uralkodók) gárdája, min-

41 [Johann Joachim RUSDORF], *Facis historicae compendium ex Iusti Lipsii operibus summo studio concinnatum* (Pataviae: Thuilius, 1628) (A *De cruce* kivonatolt kiadásával).

42 A Jovius-féle múzeumról: BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Csokonai könyvtár 19 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999), 62–66.

43 Az alábbiakhoz, a machiavellista és a hívő politika szembeállításáról a *Sisak* kapcsán: Uo., 367–368.

44 *A harmincéves háború...,* 51, 79. Az utóbbi szájába adott szavak különösen jellemzik a korabeli modern politikai morált: „Discite legati mores assumere mimi, / Pondus apud Reges nobile mimus habet. / Qui solet, est gratus, personam ludere scurrae / Plus oratoris munere larva valet. / Non proceres hodie delectant seria rerum, / Futilitas magnis plus probitate placet."

denekelőtt az Európa megmentésére hivatott svéd király, Gusztáv Adolf,[45] aki táborában tudhatja Bellona hősét, a hírnévvel, érdemekkel és világraszóló győzelmekkel büszkélkedő, a királyi címet mégis szerényen elhárító Bethlen Gábort.[46] E koszorún belül még a szövetségeseitől és barátaitól elhagyott dán uralkodó, IV. Keresztély szomorú sorsa is csak olyan értelemben intő példa, hogy kivételt képez a portréja felett olvasható jelmondat általános érvényű szabálya alól: „A kegyes hit megerősíti az országokat" (*Regna firmat pietas*).[47]

A lipsiusi *amicitia*-eszmény tehát, vallásos meggyőződéssel telítődve, a hatalmi érdekkel, az erkölcs nélküli államrezonnal szembenálló, alternatív politikaideált alapozza meg, egyszersmind kidolgozza annak nyelvi építőelemeit, szótárát, szintaxisát és stílusát is. Ez a stílus az archaikus és ezüstkori példákból új normát állító, a klasszikus aranykori ideállal szembeforduló lipsiusi stílus – Vásárhelyi Judit számos példát hoz fel Rusdorf levelezéséből a németalföldi filológus episztolográfiai alapelveinek szoros követésére.[48] A példatár a költői művek alapján is gazdagítható lenne. A Rusdorf verseit álnéven közlő *Tyrocinia poetica* című versgyűjtemény élén Lipsius-idézet áll, s a szerző külön verset is szentel a Cicerót fölülmúló lipsiusi *facunditas* dicséretének.[49] Komlovszki Tibor tehát nem tévedett, amikor a *Sisak*-ban az újsztoikus morálfilozófia, politika és poétika rétegét azonosította,[50] s ha ezt „manieristának" nevezte, azzal a legitim elnevezések egyikét akasztotta rá – csak ő még nem tudhatta, hogy a magyar versciklusban ez a sztoikus-manierista árnyalat mindössze a forrás visszfénye, és a fordító-átdolgozó eredetisége éppen az alapszövegtől való eltérésben mutatkozik meg igazán. Ha a magyar irodalomtörténeti narratívában már bevettnek számító Komlovszki-értelmezés alapján keresnénk szerzőt a versciklusnak, akkor Prágai Andrásnál sokkal alkalmasabb jelölt lehetne a szerepre Laskai János, aki valóban elmélyülten foglalkozott Lipsius honosításával, s éppen a *Sisak* utáni évtizedben készítette el a két alapmű, a *De Constantia* és a *Politica* magyar fordítását.[51] Az is mellette szólna, hogy a Rákóczi-korszakban a Bethlen-

45 Uo., 56–57.

46 Uo., 46–47.

47 Uo., 48.

48 P. Vásárhelyi, „Molnár Albert…", 104–106.

49 „In laudem facundiae Lipsianae", in: [Johann Joachim Rusdorf], *Anastasii De Valle Quietis nobilis Germani tyrocinia poetica* ([s. l.]: [s. ed.], 1628), 150–151.

50 „Prágai versciklusa is egy versbeszedett sztoikus fejedelmi tükör, Guevara fejedelmi órája etikai tanulságainak Balassi-strófákban megfogalmazott kompilációja, kiemelve a harmincéves háború viszontagságai idején követendő erkölcsi tulajdonságokat". Komlovszki, „Egy manierista »Theatrum…«", 100.

51 A Lipsius-fordtások (*Politica*: Bártfa, 1641, RMNY 1867; *De Constantia*: Debrecen, 1641, RMNy 1876) modern kiadása: Laskai János, *Válogatott művei*, szerk. Tarnóc Márton, Régi magyar pró-

örökség dicsérete szól a magyar versekből: a magyar deák az öreg Bethlen István belső embere volt, akivel Rusdorf bizalmas levelezésben állt.[52] Bethlen kapcsolatának megromlása Rákóczi Györggyel sokkal természetesebb magyarázat volna Rákóczi György kimaradására a *Sisak*ból, mint Komlovszkinak az az erőltetett érve, hogy a ciklus mintegy királytükörként készült volna az abban nem is szereplő leendő fejedelem számára.[53]

A Sisak *szótára*

Ez ellen a feltételezés ellen csak az szól, ha az értelmezés helyett a *Sisak*ot magát, és a szakirodalom „manierista Prágai"-fantomja helyett a valódi Prágait próbáljuk olvasni. A forrás azonosítása lehetővé teszi, hogy az attól való eltéréseket állítsuk a figyelem középpontjába; valójában ez az egyetlen lehetséges módja a szerző-átdolgozó által használt politikai nyelv rekonstrukciójának. Bontsuk először elemeire a diskurzust, szótárazzuk ki a *Sisak*ot. A kifejezéskészlet alapterminusai közül egyesek önálló címszavak (a szerencse, a tanács), mások bokrokba rendeződnek („haszon-okosság-alkalom-érdem"; „haza-igazság-szabadság-hit"; „tettetés-képmutatás-csalárdság-ravaszság"; „frigy-szövetség-barátság"). A hozzájuk társuló jelzők, metaforák, mitologikus és valós megszemélyesítő alakok (színes / igaz; okos / gonosz; titkos / köz; tettetett, állhatatlan / igaz, állandó; Merkur, Machiavelli, stb.) a fogalmak kétértékűségét jelölik: I. János György szász választót a „színes tanács" vitte tévútra,[54] Frigyes cseh király a „tudatlan tanáccsal" indul veszte felé,[55] míg Braunschweigi Keresztély határozott elszántságának jele az „elvégzett tanács",[56] Bethlen Gábor pedig, bár maga a kifejezés nem fordul elő jellemzésében, de az egész róla szóló vers alapján az Istentől kap közvetlen és folyamatos „tanácsot", vagyis a szöveg maga az *Elegidiá*ban a portréja fölött olvasható latin jelmondatot fejti ki: „Consilio firmata Dei" (Isten tanácsa által megerősítve).[57] Alapjában véve a fogalmak a Rusdorfnál is érvényesülő „két tábor"-logika alapján oszlanak meg.

zai emlékek 2 (Budapest: Akadémiai, 1970), 65–413. Versei kiadva: VARGA Imre, s. a. r., A *két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, Régi magyar költők tára, XVII. század 9 (Budapest: Akadémiai, 1977), 9–29; életéhez lásd még uo: 568–569.

52 „Rusdorf Bethlen Gábor politikájának folytatóját látta a fejedelem unokaöccsében": P. VÁSÁRHELYI, „Molnár Albert...", 335. Vö. P. VÁSÁRHELYI, „Johann Joachim von Rusdorf...", 102–105.

53 „... nem lehetetlen, hogy szerzőnk a vesciklus írása közben az új fejedelem intencióira is ügyelt". KOMLOVSZKI, „Egy manierista »Theatrum...«", 87–88.

54 *Bethlen Gábor korának...,* 78; A *harmincéves háború...,* 136. Rusdorfnál „consilia caeca", uo., 65.

55 *Bethlen Gábor korának...,* 37; A *harmincéves háború...,* 105.

56 *Bethlen Gábor korának...,* 46; *A harmincéves háború...,* 111.

57 *Bethlen Gábor korának...,* 46.

A szerencséről végig vita folyik a negatív oldal szereplői között.[58] A reneszánsz vak szerencse, az önálló hatalomnak képzelt Fortuna ideje lejárt;[59] a „róka-hájjal megkent szerencse tengelye", a „két-szemű szerencse", a „kétfelé mosolygó" szerencse, a szerencse „vak kockája", a „szerencse kereke", a „változó szerencse" – olcsó magyarázatok. A kérdés az, hogy vajon az eszesség, a vitézség, a bölcsesség irányítja a Fortunát, vagy a végzet, a sors, a fátum hatalma alá esik. A fehérhegyi csatában még a protestáns oldalon harcoló, később azonban a nyilvános szerepvállalástól visszavonuló Anhalti Keresztély a maga sorsán az utóbbit példázza – a katolikus oldal igazán nagy alakjai, mint a már említett Fülöp spanyol király, Ferdinánd császár, Wallenstein és társaik viszont részint saját machiavellista erényeiknek (az „alkalmatosság" megragadásának),[60] részint pedig hatalmuknak, erejüknek tulajdonítják kockája perdülését. Az alárendeltek számára uruk „szerelme", azaz kedvezése biztosítja, mint Buckingham herceg mondja magáról,[61] a hatalmasok pedig olykor még tovább testálják. E negatív Fortuna szimbolikus figurája maga a pápa (a név szerint meg nem jelölt VIII. Orbán), aki magára veszi a szerencse legfőbb attribútumát, a forgást és változást, amely végső soron a világi uralkodóktól rá származtatott hatalom állandósága: „Hogyha az császárok / És minden királyok / Magokat nékem adták, / És mint fő pásztorra, / Menyország kulcsára / Lölköket reám bízták, / Az én tengelyemen / Forduljon kereke / Minden birodalomnak".[62]

A protestáns oldalon ezzel szemben a Fortuna nem az intellektuális, anyagi vagy fegyveres hatalomból származtatott emberi erő, hanem Isten rendelése (végzése, dekrétuma). Gusztáv Adolf világosan fogalmazza meg: „Valamely nemzetet az Úr Isten végzett / Szerencsékkel meglátni, / Azt kegyes királlyal, / És jeles urakkal / Szokta volt megáldani."[63] Természetesen Bethlen Gábor és a többiek győzelmei is ebből a predesztinált „szerencséből" azaz a gondviselés erejéből fakadnak. Ugyanez az erő a vesztesek sorsában is megmutatkozik: Mansfeld gróf, a protestáns seregek jeles vezére már az *Elegidia* írása idején is halott, Rusdorf epigrammája csupán a

58 Az alábbiakhoz lásd Fazekas Sándor, „Kutatásra serkentő óra. Sors-, szerencse-, végzet-toposzok a *Fejedelmeknek serkentő órájá*ban és a *Sebes agynak késő sisak*ban", in: *Köszöntő írások Szörényi László 70. születésnapjára*, hálózati cím: https://iti.btk.mta.hu/images/szorenyi/irasok/FazekasSandor_Szorenyi70.pdf (hozzáférés 2019. február 24.).

59 A fortuna-toposz paradigmaváltásáról a korszakban: Vogt, Peter, „The Death of Fortuna and the Rise of Modernity: Prolegomena to Any Future Theory of Modernity", in *The End of Fortuna and the Rise of Modernity*, eds. Arndt Brendecke and Peter Vogt (Berlin–Boston: Walter De Gruyter, 2017), 125–150.

60 *Bethlen Gábor korának...,* 55–57; *A harmincéves háború...,* 119.

61 *Bethlen Gábor korának...,* 58; *A harmincéves háború...,* 121.

62 *Bethlen Gábor korának...,* 94–95; *A harmincéves háború...,* 149.

63 *Bethlen Gábor korának...,* 67; *A harmincéves háború...,* 128.

sztoikus bölcsességet példázza a sorsán: az értékes embert a kortársak hálája helyett az utókor fogja csak megbecsülni („Sit licet, et praesens nunc me non aestimet aetas, / Digna dabit aludum praemia posteritas [...] Amissi crescit gratia morte boni").[64] A magyar parafrázis viszont a bőszavú fordításhoz hozzácsap még egy strófát, ami Dávid király számkivetését emlegeti fel: a balsors is érdemszerző „szerencse" lehet – s ez esetben természetesen ez is Isten rendeléséből következik.[65]

A machiavellista hatalmi technikák, a tettetés, a képmutatás, a „színes" (színlelés) csak a rossz oldalon jelennek meg – Diego Sarmiento szerepjátéka csak a legjellemzőbb a sorban; a magyar átíró itt legfeljebb a terminológia ügyes magyarításában tűnik ki, eredetit nem mond Rusdorfhoz képest. Amikor igen, akkor is forrása szellemében. Frigyest a „tettetett barátság" (vagyis a „szívben főtt álnokság") veszejti el, ami ugyan az eredeti versben nem szerepel, de Rusdorf többi szövegéből könnyen volt ide transzponálható. Anhalti Keresztély Merkur istenben személyesíti meg ugyanezt a „csalárd kalmárságot": ő az okos frigykötő és szövetségszerző, ám „ha szája frigyet szól, / szíve fegyvert kohol".[66] Georg Friedrich von Hohenlohe hozzá hasonló elpártoló, az igaz ügy elhagyásával szövetséget szegő alak, nem véletlen, hogy szintén Merkur és Machiavelli közös iskolájába járt, aki az „új vendéget" (Frigyest) amilyen hamar megkedvelte, a szerencse fordultával olyan gyorsan elárulta – „Ezt Machiavellus, / És az Mercurius / Az skólákban tanulta".[67] A Buquoy grófról, Fehérhegynél a császáriak parancsnokáról írott – Rusdorfnál nem szereplő – hosszú vers még hosszabb, Liviusból vett exemplumában lokalizálja is az államrezonos politika eredetét: az „*olasz* ravaszsággal / és titkos tanáccsal" élő ellentábor tagjai lelketlen (pontosabban lelküket eladó), hazátlan zsoldosok.

Ezek a hangsúlybeli eltérések legfeljebb fokozati különbségek – amiben már komolyabb távolság mutatkozik, az a haza-szabadság-hit fogalombokor. A magyar szöveget átszövő „hazaszeretet" motívum ugyan Rusdorf bizonyos verseiben is megjelenik, de kevésbé markánsan; viszont a nála terminusértékű *pietas* (kegyesség) a *Sisak*ban nem kap hangsúlyt, olykor el is marad. A Frigyesről szóló epigramma a cseh trón elfogadását a „pietas [...] ius, fasque fidesque"[68] indokolta – a magyar parafrázisból e *kegyesség* elmarad, a törvényt-jogot a „közigazság" adja vissza, a hit értéke pedig (Rusdorf más helyén: *religionis amor*) a szabadsággal (a vallásszabadsággal) egészül ki. A Frigyes-apológiában feltűnő „közigazság, hitbeli szabadczágh" így, együtt válik terminussá, hiszen ugyanebben a formában jelenik meg a magyar ciklus középpontjába kerülő

64 *Bethlen Gábor korának...,* 31.
65 *Bethlen Gábor korának...,* 48; *A harmincéves háború...,* 113.
66 *Bethlen Gábor korának...,* 38–39; *A harmincéves háború...,* 106.
67 *Bethlen Gábor korának...,* 50–51; *A harmincéves háború...,* 115.
68 *Bethlen Gábor korának...,* 37; *A harmincéves háború...,* 15.

Bethlen Gábor-dicséretben: mégpedig a Rusdorfnál már hiányzó[69] befejező strófában: „De az közigazság, / Hitbeli szabadság, / Igen nagyok előttem, / Melynek oltalmára, / Bosszú állására / Magamat lekötöttem."[70] Nézzük ellenpróbaként a rögzült magyar fogalompár megjelenését egy másik versben, a már szintén szóba került Keresztély dán királyról, aki a protestáns oldalnak magára maradt, kárvallott hőse volt. A magyar fordító a forrásban talált „bonum comune" (közjó) kifejezést megtoldja: „Közönséges jóban, / S az közigazságban...";[71] míg az általa verskezdőként alkalmazott felütést a vallásszabadságról („hitünk szabadságáért")[72] nem is találhatta Rusdorfnál – amit látott helyette a metszetábrázolás fölött, az a már idézett jelmondat volt: „Regna firmat pietas".[73] A kegyesség helyett tehát megint a (vallás)szabadság kap erősebb súlyt.

Utolsóként említem szövetség (*foedus*) terminusát, ahol a forrás és a *Sisak* között a legerősebben érezhető a hangsúlyok különbsége. Az imént idézett nyitó strófa a dán uralkodóról így szól: „Möly erős kötessel / Frigy szövetségével, / Hitünk szabadságáért, / Urak és királyok, / Egyben esküdtenek, / Mind az köröszténségért, / Hogy egyenlő szívvel, / Igaz fegyverünkel, / Hadakozzunk hazánkért". A terminus maga ugyan Rusdorfnál is lényeges (az iménti sorok eredője: „Cur me deseritis neglecto foedere, Reges?"), de a magyar vers a „frigyszövetség" kifejezést még háromszor hozza elő, és ez a jelenség az egész ciklusban számtalanszor ismétlődik. A *foedus* mind pozitív, mind negatív beállításban a *Sisak* leghangsúlyosabb terminusa. „Hittel kötött frigy", „frigyszerző elme", „gyalázatos frigy", „frigyes társaim", „szája frigyet szól", „frigyes barátság", „tartson frigyszövetséget", „az frigy szövetséggel az nagy akadályt szerzem", „frigyes szövetség", „hittel kötött frigy", „spanyol frigy", „állhatatlan frigy"... Számtalanszor tér vissza a *foedus* magyar megfelelője, egyértelmű utalásként arra, hogy a Rusdorf szótárában sztoikus kódba átírt teológiai terminusok, a szövetség, a barátság, a frigy a *Sisak*ban mintegy visszateologizálódnak, pontosabban a Rusdorf által meghagyott *pietas*-központú lelkiség helyett egy sokkal szigorúbb, komorabb, ószövetségi politikai teológia rendszerébe lépnek vissza.

A mennyiségi túlburjánzás akkor nyer pontosabban meghatározható teológiai irányt, ha a terminus metaforikus beágyazottságára is figyelmet fordítunk. Két irányt érdemes bejárni. Az egyik: a *foedus* megtörésének következménye, a seb-betegség motívum és annak gyógyítása. A Frigyest színre léptető vers „titkos betegség" kifejezése az európai közszellem általános bajára, a machiavellista szerepjátszásra, a „színes szépségre", a „tettetett barátságra" utal. Ez az a katolikus „ragadó betegség", amely a „közigazság"

69 *Bethlen Gábor korának...,* 47.
70 *Bethlen Gábor korának...,* 60–61; *A harmincéves háború...,* 123.
71 *Bethlen Gábor korának...,* 62; *A harmincéves háború...,* 124.
72 *Bethlen Gábor korának...,* 61; *A harmincéves háború...,* 123.
73 *Bethlen Gábor korának...,* 48.

és a „közbarátság" védelmében például I. Károly angol királyt is fellépni kényszeríti a végszükségükben hozzáforduló szövetségesek („frigyes társak") megsegítésére. Akkor is, ha tulajdonképpen már elkésett vele: „Késő az orvosság, / Mikor az poklosság / Elfutotta az testet".[74] A *Sisak* vezérmotívumáról, a címadó invenció kiindulópontjáról van itt szó. A cím eredetének megfejtésével, bármilyen meglepő is, az újabb szakirodalom egyáltalán nem foglalkozott. A régi egy félmozdulattal megoldotta, ám ennek recipiálása valahogy elmaradt a modern kiadásokban és a szakirodalomban. A ciklus hatodik darabja, Keresztély Vilmos brandenburgi őrgróf szövege az akkor közismert „Késő sütve" közmondást a mottóba emeli, a versben magában pedig ezt a panaszt olvassuk: „Mikor Frideriken, / Az szegény cseheken / Már az sebek megestek, / Rágondolám magam, / Hogy betegágyokban / Nekik paizsok légyek, / Sebesített agynak / Késő ír az sisak, / Magamnak ezzel árték."[75] A forrásban ennek a motívumnak nyoma sincs.[76]

A köznyelvünkből azóta kiesett „késő sütve" fordulat helyét az „eső után köpönyeg" vette át, a nyelvészeti szakirodalomban ennek eredetét kutatva Abafi Erzsébet már régen végigböngészte Baranyai Decsi gyűjteményét, a Szenci Molnár- és Pápai Párizs-szótárakat, amelyek a „Sero sapiunt Phryges" és a „Clypeum post vulnera sumere" megfelelőket hozzák.[77] Az előbbit Livius Andronicustól eredeztetve megtaláljuk Erasmus adagiumaiban is;[78] számunkra azonban az utóbbi az érdekesebb.[79] A mondás eredete annyira ismert, hogy a szótár- és adagium-szerkesztők restellték volna hivatkozni, megtette azonban Bartal Antal: a végső forrás Ovidius *Tristiá*jának Rómától búcsúzó, megrázó darabja, ahol a költő állítólagos (tulajdonképpen maga által is csak sejtett) bűnét mentegeti: „Isteni Rómának [...] noha a seb után késő már ölteni vértet, / Futtomat, adjátok, hogy ne kövesse harag".[80] Bartal még a *Sisak* kódexét is megemlíti, és hoz a Bethlen-levelezésből és Listius Lászlótól is két idevágó párhuzamos helyet.[81]

74 *Bethlen Gábor korának...,* 64–65; A *harmincéves háború...,* 126.

75 A Keresztély Vilmos jellemzésére olvasható „Christianus marchio Brandenburgicus Magdeburgiensis elector" arra utal, hogy az őrgróf a magdeburgi érsekség adminisztrátorának címét is viselte; *Bethlen Gábor korának...,* 45; A *harmincéves háború...,* 110.

76 *Bethlen Gábor korának...,* 25.

77 E. ABAFI Erzsébet, „Eső után köpönyeg", *Magyar Nyelv* 84 (1988): 212–214, 213; vö. PÁPAI PÁRIZ, *Dictionarium Latino–Hungaricum...*, 171.

78 ERASMUS, *Adagiorum opus*, 32–33.

79 A *harmincéves háború...,* 165–166 ugyan megemlíti magát a szólást, de forrást nem ad hozzá. A szerzőpáros forrástanulmánya pedig Ovidius *Metamorphoses*ének ismeretét igazolja az átdolgozónál, de a *Tristia*-locusra nem tér ki: FAZEKAS és JUHÁSZ, „Az ezerszínű kaméleon...", 287, 289.

80 „Dique relinquendi [...] quamquam sero clipeum post vulnera sumo, / attamen hanc odiis exonerate fugam": Trist., I, 3: 33–36. A magyar fordítás: Publius OVIDIUS NASO, *Keservei*, ford. EGYED Antal (Pest: Trattner, 1847), 26.

81 BARTAL Antal, „Tallózások a classicus és modern költészetben", *Egyetemes Philologiai Közlöny* 18 (1894): 822–856, 823.

Ez azonban csak a kötelező filológiai kör; a *Sisak* költője nyilván klasszikus műveltségét csillogtatta a mottóval is megjelölt versben, azonban az ötletet arra, hogy éppen ezt a helyet villantsa fel, Rusdorftól kapta, és mint a magyar ciklus mutatja, maga is másfelé gondolta tovább. Rusdorf *Elegidiá*jában és *Scená*jában nem szerepel az a vers, amelyet Axel Oxenstierna svéd kancellárhoz írott terjedelmes, az elhunyt Gusztáv Adolfot Epameinóndaszhoz hasonlító, 1632. december 6-án Hágából kelt levelének mellékleteként kéziratban kaphatott meg a magyar szerző (nyilván a szokásos csatornák valamelyikén, Szenci Molnár Alberten vagy Bethlen Istvánon keresztül). A levél s benne a vers csak jóval később látott napvilágot nyomtatásban,[82] de elég nyilvánvaló, hogy a Keresztély-epigramma megbővítésének ötlete, s vele a ciklus címe, innen származik. A vers címe *Elegia de praesente rerum statu in Germania*, s a háború pusztításait ecseteli a német államok szomorú helyzetével. A betegágyán fekvő Germániát Gusztáv Adolf fogja meggyógyítani, s az élet színét visszavarázsolni orcájára. A „medicus dominusque" érkezése előtt a kis híján halálos sebet a társaitól elhagyva, a katolikusok csalárd mesterkedése miatt kapta Germánia: „A sociis deserta suis Germania vulnus / Tunc recipit, *clypeo* non bene tecta *suo*." Kéretlen orvosai, élükön a császárral, szennyes, sáros tapasz alá rejtik a sebet, amely így csak elmérgesedik. Rusdorf naturalista leírása a végletekig feszíti a párhuzamot, a gennytől duzzadó, kifakadó, bűzlő seb és a protestáns fejedelemségek lelki sérülései között, amint az északról Isten küldöttjeként érkező királyi orvos szakszerű operációjának minúciózus leírását is megkapjuk, a genny kinyomkodásától, az elhalt szövetek kivágásától a kötözésig.[83] A részletesen végigvitt metafora alapötletét a tehetségesen verselő diplomata természetesen a *De Constantia* egyik legismertebb helyéről merítette, ahol Langius pontosan ezzel a képpel ajánlja lélekorvosi szolgálatait a dialógus lelki sebekben szenvedő migránsának, Justus Lipsiusnak.[84]

82 Johan Arckenholtz, par, *Memoires pour servir l'histoire de Christine reine de Suede*, Memoires Concernant Christine Reine De Suede 2 (Amsterdam: Mortier, 1751), „Appendix", 9–18; a vers: 17–18. Közölve nem sokkal ezután a kasseli Rusdorf-hagyatékból is: Wilhelm J. C. G. Casparson, *Nachrichten von der Person und dem Leben Johann Joachims von Rusdorf, ehemahlichen Chur-Pfälzischen geheimen Rathe, gesammlet durch den Verfasser der Merkwürdigkeiten der Königin Christina von Schweden, und aus dessen Französischer Handschrift* (Frankfurt–Leipzig: Knoch und Esslinger, 1762), 134–136.

83 A diplomata szerepfelfogásáról sokat elárul, hogy emlékiratainak már idézett gyűjteményéhez készült előszavában saját tanácsadói tevékenységét is ugyanezzel az operáló sebész-párhuzammal írja le: Rusdorf, *Consilia et negotia*..., 3–4 („Praefatio authoris").

84 „Kész a beteg minden orvosságnak bevételére, akár tűzzel-vassal nyúlj is hozzám. Sőt, úgymond Langius, mind a kettővel egyaránt, mert néhol a hejábanvaló vélekedéseknek pozdorjáját kell megégetni, néhol az indulatoknak csemetéit kell gyökerestül kivagdalni". Laskai, *Válogatott művei*, 81 („Az állhatatosságról": I, 7); vö. „Habes aegrum paratum ad omnem medicinam, sive tu ferrum cogitas, sive ignem. Imo utrumque pariter, ait Langius, quia et alibi stipulae exurendae inanium

A szentírási kontextus és a teológiai hagyomány

A magyar versben persze ott a pajzs is, de azért ne kerüljük meg a sisak kérdését – honnan került ide? Ez sem tanulság nélküli, hiszen arra mutat, amit a „frigy" terminus kapcsán is megfigyeltünk: a *Sisak* szerzője átírja, áthangszereli Rusdorf újsztoikus tónusát. A pajzs és a sisak együtt ugyanis két egymásra utaló szentírási helyet idéz fel. Ézsaiás próféta írja a népet a gonoszok elnyomása alól szabadító Isten felindulásáról: „És a hűség hiányzik, és aki a gonoszt kerüli, prédává lesz. És látta ezt az Úr, és nem tetszék szemeinek, hogy jogosság nincsen. És látá, hogy nincsen senki, és álmélkodott, hogy nincsen közbenjáró; és ezért karja segít néki, és igazsága gyámolítja őt. És felölté az igazságot mint páncélt, és a szabadítás sisakja van fején; felölté a bosszúállás ruháit mint köpenyt, és búsulással vevé magát körül, mint egy palásttal."[85] Pál apostol az efezusiakhoz írott levelében ezt a helyet értelmezi át a következőképpen: „Annakokáért vegyétek föl az Istennek minden fegyverét, hogy elentállhassatok ama gonosz napon, és mindeneket elvégezvén megállhassatok. Álljatok hát elő, körülövezvén derekatokat igazlelkűséggel, és felöltözvén az igazságnak mellvasába, és felsaruzván lábaitokat a békesség evangyéliomának készségével; mindezekhez felvévén a hitnek pajzsát, amellyek ama gonosznak minden tüzes nyilát megolthatjátok; az idvesség sisakját is fölvegyétek, és a léleknek kardját, mely az Isten beszéde."[86]

Az újszövetségi részben van együtt a pajzs és a sisak – a magyar ciklus átköltőjéhez mégis a próféta szelleme áll közelebb: az igazság (a *Sisak*ban: „közigazság") és a „hitbeli szabadság" mellett fegyvert fogó protestáns hősök többsége a *bosszúállást* is hangsúlyosan megemlíti! György Frigyes baden-durlachi herceg például így: „Míg vén fejem fönn áll, / Hitem mellet forral / Tanácsom *bosszúállást*".[87] A Bethlen Gábor mellé állt jägerndorfi herceg, János György így: „Ó, te Bethlen Gábor, / Szolgád légyek bátor, / Csak *bosszúmat* állhassam".[88] Maga Bethlen pedig így: „De az közigazság, / Hitbeli szabadság, / Igen nagyok előttem, / Melynek oltalmára, / *Bosszú állására*, / Magamat lekötöttem; / Ha ki ellenem jár, / Míg életem fönn áll, / Kardomat le nem teszem."[89]

Persze a címben és a versek többségében megjelenő költői lelemény sem szabad hogy elkerülje a figyelmünket (minden gyógyítási kísérlet szinte reménytelen, eleve

opinionum sunt, et alibi stirpes adfectuum excidendae ab radice." Justus LIPSIUS, *De Constantia libri duo, qui alloquium praecipue continent in publicis malis* (Antverpiae: Christophorus Plantinus, 1584), 17–18.

85 Ézs. 59: 15–17 (Károli Gáspár fordítása).

86 Ef. 6: 13–17 (Károli Gáspár fordítása).

87 *Bethlen Gábor korának...,* 42.

88 Uo., 44.

89 Uo. 61.

késő már a bosszú is – Adyval szólva: „mi mindig mindenről elkésünk"), de ez a ciklus aktuális utalásrétegéhez tartozó üzenet. Igen, az itt példaképként feltüntetett élő szereplők az írás folyamán sorra haltak meg, Gusztáv Adolf és Bethlen sem él már, mire a szerző befejezi (ha egyáltalán befejezi)[90] a *Sisak* írását. A benne formálódó politikai nyelv rekonstrukciója szempontjából azonban e kérdésnek nincs döntő jelentősége. Fontosabb, hogy a címet generáló invenció forrásainak áttekintése újabb pédáját szolgáltatja sejtésünknek: a *Sisak* költője az újsztoikus nyelvi és stiláris rekvizítumok meghagyása mellett nemcsak azok toleráns újsztoikus szellemét nem vette át, hanem Rusdorf békülékeny, irénikus-újsztoikus (nevezzük nevén: szinkretista) teológiájától is messzire elkanyarodott.

Ennek az ószövetségi hátterű politikai nyelvnek a fogalmai még világosabban állnak majd előttünk, ha metaforikus beágyazottságukat egy másik irányból is szemügyre vesszük. A „*foedus*/frigy" fogalom megtörésének, az árulásnak alapmetaforája kivétel nélkül minden esetben a *bujálkodás*, a *paráználkodás*. Rusdorfnál is akad rá példa, hogy a panaszukat elmondó országok vagy nagyobb földrajzi egységek (például Európa) nőalakban személyesülnek meg, és saját meggyalázásuk metaforájával érzékeltetik a katolikus tábor erőszakos hódító tevékenységét. Ezek a felszólamlások megmaradnak azonban a humanista *prosopopeia* topikus keretei között, a *querela*-toposz erőtejesebb, „energikusabb" kifejtésének eszközei csupán. Csehország azért bűnhődik, mert hiába választott új férjet (Frigyest), a régi (Ferdinánd) erőszakkal visszavette magának, „jegyesem most hazájából elűzve bolyong, én pedig tűröm a rabság durva láncát. Oly büntetést kapok, mint a házasságtörők..."[91] Európa új (Zeuszt követő) elrablója rabnőként kínozza áldozatát – „nem hág fel az ágyra másként, csak vértől mocskosan, s nem lehel mást, mint harcot, háborút, halált".[92] A Németországot megerőszakoló ellenség az *Elegidia* utolsó versében panaszkodó Németalföldet is a „szent szemérem díszének s virágának" elvesztésével fenyegeti.[93] Mindennek azonban semmi köze a *Sisak*ban megjelenő, a „nőket" (is) hibáztató prédikátori szemlélethez. Elég ehhez a Csehország panaszában megfogalmazódó önvád hangjára és metaforikájára vetni egy pillantást. A valaha szűz „férjhez ménő leány" a szokásos hibát követi el, elvéti az új házasságot: „Igazán mondjátok: / Valamely leánynak / Két szeretője vagyon, / Az sok szerencsékben, / S az férjhez menésben / Félő, hogy kárt ne valljon [...] // Ó, gonosz szerencsém, / Sok férjhez menésem, / Engemet miben hoztál, / Szép öltözetemben, / Híremben-nevemben / Bezzeg ím megrútítál, /

90 A kézirat valójában egy őrszónál szakad meg, az sem bizonyos, hogy az utolsó, Religio-verset teljes egészében ismerjük; vö. A *harmincéves háború...,* 185.

91 Uo., 75; Kasza Péter fordítása.

92 Uo., 81.

93 Uo., 90.

Nagy asszonságomban, / Szép szabadságomban / Ím mely rútul gyaláztál. // Ezt én bolondsággal, / Tudatlan tanáccsal / Magam fejére hozám, / Mert nagy kedvem ellen / Kénszerítésképpen / Férjhez menni találtam, / Rövid öröm után, / Szerelem változván, / Magamat meg utáltam. [...] // Az két férjhez menés / Már méreggel édes, / Nekem holtig jajt hoza, / Ajtó sarka közé / Szorítám körmömet / Az két mátkámra nézve. / Igazán rajtam tölt: / Két ellenkező tőrt / Nem tehetsz egy hüvelyben."[94] Az eredeti forrásszövegben, mint láttuk, az alapmotívum megvan, azonban hiányzik a szaftos metaforika. A meggyalázott nimfa ott szinte csak jogi nyelven és morális terminusokban panaszkodik.

A legjelentősebb bővítések a magyar ciklusban szinte mind a bujálkodás-paráználkodás metaforabokra felé veszik az irányt. Joannes Michael Obertraut („az Palatinátusban Fridérik hadnagya") megszólal Rusdorfnál is – nyolc sorban sajnálván magát: „Hazámat, Pfalzot fegyverrel nálam jobban senki nem védte, / és nem őrizte jobban az ősi dicsőséget. / Ha a nemesség példámat követte volna, / dőzsölhetne, mivel lerázta az igát. / Magam inkább szabadon, harcban akartam elesni, / mint egy úr igájának láncát viselni. / Ti, kiknek szíve gyáva, csak szolgáljatok, / de számomra dicsőség meghalni a hazáért."[95] A magyar vers 63 sorban, hét Balassi-strófában bontja ki a vezér monológját, amiből most csak hármat idézek: „Nosza, jó vitézek, / Semmit né féljetek, / Az idegen nemzettűl! / Őrizzük hazánkot, / Hitünk szabadságát / Ez rút förtelmes néptül, / Mert lám, mind vallással, / Mind fajtalansággal / Elfajult az Istentül! // Isten s az Természet / Mindent tisztán nemzett, / Utálja az rútságot, / Az oktalan allat, Ki szemérmet nem lát, / Az ocsmány bujaságot, / Nem szenvedheti el, / Hát mi hogy tűrjük el / Ez undok gyalázatot? // Ó, nemes ifjúság, / Szép nemes társaság! / Ha így akartad volna, / Hogy az én példámmal / Egyező tanáccsal / Híven harcoltál volna, / Az rút bujaságért, / És az nagy rabságért / Mostan hazánk nem sírna."[96] Az imént Rusdorftól Európa panaszából idézett sorok ugyanebben a terminológiában bővülnek ki, a Habsburg sas „ágyasházamat / Fajtalanságával / Förtelmesen csúnyétja", szegény Európa nem is sejtette, hogy „tiszta hírem-nevem, [...] / Lábam közben szoruljon".[97]

Különösen beszédesek a Rusdorf-ciklusban nem szereplő, a magyar költőtől betoldott versek, a *Hungaria* és a *Religio ad Samaritanos*. Az előbbi allegorikus alakja kétértelmű vulgaritással variálja az iménti motívumot: „Sok férjhez menéssel, / S az sok temetéssel / Tárházam már elkopott";[98] az utóbbi, a rongyokra szaggatott öltö-

94 *Bethlen Gábor korának...,* 84–86; A *harmincéves háború...,* 142.
95 A *harmincéves háború...,* 41; Kasza Péter fordítása.
96 *Bethlen Gábor korának...,* 54; A *harmincéves háború...,* 118.
97 *Bethlen Gábor korának...,* 93; A *harmincéves háború...,* 148.
98 *Bethlen Gábor korának...,* 98; A *harmincéves háború...,* 151.

zetétől hiányosan takart Vallás pedig így mutatkozik be: „Meg ne botránkozzál, / Hogy két mellyem kinn áll, / Mezítelenségemben, / Azzal én kétségös / Nem vagyok férjemhez / Tökéletösségemben, / Mert az ki két színt tart, / Az meg nem maradhat / A Krisztus szerelmében".[99] A paráznaság itt már el is marad, a házasság-allegória a fogalmi nyelv felé fordulva egyértelműen teológiai irányba mutat. (Felesleges is mondani, Rusdorf megfelelő szövege, amely nem az *Elegidiá*ban, hanem csak a *Tyrociniá*ban szerepel, távolról sem utal a „két házasság" motívumra.)[100]

Ha pedig a bujálkodás metaforáinak teológiai hátterét keressük, hamar az ószövetségi prófétikus könyvek, Ezékiel, Ézsaiás és Hóseás dörgedelmeihez érkezünk el: náluk a házasságtörés (a továbbiakban a Vulgáta latin terminológiájával: *adulterium*) egyúttal bujálkodás is (*fornicatio* vagy *scortatio*), amelyet Isten népének fiai többnyire egyszerre követnek el szó szerinti és metaforikus értelemben. Ha idegen istent tisztelő idegen nép lányaival lépnek kapcsolatra, az az Istennek kötött jegyességük elárulásának minősül, ezért a testi paráznaság (akkor is, ha „törvényes" házasság útján követődik el), *eo ipso* az igaz vallás elárulása, és – a prófétai metaforikában gyakori fordulat – egyszersmind politikai árulás is. A metafora már itt kiterjesztődik a nőalakokban allegorizált zsidó városokra, állam(ok)ra. Így érti például Ezékiel az asszírok és az egyiptomiak szövetségét, politikai támogatását kereső Oholá és Oholibá, a két nővér", azaz Samária és Jeruzsálem „paráználkodását": az előbbi „adá magát paráznaságaiban Assiria válogatott ifjainak, és mindazoknál, kikhez felgerjede, minden ő bálványaikkal megfertézteté magát", az utóbbi „Égyiptom földén paráználkodott, és fölgerjede azok bujálkodóihoz, kiknek teste olyan, mint a szamarak teste, és folyásuk mint a lovak folyása", „és mikor feltakarta paráznaságait és feltakarta szemérmét, eltávozék az én lelkem ő tőle, amint az ő nénjétől lelkem eltávozott vala..."[101] A példák hosszan volnának sorolhatók, a prófétikus nyelvhasználat szabadon közlekedik ide-oda a testi szerelem, a házasságjog, a politika és a teológia zónái között, s természetesnek tekinthető, hogy az újszövetségi kor is tovább élteti ezt a metaforikát, gondoljunk a Jelenések könyvének babilóni nagy paráznájára, a földi hatalmasokat az ördög igájába fogó allegorikus nőalakra. A megfelelések és konkordanciák tekintetében bőségesen eligazították a magyar 16–17. század szerzőit és olvasóit a *loci communes*-gyűjtemények. A *Si-*

99 *Bethlen Gábor korának...,* 103–104; A *harmincéves háború...,* 156.

100 Az egyenesen Béza francia változatából szabadon fordított („translata liberius e Gallico idiomate") párbeszédes embléma-vers idevágó sorai: „Q.: Cur geris exsertum, reliquo sed corpore amicta, / Pectus, et hoc solum lintea nulla tegunt? / R.: Pectore cor nudum nudo est, candoris amicum, / Nulla latebrosae tegmina fraudis amat." Rusdorf, *Anastasii De Valle...*, 75–76. Vö. A *harmincéves háború...,* 184.

101 Ez. 23: 7, 18–21. (Károli Gáspár ford.).

sak keletkezésének éveiben adják ki közülük újra a Szegedi Kis István klasszikus munkáját tömörítő és kivonatoló Fegyverneki Izsák könyvét, az *Enchiridion*t; elég ezt felütni, hogy feltáruljon a szövetség, a házasságtörés, a bálványimádás, a testi és a lelki paráználkodás *catena*-szerűen kapcsolódó metaforaláncolata, a vonatkozó szentírási *locus*ok sokaságával.[102] Így már érthető a *Sisak* szerzőjének következetlensége, például hogy az egyébként (vallás)politikailag helyesen döntő Csehországot ettől az ótestamentumi szemlélettől vezettetve mégiscsak elítéli, mint „férjét" elárúló házasságtörő nőt.

Mire a harmincéves háború politikai metaforikájának inkonzisztenciájához érkezünk, a paráznaság-motívum hosszú múltra tekinthet vissza. A prófétikus látásmód a korai reformációtól szigorú teológiai rendszerbe ágyazódott, amelynek elrugaszkodási pontja a legalista igény, a mózesi törvénykezés modern alkalmazása volt. Luther még ellenállt ennek a törekvésnek, hermeneutikai meggyőződése szerint az ótestamentumi törvények csak a zsidóság akkori élethelyzetében rendelkeztek érvényes olvasattal, a természetjog és a polgári büntetőjog, illetve a közjog megkülönböztetendő. Amint egy 1524-i levelében nyilatkozik: „Akik a mózesi büntető törvényeket hánytorgatják, megvetésre méltók. Nekünk megvannak a polgári jogaink, amelyek szerint élünk".[103] Az őt követő nemzedékek teológusai közül azonban egyre többen módosítják a hangsúlyokat oda, hogy a mózesi törvény nem *tükrözi* a természetjogot, hanem *azonos* vele, az evangélium pedig nem eltörölte, hanem beteljesítette annak érvényét. (Emlékezzünk az Obertraut-versre: „Isten s az Természet mindent tisztán nemzett".) A döntő fordulat Martin Bucerrel és Heinrich Bullingerrel érkezik el: ők azok, akik a szövetségi vagy frigyteológia (*theologia foederalis*) eszméjével szisztematikus alapot biztosítanak a legalista törekvéseknek. Kettejük közül inkább Bucer a radikálisabb legalista, aki megszünteti a lutheri törvény/evangélium szembeállítást, szerinte az ótörvény büntető része nem vesztette érvényét, sőt: a keresztény szabadság éppen abban áll, hogy szabad nekünk komolyan venni és szó szerint értelmezni a törvényt. Mindez nem zárja ki a krisztocentrizmust: az Atya ugyanis Krisztusban eleve, már a pátriárkák idején szövetséget kötött népével. Ennek fényében éppen az üdvtörténet történetisége veszít jelentőségéből, az örök egyidejűség rovására.

Politikai szempontból az lesz a lényeges az argumentációban, hogy a *foedus*, a szövetség minden szinten a rész-egész viszonyt rögzítő metonímia logikájának en-

102 FEGYVERNEKI Izsák, *Enchiridii locorum communium theologicorum, rerum, exemplorum atque phrasium sacrarum [...] editio nova* (Basileae: Rex, 1628), 271 (*foedus*), 17 (*adulterium*), 232–235 (*idololatria*), 273 (*fornicatio*), 618–619 (*scortatio carnalis et spiritualis*).

103 „Qui iudicialia Moisi iactant, contemnendi sunt. Nos habemus nostra iura civilia, sub quibus vivimus." A levelet idézi Paul D. L. AVIS, „Moses and the Magistrate: A Study in the Rise of Protestant Legalism", *Journal of Ecclesiastical History* 24 (1975): 1–26, 6.

gedelmeskedik: Isten három- vagy egylényegűsége, az ó- és az újtörvény, a transzcendens és az evilági, a család és az állam nem egymásra utalnak *similitudó*ként, nem is egymás *translatió*i, hanem egymás részeként működnek. Szemléltesse ezt egy hosszabb idézet Bucer utolsó, félbemaradt nagy művéből, a posztumusz (1561-ben) megjelent Efezusi levél-kommentárból: „Szükséges, hogy akik valóban bevétetnek Krisztus testébe és részeivé lesznek, egymás között is összekapcsolódjanak, egyesüljenek, és összeköttessenek értelmük és akaratuk legteljesebb és leggyönyörűségesebb egyetértésével, s szolgálatuk legkészségesebb és legszilárdabb egybehangolásával. *Minden kapoccsal*, mondja az Úr. Ezek a kapcsok, amelyek által Krisztus tagjai vele és egymással szükségképpen összeköttetnek és egybefüggenek, azok az ízületek, amelyek révén az Úr parancsára összeköttetnek és társulnak az egyes tisztek és kötelességek. Ilyen kapocs szorosabb értelemben a religió. Ezt követi a város és az ország kapcsa, majd a háztartás kapcsai, amelyek három közösséget foglalnak magukba: a férj és feleség szent házasságát, a szülőket a gyermekekhez és a gyermekeket a szülőkhez fűzőt, valamint a szolgák és szolgálónők közösségét a családdal és a családét övelük, a sógorok, rokonok és szomszédok összeköttetését, és mindenkiért, akiket egybekapcsol az Úr, hogy segítsék egymást, és mind a kegyességre való buzdítással és tanítással, mind másegyéb szolgálattal az emberek kölcsönösen egymás javát keressék: minden dologban, akár a lelkiekre tartozandókban, akár a testiekben, úgy nyilvánosan, mint privátim [...] Így viszonyuljanak az állam kormányzói az alattvalókhoz, így az alattvalók az állam irányítóihoz, így minden tudomány tanítói a tanítványokhoz, s így a tanítványok a tanítókhoz."[104]

104 „Necesse est igitur, ut qui vere in hoc corpus Christi coaptantur, et compinguntur, iungantur inter se, coadunentur, atque constringantur, et summa suavissimaque ingeniorum, et voluntatum consensione et tenacissima quoque atque expromptissima officiorum communicatione. Per omnem deinde, inquit, iuncturam. Iuncturae hae, quibus membra Christi cum ipso, et inter se iungi necesse est, atque cohaerere: sunt commissurae omnes illae, quibus ad certas officiorum commutationes a domino committuntur, et consociantur. [...] Vocetur haec iunctura, Religionis propria. Hanc sequitur iunctura civitatis et reipublicae, mox et domestica, quae tres continet in se societates: Mariti et uxori sanctum coniugium; parentum cum liberis et liberorum cum parentibus; et heri heraeque cum familia et familiae cum hero et hera; conjunctio inter se cognatorum, affinium, vicinorum atque omnium, quos in hoc iungit dominus, ut alius ab alio adiuvetur, cum doctrina et adhortatione pietatis, tum alijs quoque officijs, quibuscunque homines se mutuo iuvare possunt, in rebus quibusvis, pertinentibus vel ad animam, vel ad corpus, publice et privatim. [...] Sic Reipublicae gubernatores subditis, sic subditi erga Rempublicam administrantes, sic omnium artium doctores ad discipulos, sic discipuli ad praeceptores." Martin Bucer, *Praelectiones doctissimae in epistolam D. Pauli ad Ephesios [...] habitae Cantabrigiae in Anglia, anno MDL et LI ex ore praelegentis collectae et nunc primum in lucem editae*, ed. Immanuel Tremellius (Basilea: Perna, 1562), 113. (A „quid sit ecclesia" című fejezetben.) A műről és Bucer egyházfogalmáról: Peter Stephens, „The Church in Bucer's Commentaries on the Epistle to the Ephesians", in *Martin Bucer: Reforming Church and Community*, ed. David Frederick Wright (Cambridge: Cambridge University Press, 1994),

E metonimikus vagy szinekdochikus, legalista hermeneutika szerint a házasságtörés (s vele mindenfajta paráználkodás) a prófétikus, ótestamentumi kód szerint egyenértékűvé válik az idegen istenek imádatával és/vagy a hazaárulással, és viszont. Aki hazaáruló, az *egyszersmind* parázna és istenkáromló eretnek is. Bucer rigorózus szemlélete a nyugat-európai protestantizmusban nem vált uralkodóvá, maga Bullinger is, aki alapjában elfogadta, sokat enyhített rajta, Bèze egyenesen kárhoztatta[105] – Magyarországon azonban, a „testi-lelki paráznákat" ennek jegyében kárhoztató Melius Juhász Péter tevékenysége nyomán a legizmosabb hagyományt képviselte. A bujaság-fóbia szintén minden vitázó munkájában szembeötlő[106] – a most vizsgált kontextusban egy enyhébb változatát érdemes idézni: „... akkor lehetünk Krisztus jegyesi, akkor idvözülhetünk Krisztus Jézus által, amikor a mi érdemünktül, pápától, a misétül elszakadunk; rettenetes lelki paráznák azok, kik az egy Jézus érdemével meg nem elégesznek, hanem imede-amoda futnak idvösségekért. (Ezec. 16. Ephe. 5.) Szoros a Krisztus ágya, több társot, férjet, idvözítőt melléje nem fogad" – írja a *Magyar prédikációk*ban.[107] A buceri legalizmus gyakorlati alkalmazási kísérletei (a debrecen-egervölgyi hitvallás [1562] és a nagyobb kánonoskönyv, az 1567-i *Articuli ex verbo Dei*) ugyan nem jártak maradéktalan sikerrel, a prédikátori szemléletet azonban teljes mértékben áthatotta azok szelleme, sőt a protestáns felekezetek határain túl is éreztették hatásukat.[108] Jól tudta ezt a kálvinistákkal vitázó Balásfi Tamás is, aki az uralkodó iránti hűség kötelméről írva, noha kiegészítő érvként, de felvonultatja a régivágású házasságmetaforikát is: Magyarország mintegy

45–60. Bucer házasságteológiájának politikai összefüggéseiről és konnotációiról: Hermann J. SELDERHUIS, *Marriage and Divorce in the Thought of Martin Bucer*, Sixteenth Century Essays and Studies 48 (Kirksville: Thomas Jefferson University Press, 1999), 247–256.

105 „... si ea pergamus omnibus alijs imponere et aptare gentibus, cum ratione insanire videamur": Henricus BULLINGER, *Sermonum decades quinque, de potissimis Christianae religionis capitibus, in tres tomos digestae* (Tigurium: Froschauer, 1567), 1:65v–66r. Theodorus BEZA, *Tractatio de repudiis et divortiis* (Genevae: Vignon, 1591), 176–177 név szerint is kikel Bucer ellen, s művében végig kárhoztatja a metonimizáló, legalista gondolkodásmódot, lásd 106–107; 116; 217–218.

106 Melius jellemzéséhez lásd BÁN Imre, „Melius Juhász Péter (1536?–1572)", in BÁN, *Eszmék és stílusok*..., 70–88.

107 MELIUS JUHÁSZ Péter, *Magiar praedicatioc, kit postillanac neveznec*, RMNy 194 (Debrecen: Török, 1563), sztlan („A Szent Pál apostolnak a Róma-beliekhez írott levelének magyarázatja", VII, 1).

108 Részletesebben kifejtve lásd Sándor BENE, „Limits of Tolerance: The Topoi of Fornication in the Hungarian Reformation", in *Reformed Majorities in Early Modern Europe*, eds. Hermann SELDERHUIS and Marius J. LANGE VAN RAVENSWAAY, Refo500 Academic Studies 23 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), 49–71; ÁCS Pál, „»Ne paráználkodjál«: A paráznaság metaforája a reformáció irodalmában", in SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (szerk.), *Ámor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete* (Budapest: Universitas, 2002), 227–233.

hites urául kell, hogy elismerje Ferdinándot.[109] Nem volna tehát semmi csodálkozni való azon, hogy Rusdorf lipsiusi ihletésű nyelvét egy prédikátorszerző átírja ebbe az erős magyar hagyományba. Fontos azonban megjegyezni, hogy a gesztusra újabb fejlemények is bátoríthatták, mint a 16. századi hazai örökség.

Irénikum, frigyteológa, kálvinista ortodoxia: a Sisak *ideológiai koordinátái*

A 16–17. század fordulójának belső és felekezetközi protestáns hitvitáinak Európaszerte jellemző mechanizmusa, hogy a felekezeten belüli egységet védelmezendő, a református táboron belül különösen megerősödik a frigyteológiai érvelés, az egység bomlasztóit pedig „szinkretizmussal" vádolják, miközben kifelé, a lutheránusokkal való együttműködés irénikus törekvésében ugyanez a „szinkretizmus" kegyes és pozitív célogat szolgál. Az utóbbi jelenség hosszú múltra tekinthet vissza, a sokáig kisebbségben levő, defenzívából érvelő reformátusok a lényegi hitelvek azonosságát hangsúlyozva próbáltak az ágostai hitvalláshoz csatlakozni, majd a harmincéves háború előestéjén, miután már szilárd bázisokat építettek ki maguknak a német területeken, az új „irénikus" ajánlatuk már politikai célokra is irányult, protestáns szövetségi rendszer kiépítését készítette elő. A másik jelenség ugyanerre az időszakra jellemző: a kálvinista táboron belül, főként Németalföldön megjelent új kegyesség, a Jacobus Arminius „remonstráns" követői körében kibontakozott, a szabad akarat és a predesztináció kérdésében toleráns-liberális elveket hirdető újpietista mozgalom[110] letörésére összefogott az egész ortodox tábor, és annak vezető teológusai zsinatot szerveztek a ragály megállítására. Az arminiánusok értelemszerűen a predesztináció és különösképpen a legalista, föderálteológiai szemlélet ellen próbáltak érvelni, míg a dordrecthi gyűlésen (1618) fellépő „irénikusok" a lelki paráznaság vádját immár nem a pápisták, hanem a velük rokon kegyelemtani és predesztinációs elveket valló „szinkretista" arminiánusok ellen mennydörögték. Ebben főként a heidelbergi egyetem teológusai, David Pareus és Johann Heinrich Alting jártak az élen, de természetesen németalföldi szövetségesek is segítették őket, mint az oda

109 Baláfi Tamás, *De fidelitate subditorum erga principes, ubi oportune de festivo et solemni Regis Hungarorum eligendi et coronandi actu, breviter et perspicue disseritur*, RMK III. 1332 (Coloniae Agrippinae: Wilhelm Lutzenkirch, 1621), 48a–b.

110 Lásd Benjamin J. Kaplan, *Calvinists and Libertines: Confession and Community in Utrecht 1578–1620* (Oxford: Clarendon, 1995), 229–260 („The Remonstrant Controversy, 1610–1620" című fejezet); Jan Rohls, „Calvinism, Arminianism and Socinianism in the Netherlands until the Synod of Dort", in *Socinianism and Arminianism: Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-century Europe*, eds. Martin Mulsow and Jan Rohls, Brill's Studies in Intellectual History 134 (Leiden–Boston: Brill, 2005), 3–48. A teológiai vonatkozásokról lásd *Arminius, Arminianism, and Europe: Jacobus Arminius (1559/60–1609)*, ed. Th. Marius van Leeuwen, Brill's Series in Church History and Religious Culture 39 (Leiden–Boston: Brill, 2009).

települt neves francia hugenotta menekültek, Franciscus Gomarus, André Rivet és Nicolas Vedel.[111] A vitára a győztes oldalról visszatekintő Gisbertus Voetius, Apáczai Csere János mestere, már teljes természetességgel jellemzi az arminiánus tábort „szinkretistaként".[112]

Ugyanezt a helyzetet képezi le a lutheránus tábor belső mozgása. A tolerancia-törekvések, a vallásközi közeledés eszméje a helmstedti professzor Georg Calixt (1586–1657) tanítványi és munkatársi körében erősödik meg, akik nemcsak „calixtininek", hanem „syncretistinek" is hívták magukat. (Közéjük tartozott a következő korszak nagy politikai filozófusa, Hermann Conring; de érdemes az arminiánusokkal összekötő szálra, Calixt és Grotius személyes kapcsolatára, barátságára is felfigyelni.)[113] Az ellenük kitartó következetességgel fellépő ortodox evangélikusok (Abraham Calov és Leonhard Hütter) részint őket vádolják szinkretizmussal, részint pedig az együttműködésre nyújtott heidelbergi kezet ütik el a szinkretista váddal, mondván, hogy Pareusék irénizmusa pusztán politikai zsákmányszerzési akció.[114] Az erazmusi hagyományban még pozitív „szinkretizmus" tehát nagyrészt negatív konnotációk vonzásába kerül, pejoratív, diffamáló kategóriává lesz – itt és ekkor, a 17. század első két évtizedében játszódik le az a jelentésváltás, amelynek tükröződését a katolikus oldalon, Pázmány és Esterházy üzenetváltásában már megfigyeltük. A szinkretizmushoz hamarosan csatlakozik egy újabb terminus is, nagyrészt azonos jelentéssel. A szamaritánusok, mint az idegen kultuszokat Jahve tiszteletével és a mózesi tanítás követésével keverő néptöredék tagjai, különösen alkalmasak voltak a metaforikus példálózásra: ők valóban, vallási értelemben voltak „szinkretikusok", és a velük példálózó ó- és újtestamentumi *locus*ok sokasága állt a prédikátorok rendelkezésre, az ortodoxiától való eltérés veszélyeinek alátámasztására.[115]

111 Jellemző példa Gomarusé; érdeklődésének annyira a középpontjában állt a *foedus* kérdése, hogy összegyűjtött munkái előtt bevezetésként is ez jelent meg: Franciscus GOMARUS, *Opera theologica omnia* (Amstelodami: Joannes Jansson, 1664) („Prolegomena: Oratio de foedere Dei", sztlan).

112 Gijsbert VOET, *Selectarum disputationum fasciculus*, ed. Abraham KUYPER, Bibliotheca reformata 4 (Amstelodami: Wormser, 1887), 90–115 passim („Disputatio quarta: De necessitate et utilitate dogmatis de SS. Trinitate").

113 Christoph BÖTTIGHEIMER, *Zwischen Polemik und Irenik: Die Theologie der einen Kirchen bei Georg Calixt*, Studien zur systematischen Theologie und Ethik 7 (Münster: Lit, 1996), 205–210; valamint BENE Sándor, „Az ellenállás hermeneutikája (Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc politikai publicisztikájának történetéből)", in *„Nem sűlyed az emberiség!"... : Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József és mások, 1035–1058 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007), 1056 (hálózati hozzáférés: 2019. február 24: http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Bene.pdf).

114 Ernst FEIL, *Religio: Die Geschichte eines neuzeitlichen Grundbegriffs im 17. und frühen 18. Jahrhunderts*, Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte 79 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2001), 37.

115 A szamaritánusokat összefüggésbe hozza a „parázna", elegyes hitűekre vonatkoztatott metaforikával Rivet Hóseás-kommentárja: „Commentarius in Hoseam", in Andreas RIVETUS, *Operum*

A szamaritánus és szinkretista jelzők tehát éppen a *Sebes agynak késő sisak* keletkezésének idején mind teológiai, mind politikai szempontból a kommunikációs tér fontos határkijelölő elemeivé váltak, beléptek az eleve politikai konnotációkkal terhes föderálteológiai hagyomány ószövetségi gyökerű metaforizáló fegyvertárába. A helyzet jellemzésére elegendő lesz néhány példa felemlítése. David Pareus, a heidelbergi irénikus ortodoxia vezéralakja, a vallási egység megteremtésének szándékával közreadott híres értekezésében (*Irenicum*, 1614) így fordul az evangélikus tábor képviselőihez: „Mi is egyesítsük tehát törekvéseinket és tanácsainkat, közös ellenségünk, az Antikrisztus ellen, amíg csak nem tudjuk elérni a minden jót ígérő, igen kívánatos teljes egyetértést. Ne vesse senki a szememre, hogy ezen a réven keresek szabadságot mindenféle hitre, s hogy szamaritanizmust tanácsolok. Távol legyen a jószándékú emberektől az ilyen meggondolatlan kijelentés. Semmiben nem közösködünk a szamaritanizmussal, a libertinizmussal, a vallások üres zagyvalékával. A kölcsönös keresztény toleranciáról beszélünk azok között, akik egyéb dolgokban egyetértenek."[116]

A célközönség vezéralakja, Leonhard Hütter wittenbergi professzor, indulatos röpiratban utasítja el a közeledési kísérletet, amelynek már címe is jól jellemzi irányultságát: *Az igazi keresztyén irénikum, avagy teológiai értekezés az evangélikusok nem-hamis eszközökkel szervezendő zsinatáról és egyesüléséről; nemkülönben az irénikus David Pareus ravasz, kétes és ármányos javaslatainak (melyekkel az Isten egyházának nem evangéliumi, hanem szamaritánus, nem ortodox, hanem arminiánus és eretnek békéjéről olyannyira meggyőzni igyekszik) mint mondani szokás pontról pontra való áttekintése, vizsgálata és elutasítása*.[117] A szerző a Thurzó Imrének[118] szó-

theologicorum quae latine edidit tomus alter, Opera theologica 1–3, 481–812 (Roterodami: Leers, 1652), 513.

116 „Et nos igitur pio syncretismo adversus communem hostem Antichristum studia, consiliaque conjungamus, donec plenam illam concordantiam bonis omnibus desideratissimam obtinere queamus. Neque mihi hic quisquam dixerit, ita licentiam quidvis credendi in religione quaeri, Samaritanismum suaderi. Absit a viris bonis tam inconsiderata vox. Nihil nobis cum Samaritanismo, cum Libertinismo, cum vanis religionum confusionibus. Loquimur de tolerantia Christiana mutua partium caetera consentientium." David Pareus, *Irenicum sive de unione et synodo evangelicorum concilianda liber* (Francoforti: Rosa, 1614), 66.

117 Az 1616-ban megjelent munka 1661-i második kiadását használtam: Leonhart Hutter, *Irenicum vere Christianum: Sive de synodo et unione evangelicorum* (Wittebergae: Job W. Fincelius–Johannes Seelfichius, 1661). Internetes kiadása (hozzáférés: 2019. március 5.): http://diglib.hab.de/drucke/189-7-theol-2f-2s/start.htm.

118 A Thurzók és Hütter kapcsolatáról közölt adatok még feldolgozásra várnak: Dományházi Edit és mások, szerk., A *Thurzó család és a wittenbergi egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai 1602–1624*, Fontes rerum scholasticarum 1 (Szeged: Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, 1989), 395–396.

ló ajánlásban azonosítja a „gens sacramentaria", azaz a kálvinista tábor fő törekvését, a szamaritánus szinkretizmust (*syncretismum verius Samaritanismum*); a szövegben magában pedig többször is visszatér a motívumra: Pareus nem véletlenül igyekszik hárítani a szamaritanizmus vádját – hiszen mást sem tesz, mint a vallási egység ürügye, a tolerancia és a konszenzuskeresés örve alatt a maga szinkretista bálványozását csempészi be az igaz hívők aklába! „Ezenközben az igazság erejétől és a lelkiismeret tanúságától indíttatva, azt, amit Pareus mond, nem tudjuk és nem akarhatjuk másnak minősíteni, mint szinkretizmusnak, azaz lényegileg szamaritanizmusnak: más szóval két, a hit alapjaiban eltérő vallás keverékének és zagyvalékának. Sir. 50: 27 – »Két népet utál a lelkem, a harmadik pedig nem is nép, hogy gyűlölhetném: a szamaritánusok, akik Szeír hegyén laknak, s a filiszteusok, meg a balga nép, amely Szíchemben lakik.« A szamaritánusok elleni gyűlölet fő oka ravaszságuk és fortélyosságuk, vagyis inkább ingadozásuk, ami abban nyilvánult meg, hogy amikor a zsidók dolga kedvezően folyt, a zsidó vallást szimulálták; mikor azonban amazokat a szerencse kedvezőtlen fordulata vagy vihara sújtotta, a pogányok pártjára álltak. Hogy vajon a kálvinisták gyakorlata a vallást illetően eddig mindebben megfelel-e a szamaritanizmusnak, ítéljék meg mások".[119] Mintha csak magából Pareusból írta volna ki az érveket, aki viszont a maga részéről az ellentábor híveinek azt olvassa a fejükre: bármi jó van a hitükben, azt tőlünk vették át, „és keverték a maguk kitalációihoz, amiként az ördög, Isten *majma* szokta tenni: valami igazat kever a hazugságaihoz, hogy annál könnyebben el tudja adni az embereknek"![120]

119 „Interim vi veritatis, et Conscientiae testimonio adacti aliter pronunciare nec possumus nec debemus quam Syncretismum, qualem exigit Pareus, ratione generis esse ipsissimum Samaritanismum: hoc est, duarum toto fundamento fidei dissidentium Religionum mixturam et Confusionem: de qua Ecclesiasticus cap. 50, 27. *Duos populos odi, et tertium plusquam omnes alios abominor, Samaritanos, Philistaeos, et stolidum populum Sichem*. Cujus sane odij in Samaritanos causa principalis erat, insignis ipsorum vafrities et calliditas, vel potius lubricitas, qua rebus Judaeorum ad votum fluentibus, Judaicam Religionem simulabant: iisdem vero adverso fortunae vento atque turbine agitatis, Gentibus se adsociabant. Num praxis Calvinianorum circa Religionem hac in parte Samaritanismo ex asse responderit hactenus, judicent alij." HUTTER, *Irenicum vere Christianum…*, 21–22. A Sir. 50: 27–28. versekben, amit Hütter idéz, nem szerepel a szamaritánus megnevezés, csak a körülírás (a *Vulgata* változata: „duas gentes odit anima mea tertia autem non est gens quam oderim, qui sedent in monte Seir et Philisthim et stultus populus qui habitat in Sicimis").

120 „Quicquid enim boni et veri in suis religionibus habent alii, id etiam et quidem multo clarius ac solidius habet nostra religio, et possunt convinci, quod ex nostra sunt sussurati, et suis figmentis admiscuerint, ut solet Diabolus, Dei simia, quaedam vera suis mendaciis miscere, quo facilius hominibus imponat". Zacharias URSINUS, *Explicationum catecheticarum D. Zacharia Ursini Silesii absolutum opus: Totiusque theologiae purioris quasi novum corpus*, rec. Davidus PAREUS (Neustadii in Palatinatu: VVilhelmus Harnisius, 1603), 9.

Az „egy a tábor, egy a zászló" vaslogikájától elküllőzőket lelki paráznának minősítő frigyteológusok nehézlövegeinek idézését ezek után talán már mellőzhetjük is. Elegendő lesz ennyi példa is a tér kirajzolására, amelyben a *Sisak* leghangsúlyosabb helyre tett záróverse, a *Religio ad Samaritanos Christianos* megszólal. Az ellenség jellemzését érdemes alaposan tanulmányozni: „Hozzám nem külömbek / Mostan az emberek, / Mint az szamaritánusok, / Az kik az zsidóknak / Békességben voltak / Az hitbéli szomszédok, / Az jó szerencsében / Az ellenség ellen / Együtt voltak harcolók. // Ha valamiképpen / Elfordult véletlen / Az Márs isten szerelme, / És az zsidó nemzet / Az iszonyú bűnért / Jutott súlyos inségre, / Szamaritánusok / Fegyverrel fordultak / Az zsidó nemzetségre".[121]

A hosszú párhuzam szamaritánus címzettjei, ezek után alighanem egyértelműen, az erdélyiek szemében megbízhatatlannak tartott királyságbeli lutheránusok, illetve a liberális elvekkel kacérkodó kálvinisták voltak. Ők azok, akik „Az én zabolámnak / gyöplőjét megvetették, / Az fajtalan testnek, gyönyörűségeknek / Szabad mezejét vötték". A vers üzenete talán úgy fordítható: ezek az undorító állatok már-már közel kerültek a ciklus egészében szeplősítéssel, erőszakkal, bujasággal áldozatokat szedő katolikusokhoz. Bármilyen terjengős is, érdemes a teljes katalógust felidézni: „Az Ázsia terem / Egy fene bestiát, / Azt kaméleonnak híják, / Az minemő színt lát, / Szőrinek formáját / Ollyanná változtatja, / Sokszínő formával / Egynemő állatnak / Ő magát nem mutatja. // Csalárdságra okos, / És az prédára gyors, / Telhetetlen életű, / Állhatatlansággal / Nagy szelíden megcsal, / De nem szelídéthető, / Igen félénk állat, / És az ő formáját / Hamar-hamar cserélő. // Az vérnek szűk volta / Ösztövér testében / Szerzi az nagy félelmet, / Változó formája, / Állhatatlansága / Indít nagy vesződséget, / Tagjaiban penig / Soha meg nem hízik, / Visel ösztövér testet. // Rettenetös csuda / Ábrázatja vagyon, / Mint disznónak, majomnak, / Lépése nem gyorsabb, / Csak nagy röstön mászó, / Mint tekenyős békának, / Az relígióban / Az szamaritánust / Mondhatod hasonlónak."

A vers utolsó strófája még egyszer visszatér a disznó-majom párhuzamra, igen épületes formában, ugyanakkor teljes teológiai vértezettséggel: „Az disznó orcája / Magát nem utálja / Az moslékos dézsában. / Embernek nem tartom, / Hogyha majmot látok / Az emberi formában. / Hitbeli változás, / Mi nem igaz vallás / Az szamaritánusban."[122] A szamaritánus (értsd: a nem-ortodox kálvinista, s vele minden nem-kálvinista): nem ember, hanem Isten majma, maga az ördög, mint azt a nagy Pareus tanította. Ha nem is pontosan így, de némely buzgó tanítványa így is érthette. A *Sisak* parázna-metaforikát a frigyteológiával ötvöző, a szamaritánus

121 *Bethlen Gábor korának...,* 105; A *harmincéves háború...,* 157.
122 *Bethlen Gábor korának...,* 105–107; A *harmincéves háború...,* 157–158.

valláskeverés ellen kikelő szerzőjét, azt hiszem, ezek után teljes joggal kereshetjük ebben a tanítványi körben.

A szerző: Prágai András

Nagy meglepetést nem fogok okozni, ha most már magam is ugyanazt a személyt találom meg, akit a kitűnő vershallású, de az eszmetörténeti koordinátákat némileg elrajzoló Komlovszki Tibor talált a szerzőségre: Prágai Andrást. Prágai ugyanis Pareusnak nem akármilyen tanítványa volt, hanem az első, a legragyogóbb, legalábbis erre utal az a gesztus, amivel a fiatal magyart a reformáció százéves jubileumát ünneplő heidelbergi rendezvény kiemelt respondensévé jelölte ki. A jubileumi beszéd nyomtatásban is azonnal megjelent; Rákóczi Györgynek dedikált szerzői példányát ma az MTA könyvtára őrzi. A benne kézírással olvasható, Rákóczihoz szóló kéziratos latin epigramma a „pápista férgek" ellen kéri az Úr segítségét, s útmutatást az igaz vallás gyakorlásához („Da quoque te vera religione coli"). Az országra is áldást kér, természetesen frigyteológiai alapon („Conserva Ungariae firmato foedere regnum"), és a farkastermészetű szerzetesektől (azaz a jezsuitáktól), valamint egyéb káros szektáktól és a mohamedánoktól megtisztított ország és hit őreként Rákóczit jelöli meg.[123]

A *Thema seculare* című jubileumi oráció a Lutherrel, majd követőivel (Zwingli, Melanchthon, Oecolampadius, Farel, Kálvin) fokozatosan egyre nagyobb megvilágosodáshoz vezető reformáció-folyamat fő jellemzőjét abban látja, hogy a protestánsok „nem a krisztusi hittől, hanem a római hitetlenségtől álltak el, nem az egyetemes egyházat (*Ecclesia Catholica*), hanem a babiloni kurvát hagyták el. Gondolatmenetének vezérfonala e folyamat morális *sine qua non*ja: „Aki üdvözülni kíván, annak mindenekelőtt a római pápaságtól kell menekülnie".[124] A római egyház tevékenységének bűneit pontokba szedve sorolja fel, a 21. szerint például a pápaság az Írást kétes értékű viaszedénnyé, fekete festékkel papírra írt halott betűvé gyalázta le, mintha csak annak az egyház egyetértésére lett volna szüksége megerősítésül, olyan hüvellyé tette, amely mindenféle kardot – acélt és ólmot, fát és rezet – egyaránt magába fogad.[125] A 119. pontban előrevetíti, hogy Isten országából ki lesznek

123 *Bethlen Gábor korának...,* 457.

124 „Quicunque vult salvus esse, ante omnia necesse est, ut fugiat Papatum Romanum." PRÁGAI András, *Thema seculare de causis, centum ab hinc annis, immenso Dei beneficio, ex evangelicis Germaniae ecclesiis eliminati, semperq. fugiendi papatus Rom. divina favente gratia, solenni disquisitioni propositum*, RMK III 1202 (Heidelbergae: Johannes Lancellotus, 1617), 6. (Az MTA Könyvtárának példányát használtam: RM I 4r 40/koll. 1.)

125 „Scripturam blasphemat, vasum cereum, ambiguam, literam mortuam, atramento scriptam, chartaceam, quae Ecclesiae consensu pro confirmatione indiguerit, instar vaginae recipientis quemvis gladium, chalybeum, plumbeum, ligneum, aeneum." Uo., 8–9.

zárva a bálványimádó pápisták, akik a Szentírást bujálkodók módjára (*scortatores*) meggyalázzák.[126] Róma városa szerinte nem más, mint „lelki Sodoma, a testi és a lelki sodómiának és paráznaságnak (melyek szeretnek egymással társulni) boldog tanyája".[127] A benne székelő pápai hatalom ama babiloni nagy parázna asszony (*fornicatrix mulier*).

Talán ennyi is elegendő, hogy csírájában tanulmányozzuk azt a nyelvet, amelyből a *Sisak* politizáló metaforái (például az egy hüvelybe két kardot kívánó Csehország nőalakja) kifejlődnek majd. De felüthetjük a *Fejedelmek óráját* is, amelynek terjedelmes előszava valóságos föderálteológiai kiáltvány. A pogány korok bálványimádásában a jámbor olvasó tanulmányozhatja „az keresztyénségben levő bálványozást, és azzal egy pórázon folyó feslett életben való szabadságot".[128] *Relígio* (az igaz vallás) és a *Superstitio* („a hamis isteni tisztelet") szembeállítását teljes katalógus kíséri, a pogányok istenei és „az superstitiosus keresztyéneknek szenti" között – Prágai találékonyan az ellentáborra hárítja a gyakorlati szinkretizmus vétkét.[129] Az ilyenekkel szemben, „ha valaki az igaz keresztyéni relígiót meg akarja és igyekezik tanulni, és tartani, az Istennek Ábrahámmal és minden hívekkel kötött frigynec szövetségéből [...] könnyen eszében veheti". Az a szövetség pedig jottányit sem változott az újtestamentummal: „Ugyanazon frigy kötés, az ő állatja szerént, az új testamentomban is fönn vagyon, és az igaz keresztyének is ugyanazon frigy kötés alá tartoznak, és azokra az conditiókra kötelezik magokat az keresztségnek sacramentomában".[130]

Prágai tehát igen invenciózus módon a hitvita szolgálatába állítja a Guevara-szöveget. A leghangsúlyosabb helyen, az előszó végén kerül elő a Plinius-féle hiéna, mint a religió „festéke alatt" rejtőző babonaság allegóriája. A pontos forráshivatkozás mellett kifejtett párhuzam, a nemét változtató, az embereket saját szavaikkal megcsaló és elveszejtő állatról ekkor még alkalmasnak látszik céljaira: „Az superstitiosus az relígiónak színes festéke alatt, relígiózusnak tetteti és nevezi az embert, de ha az superstitiónak fogai közzé kaphatja, hol relígiónak hímjévé, hól superstitiónak nőstényévé változtatja. Minemű relígiózusoknak tartják magokat az fatalpu barátok..."[131]

Nem érdemes tovább bizonygatni, a példák magukért beszélnek: a *Sebes agynak késő sisak* nyelvével és szemléletével állunk szemben; a „tolmácsolás" fogalmának, amit a Rákóczihoz forduló előszó pozitív értelemben használ, mint a bűnbeesés ret-

126 Uo., 16.
127 „Haec illa spiritualis Sodoma, scortationum et sodomiarum spiritualium et corporalium (quae gaudent conjungi) foelicissima officina." Uo., 20 (143. pont).
128 *Bethlen Gábor korának...,* 488.
129 Uo., 489–490.
130 Uo., 490.
131 Uo., 495.

tenetes következményeit enyhíteni tudó gyakorlatot, a versciklus a visszáját, a „hamis tolmácsolást" tűzi tollhegyre.[132] Ha a prédikátor a Guevara-fordítás előszavában a hiénát cédulázta ki magának Pliniusból, a *Sisak* kaméleonját három caputtal odébb ugyanott találta. De a többi ismert Prágai-mű is ugyanebben az ortodox, szövetség-teológiai keretben mozog, ugyanazt a „fajtalanság-paráznaság" metaforikát használja, mint ami már a magyar hagyományból is következett,[133] s amit csak megerősített nála a nyugati tanulmányai idején fundamentalistává keményedő teológiai környezet. Ebben a környezetben pedig az „irénikum" minden más volt, mint a szó mélyebb, teológiai értelmében vett tolerancia, hiszen olyan talán nem is létezik.[134] Leonhard Hütter mindenkinél világosabban fogalmazta ezt meg, amikor az egyenes beszédet kérte számon David Pareuson: ha a kálvinisták, mint mondja, nem csomagolnák dogmatikai érvekbe és a kereszténysi szeretet leplébe valódi szándékaikat, akkor a politikai toleranciáról még akár tárgyalni is lehetne. Érvelésében eszmetörténeti szempontból ma már nem a kettős beszéd által felébresztett gyanakvás, a kálvinista valláspolitikai (s ezzel egyszersmind tisztán hatalmi-politikai) expanzió kárhoztatása az érdekes, hanem a vitapartnerével közös alapmeggyőződés: „A szeretet a politika béke határain belül érvényes. A spirituális és felekezeti békére, a vallási fraternizálásra és szinkretizmusra semmiképpen sem terjesztendő ki. Átkozott ugyanis az a szeretet és egyezség, amely akár csak egy mákszemnyivel is megrövidíti az isteni igazságot."[135]

132 „Sokféle az talmács": *A harmincéves háború...,* 158.

133 A Szenci Molnár Albert által a bekecsi templom felszentelésekor elhangzott beszédekből szerkesztett kiadvány, amely Prágai prédikációit is közli (s ilyen módon a két fél közötti élő kapcsolatot dokumentálja – ne feledjük, Rusdorf levelezőpartnere, sőt, személyes ismerőse Szenci Molnár volt, művei a *Sisak* szerzőjéhez az ő közvetítésével juthattak el, lásd DÁN Róbert és GÖMÖRI György, „Szenci Molnár Albert Angliában", *Irodalomtörténeti Közlemények* 83 (1979): 278–280), a tisztaságot jelképező zafírkő leírásakor röviden összefoglalja Josephus Flavius alapján Mundus és Paulina történetét (az isteni alakban paráználkodó Mundust Tiberius száműzte, a templomot beszennyező Isis-papokat megölette), melynek tanulsága: ha a pogányok sem tűrték templomaik „fertőztetését", hogy viselhetné maga az Isten „templomának megszeplősítését"? (*Bethlen Gábor korának...,* 466.) A második, rövidebb prédikáció csattanója: testünk isten temploma, a Szentlélek lakik benne „ezt az kedves vendéget meg ne szomorítsuk fajtalanságunkkal" (Uo., 469.).

134 A következőkhöz vö. az eddigi legkiegyensúlyozottabb, a politikai és a vallási tolerancia viszonyát a későbbi fejlemények perspektívájába állító áttekintést: HELTAI, *Alvinczi Péter...*, 161–175. („Irénizmus és tolerancia". című fejezet). Az erdélyi vallásszabadság kontextualizálása, a kritikátlanul alkalmazott toleranciatoposz(ok) elemzése: BALÁZS Mihály, „»A hit ... hallásból lészön«. Vallásszabadság és bevett vallások (*receptae religiones*) Erdélyben a 16. században", in BALÁZS Mihály, *Felekezetiség és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Régi magyar könyvtár: Tanulmányok 8 (Budapest: Balassi, 2006), 11–36.

135 A teljes kontextus: „Nam quod B. Lutherus in Colloquio Marpurgensi concessit, partes dissentientes posse et debere charitatem inter se colere, pro cujusque conscientia: idem et nos concedimus. Et

Ha valamiben, akkor ebben teljes egyetértés volt a kálvinista és a lutheránus ortodoxia között. A határok nem a felekezetek között, hanem az egyes felekezeteken belül húzódtak.

A teológia nyelvei és a politikai modernitás alternatívái

A hiedelbergi emlékünnepséget szervező kör tagjainak munkássága nemcsak teológiailag mutat egy irányba. Különösen fontos itt a figyelmet felhívni az egyetemnek Pareus melletti másik jeles professzorára, a következő évtől a teológiai kar dékánjára, Johann Heinrich Altingra.[136] Alting az északi Emdenből származott, 1608-ban pfalzi Frigyes, a későbbi „téli király" nevelője Heidelbergben; majd mikor menekültként újra összehozza őket a sors, Frigyes már saját fiának nevelőjévé nevezi ki; Rusdorffal együtt a legszorosabb környezetének tagja. Teológusként, noha Dordrechtben az ortodox oldalon harcolt, Alting beszélőviszonyban marad a remonstránsokkal, emdeniként pedig ő lesz az, aki Johann Althusiust a városba hozza. Innen indul tehát nemcsak Althusius polgármesteri karrierje, hanem ez az a szál, amelyen nyomon követhetjük az ortodox kálvinizmusból kinövő föderalista politikai gondolkodás kibontakozását és további útját is. A frigyteológiára épített rendszerben[137] a politika nem válik teljesen el a vallástól.[138] A politikai modernitás részint Hobbestól, részint a republikánus hagyományból eredeztetett narratívái mellett, amelyek a nyilvános szférát a priváttól radikálisan elválasztják (utóbbi vonatkozásban Lipsius szerepe is kiemelkedően fontos), az althusiusi modell a dinamikus kapcsolat kiépítése körül forog, ahol ugyan elválik egymástól a két szféra, ám kölcsönösen meg is határozzák egymást. A kulcsfogalom, a *pactum* (*foedus*) folytonos kommunikációként (*mutua communicatio*)[139] definiálódik az ilyen módon

experti sunt hoc saeculo Viri Calviniani, Charitatis nostrae officia sibi nunquam defuisse, modo vera fateri velint. Sed charitas haec, pacis politicae terminis est circumscribenda: ad pacem vero Spiritualem et Ecclesiasticam, ad fraternitatem et Syncretismum in Religione, neutiquam extendenda. Maledicta enim ea Charitas et Unio, quae vel tantillum derogat divinae veritati." Hutter, *Irenicum vere Christianum*..., 36.

136 Dagmar Drüll, *Heidelberger Gelehrtenlexikon: 1386–1651* (Berlin: Springer, 2002), 11–13. Pareusról uo. 433–435.

137 Corrado Malandrino, „Politische Theorie und Föderaltheologie", in *Jurisprudenz, politische Theorie und politische Theologie: Beiträge des Herborner Symposions zum 400. Jahrestag der Politica des Johannes Althusius 1603–2003*, hg. von Frederick S. Carney, Heinz Schilling und Dieter Wyduckel (Berlin: Duncker & Humblot, 2004), 123–142.

138 Lucia Bianchin, „Politica e scrittura in Althusius: Il diritto regale nell'interpretazione di I Sam. 8, 11–18 e Deut. 17, 14–20", in *Politeia biblica*, a cura di Lea Campos Boralevi e Diego Quaglioni, Il pensiero politico 35: 3 (Firenze: Olschki, 2002), 409–430.

139 Lásd Maurizio Povero, „Communicatio (Commun.io)", in *Il lessico della Politica di Johannes Althusius: L'arte della simbiosi santa, giusta, vantaggiosa e felice*, a cura di Francesco Ingravalle e

megszentelt társadalom egységei (család, város, állam, egyének)[140] között – belőlük áll minden szinten a „*consociatio symbiotica sancta*".[141] Kommunikáló társadalom – nem véletlen, hogy az utóbbi másfél-két évtizedben ismét megerősödött föderalizmus-kutatás hátterében a nyelvészeti pragmatika, a beszédaktus-elmélet, konstruktivista társadalomteória áll, s az újabb diskurzus „posztmodernként" rehabilitálja Althusiust a Hobbes-i modernnel szemben.[142]

Mindennek részletes taglalása messzire vezetne. Itt csak annyit szeretnék leszögezni, hogy Prágai András „ortodoxiája" korántsem valami elmaradott, fundamentalista politikai nyelv felé nyit utat a *Sisak* ciklusában. A „szent közösség" eszményének laicizált formája, a reformkorból ismert „szent haza" egy alternatív modernitás felé mutat; a szinkretizmus elítélése, a hagyománytisztítás szenvedélye éppen napjainkban újra erősödik. A 17. század első felében ennek a nyelvnek is megvolt az esélye, hogy meghatározóvá váljék, legalább az erdélyi szellemi életben.[143] A történelem is közbeszólt, hogy mégsem válhatott azzá. A későbbi fejlemények megértéséhez ezért az ellentáborra sem árt egy búcsúpillantást vetni. Korábban jeleztem, hogy életrajzi adatait, személyes kapcsolatrendszerét tekintve akár a Prágainál jóval fiatalabb Laskai János is írhatta volna a *Sisak* ciklusát.[144] Ennek kizáró oka viszont pontosan az, hogy a tőle fennmaradt művek már egészen más szellemi hatásokat tükröznek és közvetítenek, mint amilyeneket a heidelbergi generáció hozott magával. Laskai Leidenben végzett, s jóllehet, Rivet is professzorai közé tartozott, és később a szintén keményvonalas Vedeliustól is fordított, méghozzá olyan művet, aminek

Corrado MALANDRINO (Firenze: Olschki, 2005), 103–113; valamint Mario MIEGGE, „Communicatio mutua", in *Il lessico della...*, 115–124.

140 A Henning Arnisaeustól érkező lutheránus kritika pontosan erre az egybefonódásra irányult, a szférák (család, állam) világos elválasztását követeleve: Merio SCATTOLA, „Althusius e gli inizi della disciplina politica in Germania", in *Il lessico della...*, 21–38, 29–31.

141 Lásd Merio SCATTOLA, „Von der maiestas zur symbiosis. Der Weg des Johannes Althusius zur eigenen politischen Lehre in den drei Auflagen seiner Politica methodice digesta", in *Politische Begriffe und historisches Umfeld in der Politica methodice digesta des Johannes Althusius*, hg. von Emilio BONFATTI, Giuseppe DUSO und Merio SCATTOLA, Wolfenbütteler Forschungen 100 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2002), 211–250.

142 Giuseppe DUSO, „Althusius: Pensatore per una societa postmoderna?", szerk. DUSO, *Filosofia Politica* 4 (1990): 163–175; Corrado MALANDRINO, „Calvinismo politico, repubblicanesimo, «sussidiarita» e lessico politico althusiano", in *Il lessico della...*, XVII–LI.

143 Apáczai Csere János lelkes fiatalként szövetségteológiai alapon írja meg az *Enciklopédia* politikafejezetét, s később sem sajnálja az áldozatot Althusius könyveinek megszerzéséért; lásd MÉSZÁROS István, „Egy Apáczai-tanítvány könyvjegyzéke", *Magyar Könyvszemle* 80 (1964): 239–247, 246.

144 CSIPKAY Sándor, *Magyar-holland irodalmi kapcsolatok kezdetei: Laskai János* (Budapest: szerzői kiadás, 1935); HARGITTAY Emil, „Justus Lipsius és Laskai János", in *Tarnai Andor-emlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Historia litteraria 2 (Budapest: Universitas, 1996), 117–126.

több helye párhuzamba állítható a *Sisak* stílusával, fordulataival,[145] egész szellemi habitusában mégis különbözött Prágaitól és a *Sisak*ot meghatározó föderálteológiai szemlélettől. A dési *complanatio* (1638) alkalmából készült, és később közreadott munkácskájának, a *Jézus királyságá*nak[146] alapja Hugo Grotius *De veritate religionis Christianae*-je volt, vagyis éppen a Dordrechtben győztes tábor arminiánus ellenzékének kultuszkönyve. A szombatosok ellen érvelő magyar változat célkitűzése a legalista szemlélet elleni fellépés, s ilyen módon közvetve a buceri-meliusi hagyománnyal is vitába száll. Az egész könyv amellett érvel, hogy a mózesi törvények merev betartása alól Jézus munkája mentesítette a hívőket (például a szombatnap ünnepét vasárnap is tarthatják), csak azok a szabályok érvényesek a továbbiakban is, amelyek természettörvényre hivatkoznak.[147] (Emlékezzünk, a *Sisak*ban „Isten s a Természet" egybehangzóan ítéli el a politikai paráznaságot – a szövetségkötésnek ez a tabuja a lehető legmesszebb állt a grotiusi szellemiségtől.) De már önmagában is elegendő érv volna a Lipsius-fordítás hatalmas vállalkozása. S nem is önmagában Lipsius (vagy a Laskai által is óvatosan került Arminius) itt a perdöntő momentum,

145 Nicolaus Vedelius, *Hittül-szakadásnak tellyes meg-orvoslása*, ford. Laskai János, RMNy 2089 (Várad: Szenci Kertész Ábrahám, 1644). A latin forrás: Nicolaus Vedelius, *Panacea apostasiae: Bono Constantum et lapsorum proposita libris tribus* (Genevae: Petrus Aubertus, 1628). A munka kiadásának közvetlen aktualitása volt Bethlen Péter esetleges áttérésének híre, illetve veszélye. Néhány jellemző idézet: „Mely szomorú légyen e mái szent napon az *Anyaszentegyháznak ábrázatja*, és mely siralmas többire mindenütt annak állapatja, nincsen senki, aki ne tudná. [...] Rettenetesen dühösködik az Antichristus, és a híveknek testek, életek és jószágok ellen minden kegyetlenséggel hatalmaskodik. [...] És ami nagyobb, nem elégedvén meg meg a híveknek testeken dühösködni, azoknak életeken és lelkek-ismeretin is iszonyúképpen kegyetlenkedik. Mintha nem elég volna az ártatlanokat megölni, ha a Christus jegyesét megszeplősíteni, és a tisztességes szüzet utálatos fajtalanságra vonni nem igyekezne." (Uo., 1–3) Vedelius természetesen kifejti a metafora teológiai alapját: ha valaki elhagyta hitét, „ezután penig őnéki kurválkodni és paráználkodni kicsiny dolognak látszik, mivel ő ama nagy babilóniai kurvával lelkiképpen merészlett paráználkodni, amely egyéb kurválkodásnál sokkal utálatosabb [...] És itt eszünkben kell vennünk, hogy mind e két paráznaság között nagy szövetség vagyon, kinek ez az oka, hogy a bálványimádás paráznaságnak neveztetik a Szent Lélektől. Mert hogy egyebet elhagyjak, a testi paráznaságról igen sikamló út vagyon a lelkire, mint a mindennapi példák bizonyítják, hogy azok akik testeket azzal a tisztátalansággal megfertőztetik, csak könnyen pápistákká lésznek. S bizony a lelki paráznaság is felette igen táplálja a testit. Kire bizonság a régi pogányok, kik a paráznaságnak fajtalanságát és gyalázatját köz-dolognak tartották..." Uo., 68–70.

146 Laskai János, *Jesus kiralysaga, melynek idvességes birodalma alá hatható erősségekkel intettetnek ki-vált-képpen az erdélyi proselyta sidók*, RMNy 2090 (Várad: Szenci Kertész Ábrahám, 1644). Modern kiadása: Laskai, *Válogatott művei*, 417–476.

147 Vö. különösen Uo., 458–460; a szamaritánusok szintén kiesnek a régi szereposztásból: uo., 432–433, a házasságjog metaforizálása pedig ugyanúgy elmarad, mint ahogy abban az alapmű is megengedő álláspontot képvisel: Hugo Grotius, *De veritate dreligionis christianae*, rec. Joannes Clericus (Amstelaedami: Van der Plaats, 1709), 119–123.

hanem az a közös szellemi háttér, ami nemcsak az ő műveiket, hanem a 17. század első harmadának az ortodoxiával szembeforduló lelkiségét meghatározza: az erasmusi *nova pietas* hagyománya.

Ha a *Sisak* teljes ellentétét, vagy mondhatjuk úgy: alternatíváját keressük, akkor Erasmus *Kézikönyv*ét érdemes felütni. A kiinduló szentírási helyek ebben is ugyanazok, amelyek a *Sisak*ot meghatározzák: Ézsaiás és az Efezusi levél pajzsa, dárdája és sisakja. De a katonai terminológia itt a szenvedélyek elleni harcot illusztrálja, a program pedig a felekezetiség külső formáival szemben a belső ember lelki megújulására irányul. Alapmeggyőződése szerint a szenvedélyek, az érzelmek a ráció erejével megszelídíthetők:[148] ezért ötvözi a páli szellemiséget a sztoikus filozófia tanításával.[149] A keresztény filozófiai program az utolsó fejezetig ível, ahol Seneca *De irá*jának szellemében Erasmus pontosan az ellen az ótestamentumi szellem ellen érvel, amely a *Sisak*ban a lelki fegyvezettel a bosszúállás kötelmét társította („A harag és a bosszúvágy ellen").[150] Nagyon másféle „gyógyítás" (*remedium*) ez, mint amivel Prágai kúrálta volna a „sebeket", de kétségkívül gyógyítás, a megbocsájtó Krisztus nevében. (A nagyobb egység, amibe a fejezet utolsóként illeszkedik: „Orvosságok az egyes bűnök ellen".)[151] Ha van szinkretista alapvetés a kora újkori morálteológiában, akkor Erasmus munkája annak csúcspéldája; a kulcsfontosságú, sokat idézett hely a hatodik fejezet elején szerepel: a platóni *locus*ok előrevetett mentegetése szerint a filozófusok „rációja" funkciójában megegyezik az apostol „szellem", „benső ember", „értelem törvénye" kifejezéseivel; a „szenvedély" (*affectus*) Pál szótárában a hús-vér test, a „külső ember", olykor pedig „tagokban uralkodó törvény". Összegezve: „A bölcselők tekintélye [...] kevés volna, ha a Szentírás nem tanítaná ugyanazt, még ha éppenséggel más szavakkal is."[152] Ennek oka pedig a régi igazság: Krisztus már megtestesülése előtt is hatott a pogány bölcsekre.[153]

148 „Tehát először is meg kell ismerni a lélek minden indulatát, azután pedig látni kell, hogy egyik sem olyan heves, hogy ne tudná az ész lecsillapítani vagy erénnyé változtatni", hangzik az 5. fejezet tézise: Desiderius ERASMUS, *Enchiridion militis Christiani: Kézikönyv Krisztus katonájának*, ford., bev., jegyz. HEIDL György (Budapest: Paulus Hungarus–Kairosz, 2000), 64.

149 Az összefüggés monografikus feldolgozása: Ross DEALY, *The Stoic Origins of Erasmus' Philosophy of Christ*, Erasmus Studies (Toronto: University of Toronto Press, 2017), 263–332.

150 ERASMUS, *Enchiridion militis Christiani*..., 249–258.

151 Uo., 227; a gyógyítás-metafora alapja a mű elején, uo., 25 (1. fej.).

152 Uo., 69; „Iam vero philosophorum levis sit authoritas, nisi eadem omnia, tametsi verbis non iisdem, sacris in literis praecipuuntur", Desiderius ERASMUS, *Enchiridion militis Christiani, saluberrimis praeceptis refertum* (Argentinae: Knobloch, 1521), 93–94.

153 „... fortasse latius se fundit spiritus Christi, quam nos interpretamur, et multi sunt in consorti sanctorum, qui non sunt apud nos in catalogo", szól a talán legismertebb szinkretista dialógus, a „Convivium religiosum" szentenciája: Desiderius ERASMUS, *Colloquiarum familiarum opus aureum* (Londini: Flesher, 1683), 92–93. Erasmus pozitív szinkretizmusáról lásd DEALY, *Stoic Origins*..., 53.

Mindez nem *ad hoc* ötlet (hiszen más példák is felhozhatók lettek volna): a Guevarától Erasmusig húzódó szellemi horizontot az uralkodásra készülő Rákóczi György széles látókörű művelődéspolitikája nyitotta meg magyar nyelven a kortársak számára. Salánki György 1627-ben leideni diák korában publikálja Erasmus *Enchiridion*jának fordítását, természetesen Rákóczinak ajánlva, s az ajánló szövegben az alumnus azt is felfedi, hogy Rákóczi „néminemű könyveknek fordítását bizonyos személyekre mintegy elosztotta légyen".[154] Az átgondolt programot Klaniczay Tibor joggal hozza összefüggésbe „Magyarországon egy újjászülető, illetve új kegyességgel", amelynek mind a katolikusok, mind a protestánsok között lesznek értékes szellemi termékei (mint Pázmány Kempis-fordítása [1624] vagy Medgyesy *Praxis pietatis*-magyarítása [1636]), s kapcsolja hozzá azt a lipsiusi humanizmus anyanyelvű megjelenéséhez, főként Laskai tevékenysége révén.[155] Az általa ugyanitt megvillantott komor vég, a barokk szellem közelgő diadalával, mint ami elnyomta volna a későhumanista tolerancia szellemét, mindazonáltal csak részigazság. A korszak politikai nyelveinek történetét tekintve a szinkretistázók hulláma után a szinkretisták is felbukkannak a következő század elején. Rákóczi Ferenc és a körülötte még a száműzetésben is jelen lévő grotiusi hagyomány, illetve a Szekfű által oly nagy lenézéssel kezelt unionista-szinkretista törekvések[156] arról tanúskodnak, hogy ez az áramlat is tovább élt, részét képezte a modernizáló törekvéseknek a következő korszakban. Számomra úgy tűnik, hogy a modern, a politika primátusát evidenciaként elfogadó szaktudományosság a kora újkori tolerancia- (szinkretizmus-) felfogásoknak csak az egyik iránya iránt megértő: a praktikus, politikai irányra nyitott. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy a 17. század elejétől a 18. század elejéig a legjelentősebb politikai gondolkodóink s egyszersmind gyakorlati politikusaink (Rákóczi mellett mindenképpen ide számítandó Bethlen Miklós is)[157] nemcsak kísértésbe estek a másik, már a Hütter-féle teológusok által is eluta-

154 Idézi: Klaniczay Tibor, „Egy epizód Erasmus utókorából: A magyar Enchiridion (1627)", in Klaniczay Tibor, *Pallas magyar ivadékai*, 129–137 (Budapest: Szépirodalmi, 1985), 134–135.

155 Klaniczay, „Egy epizód...", 136.

156 Szekfű Gyula, A *száműzött Rákóczi*, 2. kiadás (Budapest: Holnap, 1993), 262; vö. Bene, „Az ellenállás hermeneutikája...", 1058.

157 Az örvendetesen fellendülő Bethlen Miklós-kutatásoknak (Tóth Zsombor, összeáll., *Bethlen Miklós válogatott bibliográfia* [Budapest: Reciti, 2016]) ez az iránya még sok meglepetést ígér. A kiinduláshoz: Jankovics József, „Bethlen Miklós a vallási unióról", *Vigília* 83 (2018): 590–597. Az általam vázolt, frigyteológia körüli konfliktusok a század második felében a coccejanizmus körül folytatódnak majd, lásd Nagy Levente, „Bethlen Miklós és az erdélyi coccejanizmus a 17. század második felében", in A *felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. Balázs Mihály és Bartók István (Szeged: SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016), 187–205; a teológiai alapról: Willem Jan van Asselt, *The Federal Theology of Johannes Cocceius (1603–1669)*, Studies in the History of Christian Thought 100 (Leiden: Brill, 2001).

sított valódi, dogmatikai és spirituális szinkretizmus lehetőségétől, hanem sokszor meglepő mélységig gondolták végig annak teológiai és politikai következményeit is. Olykor persze pályájuknak ez csak egy bizonyos szakaszáról mondható el.

Pázmány és a kegyelem szinkretizmusa

Térjünk vissza egy rövid epilógus erejéig Pázmány Péter és Esterházy Miklós vitájára. A „szinkretista" kifejezés a húszas-harmincas évek tágan értelmezett fordulóján ezen az oldalon is előkerült. Ha azt feltételeztem, hogy az érsek csak mintegy „visszalőtt" a vádat korábban talán ellene fordító nádornak, akkor logikus lehet arra gondolni – immár a feltételezésre is feltételezést építve –, hogy a terminust itt sem csak politikai értelemben lehetett használni, vagyis hogy éppen úgy, mint a protestánsoknál, a szinkretikus-vád szintén feltűnt a táboron belüli, belső teológiai vitákban. Pázmány, mint azt már régen tisztázták a kutatások, nem volt egészen feddhetetlen ezen a téren. (Kérdés persze, vajon Esterházy tudott-e ilyen irányú előéletéről.)

A római egyházon belül már a 16. század vége óta egyre engesztelhetetlenebb vita folyt az emberi érdem és jócselekedet szerepéről a megigazulás, a *iustificatio* folyamatában. A protestáns oldalon radikális gesztussal lezárni vélt kegyelemtani problémát hosszú ideig csak Melanchthon *synergismus*-tézise, az Istennel együttműködő emberi akaratot vizsgáló kutatás próbálta megnyitni, nem sok sikerrel[158] – a fő dogmatikai viták a predesztináció területére tolódtak át. A következő hullámot éppen az imént érintett arminiánus mozgalom hozta magával. A katolikus táborban viszont éppen ebben a témában éleződött ki az ellentét a szigorúbb predesztinációs tételeket valló domonkosok és az emberi döntés, a kegyelem elfogadása vagy elvetése, az isteni kegyelemmel együttműködő szabad akarat mellett optáló jezsuiták között. Vajon az ilyen ember kaphat-e aktuális kegyelmi segítséget (*auxilium, gratia actualis*) Istentől, vagy a végletekig bűnös, megromlott természetéből következően már magához a hithez is csak kegyelmi ajándékként juthat – és annak hatékonyságáról is előre Isten dönt, az emberi aktivitásnak nincs szerepe a döntés befolyásolásában?[159] A tulajdonképpeni „segítő kegyelem"-vita Luis

158 HELTAI, *Alvinczi Péter...*, 54

159 A kérdés domonkos szempontú új összefoglalása: Robert Joseph MATAVA, *Divine Causality and Human Free Choice: Domingo Bañez, Physical Premotion and the Controversy de Auxiliis Revisited*, Brill's Studies in Intellectual History 252 (Leiden: Brill, 2016); az alábbiakban külön hivatkozás nélkül is erre építek. A teológiai kérdéseket illetően Pázmánnyal kapcsolatban természetesen alapvető: SZABÓ Ferenc S. J., A *teológus Pázmány: A grazi „theologia scholastica" Pázmány művében*, METEM könyvek 1 (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1998).

Molina jezsuitának az ezt mint hagyományos és elégtelen álláspontot agresszíven támadó vitairatával kezdődik, amely az emberi szabad akarat szerepének hangsúlyozásával próbálta újratematizálni a terepet (*Concordia liberi arbitrii cum gratiae donis, divina praescientia, providentia, praedestinatione et reprobatione*, 1588). A domonkosok vezéralakját, a salamancai professzort, Domingo Bañezt azzal vádolja, hogy véleménye lényegét tekintve nem különbözik az Ágostont szintén félreolvasó, determinisztikusan értelmező Lutherétól és Kálvinétól: mindnyájan egyetértenek abban, hogy Isten minden egyes lélek sorsát konkrétan meghatározza, akaratának előzetes *praemotió*jával. Molina szerint viszont Isten csak a dolgok és események általános irányát dönti el előre, miközben az ún. „másodlagos okok" (*causae secundae*) zónájában szabad terepet hagy az emberi aktivitás, a cselekvő hit, az érdemszerző cselekedetek végbevitele számára. A dogmatikai szubtilitások ismertetésétől eltekintve talán érdemes még megemlíteni, hogy a molinizmus túlzásait tompítani akaró teológusok egy csoportja (a legtekintélyesebb jezsuiták, mint Gábriel Vasquez és Roberto Bellarmino, vagy a *concordiá*t kereső domonkosok, mint Diego Álvarez), a következő század elején bevezették a vitába a segítő kegyelem egy különleges fajtáját, ami az embernek azzal siet segítségére, hogy az isteni szándékkal egybehangzó gondolatot sugall neki: az ún. *cogitatio congruá*t.

A római egyházon belüli vita szinte a kezdetektől erős hullámokat vetett a magyar szellemi életben is. Ennek legszembetűnőbb dokumentuma Pázmány Péter Magyari Istvánnak *Az országokban való sok romlásoknak okairól* című könyvterjedelmű röpiratára adott *Felelet*e, 1603-ból. A szakirodalom mind Magyari, mind Pázmány érvelésének politikai elemeivel foglalkozott részletesen, így némileg árnyékban maradt Pázmány *Felelet*ének az része, amely nem annyira a sztereotíp lutheránus vádak cáfolatára irányult, mint inkább a katolikus tábort megosztó ellentétekben foglalt állást, és az írás tulajdonképpeni teológiai magját alkotja. Ebben a „Hogy mi bálványozók nem vagyunk" című ötödik részben Pázmány mindenekelőtt a protestánsok által is közös tekintélyként elismert legfőbb egyházatya, Ágoston szöveghelyeiből építkezik. A jó cselekedetekről szóló alfejezet („Hogy az jó cselekedetek érdeme vallásába nincs semmi bálványozás") Magyarival csak mintegy mellékesen vitázik, hiszen kijelenti, hogy „Mindnyájan azért egyezünk abba az Catholicusok, hogy az bűnök bocsánatja és az megigazulás nem az mi érdemünkből, hanem az Istennek ingyen adott ajádékából vagyon",[160] s megállapítja, hogy „nem különböztök mitőlünk, mert ti is azt mondjátok, hogy

160 Pázmány Péter, *Felelet Magyari István sárvári prédikátornak az ország romlása okairul írt könyvére (1603)*, s. a. r. Hargittay Emil, Pázmány Péter Művei: Kritikai kiadás 1 (Budapest: Universitas, 2000), 163.

ingyen bocsátja meg Isten a mi bűneinket, és ingyen fogad minket fiaivá, beoltván Krisztusba" – majd a „sola fide" tézist másodlagos fontosságúnak minősíti, mint amit a protestánsok csak azért hoznak elő, hogy „ne láttassatok teljességgel egyezni velünk".[161] A protestánsok által gyakran idézett Pál-locust („Hiszen azt tartjuk, hogy hit által igazul meg az ember, a törvény cselekvésétől függetlenül", Róm. 3: 28) egyéb Pál-idézetekkel,[162] majd a Jakab apostol leveléből vett látványos idézettel szembesíti („Látjátok tehát, hogy cselekedetekből igazul meg az ember, és nem csupán a hit által", Jak. 2: 24). Az előbbiek a „hit nélkül" végrehajtott jócselekedetekre vonatkoznak, amelyek a „szívbe írt" természettörvényből fakadnak, s az utolsó ítéletkor bíráltatnak el. Az utóbbi hely viszont „az hitből és Szentlélek malasztjából származott jócselekedetek" szerepére utal a megigazulásban. Ezek által „disponáltatunk és készíttetünk a megigazulásra". A lényeget tekintve a vitát pusztán terminológiai jellegűnek minősíti („csak az szórul vagyon vetekedés"),[163] s cáfolja az érdemszerző cselekedetek tézisét, vagyis a megigazulást Isten részéről *ante praevisa merita* tekinti eldöntöttnek,[164] az ember egyedüli lényeges cselekedetének a hitaktust tartva, amelyről az „érdemek" legföljebb utólag tesznek bizonyságot. „Ha az jutalom feljebb való a munkának érdeménél, nem jutalom lészen, hanem ajándék."[165]

Az argumentáció éle valójában Molina és a molinisták ellen vág, akik a pelagiánusokhoz kerülnek közel, azokhoz, akik szerint az Isten a maga „megszentelő malasztját" (*gratia sanctificans*) „az embereknek természet erejéből való jó cselekedetekért adná".[166] A valódi vita tehát nem arról szól, hogy az ember jócselekedeteiért jár-e a kegyelem (nem jár, a tridenti végzések szerint sem), hanem akörül forog, hogy képes-e az ember saját erejéből, isteni segítség (*auxilium*) nélkül jót tenni vagy sem. „Efölött – mondja Pázmány – még azon is vetekednek (noha szeretettel, vakmerő eretnekség nélkül) az katolikus doktorok, ha oly szükséges legyen-é az Istennek efféle segítő malasztja, hogy nemcsak üdvösségre való jót, de egyáltaljába ugyan semminemű jót ne cselekedhessék senki enélkül." Azon „sokak" között pedig, akik ez utóbbit tanítják, Aquinói Tamást emeli ki, mondván, hogy írásaiból levezethető a

161 Uo., 160.

162 Uo., 162; pl. Róm. 2: 13: „Hiszen nem a törvény hallgatói igazak Isten előtt, hanem a törvény megtartói fognak megigazíttatni" („Factores ligis iustificabuntur apud Deum").

163 Uo., 164.

164 Uo., 156: „... annak okáért kárhoztatják az keresztyének, aki azt mondja, hogy az embernek szabad akaratja erejéből, az Isten malasztja nélkül való jó cselekedetekért, vagy efféle *jó cselekedet után* adatik az Istennek segítő malasztja".

165 Uo; 167: „az ember [...] érdeme nélkül megigazul [...] mindazáltal, az után való munkájával is érdemli ezen boldogságot".

166 Uo., 152.

gondolat: „az ember semmi jót nem cselekedhetik, ha oly gondolat nem jut eszébe, mely alkalmatos legyen az ő akaratjának felindítására".[167]

A segítő kegyelem, mint a *congrua cogitatio* ajándéka: az akarat mozgásba lendítője, „az embernek szívét felindító malaszt"[168] – lényegében Bañez álláspontjának egy újabb érvvel való hallgatólagos megtámogatásáról van szó. A bűnös ember az ilyen kegyelem fogadására legföljebb felkészülhet a gonoszság abbahagyásával, ám még a bűnbánatra is csak a kegyelem révén válik képessé. Pázmány ezzel a *Felelet* írásának idején példátlanul kiélezett kegyelemtani vitában foglal egyértelműen állást, saját rendtársa, Molina és követői ellen! Nem véletlen, hogy gráci rendtársai, a szorgos molinisták kétszer is feljelentették (1604-ben és 1606-ban) a jezsuita rend generálisánál, mint aki gúnyt űz az akaratszabadságból, s lényegileg protestáns (lutheránus) kegyelemtani nézeteket vall, azaz a szinkretizmus bűnébe esik.[169] A feljelentés nem ért célt, Pázmány sikerrel tisztázta magát, amin nincs okunk csodálkozni, hiszen maguk a jezsuiták is megosztottak voltak a kérdésben, ő maga pedig egykori tanára, Bellarmino nézeteire hivatkozva jól tudta, milyen erőtérben mondja, amit mond; a Collegio Romano professzora éppen erős ágostonizmusától vezetve támogatta a „kongruista" kompromisszumot.[170] De megjegyzendő, hogy itt nemcsak a Rómában tanultak hasznosításáról , hanem a magyar realitásról is szó volt, hiszen nyilvánvalóan ezzel tudta Magyari érveit a legérzékenyebb ponton hatástalanítani; a legérzékenyebb pont ugyanis a gyenge teológiai alap volt, amely évtizedek vitáiban megkopott vádak ismétléséből állt csupán. Pázmány nem egyszerűen cáfolta ezeket, hanem a saját tábor felé is beszélve, mélyebb és még az átlag olvasók számára is érdekesebb, frissebb, megragadóbb teológiai argumentumok felé terelte a vitát. Ezek után pedig a sárvári prédikátor politikai és katonai konklúzióit (művének igazán eredeti részeit) részint a visszájukra fordíthatta, részint a sajátjaiként tüntethette fel őket. Bejáratott, sőt, elkoptatott közhely volt például a török támadásnak isteni büntetésként való beállítása: Magyari szerint a katolikusok árulták el a hitet, Pázmány viszont rákérdez, talán bizony azt gondolja a prédikátor, „hogy Hunyadi János és Mátyás király is az Luter lova farkát tartotta?"[171] Hiszen az ország a római hitű uralkodók alatt virágzott, ezért a török támadásért a „lutheristák" által támasztott hitszakadás a felelős. A következtetés viszont eredeti, és a *Felelet* Magyarihoz forduló záró soraiban Pázmány már saját meggyőződéseként hangoztathatja: „Adja az mennynek-földnek Ura, az ő szent

167 Uo., 157. Pázmány saját margójegyzete: „Hanc rationem eleganter deducit Gabrile Vazquez".
168 Uo., 158.
169 Decker kancellár feljelentését ismerteti: Szabó, A *teológus Pázmány*..., 271.
170 Uo., 279; valamint: Tutino, *Empire of Souls*..., 9–24.
171 Pázmány, *Felelet Magyari István*..., 241.

Fiának érdeméért, hogy mind te Magyari uram, mind pedig azok, kik veled egy hajóban eveznek, az igaz keresztyéni egyességre térhessetek. Hogy egy szívvel, egy lélekkel, és mint a próféta mondja, *humero uno* szolgálhassunk az mi Istenünknek, enyhíthessük az ő mireánk felgerjedt haragját: az ő éles és megköszörült kardját rejtse el…"[172]

A gráci feljelentések hatástalansága persze nem jelentette azt, hogy a feljelentőknek ne lett volna egyben-másban igazuk. Pázmány a maga kegyelemtani elképzeléseit azért pozicionálta olyan közel protestáns vitapartnerei Ágostonra támaszkodó nézeteihez, mert végső soron azt akarta igazolni, hogy vallási ellentéteik csak ürügyek az eltérő protestáns politikai érdekek leplezésére. De akár az is elképzelhető, hogy kegyelemfelfogása valóban közel állt az akaratszabadságot tagadó protestáns elképzelésekhez. A *Felelet* végén álló latin „Peroratio" a lutheránus Nádasdy Tamást igyekezett meggyőzni a lényegi kérdésekben fennálló egységről,[173] az egymás elleni harc helyett a török elleni fellépés szükségéről, s ilyen módon egyfajta gyakorlati szinkretizmust mindenképpen érvényesített a szembenálló felekezetek között, de az elvi, dogmatikai egyetértést sem zárta ki teljesen. A *cogitatio congrua*, a szívünket „felindító" isteni kegyelem tézise igen közelről hasonlít Istennek arra a „bölcs tanácsára", amely Bocskai istvánt a cselekvésre „felindította". Nincs kizárva, hogy a nádor tudott a gráci afférról. A környezetében élő, dolgozó jezsuiták, akik a Nádasdy Ferencnek címzett *Értekező levél* összeállításában segítették, valószínűleg tudtak a feljelentésről.

A harmincéves háború fordulópontja körül, a harmincas évek elejére a helyzet változott. Pázmány felfogása lényegét, teológiai magját tekintve nem módosult, de a hangsúlyokat máshová tette. Ha korábban bármikor is reménnyel tekintett a szinkretikus kezdeményezésekre, ekkorra ennek már vége. A *Kalauz* egyre bővülő kiadásaiban a *Felelet* több irányba nyitott érvelését egyre zártabb kontroverz teológiai rendszerré formálta.[174] A hajdani vitázó szöveg úgy épült be a nagy összeg-

172 Uo., 247–248.

173 Uo., 249–256.

174 A *Kalauz* szóban forgó XII. könyvének *iustificatio*-téziseiről szóló Szabó Ferenc atya természetesen jelzi az álláspont teológiai középenállását (Pázmánytól vett idézettel: „Christus Úrunkat két latorközzé feszítették. Az ő igaz tanítása-is két szélhámos tévelygések-között szorongattatik. Pelagius igen sokat tulajdonított a szabad-akaratnak; a mostani lutherista és calvinista tanítók semmi helyt nem adnak annak […]") – s csak jegyzetben utal rá, hogy az érseknek pályája elején konfliktusai támadtak a gráci molinistákkal; SZABÓ Ferenc S. J., „A megigazulás a Kalauz XII. könyve szerint", in *Útmutató. Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány Péter Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 14, 31–44 (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016), 35. A következtetést nehéz volna megtakarítani: ha ez az érett Pázmány álláspontja, akkor a fiatal Pázmány kegyelem- és szabad akarat-tana mintha hajszál-

ző műbe, hogy tudatosan elmaradtak belőle az ellenfeleknek a vitába bocsátkozást megengedő, érveket kínáló részek. Nyomuk sincs itt már az egymással a kegyelem különböző értelmezéseiről szeretetben vetekedő „katolikus doktoroknak".„... szabadságunkban vagyon hogy jót cselekedjünk, mivel a kegyelmes Isten az ő szent malasztjával mindenkor kész segítségünkre. [...] Balgatagság azért azt mondani, hogy az ember akaratja semmit sem munkálkodik Istennel együtt a jóban. Mert mikor az erőtlen embert kézen fogva viszik, nem szinte úgy vonsszák, mint a dögöt, hanem maga is munkálkodik: azonképpen a jó cselekedetre nem úgy vonyatik ember mint egy tőke, hanem Isten malasztjával együtt ő is munkálkodik."[175] Itt már nem az (egyébként előre látott) érdemek latra vetése előtt (*ante praevisa merita*) ingyen adott kegyelem kerül előtérbe, hanem a korábban elnyert kiválasztás után méltán kapott jutalom: „Azt hisszük, hogy az igazult és Isten kedvében ingyen fogadtatott ember, a Krisztus érdeméből származott jó cselekedetekkel, a megígért mennyei koronát és igazulásának öregbülését érdemli. Azért a mennyei dücsőség nemcsak úgy adatik az istenes embernek, mint fiúi örökség, hanem úgy is mint jó bajnok és pálya-futó bére és jutalma."[176]

Nemcsak, hanem, is... A századelő éveitől eltelt évtizedek alatt lényegileg változott meg a légkör Magyarországon. Országrésznyi területek fölött rendelkező arisztokrata családok rekatolizáltak, és a maradék kálvinista, lutheránus zárványok elkeseredett harcot folytattak a túlélésért és felekezeti identitásuk megőrzéséért. Miközben a katolikus tábor erősödött, gyarapodott. A segítő kegyelemmel együttműködő szabad akarat ekkor már a konszenzust tükrözte (Esterházy Miklós *Értekező level*e a *Kalauz* tételeit fejti ki – más kérdés, hogy szántszándékkal nem hivatkozik az érsek munkájára.)[177] A változás konkrét okairól legfeljebb sejtéseink lehetnek; a szinkretizmus erőltetése idejétmúlttá vált. Ami magát a terminus előjelének megváltozását illeti, nem lehet kizárni azt sem, hogy a protestánsok körében

nyival közelebb állott volna a bal latorban megszemélyesülő „mostani lutherista és calvinista tanítókhoz". A *Kalauz* szövegvilágának formálódásáról: Balázs Mihály, „Az Öt szép levél 1609-ben", in Balázs, *Felekezetiség és fikció...*, 193–216.

175 Pázmány Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, kiad. Hargittay Emil, Bibliotheca Hungarica antiqua 32 (Budapest: Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézete, 2000), 912–913 (XII, 1: 2).

176 Uo., 950 (XII, 4: 2).

177 Az *Értekező levél* az összes olyan helyet, amit közvetlenül Pázmánytól is vehetett volna, Bellarmino *De gratia et libero arbitrió*jának IV. és VII. részeiből írja ki – a kérdésre később külön tanulmányban kívánok visszatérni. Esterházy sem volt Pázmánynál kevésbé bonyolult személyiség – ez a *damnatio memoriae* például azzal együtt értékelendő, hogy korábban Rómában is közbenjárt Pázmány érdekében; lásd Tusor Péter, *Pázmány, a jezsuita érsek: Kinevezésének története, 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány)*, Collectanea Vaticana Hungariae, I/13 (Budapest–Róma: MTA-PPKE „Lendület Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2016), 22, 39. Esterházy és Pázmány konfliktusának hasonló részleteiről lásd még a kötetben Szabó András Péter írását.

lezajlott jelentésváltozás is hatással volt Pázmányra. Egy biztos: a harmincas évek elején a „syncretismus"-t, mint arról Esterházynak címzett üzenete is tanúskodik, immár maga is negatív értelemben használta. Az ellenség megnevezése, a saját tábor egyben tartása fontosabb lett a számára a kifelé, más felekezetek irányába tartó együttműködésnél.

Ortológusok, neológusok

A konklúziók levonása széles forrásbázis áttekintése helyett a fentiekben elvégzett filológiai mélyfúrások nyomán természetesen csak munkahipotézis formájában történhet. Megtakarítani azonban nem érdemes. Politikai fogalmaink jelentős hányada a teológiából származik, magyar vonatkozásban a tizenöt és a harmincéves háborúk időszakaiban több hullámban folyt hitvitákból – méghozzá nem annyira a szembenálló felekezetek közti ütközésekből, mint inkább az egyes felekezeteken belüli vitákból. A szinkretizmus vizsgálata kapcsán egész fogalmi háló bomlott ki az anyagból, s az egyes elemek politikai jelentésárnyalatai a teológiai vitákban formálódtak (pontosabban: preformálódtak): hűség / hűtlenség, szövetség, barátság, egyetértés, érdem / kegyelem, együttműködés / árulás – a fogalmak a protestáns oldalon a föderálteológia és az új kegyesség (arminianizmus) vetélkedésének kontextusába, a katolikus oldalon a segítő kegyelemről („de auxiliis") folytatott domonkos-jezsuita kegyelemtani vita közegébe illeszkedtek. Attól függően jelentettek politikailag valamit, hogy melyik álláspont felől érkeztek a politikai diskurzusba. Amennyiben igaza van Szabó András Péternek abban, hogy a „kora újkori politikai nyelveknek a klasszikus modernista feltételezéssel ellentétben nem csupán a szókincse, de bizonyos mértékig a szintaxisa is megmaradt" Magyarországon, szinte napjainkig (saját kutatásaim szintén ezt támasztják alá), akkor ebből az is következik, hogy mai, politikai felekezetekre oszló világunk habitusai, gesztusai, reflexei, „nyelvei" szintén jórészt vallási eredetűek. A 16–17. századi politikai szótár kifejezéskészlete lényegében egységesnek tekinthető; ám „címszóbokrai", azaz jellegzetes konfigurációi, illetve metaforabokrai és metonímialáncai felekezetenként és iskolánként különbözhettek egymástól. Véleményem szerint ma is különböznek. A szótár egy, a nyelvek nem. Bizonyos kitüntetett időszakok konvergáló mozgásai után mindig újra és újra elkülönböznek egymástól, s újra és újra a felekezeti hagyományok logikája szerint. Egy-egy szociokulturális közösség ma is mást ért szabadságon és mást szövetségen, mást hűségen és mást áruláson, értelmezéseik pedig bármennyire laicizált formában is, de a legtöbbször teológiai mátrixokat követnek. Identitásdiskurzusaink számosak, vitatkozó társadalomban élünk. Ám abban, hogy politikai vitáinkat tudva vagy öntudatlanul átszínezi a teológia, van pozi-

tívum is: világossá válik, hogy a politikai vitáknak ritkán van politikai megoldásuk. A magyar politikai irodalom Arany László szerint jobban kötődik a kívánatosnál a valláshoz. Ha akarom, ezt úgy is forgathatom: a magyar irodalom jobban emlékszik arra más nyelvű, gazdagabban strukturált és jobban specializált irodalmaknál, hogy a viták tétje túl van a politikán, közelebb esik az üdvösség, az eleve elrendelés vagy a kegyelem nagy kérdéseihez. Negatív oldalról fogalmazva: az egyházat és az államot el lehet választani egymástól – a hitet és a politikát kevésbé.

Ezt a kora újkori horizontot szem előtt tartva talán jobban értjük, hogy a föderalizmus és a liberalizmus összehangolása vagy ütközése ma sem pusztán technikai vagy választási matematikai kérdés: az egyik mögött a *symbiotica sancta*, a *consociatio* althusiusi ortodox teológiája (és a hugenotta rámista logika)[178] áll, a másik viszont a molinista akarat-koncepciónak éppannyit köszönhet, mint az erasmusi és a lipsiusi racionalizmusnak, az érzelmek kontrolljának, az egyéni döntés, a szabad ítéletalkotás „szinkretista" rendszereinek. Politikai szempontból abban különböznek, hogy az utóbbi éles határt húz a magánszféra és a nyilvános közé, az előbbi fokozatokban képzeli el az átmenetet. Egy történész azt mondaná, magyar vonatkozásban ezek a rendszerek sosem fejlődhettek politikai struktúrákká – ez igaz is, ám teológiailag megjelentek, ezért örökölhetőkké váltak a politikai habitusokban. A magyar politikai nyelvbe Melius Juhász előkészítő munkássága nyomán, az őt követő nemzedékben kerülnek be az ószövetségi könyvek erőteljes paráznaság-metaforái, a metaforák pedig, mint tudjuk, nem ártatlan dekorációk, hanem hozzák magukkal a mögöttük élő metonimikus gondolkodásmódot, a „politikai közösség mint szent közösség" ideáját, a „politika mint a szent, igazságos és boldog együttélés

178 A heidelbergi intellektuális háttér rámista jellemzőiről: Joseh S. Freedman, „Ramus and the Use of Ramus at Heidelberg", in *Späthumanismus und reformierte Konfession: Theologie, Jurisprudenz und Philosophie in Heidelberg an der Wende zum 17. Jahrhundert*, hg. von Christoph Strohm, Joseph S. Freedman und Herman J. Selderhuis, Spätmittelalter und Reformation 31 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2006), 93–126. Az althusiusi rendszer rámista vonásaira ugyanúgy találó Hermann Conring szarkasztikus kritikája, mint akire mondta, Kaspar Schoppéra: logikájának durva tévedése, hogy egy adott tárgy analízisére csak egyetlen üdvözítő módszert képes elképzelni. Holott a kezdők is tudják: egy téma, illetve terület több tudományág felől vizsgálható („vel tyronibus sit notum, unum subiectum multis scientiis comune esse pro diversa ratione considerandi"). A Schoppe számos könyvében feltűnő tévedéseknek közös gyökere ez rámista fertőzöttség az oka („nugis Petri Rami omnia pene sunt infecta"). Hermann Conring, „In Paediam politices Casparis Scioppii notae et animadversiones", in Gasparis Sciopii, *Paedia Politices Et Gabrielis Naudaei Bibliographia*, ed. Hermann Conring, 155–181 (Helmestadii: Mullerus, 1663), 162. A kritika célpontja elsődlegesen Schoppe politikai filozófiája – tehát visszaérkezünk a *Secretissima instructio* szellemét is meghatározó merev szemlélethez, a politikai érdekek elsőbbségének dogmájához. Vö. Merio Scattola, *Dalla virtu alla scienza: La fondazione e la trasformazione della disciplina politica nell'eta moderna*, Per la storia della filosofia politica 11 (Milano: Franco Angeli s. r. l., 2003), 173–202.

technikája" elképzelését.[179] A föderatív mátrix ereje abban a tulajdonságában van, hogy politikai terminusai mindvégig megőriztek egyfajta kvázi-szakrális aurát,[180] illetve hogy nincs alkotmány- vagy államformához kötve, nemzetállami keretek között éppúgy működik, mint egy városköztársaságban,[181] kisebbségi helyzetben éppúgy, mint amikor hívei relatív vagy abszolút többséget alkotnak, s autoriter rendszerek mellett akár demokratikus formát is ölthet. Ez a végtelen rugalmasság egyetlen tekintetben nem jellemző rá: nem tolerálja a modern tolerancia-fogalmat s mindazt, amit az implikál (főként a magán és a nyilvános szféra elválasztását, illetve a közömbösséget a kvázi-szakralizált politikai entitásokkal, pl. a nemzettel szemben).[182] A közösséget ért bármilyen megrázkódtatás vagy válság idején kiderül, hogy a föderális gondolkodás számára a liberális demokrácia legfeljebb mimikri, hiszen azzal a gesztussal, amivel feltételesen elválasztja, egyszersmind eltéphetetlenül egymásba is szövi a magánélet és a nyilvános, politikai élet terepeit, mint Bucer doktor mondta: „minden kapoccsal" (*per omnem iuncturam*).

A „szinkretizmus" terminusának kora újkori jelentésváltozásait azért vizsgáltam, mert egyfajta reguláló, váltó-funkciójú fogalomnak látom a két modernitás-opció között. Pozitív és negatív értelmezéseinek mozgása a toleranciahatár tágítását, illetve szűkítését, a csoportkohézió erősödését vagy gyengülését jelzi. Ha a másikban (a másik emberben, csoportban, nyelvben, kultúrában) felismerjük a sajátunkkal mutatkozó homológiát, akkor azt „szinkretista" módon befogadhatjuk vagy befoglalhatjuk a magunkéba, mint Erasmus a pogány bölcseket. Ha ellenben egy közösség védekezésre kényszerül, vagy egyszerűen arra van hajlama, lehatárol, kizár, és szitokszóként használja a szinkretizmust, akkor – emlékezzünk a Grotiust visszhangzó Laskai Jánosra – sosem fogja vasárnap ünnepelni a szombatot. Bezárkózhat a hagyományba, elzárkózhat az újítás, a gazdagodás elől, mert önmaga elvesztésétől fél benne. *Sebes agynak késő sisak* – fordíthatjuk most már vissza Prágai ellenében (és Rusdorf szellemében) az ovidiusi leleményt.

179 Egy földrajzilag távoli, vallási és kulturális szempontból viszont (elég az erdélyi Jakab-kultuszra gondolni) nagyonis közel fekvő párhuzam: Anne MCLAREN, „Monogamy, Polygamy and the True State: James I's Rhetoric of Empire", *History of Political Thought* 25 (2004): 446–480.

180 Maria Antonietta FALCHI PELLEGRINI, „Modelli politici e contesti storici: La Respublica Israelis in Martin Bucer", in *Politeia biblica*, 369–381.

181 Maria Antonietta FALCHI PELLEGRINI, „Tra teologia politica e ideologia: Le libere citta imperiali in Martin Bucer", in *Le ideologie della citta in Europa dall'Umanesimo al Romanticismo*, a cura di Vittorio CONTI, Il pensiero politico: Biblioteca 20 (Firenze: Olschki, 1993), 149–162.

182 A kérdés kereteiről: Diego QUAGLIONI, „Judaism and Religious Toleration in Althusius", in *Konfessionalität und Jurisprudenz in der frühen Neuzeit*, hg. von Christoph STROHM und Heinrich DE WALL, Historische Forschungen 89 (Berlin: Duncker und Humblot, 2009), 229–238.

Ez a választás persze sosem teljesen determinált, a szinkretizmus-fogalom jelentése sem örökre rögzített. A „szinkretizmus" terminusa lassan kikopott a politikából, nem utolsó sorban – mint Leibniz is utalt rá – azért, mert a hitviták hitelteleníttették a plutarkhoszi és erasmusi pozitív értelmezést. A felvilágosodás enciklopédiája már „hamis békének" minősítette.[183] Nagy átmenetek, várakozásteli krízishelyzetek idején azonban lehetséges a rehabilitálása, ha nem a politikában, akkor más területen. Utolsó példám a magyar nyelv és irodalom megújulásának korából, a nagy modernitáshullám idejéből származik, és egyúttal példa az említett ritka, kivételes pillanatokra. Kazinczy Ferenc írja a *Pályám emlékezeté*ben az ortológus-neológus vita során debreceniként is újításra hajlamos Fazekas Mihályról: az egyedüli helyes magyarságot magának vindikáló Debrecen városa „látá [...] a' szelídlelkü Fazekas Mihályt, a' Ludas Matyi' Énekészét, ki mind az Orthologusok mind a' Neologusok közzé tartozott; nem ravasz syncretismusával úgy biczegvén ide oda, hogy magára az eggyik és másik féltől nem neheztelést hanem szeretetet vona, 's szánást itt, hogy az újítók által magát el engedé szédítetni; szánást ott, hogy szennyeiből kifejleni egészen nem tudott. A' syncretismus az igen jó fejek' dolga, kik elég erővel bírnak 's a' dolgot teljesen ismerik; e' nélkül csudás zavart szűlöget, 's Fazekas a' zavart el nem kerűlé".[184]

Kazinczy maga viszont a „jó fejek" közé tartozott. Az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című nagy tanulmányában a tradicionalista és az újító iskola közé pozicionálta magát és követőinek körét: „... eggyesiténk a' mit a három Iskola tanításaiban jónak találtunk, 's így Iskolánk' neve nem Neologia, hanem Syncretismus". Ezt írta a papírra, majd gyorsan ki is húzta onnan. A dolgozat végén újra leírta – majd a dolgozatot nem ebben a formában közölte, a nyomtatott változatban már hiába keressük a kifejezést.[185] A szó már kockázatossá vált – maradt a kézirásos univerzumban, a bizalmas levelezésben.[186] Bárminek is nevezzük azonban, Kazinczy szinkretizmusa ismét egységet teremtett. Olyat, hogy azóta is vitatkozunk róla.[187]

183 Lásd Miskolczy Ambrus, „A nyelvújítási viták metapolitikája: Kazinczy az egyéni szabadságért", *Forrás* 42, 1. sz. (2010): 23–47, 31.

184 Kazinczy Ferenc, *Pályám emlékezete*, szerk. Orbán László, Kazinczy Ferenc Művei, Első Osztály, Eredeti művek (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 584.

185 Czifra Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*, Ligatura (Budapest: Ráció, 2013), 152; Czifra Mariann, „A magyar nyelvújítás és Kazinczy második Orthologus és Neologus...-a", *Magyar Nyelv* 113 (2016): 307–314.

186 Kazinczy Ferenc, *Levelezése*, szerk. Váczy János (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, I–XXI (1890–1911), 16:529. Kis Jánosnak, 1819, nov. 11 [3794. sz.]: „... a mi iskolánk neve nem Neologia, hanem Syncretismus".

187 Horváth János még úgy gondolta, a nemzeti klasszicizmus megállapodott a helyes értelmezésről: Horváth János, „A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei", in Horváth János, *Tanulmányok*, 1: 112–166, Csokonai könyvtár 12 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997), 159. Ma már csak a „nemzeti klasszicizmusról" hiányzik a közmegegyezés.

Szerzőink

Báthory Orsolya, Magyar Tudományos Akadémia – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

Bene Sándor, Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet;
Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

G. EténYi Nóra, Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Kora Újkori Történeti Tanszék

Kármán Gábor, Magyar Tudományos Akadémia,
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet

Kruppa Tamás, Magyar Tudományos Akadémia – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport;
Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Tanárképző Kar

Szabó András Péter, Magyar Tudományos Akadémia,
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet

Tóth Gergely, Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet

Zászkaliczky Márton, Magyar Tudományos Akadémia,
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet